

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Валентин
ЧЕМЕРИС
Ордер на любов

CF FOLIO

Валентин Л. Чемерис
Ордер на любов (збірник)
Серія «Історія України в романах»

Текст предоставлен правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=4977065
Ордер на любов: Фоліо; Харків; 2010
ISBN 978-966-03-4994-0

Аннотація

Що може бути цікавішим за її величність Історію? Тільки Історія, про яку розповідають цікаво, небайдуже та неупереджено. Саме так, як це робить Валентин Чемерис (нар. 1936) – відомий український письменник, автор багатьох історичних та фантастичних романів (у видавництві «Фоліо» вийшли друком його романи «Смерть Атея», «Фортеця на Борисфені», «Ольвія», «Генерали Імперії») і оповідань, лауреат літературних премій. Роман «Ордер на любов» розповідає про часи загибелі українського січового козацтва і матері їхньої Запорозької Січі. На тлі сповнених пригодами подій, що визначили долю України, розгортається історія кохання запорожця Тараса й Оксани. До збірки також увійшли дві історичні повісті – «Місто коханців на Кара-Денізі» та «Засвіт встали козаченьки...»

Содержание

Ордер на любов	6
Частина перша	6
Частина друга	67
Частина третя	121
Частина четверта	151
Частина п'ята	199
Частина шоста	227
Частина сьома	283
Частина восьма	309
Частина дев'ята	337
Частина десята	385
Частина одинадцята	419
Епілог-1	446
Епілог-2	453
Місто коханців на Кара-Денізі	458
То який Сагайдачний проміняв жінку на тютюн та люльку?	458
А тут і Янка підвернулася – наче на замовлення	470
На пристані на Подолі вантажили якісь барки...	482
Чому в Еріха Ляссоти порогів тринадцять?	488

«У бога віруєш?.. Горілку п'єш?..»	499
Чотири кари козацькіі...	508
Благослови, отамане... турка пошукати!	517
Інформація для роздумів	524
У морі козацькі чайки!!! Не спати!!!	536
І цар, і бог, і вершитель долъ	544
«Увесь світ тремтить переді мною, крім якихось запорожців»	549
Серапіс так і не порятував Сіноп	555
Із записок яхтсмена	560
І вогонь помсти спалахнув...	566
І продали 11 за п'ятнадцять тисяч цехінів, а потім у Стамбулі перепродали за тридцять тисяч	574
П'ять версій того, що було потім...	581
Евлія Челебі: мешканці Сінопа отримали хатт-і-хумаюн	586
По двору ходить, як зоря сходить...	590
Турецька стріла, що наздогнала його під Хотином	594
Щоб про діла його нащадки споминали...	606
Давайте переступимо через історичні образи...	609
...Тож постарайся стати п'ятим пасажиром на кораблі	613
Здрастуй, «Гетьмане Сагайдачний»!	616

Засвіт встали козаченьки...

2

620

721

Валентин Чемерис

Ордер на любов (збірник)

Ордер на любов

Роман

*... Любощі, як сон: не заіси, не заспиш: раз
чоловік родиться, раз і любить...*

Г. Барвінок

*– Пугу, пугу, козак з Лугу! – умовне
звертання у запорозьких козаків, їхній
своєрідний пароль.*

З історичних джерел

– Оце так притичина!

Оце випадок!..

Наче щось недобре віщує...

І. Нечуй-Левицький

Частина перша

Кальміус – річка золота

Козацька територія, звана ще вольностями запо-

розьких козаків, або землею запорожців, а найперше – Запорозька Січ, що за Д. Яворницьким мала в окруженості 1700 верст, поділялася на вісім паланок (паланка в перекладі з турецької означає невелика фортеця, в ширшому значенні – повіт запорозьких вольностей, а як по-сучасному, то райцентр): Бугогардівська, Інгульська, Кодацька, Самарська, Орільська, Протовчанська, Прогноївська і Кальміуська. Три з них були біля правого берега Дніпра, п'ять біля лівого. Кальміуська, якщо рахувати від центра запорозьких земель, славетної Хортиці, вважалася далекою околицею козацької держави, найсхіднішою паланкою – між річками Вовчою, Кальміусом та Азовським морем і разом з Прогноївською була найменш заселеною. Якщо, наприклад, Самарська мала біля двох десятків сіл, Орільська ще більше, майже три десятки, не рахуючи хуторів, то Кальміуська лише два села і 28 зимівників – це з чотирьох тисяч, що налічувалися тоді на Запоріжжі.

Пояснювалось це кількома причинами, а головні були дві – віддаленість від Запоріжжя, бідність тамтешніх ґрунтів, і особливо небезпечним сусідством з ногайськими татарами й постійними набігами, що вони чинили на землі цієї паланки, розоренням поселень, захопленням в яsir людей тощо.

Так ось про Кальміус, звану ще річкою золотою.

Це так прийшли люди, тюрки буцімто колись її прозвали (мабуть, за красу): Кальміус, по-їхньому й означає Золота Річка. (Каль – золото, міус – річка). Дмитро Яворницький назву виводить від тюркського кил – волосина і міюус – ріг: тонка, як волосина і покручена як ріг. Назва відповідає характеру русла річки. Але пізніше, ближче познайомившись з річкою, тюркські племена і нарекли її золотою. Кальміус – річка й справді гарна, хоча й неширока, швидше вузька, звивиста й покручена, але ж до біса мальовнича, вся в зелених вербах, очеретах і травах, повна риби, птаства та звіра в прибережних степах, а найперше – солодкої води.

Землі, щоправда, в тих краях були менш родючими, аніж, скажімо, в долинах Дніпра, Самари (край самарський козаки навіть називали обітованою Палестиною, раєм Божим на землі), чи Орелі, Омельника, Самоткані чи Домоткані, але й не зовсім бідними. Принаймні, козаки-гречкосії, які сиділи зимівниками на східному прикордонні вольностей Війська Запорозького і там мали все, а тому на долю не скаржились. Хіба що на посуху, що часто лютувала в тих краях та ще на сарану, після нашествия якої – перелітної й пішої – іноді залишалася чорна земля, а хмари сарани навіть сонце затуляли і зжирали все на святій землі – сіяне і самосіяне. Але ті біди, слава Богу, були не часті

і здебільшого тільки влітку, а ось татари, звані в тих краях ногайцями, дозволяли гірше суховіїв, бездощів'я та сарани.

В будь-яку пору року – по весні, влітку, восени чи й узимку. Божа кара та й годі! Але хто буде сусідами, від козаків не залежало, бо сусідів не вибирають. Як і батьків. Кому на яких поталанить, з тими й вікуй, хоч зозулею кукукай, хоч сіроманцем вий. Добрі вони чи злі, вибору не було і жити доводилося й на Кальміусі, Золотій Річці, де поселенців чигала небезпека, що для декого закінчувалася неволею, кримськими чи турецькими невільницькими ринками.

Уздовж правого берега Кальміусу слався тяжкий Кальміуській шлях (Кальміуська сакма), що починався у верхів'ях річки Молочні Води, де й відокремлювався від Муравського шляху, йшов уздовж Кальміусу і біля фортеці Тор (м. Слов'янськ) перетинав Сіверський Дінець і тягнувся мимо фортець Старобільська, Сватове, Валуйки, Новий Оскіл, Старий Оскіл, а під містом Лівни знову з'єднувався з Муравським шляхом, яким століттями ходили кримські та ногайські татари на Слобідську та Лівобережну України і далі в Московію ловити людей для ясиру. Тож недарма по берегах Золотої Річки постійно скаржилися яскраво-строкаті й чубаті одуди: худо тут, худо тут...

Події, про які піде мова в цій повісті, відбувалися

влітку 1772 року в найпівнічнішій паланці Війська Запорозького – Кальміуській, котра знаходилася в межи-річчі Кальміусу, Вовчої, Кінських Вод та Берди і межувала з півночі та заходу із Самарською та Кодацькою паланками, а зі сходу й півдня із землями Війська Донського та кочовищем ногайських татар. У тому місці, де Золота Річка вигинаючись, повертає на південь, утворюючи широкі рибні плеса, запорожці заклали невелике укріплення – столицю Кальміуської паланки. Біля фортеці й почали селитися люди, спершу козаки-зимівчани, гніздюки, а згодом і посполиті, піддані Війська Запорозького, колишні кріпаки-втікачі з Правобережної України, з Польщі. Так і зростала слобода.

Того року вона мала десь із півсотні дворів, не рахуючи зимівників, пасік та рибних промислів, де теж селилися люди. Козаки-зимівчани час од часу відбували військові повинності, несли службу в залогах, а посполиті платили до військової скарбниці невеликий податок. Та ще в косовицю допомагали Кошу на військових луках косити сіно для січової кінноти, часом лагодили дороги й містки – та й тому. Як козаки, так і посполиті випасали худобу, сіяли хліб, займалися бджолярством, рибною ловлею та ще торгівлею з усіма Українами – Правобережною, Лівобережною, Слобідською та Гетьманщиною – возили туди валки з хлібом і ри-

бою, ганяли гурти овець на продаж, табуни запорозьких коней і постійно воювали з кримськими татарами та ногайськими, які раз по раз нападали на Україну.

У фортеці несла службу військова паланкова старшина, що після січової була на другому місці по значимості: паланковий полковник (його ще називали сердюком), осавул, писар, підосавул та хорунжий. Вони обиралися щорічно на Раді. Вона ж вирішувала найважливіші питання внутрішніх справ паланки, але підписи на документах ставила тільки паланкова старшина: полковник такий-то із старшиною.

До військових службовців паланки також належали: громадський отаман, який стояв на чолі слободи, та промислів, стежив за ладом і взагалі за життям мешканців, військовий табунник, військовий скотар та військовий чабан відали громадськими табунами коней, чередами худоби та отарами овець.

Паланковим осавулом (а це – права рука полковника) на той час сидів на Кальміусі якийсь Савка на прізвище Пишногубий – він і стане одним з героїв нашої повісті.

Осавул нівроку зростом удався, високий, статуристий, трохи худуватий, але міцний та жиливий (кому руку потисне, той довго руку розминатиме) і кметою його Бог не обідив, і лою йому щедро в голову налив, хоч Савку іноді й заносило і він частенько потрапляв у

різні непереливки. І з лиця Савка – хоч воду пий: голова гладко поголена, довгий оселедець закручений за вухом, кінчик звисає біля щоки, смаглявий, чорноокий, із злегка видовженим лицем, чорні вуса ледь посріблені сивиною, як у бобра хутро. Шапка хвацько набакир (о, козак відчував себе справжні козаком тільки тоді, коли надягав шапку), чиста сорочка, черкеска, широкий черес із вірною подругою шаблюкою, порохівниця на нім, кисет з люлькою. Хоч Савка й розміняв уже п'ятий десяток, але тримався по-молодечому, якщо не по-парубочому, хоч уже з десяток літ як був удівцем. Правда, й маловіром був і дещо забобонним, але не за це його любили в слободі. Козарлюга він хоч куди, ось тільки гордий та хизуватий! Так спідню губу й копиле, й копиле! Губань одне слово. Тож коли про нього в розмові зайде згадка, то балакун якийсь неодмінно вверне:

– У Савки спідня губа пишна, копилиться, мов цабе превелике. Ніби він отаман всього Війська Запорозького, а не паланковий осавул.

Жаль, що надто пишногубий, а то був би справжнім чоловіком.

Так до Савки й прилипло: Губань. Або ще – Пишногубий. Так його і в реєстр Війська Запорозького записано:

Савка Пишногубий, кальміуський осавул, і сидів він

біля Кальміусу, як муха на гуглі...

Французький інженер Гійом Левассер де Боплан, котрий жив в Україні і на початку 30-х років XVII ст. будував фортецю Кодак на правому березі Дніпра біля першого (Кодацького) порогу, писав про жахливе безправ'я та бідність українських селян під гнітом Речі Посполитої¹, про те, що саме рабство було «причиною того, що багато селян тікає (а ще ж нависала турецько-татарська смертельна небезпека, що загрожувала самому існуванню українського народу) в найвіддаленіші краї, а найвідважніші з них подаються на Запоріжжя». Де на волі вони ставали вольними, себто козаками. Цим тюркським словом, що побутувало в половецькій, татарській та турецькій мовах називали відважну, незалежну, вільну від кріпацтва озброєну людину, яка поруч із господарськими заняттями, була готова обороняти рідну землю (недарма ж половці ще називали козаками тих, хто ніс сторожову службу, оберігав кордони племені від ворогів). А «запорозькими», або «низовими» козаків називали тому, що головні їхні центри знаходилися нижче Дніпровських порогів, себто за порогами, на Низу. Там і була їхня столи-

---

¹ Після Люблінської унії 1569 р. утворилася єдина Польсько-Литовська держава – Річ Посполита, а також після Брестської унії 1596 р. на Україні (як і в Білорусії) запанував колоніальний режим, коли шляхта жила як у раю, а селяни наче в чистилищі (Боплан).

ця Запорозька Січ (від слова «сікти» або ще «рубати», що означало первісне укріплення з дерева та хмизу). Свою столицю козаки ще називали Кошем (слово тюркського походження й означало у татар військову ставку, місцезнаходження вождя). На Січі, у добре укріпленій фортеці стояли гарнізоном-залогою козаки-січовики, які не мали свого господарства (хіба колективне, рибна ловля тощо) й свого окремого житла, а мешкали у спільних хатах-казармах, званих куренями і нічого свого не мали, крім одягу та зброї, живучи комуною, гуртом-артіллю.

Численність козаків на Січі коливалася в залежності від пори року, ходу воєнних дій тощо, і не перевищувала 15—20 тисяч чоловік. Основна ж маса проживала за межами Січі, в паланках, на зимівниках, і з'являлася в козацькій столиці лише для виконання тих чи тих повинностей, під час обрання старшин та підготовки до військового походу – тоді Січ аж клекотіла від багатотисячного зібрання!

Крім усього, січовики ще й почергово несли прикордонну службу запорозьких земель, збиралися командами чи партіями на чолі з наказними полковниками для виконання якихось особливих завдань поза Січчю. Тих же козаків, які проживали в зимівниках, у селах чи хуторах січовики іронічно називали сиднями, гніздюками та баболюбами, адже вони мали право –

на відміну від січовиків – обзаводитись сім'ями, мали землі – часом і значні, – були добрими хліборобами, розводили худобу, коней, займалися полюванням, рибальством, піднімали цілину, прокладали шляхи-дороги, будували мости, укріплення (засіки), засновували поселення (біля їхніх зимівників часто виникали хутори й села, що прибирали собі ім'я першого осадника). І все це робили, не випускаючи зброї з рук (або: в руках – чепіги плуга, за плечима – рушниця, на поясі – шабля), готові в будь-яку годину дня і ночі стати на герць із ворогом аби захистити себе і вольності свої, край їм любий і дорогий.

Траплялися серед них і такі, котрі майже нічого не мали і тулилися в бордюгах, виритих землянках чи й наймалися до заможніших у робітники, але більшість була кукібливою, дбайливою і бережливою, вона вміла й любила трудитися, а тому була заможною і мала свої хутори, на яких разом з ними трудилися й посполиті, наймані робітники-«молодики», для яких робота завжди знаходилася, що й давала їм добрі засоби для прожиття – вільного і не бідного, і кожен з них сам собі був паном і це про них казали: де байрак, там і козак... І не тільки серед старшин, а й серед зимівчан, сиднів та гніздюків траплялися й багаті, ті, кого й нині називають заповзятливими та енергійними, які дишло вткнуть у землю, а з нього неодмінно виросте віз.

Хутір-зимівник осавула Савки Пишногубого знаходився неподалік липової пуці – від паланкової слободи за півверсти вниз по Кальміусу і був обгороджений міцним частоколом, званий на січовий манір палисадом, походячи зовні на маленьку фортецю-засіку. Кальміуська паланка, як уже мовилося, межувала з кочовищем ногайських татар, і дубовий частокіл з товстих колод був не зайвим.

За частоколом – просторий, зарослий споришем двір із старою шовковицею посередині та колодязем під її шатами, у дворі стояли три хати: великий панський дім з ґанком, критий ґонтом і дві менші оселі, криті очеретом – для робітників. Ще далі куховарня, дві комори й хлів для худоби, стайня для коней, сінник, солодовня, за нею – броварня, льодовня, возовня і різні там великі й малі споруди. І все це ховалося під надійний захисток преміцного дубового частоколу, на якому й сам чорт зуби зламає, не те, що ногаєць.

Сидів Савка на кальміуських ґрунтах міцно, всього маючи доволі: і скотини, і бджіл, і птиці, і різного збіжжя. Сіяв жито, пшеницю і, як співають на Різдво посипальники: усяку пашницю – овес, ячмінь, гречку, просо, льон та коноплю. А які кавуни в нього родили – великі (двох у руках і не понесеш) та солодкі, а які дині вигрівали боки – мед! А далі огірки, картопля, звана земляними яблуками, грядки часнику, цибулі, буряків,

петрушки. Городом своїм (як і полем) Савка нарадуватися не міг. Того літа щедро гриміли грози, небеса не скупилися на дощі – зело, як з води лізло!

Усюди завзято гуділи дикі бджоли – у прибережних очеретах, на вербах, у заростях буркуну, у травах, у липовій пущі, тож липові бодні в Савки стояли повні янтарного духмяного меду, що його Савка не знав де дівати і постійно скаржився на «солодке життя», від якого йому часом бувало аж гірко. Багато чого з тих урожаїв люди Савки возили в Гетьманську Україну на продаж і в пана осавула завжди водилася свіжа копійка.

А навколо зимівника у степу та балках аж кишіло дичини: олені, сайги, дикі коні тарпани, біля річки – видра, куріпки, тетеруки, перепілки, дрофи у степах (дроф було стільки, що їх іноді волоками тягали, як рибу), стрепети тощо. Повертаючись зі степу, козаки те пернате добро ловили ледь чи не голими руками. А які водилися дикі свині! Шість дужих чоловіків ледь, бувало, піднімуть впольованого кабана!

У самому Кальміусі стільки коропів та осетрів (іншу рибу й до уваги не брали), що уловом однієї тоні можна було всю слободу нагодувати! А раків скільки, що аби довго не мудрувати, їх часом штаньми ловили!

Ні, добре сидів осавул Савка Пишногубий на Кальміусі, річці для нього й справді золотій, бо на її багат-

ствах він таки, казали, капшуки хіба ж такі набивав!

Того літа він мав приємний клопіт – виглядав сватів. До Маковія лишалися вже лічені дні, тож Савка велів челяді поквапитись і все приготувати до зустрічі дорогих гостей від самарського полковника Дем'яна Третьяка – його син, молодий сотник Грицько, і уподобав осавулівну. Свати мали прибути на Маковія – на день семи святих мучеників Маккавеїв, коли в церквах святять квіти і мак, щоби потім зберігати їх за образами до весни. (По весні мак сіють на городі, а квіти на Благовіщення дівчата вплітають до своїх кіс – щоб не випадало волосся.) Від Маковія до Покрови – рукою подати. На Покрову, як по всій Україні почнуться весілля і дівчата заспівають «Свята мати Покровонько, накрий мою головоньку, хоч ганчіркою, аби не зостатися дівкою», і мало відбутися весілля Грицька та Оксани – як Бог, звичайно, дасть. Збиваючи одне одного з ніг, челядини бігали по двору як несамовиті, хапали гусей, качок, курей, поросят, різали, скубли і патрали птицю, на хуторі в пана осавула стояв шарварок, навсібіч летіло пір'я, верещали поросята, котрі на Покрову мали лягти на столи з хроном у рожевих писках...

Сам пан осавул щойно повернувся із слободи, перепікся на сонці, тож сидів тепер на лаві під шовковицею, відхекувався і жадібно пив нахильці з глечика холодний квас, що його дістала з льодовні ключниця

Соломія.

– Ху-у!.. Ну й пече ж, матері його ковінька! – утер Савка вуса й віддав ключниці глечик. – То як там, Соломіє?

– Пнемося, пане осавуле, аби не осоромитися перед сватами, – відповіла ключниця, дивлячись в чорні, ще молоді очі свого господаря й злегка рожевіла.

– Глядіть мені!.. – посварився осавул товстим пальцем. – Щоби я і слова цього «осоромимся» більше не чув! І сватання, і весілля у Савки Пишногубого мусять прогріміти на все славне Запорожжя, а не тільки на прикордонні! Щоби мені й холодців наварили, і пиріжків напекли, і борщів з гусятиною намудрували, і локшини... Та про кендюх і ковбаси не забудьте! І щоби поросята були яко мальовані! Та про варенуху подбай і про калганівку також!..

– Усе буде зроблено, пане осавуле, – як і перше, захоплено дивлячись у Савчині очі, віддано відповіла ключниця. – Сватів зустрінемо як треба!

– То гаразд, іди, – але ключниця чомусь і не рушила. – Ти той, як його... Де сьогодні спиш, звабо? На сіннику?

– Таке вигадали, – залилася рум'янцем молодиця, але видно чекала цих слів, бо так і ожила, ожила. – На сіннику, бо де ж іще в таку спекоту спочити, як не на сіннику. Тільки там уночі й холодніше.

І пішла, війнувши пишним тілом...

– Буде тобі й на сіннику жарота, як я до тебе дістануся!

Савка посміхнувся у вуса, від чого його обличчя враз помолоділо і, розстебнувши комір сорочки, перейшов з лави на кожух, просланий під шовковицею з наміром передрімати, покіль спаде обідній вар, як зненацька почувся нагальний тупіт. Хтось гнав коня вчвал...

Осавул неохоче звів голову, з досадою думаючи, хто ж це в таку жароту коня жене? Тупіт наростав, ось уже понад палісадом майнула сукняна козацька шапка, плечі й рушниця вершника. Пишногубий упізнав свого табунника Тараса Кожум'яку, хлопця загалом хвацького та голінного і працівника доброго й сумлінного. Коли б усі такими робітниками були, то жити можна й на пограниччі.

– Ей, ви там? – крикнув до челяді. – Впустіть пастуха! Не інакше, як щось спішне в нього.

Двоє челядників відчинили важку дубову хвіртку, схожу на браму й Тарас улетів у двір. Упоперек шиї його коня лежала зв'язана людина, зразу видно, що чужа, в засаленому халаті, брудних шароварах й закудланій баранячій шапці. З одного боку звисали спутані кінським путом ноги в стоптаних сап'янцях, а з другого – зв'язані обротькою руки...

«Еге-ге, – подумав осавул і присвиснув з подиву. – Тарас ногайця притарабанив... Бідовий парубок, – але тієї ж миті й занепокоївся. – Чи ж бува не лихо яке з табуном, не пеня-біда?»

Тарас підскакавши до шовковиці, хвацько зіскочив з коня й знявши зв'язаного бранця, кинув його до ніг осавула, весело крикнув:

– Ось вам, пане осавуле, гостинця приволік!

І засміявся, показуючи міцні білі зуби.

Савка мигцем глянув на ногайця, у якого був зламанний ніс (зрісся криво) – певно його добрячим кулаком колись почастували. Та й брова розсічена – побував під чиїмось гострим залізом.

– Добрий, добрий, – гмикнув. – Коней чужих забাগлося?.. Га, кривоносе? – І до Тараса: – Що з табуном?

– Пасеться, як і перше пасся за могилою, – не без гордоців відповів табунник. – Коні цілі й здорові.

– Ху-ух!.. Ну й спекота! Прямо тобі вар!.. – з шумом перевів осавул подих, бо найбільше боявся за долю коней. – Слава Богу, що все добре. А тепер розкажуй, що там у вас лучилося і де ти, парубче, такого гостинця роздобув, хай йому грець!

Тарас збив шапку набакир, витер запотілого лоба і, похльоскуючи себе канчуком по халявах, трохи хизуючись, заходився розказувати:

– Біля Тернової балки пригодонька лучилася. Па-

семо собі коней, а сусіді наші лихії (ткнув канчуком в бік зв'язаного ногайця) й обаранили нас. Коней у балці приховали, а самі з ножами й повзуть, ховаючись у траві. Хотіли нас зненацька застукати, налігати і разом з кіньми в ясир. Але Бог відвів від нас пеню... Ось цей... гм-гм... добродій, – знову показав на полоняника, – мені на шию накинув аркан, але я встиг по аркану полосонуту шаблею... Ех, і почалося ж тоді! – Тарас у захваті аж притоптував ногами. – їх з десятків, а нас трійко... Ми попадали на землю, та як пальнули з трьох рушниць, так трьох нападників, як корова язиком злизала. Нагаї як зайці із шкоди сипонули! Вони коней красти – мастаки! Із засідки аркан уміють накинути, а на герць вийти у них жижки тремтять. Ну й дали ж ми їм! Добродіям незваним. Ще двох збили з ніг, а цей ось, що перед вами загорає, хотів було п'ятами накивати. Та ні, думаю, не вийде! Ти мене багнув живцем узяти і я тобі тим же віддячу! Ну й скрутили! А п'ятеро нападників як дали чосу, то тільки їх і бачили!..

Ногаєць хрипів і скалив око на осавула.

– Чого витріщився, – накинувся на нього Савка. – Багато я ваших кобилятників перерубав, та бач ще лишилися на розплід!

Тут він загледів челядь, котра з усіх боків обступила шовковицю і замахав руками:

– Ей, ей, киш! Чого збіглися, як на диво яке? Так ніби

живого нога, сусіда нашого, зроду не бачили? Вони такі ж люди, яко й ми, тільки не християни. А тепер – гайда до роботи, нічого гав ловити!

Челядь неохоче розійшлася. Осавул штурхнув ногою бранця.

– Ей ти, як тебе – Ахмет чи Магомет? То що з тобою, сусіде, чинити? На шию каменюку та в Кальміус головою – ракам на корм, чи на гіляці почепити? Якщо те і те тобі не до шмиги, то звиняй, нічого кращого не можу запропонувати.

Бранець щось забелькотів, ледве повертаючи язиком в пересохлому роті, на губах застигла піна.

– Ну й мова ж у наших сусідів! – подивувався осавул. – Слова по-їхньому не вимовиш, а вони ж белькочуть на ній змалку!

Ногаєць поглядом чорних блискучих очей показував на колодязь.

– А-а... водички захотілося? – узявся в боки осавул й похитуючись з носків на підбори, зареготав: – Га-га-га!.. Зараз ми тобі свіженької та холодненької піднесемо. Пийте на здоров'ячко, ви ж бо коней у таку спеку крали, вжарилися...

– Хай дадуть йому води, – Тарас відчув жаль до поверженого ворога. – Християни ж ми... Та й він уже не ворог наш, а бранець. А до бранців треба проявляти милосердя.

– З конокрадами в мене буде інша мова! Коневі до хвоста і в степ! А напувати його – забагато йому честі! Обійдемося і без милосердя! Тим більше, у нас його... ги-ги... небагато. Бодай стачило б на своїх... Ану, хлопці, прив'яжіть нашого гостя Інгулові до хвоста! Та Інгула гарненько роздрочить і пустить жеребчика погуляти...

Челядь потягла зв'язаного ногойця до кліті, де стояв норовистий, напівдикий Інгул.

Савка поклав тонку, жилаву руку на плече Тарасові.

– А тобі, парубче, дяка за вірну службу! Не забуду твого завзяття й при нагоді віддячу.

Відійшов на крок, оглянув Кожум'яку з ніг до голови, ніби коня на торжку вибирав.

– Гарний у бісового батька парубок!

Перед ним стояв високий, стрункий хлопець з тоненькою талією, з чорним вусом і карими очима. Шапка на бік перехняблена, чорний чуб, як вороняче крило відбивається. Засмаглий, дужий, молодий... Осавул навіть заздрість відчув у серці, що його пастух такий молодий і вдатний, а він, його господар, уже піввіку розміняв і чорні вуса вже сивиною біліють. І коли його літа так швидко мекнули?! Тільки й помічаєш свою старість, як на чужу молодість дивишся.

– Ну, ось що, парубче. Сказав – віддячу, так віддячу. Такі як ти, мені потрібні і сьогодні і завтра теж бу-

дуть до шмиги. Призначаю тебе старшим табунником. Можна б сказати, отаманом!

– Спасибі, пане осавуле, – злегка кивнув головою Тарас. – Але я маю до вас одне прохання.

Пишногубий розплився в посмішці.

– Проси, що хочеш, я тобі сьогодні ні в чому не відмовлю – заслужив!

– Тату-у... – пролунав від господської хати дзвінкий дівочий голос. – А що це у нас у дворі коїться? Я чула, ногайці напали на табун?

– Напали та облизнів похапали, – посміхнувся батько до дочки.

З ґанку збігла струнка дівчина у вишиваній сорочці, сукняній квітчастій плахті й у червоних чобітках, підтримуючи в руках важку біляву косу.

– Ой, Тарасе, – ураз зашарілася дівчина. – Ти живий? І кров у тебе на скроні.

«Тю... – подумав осавул, – а я й не примітив. Дівчата зіркі, цяточку і ту на парубкові заглядять...»

– Дріб'язок, – і молодий пастух теж ніби зашарівся. Пишногубий це запримітив і невдоволено насупився, – ногаєць стусонув, коли його пеленали...

Довга, білява як льон коса чомусь захвилювалася на грудях у дочки і осавулові це теж не сподобалось. «Чому вона так шаріє, коли заглядить Тараса? – сердито подумав і навіть засопів од невдоволення. – Теж

мені... дочка господаря, а перед сіромою губиться...»

А вголос мовив інше, силкуючись бути шляхетним.

– Привітай, Оксано, Тараса, він повівся як справжній козак. Табун урятував і старшим табунником став.

Оксана осміхнулася голубими очима до парубка.

– Старайся, козаче, отаманом будеш!

На парубкових щоках спалахнув рум'янець, і його карі очі так і засяяли чимось таким, що й зовсім не сподобалось Пишногубому.

«Еге-ге-ге... – сполошено подумав осавул, – та він, здається, закохався в Оксану... Треба пошвидше віддавати її за сотника та родичатися з паном полковником, бо ця голота чого доброго перехопить дочку».

Біля стайні почулося іржання Інгула. Регочучи, козаки прив'язували йому до хвоста зв'язаного ногаю.

– Ой... – зблідла Оксана. – Що вони хочуть з ним чинити?

– Хлопці! – сердито крикнув осавул. – Тягніть пошвидше нашого дорогого гостя з двору! А ти, дочко, – повернувся до Оксани, – йди в покої, не для дівчат це видовисько.

– Які ви жорстокі, – Оксана, похнюпивши голову, побігла в панську хату й зачинилася там.

Конюхи вже вивели Інгула за хвіртку, тільки двором ще тягнувся на вірьовці зв'язаний бранець та силкувався встати. Та ось і він закушпелив за хвіртку.

– Почекайте, – крикнув осавул до конюхів. – Захотілося мені самому провести незваного гостя у степ широкий. Осідлайте мого коня! – до Тараса: – Так що ти хотів прохати?

– Пане осавуло, – Тарас зняв шапку й м'яв її в руках. – Віддайте за мене Оксану! – і додав з відчаєм: – Кохаємось ми...

І в ту мить відчув, що осавулова рука на його плечі ніби свинцем налилася й цупко стисла плече.

– Он ти про що? – Савка рвучко відсмикнув руку й потемнів на виду, суплячи густі брови. – Чи тобі сонце теєчки... голову напекло?

– Але я кохаю Оксану, як рідна вона мені...

Пишногубому враз забракло повітря, якого біля Кальміусу було до безміру.

– Ти... насправжки? Не жартуєш часом?

– Та ні ж бо! – зі святою простотою вигукнув хлопець. – Ми вже давно з Оксаною кохаємось.

– Дуже радий, – скреготнув зубами осавул і став чорніти як хмара та супитись. – Я думав, ти справжній робітник, а ти... ти джиг'ун! Барвінком під ноги стелишся моїй дочці? Дженджуришся та вже й женихаєшся? Клинци підбиваєш? Шури-мури крутиш? Як шевська смола до чобота липнеш? Бубликом підкочуєшся, га? Га? – заревів осавул так, що аж горобці хуркнули з шовковиці. – Підпускаєш кукільмента? Пробиваєш

стежку до її серця? Розводиш шашні-мишашні? Хвіст розпускаєш павичем? Вибий собі хвіст об тин, доки я тобі реберця не порахував! Ич який лицяльник-зальотник! Та хто ти такий, дозволь тебе запитати, що просиш руки в моєї дочки? Га?

Тарас смикнувся, але зусиллям волі оволодів собою, тільки лице його наче закам'яніло.

– З вашої ласки, пане осавуло, із сьогоднішнього дня мовби вже старший табунник, – мовив глухо, надіваючи шапку. – Тож не відаю як вам і дякувати, – додав не без шпильки. – Як кажуть, заслужив...

– Не пащекуй! Ти хочеш, аби я за свого пастуха, бодай і старшого, рідну дочку віддав? Від серця її відірвав – на, бери!

Тарас з-під насуплених брів похмуро бликнув на осавула потемнілими очима.

– А хіба пастухи не такі люди, як і решта Божих створінь? Чи мо вони з лопуцька?

– Такі та не такі! Не смій і думати про Оксану! Яка вона тобі пара?! Як соколиха горобцеві!

– Можете мене з двору вигнати, а образати – не ображайте!

– А то – що? – процідив Савка крізь зуби. – Чи погрожувати мені будеш? То враз допоможу тобі туди, звідки ти втік, повернутися. Там тобі пани ще й раді будуть. Вони своїх збіглих хлопів по всій Україні роз-

шукують. І на Запоріжжя послів присилають: чи немає у вас, бува, наших втікачів? А ми їм: є, є, приїздіть та заберіть.

– Але ж пан осавул щойно мене запевняв, що ні в чому мені не відмовить.

– І зараз не відмовлю, а тільки про Оксану і думати не смій! Зась! Не твого польоту пташечка.

– А чийого ж?

– А це вже нам знати, – пом'якшив голос. – Ех, Тарасе, Тарасе!..

– Я вже двадцять літ як Тарас!

– Робітник ти, не спорю, добрий, надійний. Ось тільки чого ти лізеш не у свої сани? Не твоє мелеться! Узяв я тебе, сірому безрідну, панського кріпака збіглого, служив би та вислужувався, а ти... до господської дочки?.. Меткий! Куди воно годиться? Отямся, парубче! Знай цвіркун свій запічок! Проте, за твою сміливість твою ж глупість прощаю. Так і бути, я сьогодні щедрий. Проси що хочеш! Можу й вівцю дати. Навіть цілу вівцю, і ще якусь там дещицю з капшука видобуду на шинок. Годиться?

– У шинок я не ходок. З вівцями хай барани живуть, а мені...

– Оксану, значить? Губа не дура!

– Еге ж, Оксану.

– Та чи ти... здурів? Блекоти об'ївся? Чи найняв-

ся? – осавул вже із себе вийшов. – Оксану, Оксану... Може і я чогось хочу... Наприклад, булави отаманської та... Руки короткі. І в тебе вони короткі. Ех! Бачу, ти розумний, хоч і дурний дуже! Міг би мати на почин вівцю для власного господарства, а так матимеш, – помахав перед парубком канчуком, – уторопав?

– Не хапайтеся за канчук, бо ви мені не пан, а я вам не кріпак!

– Дарма! Хоч я тобі й не пан, як ти кажеш, але ти поки що мій робітник, а не я твій. А тепер, – ляснув канчуком, – киш з мого двору! Щоб і ноги твоєї тут більше не було! Щоб і духу!.. І вдруге, коли будеш свататись, спершу очі протри, зваж хто ти і сватай паночку по своїх халявах. І не доводь... не доводь, кажу, мене до гріха!

– Бувайте, пане осавуло! А канчук заховайте, щоб він бува по вашій спині не погуляв.

– То ти мені... господареві своєму, по-погрожуєш? – аж задихнувся Пишногубий. – Та я ж тобі покажу!.. Гей, джуро? Вели хлопцям абись цьому розумнику, – кивнув на Тараса, – трохи хвоста опустили, бо високо його задрал! – І вже йдучи до хати: – Двадцять канчуків з моєї ласки і хай котиться до бісової мамки! А того... кривоноса біля конячого хвоста, потримайте ще, зараз я душечку свою відведу!..

Погупотів ґанком, зник у хаті. Джуро, не дивлячись

на Тараса, буркнув:

– Лягай на колоду, а ви, хло, – до козаків, – усипте йому обіцяні двадцять канчуків – мо' й набереться ума.

– Авжеж, так і розігнався лягати, – буркнув Тарас. – Краще не доводьте мене до гріха. Теж мені козаки! Над своїм же товаришем готові глум учинити? – зняв з плеча рушницю, перекинув її на руку. – Відійди, Петре, бо рука в мене тремтить когось по мармизі погладити, то як би кулька не дзизнула! А вона, як і горобець, вилетить не спіймаєш!

– Отямся, Тарасе, – джура зблід від наведеної на нього рушниці й позадкував. – Як ти смієш мені... погрожувати рушницею? Та ти знаєш, що пан осавул тобі за це зробить? Аж загуркочеш у секвестор! Пан осавул бунту й непослуху не потерпить. Як і нападу на його козаків!

– Відчиніть хвіртку, – опинившись на коні, Тарас звів рушницю і козаки миттєво виконали його наказ. – Ех, хлопці, хлопці! З вільних козаків на придвірних гайдуків перекинулися?! Тьху та й годі! – і вже з порогу хвіртки. – А панові Пишногубому передайте моє шануваннячко. Чого повітріщалися? Відчуваю, що пан отаман таки буде моїм тестем, а тестя треба шанувати.

Вилетів за хвіртку, де два челядники тримали за вуздечку Інгула з прив'язаним до нього ногайцем, що

звивався на землі вужем, усе ще намагаючись встати, і махнув шаблею... Загледівши білу блискавку од шаблі, що розсікаючи повітря, неслася згори вниз, челядники кинулися врозтіч – один з них навіть голову обхопив руками, бо здавалося, що та блискавка падала йому на тім'я... Але Тарас рубонув шаблею по вірьовці, весело крикнув:

– Гуляй, татарине! Як там тебе? По-вашому не знаю, а по-нашому будеш... будеш Ломиносом! Годиться?

– Ло-оміні-іс, – повторив ногаєць з охотою.

– Ось, ось, Ломініс. Бери ноги в руки і шпар! Та вдруге не попадайся, і передай своїм, що й серед козаків люди трапляються!

Штрикнув шаблею по путях, якими був стриножений бранець, перерізав їх і татарин миттєво схопившись на ноги, очманіло завертів головою, не тямлячи, що діється і все ще не вірячи, що він уже вільний.

– Чеши до свого аулу без оглядки! Поквапся, покіль я добрий. Тільки не забувай іноді хоч трохи, а побути ще й людиною – ми все ж таки сусіди. А з сусідами краще в мирі жити. Га, Ломиносе?

– Ло-оми-іні-іс розумій...

– От і добре. От і молодець. А тепер... блискай п'ятами!

Ногайця не довелося двічі просити. Блиснувши зу-

бами, він зайцем чкурнув подалі від зимівника пана осавула.

– Ач, як полопотів шароварами! Хоч і розбійник, а теж хоче жити, – сміявся Тарас. – Як живим будеш – приходь до нас з Оксаною на весілля! – До челядників. – Зоставайтесь і ви здорові, хлопці-молодці. А за ногайця забудьте. Як кажуть, коли наше не в лад, то ми з нашим назад. Я його привіз, я його і... відвіз. Тисячу гараздів панові осавулу! Боюсь, що йому все ж таки прийдеться стати моїм тестем, а мені – його зятем. А вам не раджу за татариним гнатися. Коли що – прикрию його. Якщо ви люди ще добрі, то хай і у вас усе буде добре! І хай пан осавул не радується, що, мовляв, спекався Тараса. Я швидко повернуся, гоц, гоця-гоця!

І помчав за ногайцем, що ген-ген курів степом...

Савка вбіг до світлиці, впав на лаву, але всидіти не міг, цмокнув язиком, схопився й заснував з кутка в куток. Ну й Тарас! І хто б міг подумати? Якась голота, котрої аж кишить на військових землях, отак нахабно посміла в зятьки до можливої старшини набиватися? З вельможного ярма вискочив, прийняли тебе, пригріли на вольних землях, прихистили то й сиди собі тихенько, і не рипайся, щоб тебе часом твій пан не злапав, як кіт курчатко! А він бач!.. Руки в старшинської дочки просить. Хе! Знає кіт, де ласий шмат... Звичайно,

Тарас сміливий, гарний, цього в нього не відбереш, але ж... Ні шеляга за душею, ні аршина ґрунту! На все готовеньке зазіхнув. Аякже, діли, осавуле, хутір на двох...

– Оксано, – в грудях у Савки все ще бушувало, – а ходи-но сюди!

Спинився біля вікна, сердито до дочки, котра саме зайшла:

– Ти знаєш, що Тарас щойно утнув?

– Тату, я... – Оксана зблідла й рішуче вигукнула: – Кохаю Тараса!

Пишногубий як стояв, так і впав на лаву біля вікна.

– Що ти мелеш несуразне?! – в його очах майнув не то подив, не то переляк. – Хай Тарас здурів, невже й ти? Як ти можеш кохати сірому? За нетягу хочеш віддатися? Здуріла дівка, їй-бо здуріла! А пану сотнику самарському, виходить, гарбуза?

– Робіть зі мною, тату, що хочете... Хоч карайте, хоч милуйте, а тільки я Тараса кохаю.

– О, Господи, що ти верзеш? Хіба можуть бути любовці між бурлакою і старшинською дочкою? – Савка знову забігав по світлиці, ляскаючи себе руками по боках. – Закрутив парубок дівці голову і вся тут річ.

– Без Тараса мені світ не милий...

– Тараса, Тараса... – ще швидше забігав осавул. – Той на своєму вперся: Оксану, Оксану!.. А ця сорокою

закрекотіла: Тараса, Тараса!.. Та чи ти хоч знаєш, що пан сотник самарський і багатий, і можний? Ще багатший, як ми з тобою. І батько в нього полковник. Дивись, і мене в кошову старшину витягне, бо вище осавула я сам не стрибну. Мо' й ми колись, як он у москалів, дворянами постаємо, панством шляхетним, як у ляхів, а ти... Тарас, Тарас... Краса до вінця! Та, зрештою, і сотник не без вроди!

– Я вашого сотника не хотіла, самі йому нав'язалися, тепер і печіть раків!

– Не підеш? А я тебе... примушу! – закричав осавул і схопив канчук. – Ось цим... пожену! Заміж! І смири гординю! Ще й дякуватимеш батькові, котрий хоче тобі добра!

– Можете силувати мене й приневолювати, але добром не піду!

Савка забігав по хаті бурмочучи: «Оце тобі, Савка, і на!..»

Спинився біля дочки, за плечі її взяв.

– Оксано, ну подумай, що ти говориш, – м'яко почав, намагаючись придавити в собі гнів. – Та хутір же який у нас славний! Три тисячі самих овець, а це вже три тисячі карбованців! Сто двадцять коней з лошакми. А ґрунти які! Одного жита три загони, пшениці чотири, ячменю... А пасіка яка!.. А хто такий Тарас? Збіглий кріпак, хлоп, якому милостиво дозволили жи-

ти на військових землях. Навіть не зимівчанин середньої руки з тяглом, а піший посполитий. Ну хіба ж нам родичатися з голотою?

– Але ж і ви, тату, колись були простим козаком. Шабля та рушниця – ні ґрунтів, ні худоби!

– Був, був!.. – скипів батько. – Але що було, те... те за водою вже сплигло! І не тикай мені минувшиною межи очі!

– Не треба мені ні ваших ґрунтів, ні худоби, ні сотників з полковниками! Я кохаю Тараса і більше нічого й нікого не хочу! Хай вам і хутір, і все ваше багатство!

Плачучи, вибігла із світлиці.

«Еге-ге, – сполошено думав осавул, лишившись сам. – Тут щось не те. Не чисто! – Савка до всього ж ще був і забобонним. – Де це видано, де це чувано, щоб людина по своїй волі від багатства відрікалася? Як тому пастухові отак вдалося затуманити Оксану? А мо' він... характерник? Галдовник який. Химородник? Га? І то не її розум говорить, то його чари діють... Ой, коли б Тарас та не перевертень який!.. Не обберешся тоді лиха! Захопить хутір і розтринькає моє добро з нечистою своєю братією... Стривай, стривай, Савко, а чи ж тобі, бува, ніяких пригод не лучалося? А мо' знак який був чи прикмета на нечисту силу?»

Чухаючи канчуком спину, Савка напружено думав, а очі його тим часом так і бігали з боку в бік, так і бігали

та швидко лупали...

– Еге-ге-ге... Кажись, був знак!

Днів зо два їхав пан осавул у слободу, аж тут де не візьмись – кішка чорна вибігла на дорогу. Кінь – тиць і став! А потім як пирхне, як захропе, захарапудиться, аж копитом землю загриб... А клята кішка спину дугою вигнула, хвоста сторч задрала, найжачила шерсть, очі горять, а сама шипить...

– Тпрусь, окаянна! – крикнув осавул і навіть грізно брови насупив, але на дивну кішку це аж ніяк не вплинуло, вона ще крутіше спину вигнула... Ось-ось колесом покотиться...

Вихопив Савка пістоль – баб-бах!

Дим розійшовся, а з кішки – й знаку.

«Еге-ге-ге, – похолов у сідлі осавул. – Та це, кажись, нечиста сила. Не інакше, як відьма, а то б чого кінь харапудився...»

Пан осавул над усе боявся нечистої сили, різних там упирів, чортів, відьом, характерників, перевертнів і загадкова кішка довго йому не давала спокою та з думки не йшла... Не інакше, як то відьма тоді стрілася... Пригадавши той давній випадок, Пишногубий ще швидше забігав світлицею, бурмочучи про себе: «Еге-ге-ге-е... От коли б та кішка і на Оксану ману не напустила... Тому дівка й уперлася на своєму... І потім... учора сич кричав. А це вже й зовсім погано. Треба буде

старих людей розпитати як з нечистою силою боротися, з басаврючками різними, чарівницями лихими!..»

Виглянув у вікно, двором йшла Соломія, несучи щось у пелені й від того трохи оголивши повні білі стегна, звабні та пишні.

Цмокнув язиком. Гарна бісова молодиця, нічого не скажеш! Хоч і не старшинського роду, а гожа... Та раптом його думки побігли в інший бік... А що, коли й Соломія часом... того? З відьомського кагалу, га? А то б чого його очима поїдом їла б? Еге-ге-ге!.. Тут треба добре помізкувати, аби не вскочити в халепу. Все може бути. Варт, мабуть, триматися Соломії осторонь, бо як задурманить чарами, то пізно буде. І Тараса будь-що спекатись. Найліпше було б, аби він з паланки щез. І – назавжди. А сам не захоче щезати – у плечі його, у плечі! Мо' в інших краях ума-розуму набереться та схаменеться. Хлопець він загалом непоганий, відігнати його, віднадити і хай собі в інших краях живе!

Чекаючи на Оксану, Тарас сидів на березі тихого Кальміусу, знічев'я шпурляв у воду камінці і невесело думав про своє життя.

«Перед тим, як поперед батька в пекло бігти, подумав би ліпше, – та й маєш чим, не дурний, – чия Оксана донька і хто ти такий», – порадив йому на прощання осавул Пишногубий і Тарас саме цим і був заклопотаний. Думав. Чия Оксана дочка – тут і думати

не треба. Усе й так ясно: українського козака, який у старшину шляхетну преться. А ось хто він такий? Тарас Кожум'яка, двадцяти літ від роду. А втім, думай не думай, як не крути, як не верти, а – не знатного він і не можного роду. Та ще й із чорного народу. Чернь-сірома. Голота нещадима. Шляхетство йому не світить, та й дідько з ним – не було б більшої печалі. Гадав, що на Січі нарешті людиною стане, бо нею ж народився, але виходить, що й тут йому бідняцтвом та незнатністю попрікають. Хоча – дарма старається пан осавул, нема йому чого соромитися свого чорного народу. Батько його кожум'яка, з тих кожум'яків, котрі на Русі із зміями-гориничами боролися і він побореться, бо теж з роду кожум'як! Як і батько, і дід його належав до вільних селян, але по ревізії 1764 року їх раптом записали за абиштовим (відставним) товаришем Миргородського полку Йосипом Зарудним (подейкували, що меткий поміщик підкупив – скільки там того діла! – кого треба), як його власних селян, буцімто отриманих ним у спадок від батька. Отакої! Хоч стій, хоч падай! Кривна несправедливість! Ошуканство! Кинулись покріпачені шукати правди й захисту – де там! Все 'дно, що шукати серед літа криги. Усюди позасідали такі, як їхній пан. І тоді найзатятіші правдоборці вирішили тікати від новоявленого пана – а що мали чинити? Знали, що воля в Україні була лише в одному краї – на

людославному Запорожжі. Пристав до гурту дядьків, котрі надумали мастити п'яти на Січ і Тарас – та й з малолітства козакуванням снів. Батько йому теж радив: я вже, каже, старий для дороги та пригод, де вже мені з насидженого місця зриватися і який з мене козак, як вже й спину розігнути не сила. А ти, покіль молодий, допоки тебе в баранячий ріг не скрутили, спробуй пошукати волі та кращої долі. Має ж вона десь бути у світі білому. Не худоба ми, не бидло, що нас до абиштового товариша як власність його по ревізії записали.

Тікали на Січ чи не з усієї України, тікали всі, хто не корився кривді, тікали поодинці, але здебільшого партіями по кілька чоловік, попередньо змовившись; зривались часом і сім'ями, усією родиною – з дітьми, з волами, коровами, вівцями, завантаживши віз ським-таким скарбом та реманентом. Пускалися в небезпечну дорогу й цілими селами, а вже за порогами, на новому місці утворювали слободи без панів та зиску, як вольні козаки, посполиті Війська Запорозького низового. На всі вимоги повернути таких утікачів Кіш велемудро відповідав, що «выслать их на прежние жилища учинить способу не находится». Проте на Січ щомісяця прибували гінці та довірені особи ясновельможного панства з вимогами повернути їм драпаків, котрі знайшли собі притулок серед козаків. І Москва не раз нагаду-

вала, аби «запорожники» здирців та лотрів, які до них прибувають без пашпортів, негайно хапали, у колодки забивали й повертали їхнім панам, а вже вони з ними вільні робити так, як вважатимуть за потрібне. Кіш як міг захищав утікачів, міняв їм прізвища, ховав їх по глухих зимівниках і дальніх слободах, а панам та урядовцям Гетьманщини – як і Москві, – обіцяв небезпремінно розшукати драпаків і повернути їх шляхетному панству – хай чекає воно! І мовби ж шукав збіглих, але неодмінно відповідав, що на землях Війська Запорозького низового ніяких кріпаків не виявлено, бо у них живуть люди все вольні, січові козаки й посполиті, а козаків і посполитих Січ нікому не видаватиме, бо вольні люди живуть там, де їм заманеться і як захочуть. Коли ж полювальники за людьми аж надто наполягали, особливо урядовці з канцелярії генерал-губернатора Гетьманщини та царські генерали, запевняючи, що їм, мовляв, «известно учинилось», де перебувають збігли, в таких і таких паланках, Кіш, аби відчепилися пани, посилав у такі й такі паланки ордери на розшуки втікачів, але паланкові полковники й старшина, знаючи, що від них хоче Кіш, відповідали, як в одну дудку гуділи: названих втікачів вони зело пильно шукали, але таких у них не виявилось, бо в них все люди вольнії, але попри все збіглих вони зело препильно шукають і, дасть Бог, знайдуть...

Швидко чи ні, а з гуртом дядьків-односельців Тарас і прибув на Січ. Знаючи ще на Гасан-базарі розказали їм, що прибувши на Січ, треба їм записатися до якого-небудь куреня, бо коли обминеш курінь, козаком ніколи не станеш і прав на Запорожжі не матимеш. Куренів у них тридцять вісім – вибирай який хочеш! Був серед куренів і Полтавський, що складався із земляків. До них і подалися миргородці – прямцем до курінного. Казали, що курінний отаман – цар і Бог на Січі, і голова, і найбільший начальник у своєму курені, більший, як сам кошовий для усього товариства, він складає курінні списки, встановлює чергу на відбування служби козаками, які приписані до його куреня, видає свідоцтва й атестати, розпоряджається курінним майном, зброєю, харчовими припасами тощо, він суддя над козаками (для куреня – більший суддя, як військовий суддя для всього товариства), завідує курінною касою. Без відома його і без згоди і волосина не впаде з голови і ніщо не робиться в курені, слово його було вирішальним і останнім – закон для курінних козаків і обговоренню не підлягало. Сказав курінний і все тут. Умри, а виконуй!

Отож, утікачі шапки познімали, отаману за звичаєм вклонилися.

– А чого це ви, хлопці-молодці, – питає курінний, дебелий шрамований, бувалий у бувальцях козак-бать-

ко, – на Січ нашу прибули та до мене гуртом заявилися? Чи ж бува не козаками хочете поставати?

– Хочемо, батьку, – одказують прибулі, – козаками-січовиками поставати.

– А звідкіля ж ви будете, такі статуристі та гойні?

– З миргородського краю, люди ми вольні, православні, а пан нас записав по ревізії як свою власність. Та зачав вимагати, аби ми на нього задурно робили. Чи не щодень нас війт на панщину києм гнав, то ми якось помолившись та з духом зібравшись, його києм його самого й відлупцювали гарненько...

– До чого ж мудрі люди, – посміхається отаман.

– А потім укинули його в льох, панський будинок підпалили і подалися світ за очі. Так до вас на Січ і прибули, абись козаками поставати.

Отаман кожного розпитав як він прозивається і чи серйозні в нього наміри і як він гадає далі жити?

– А тебе, молодику, як звати-величати? – наостанку питає Тараса.

– Тарас я, – одказує парубок, – а прозиваюся Чепурком.

– Чого так?

– Бабуся моя така чепуруха була, така. Усі її звали тільки чепуркуватою. Тож і нас прозвали чепурками. Звідтоді ми Чепурки, хоч батько мій мнець.

– Хто, хто?

– Сирицю мне, не дублену шкіру, яловичу, свинячу...

– Знаємо, що таке сириця і хто такий мнець. То, кажеш, твій батько кожум'яка?

– Ага.

Курінний подумав-подумав і вирішив:

– Ось що, хлопче. Хто стає козаком, той починає нове життя, тож у нас прийнято кожному неофіту міняти ім'я. Та заодно й панів, які збіглих розшукують, треба зі сліду збивати. Вони шукають, приміром, Тараса Чепурка, а на Січі є Тарас Кожум'яка... Га?

Так Тарас Чепурко на Січі зробився Тарасом Кожум'якою і під таким прізвиськом був записаний до військового компуту.

– От ви, добродії, поставали вже козаками, – насамкінець звертається до всіх курінний. – Тепер ніякий пан над вами вже не пан, бо ви люди віднині вольні. Поживіть поки що в курені, призвичаються до наших, до січових порядків, зі зброєю навчитесь поводитись, щоби шабелька вам за рідну сестрицю стала, а там видно буде. Можете податися і в паланки, найнятися до когось, аби підзаробитися та краще зодягнутися, як і личить козакові. А на Січ будете з'являтися лишень тоді, коли вас погукаємо: відбувати свою чергу в сторожовій залозі. У курені зараз мало козаків, розбрелися по Запорожжю, так що є де вам притулитися.

Показав місце в курені – кожному в три аршини довжиною і два аршини шириною, та й пожартував з дуже серйозним видом:

– Оце вам домовина. А як помрете, то зробимо ще коротшу.

Заможньому козакові, який має господарство, не було потреби в курені жити, тож він на Січі з'являвся тільки відбути свою чергову повинність військову (дехто й від цього намагався відхреститися), а щойно прибулому куди податися, як ні майна в нього, ні даху над головою. Одна сорочка на ньому та й та латана-перелатана. А в курені хоч раз на день годують і дах над головою, і товариство поруч – є з ким душу в бесідах відвести. І все ж, навіть бідні козаки намагалися відразу ж після вступу до Січі податися в яку-небудь паланку на заробітки – і Січі це вигідно, і зимівчанам. А хто залишався в курені, той входив до січової залоги і виконував різні службові обов'язки, що випадали козакам під час відбування ними військової черги: несли караули, служили в роз'їзних командах, працювали у військових зимівниках, заготовляли сіно й паливо, ловили неводами рибу, розвозили накази старшин по паланках і форпостах. У вільний час, якого було обмаль, тренувалися в стрільбі, навчалися орудувати шаблею і списом, влучно стріляти з мушкета й пістоля, а навчившись у старих козаків різних веселих співанок, на

дозвіллі виводили:

Се козак запорожець,
ні об чім не туже;
Як люлька й тютюнець,
то йому й байдуже.
Він те тільки й знає —
коли не п'є, так воші б'є,
а все не гуляє!

Годували раз на день – абияк. Сміючись, отаман ка-
зав:

– Запорожці як малі діти: дай багато – усе з'їдять,
дай мало – довольні будуть.

Ідучи в похід брали з собою кілька горщиків тетері,
толокна (круто звареної каші), пастерми (висушена та
вив'ялена баранина) і цим вдовільнялися. Горілки ж у
походах не пили – під страхом смертної кари!

З півроку побув Тарас козаком у січовій залозі і та-
ке життя йому, молодому та безжурному, навіть аж до
смаку припало, тож так збирався й далі козакувати.
Та й курінний отаман до нього придивляючись, підба-
дьорливо покашлював-покахикував:

– Гарним будеш козаком, – казав бувало Тарасові.
– Старайся, хлопче, ще і ще, побудеш синком, а там і
на значного козака тебе благословимо.

І побажав так служити товариству, аби козаком ха-

раактерником стати.

Що таке характерник?

А це такий козак, який «все бачить». Навіть за тисячу верст – бо дзеркала має для інших невидимі. А ще тямить говорити зі звіром і птицею. І гаддя його слухає. Він і з чортом може побалакати та укласти з ним, як треба, угоду, хоч козак завжди ближче стоїть до Бога. А з Господом він розмовляє через спів та гру на кобзі. Характерників не бере проста куля, а тіко срібна, вони ловлять розпечені кулі та ядра голими руками, не бояться вогню. Можуть жити під водою, можуть пройти крізь вогонь, що охороняє рай. Можуть вовком перекидатися або кішкою, ще й говорять аж дванадцятьма мовами – отакі вони, характерники! І Тарас старався, до всього придивлявся, усьому навчався, слухав старших, службу військову справно ніс і все було добре і думав він, що так і буде з року в рік – доки він, дасть Бог, характерником стане. Бодай і на схилі літ. Аж якось курінний йому й каже: ось що, Тарасе Кожум'яко, надійшов до Коша лист від твого пана з Гетьманщини абиштового товариша Миргородського полку Йосипа Зарудного, у якому він повідомляє Кіш, що від нього селяни його втекли на Січ, називає їхні хвамилії і прізвиська, і твою теж. Хоч ти вже й не Чепурко, а Кожум'яка та все дно гайни куди-небудь від гріха подалі. Люди Зарудного на Січі ко-

лобродять, упізнають – доведеться тебе видавати їм. А Кіш ще нікого не видавав і не збирається таке свинство робити, тож краще тобі податися в паланку і там перечекати... Це вже пізніше Тарас дізнається, що й справді у скарзі до Кошу Йосипа Зарудного писалося, що він, Тарас Чепурко, а тепер Кожум'яка служить в Полтавському курені. Видно пан Зарудний мав на Січі вуха і очі, адже все безпомильно знав про своїх втікачів, називаючи кожного та сповіщаючи, де він і в кого переховується, в якій паланці, у якого козака в робітниках ходить.

Козаки розповідали (а на Січі всі про всіх і все знали, бо там ніхто не таївся, всі жили на виду у всіх), що поміщик Зарудний прислав на Січ своїх людей, кріпаків-сищиків (не кріпаків, себто не підневільних козаки могли при нагоді й побити), нишпорків стовухих і стоючих, аби вони все винюхали і про все йому донесли. Надіслав він листа і своєму кумові, колишньому кошовому отаману Січі, а тепер абиштовому старшині Григорію Федорову, просячи його подати «руку помочі» та посприяти в поверненні втікачів, які переховуються в Самарській паланці. Знаючи, що суха ложка рот дере, абиштовий товариш до свого «смиреного» прохання, доклав дещо й суттєвіше: штоф горілки (міра алкогольних напоїв, яка дорівнювала 1/8 або 1/10 відра), чимале барильце вишнівочки, два смагляві книші

на закуску, ящик із фруктів, зварених з цукром – пресолодка штукенція! – мішок яблук та добрячий сидір проса і ще щось там. (Подібні дарунки тоді одержали суддя Микола Тимофеев, начальник запорозького духовенства ієромонах Володимир та інші чини із січової адміністрації.) Григорій Федоров, не бувши дурнем, – та й не пропадати ж добру! – загуляв з друзями, гуртом вони й спорожнили той штоф, закушуючи його книшами та пастилою (просо лишили на куліш) і невдовзі від Коша самарському полковнику пішов ордер з наказом знайти зазначених у листі пана Зарудного збіглих селян – якщо тільки вони ще перебувають у Самарській паланці – уточнювалося. Полковник швиденько відповів у тому дусі, що звичайно ж вище поіменовані селяни в його паланці не перебувають – про це Кіш і відповів панові Зарудному. Щоправда, пан Зарудний надіслав нову скаргу – пишучий чоловік! – до кошового (уже на січових старшин), що вони, мовляв, займаються відписками, а заодно надіслав і промеморію (нагадування) від Миргородської полкової канцелярії та комісаріатства. Кіш ту промеморію теж надіслав самарському полковнику, чим його не дуже налякав, бо той швиденько відповів Кошу, що ніяких збіглих селян пана Зарудного, хоч їх і шукали зело препильно, на території паланки не виявлено, а Кіш так же звично ту відповідь надіслав панові Зарудному... Так почалося

листування між Кошем та паном Зарудним, що успішно тривало кілька років, доки Кошеві не набридло. Кіш ніколи й нікого не видавав – цього пан Зарудний не знав і в це повірити не міг, що на Січі знаходять надійний притулок усі втікачі. (Зберігся в історії факт, коли командир однієї з російських кордонних фортець на Січі С. Лебединець заявившись на Запорозжя в пошуках збіглих, почав виявляти таку затятість, що козаки його просто «до смерті закололи».)

Зрештою, збіглим порадили поміняти паланку, що вони й зробили. (їх, до речі, поголили по-козацькому, чи як тоді казали, «по-черкаському», аби вони і зовні були схожими на козаків.) І загубилися на просторах запорозької вольниці збігли, а Кіш уже щиро відповідав на енну скаргу пана Зарудного, що, на жаль, не відає де перебувають його селяни – можливо, вони в Польщу подалися чи в Литву, то хай би пан Зарудний ще їх і там пошукав!

Ось тоді, як зачалося те листування Коша з паном Зарудним з Миргорода, курінний і порадив Тарасові поміняти місце проживання.

– Тут ти у всіх на виду, і пан твій не заспокоїться, бо його нишпорки та вивідники доповідатимуть йому, що ти – серед козаків Полтавського куреня. Ще раптом схоплять тебе панські посіпаки й таємно із Січі вивезуть, зав'язавши у мішок... Траплялося й таке. Особ-

ливо з тими, хто ласий на дурничку випити і тоді нажлуктяться так, що аж у свого пана протверезіє... Та й узагалі, не привертай до себе уваги зайвої – спокійніше так буде. Тож щезни на якийсь там час. Куди? Та куди-небудь, аби подалі від Січі. Гайни на глухе прикордоння, де й перечекаєш недобру годину. А хочеш, направлю тебе до кума свого в Кальміуську паланку, наймешся там до козаків, літо попрацюєш, щось, дивись, ще й заробиш. А тим часом пан Зарудний заспокоїться і перестане слати нам свої супліки – жаль, що більше не передає горівки, книшів та пастили. Гарна в нього горівка!

Так Тарас Чепурко – тоді вже січовий козак Кожум'яка – й опинився в Кальміуській паланці, найдальшій паланці Війська Запорозького низового на березі Золотої Річки...

Посполитих у слободі було мало, два чи три двори, а то все жили тяглі зимівчани, котрі мали своїх коней, худобу, ватаги овець. Жили, як хотіли, не відаючи ні пана, ні наглядача, займалися торгівлею та рибальством. Слобода ділилася на «односумів», на артілі, котрі гуртом ловили рибу, в'ялили й солили її і возили на продаж. Усі, хто входив до артілі, отримували однакову суму від продажу риби, тому їх і називали односумами. Тарас і собі пристав до односумів, весну побродив у Кальміусі, тягаючи невода. І все було б ні-

чого та побачив якось доньку осавула Савки Пишногубо-го то й втратив спокій. Моя і моя... Аби бути ближче до Оксани Пишногубівни найнявся до її батька пастухом. Тепер ось і має... Осавул ще й погрожує видати його тим, хто розшукує на Січі збіглих холопів!

...Бульк! Бульк!.. Летять камінці в Кальміус та й летять. Але зрештою набридло й камінці шпурляти, встав, ходив між вербами, позираючи на хутір, що ген жовтів дубовим частоколом і намугикував:

Ой, Кальміус-річка,
Молодапе репеличка.
Покохала перепела
Молода перепеличка...

Усього натерпівся, пильнуючи осавулів табун. І зграї вовків дозоляли, і напади ногайців, що були не кращі од сіроманців, відбивав, тому й спав в обнімку з гаківницею, знав холод, голод і спеку. Все терпів, бо хотів бути поруч з Оксаною. Чи бодай хоч бачити її зрідка. Дівчина теж була не байдужою до нього, це втішало і вселяло в хлопцеву душу надію на щастя...

Над Золотою Річкою стояла млява післяобідня тиша. Ані шерхоту, очерет ніби задрімав, іноді вітер зі степу налетить, покуйовдить його і зелена стіна очерету тоді спросонку: ш-ш-ш-у-у-у, ш-ш-ш-у-у... І знову все навколо замре, як засне. Верби посхиляли до во-

ди довге гнучке віття, ніби милуються своєю вродою в дзеркалі води. І все навколо теж гарне: і тихий, спокійний Кальміус, і верби, і дубові гаї, і ген степи, і слобода, що мальовничо потопає у вербовому розмаї на піщаному березі. Це останній шмат землі запорозької в цих краях, по той бік уже землі Війська Донського. Берег на тому боці пустельний, на мілководді бродять довгоногі й довгоносі кулики і позирають на козацький край. Ось на тім боці вигулькнув бузько, поважно й статечно цибав берегом, поводячи сюди й туди довжелезним червоним дзьобищем... Цікаво, чий він, свій, чи – донський? Та ось птах знявся й полинув над річкою... Тарас зітхнув, проводжаючи бузька-чорногуза заздрісним поглядом... Коли б і йому Бог дав крила! Полетіли б вони з Оксаною тоді хоч і на край світу, туди, де ніхто не перечитиме їхньому щастю... Тільки ж де він, той щасливий край? Та й чи є він у світі білому? Всюди, куди не поткнись – неправда і свавілля, можли чинять що хочуть, бідних і за людей не вважаючи... Як їм заманеться, так і буде. От і батько Оксани затявся на своєму – не пара він його дочці, не пара! А чому не пара? Якщо вони злюбилися, то виходить пара? Молодих Бог парує, от і їх звів у цьому світі щоб парувалися...

А чини та багатство, то таке – наживне...

Та спробуй це втокмачити Савці Пишногубому! Зав-

тра Маковія, у слободі вже печуть смачні шулики й готують медову ситу з маком. А на хуторі в пана осавула розливають холодець для самарських сватів... Якщо не придумає Тарас нічого, як порятувати своє щастя, завтра самарські й засватають осавулівну...

– Тарасику!..

Рвучко оглянувся.

– Оксаночко, перепілко моя!..

Побіг назустріч, дівчина пташкою пурхнула в його дужі обійми, припала до парубоцьких грудей і хлопець відчув, як сполошеною пташкою б'ється її серденько...

– Тарасику, веселику мій! Я заледве вирвалася на часинку, батько й за частокіл з хутора не випускає... Ой, Тарасику, щось треба діяти, завтра приїдять свати. Але я не віддамся за нелюба. Та й батько мо' ще й передумає...

– Не переінакшить, Оксанко, багатство самарського полковника та його знайомства в Січі у нього увічу стоять...

– А мо' зі сватами не зійдеться?

– Об чім річ? Зійдеться, моя ясочко, дуже-бо він забаг породичатися з полковником, аби й самому вивищитись у Січі.

– То що ж нам робити?

– Тікати!

– Ти так упевнено радиш, наче знаєш куди. То скажи мені, повідай: куди?

– Куди завгодно, хоч і в світ за очі, аби лишень разом бути. Не можу я без тебе.

– І я без тебе, Тарасику, не можу.

– Тікаймо, Оксанко. Сьогодні, бо завтра вже пізно буде. Як звечоріє так і гайнемо. Куди? Та знамо, що в кращі краї. Не в гірші ж. Тіко в кращі. Мені не вперше тікати, звик. А ось чи ти зважишся?

– Я зважуся. Але чи певен ти, що у світі білому є кращі краї?

– Мо' й немає, але ми... Ми все одно знайдемо. Мусить знайтися у світі білому закуток для двох.

– Усюди пани – і на Україні, і поза Україною.

– А ми на землях Війська Запорозького припишкнемо. Наймуся до добрих людей в робітники – з голоду не пропадемо. А там... там видно буде. – Не міг надивитися на її очі. – Вони в тебе весняні, як блакитне небо, і озерця у них наче із живою водою, – близькість молодого дівочого тіла п'янила його й наче дурманила. – До скону літ дякуватиму долі, що звела мене з тобою, ластівко моя кальміуська.

– Таке вигадав: ластівка кальміуська, – сміялася дівчина і навіть аж удавно обурювалася, а насправді почутому з уст такого гарного хлопця була рада-радісінька. А він гладив її м'яке біляве волосся, торкався

його губами, обережно – ледь-ледь...

– Покладемо сподіванку на мого батька, Тарасику, – вона вірила, що все ще владнається. – Він у мене хороший, татусь мій рідний. Мо' ще й схаменеться. Сам же колись був простим козаком, як кажуть, без роду, без племені... І в турецькій неволі гибів замолоду, усього зазнав і всього спізнав. І чаша його не медом була виповнена, а трунком полиновим. Не може він супроти мого щастя піти, будемо вірити в нашу зорю. Та й Господь з нами – не облишить нас у біді. А мені вже пора, – легенько вивільнилася з його обіймів. – Я на часинку вихопилася – не будемо татусика мого гнівити, покладемося на долю і на Божу волю.

Зненацька над сонним Кальміусом пролунало:

– Пугу-пугу!

– Козак з Лугу! – стрепенувшись вигукнув Тарас. – Пугу, пугу, козак з Лугу! Хто б ти не був, а будеш нам за свого – де ти, пугаче?

Крик наче захлинувшись, урвався так же раптово, як і пролунав.

– Ой, Божечку ж... Оно-но він, – показала дівчина. – У річці тоне...

Вибігли з-за верб. На середині Кальміусу то виринала, то знову зникала під водою чиясь голова.

Тарас як був в одязі, з усього розгону кинувся у воду і поплив наввимашки. Тим часом потопаючий вири-

нув, сапнув повітря, смачно вилаявся:

– А-а... в Бога... душу!.. Ать-переать!.. І в Кальміус-річку! Не візьмеш мене, я ще на цьому світі не все звершив!

Голова вкотре зникла під водою. Та ось Тарас уже на тому місці. Пірнув. Якусь мить, що видалась Оксані вічністю, його не видно було над Кальміусом... Ой, Божечку ж... Та ось нарешті з'являється Тарасова голова на поверхні, він вже пливе до берега, щось тягне за собою... Ось вони вже досягли мілководдя, Тарас став на ноги, тягне під руки якогось чоловіка. Оксана забрела, підсобила витягти на берег порятованого. Незнайомця поклали на пісок. Сорочка на ньому була пошматована, праве плече кров'ю запеклося. Чуприна і густа чорна борода скуйовджені, у куширі та водоростях...

– Дядьку, дядьку, – затермосила Оксана незнайомця. – Ви живі? Душа при вас?

Незнайомиць розплющив очі, схилившись на бік, виблював воду.

– Ху-ух!.. Напився від пуза водиці з Кальміусу. Ледь усю її було не висьорбав!

– Живий, – зраділа Оксана.

– Не діждуться, щоб я здох! – незнайомиць комусь посварився кулаком на той бік. – Мене дідько так рано не візьме! Та й живим краще бути, яко мертвим!

Як запорожці кажуть: пугу, пугу! Тому й діда мого колись прозивали Пугачем, і я тепер Пугач. Здорові були, сусіди!

– Здоров був, дядьку!

– Житимеш, коли такий затятий, – сміявся Тарас, викручуючи шапку. – Хоч і наковтався води.

– За неіменієм оковитої, – порятований підморгнув Оксані. – Чи не правда, кралечко? То де я? Сподіваюсь, на цьому світі?

– На цьому, дядьку. На березі Кальміусу, загалом у добрих людей.

– У запорожців, значить, слава тя Господи! Таки пощастило дістатися до вашого берега, брати-козаки запорозькі.

– Так, ви, дядьку, на землях Війська Запорозького. Тонули в Кальміусі, а Тарас вас і порятував.

– Гарний у тебе хлопець, дівчино. Коли б не він, потрапив би я в кумпанію до кальміуських раків. Спасибі, вік не забуду, – незнайомиць сів на піску, важко дишав. – Крові багато вийшло, за погонею не було коли рану перев'язувати. Ще зовсім недавно Дон за милу душечку перепливав, а це в Кальміусі бульки пустив.

– У вас плече прострілене.

– Дякувати Богові, рана навиліт, – оглянувши плече порятованого, підсумував Тарас. – А зілля швидко вас на ноги поставить.

– І то добре, що навиліт. Хоч куля й рідна, та все ж...

– А ви чи не з москалів бува, дядьку, що з того бегега?

– Ні, я не руський. Козак донський я... Чули про таких – козаків донських? Почекайте, відійду трохи, усе розкажу. Три дні тікав, ні росинки в роті не мавши, комашню в очеретах годував. А перед самим Кальміусом на пограниччі напоровся на засаду, схопив кулю в плече... Спасибі тобі, парубче, і тобі, дівчино. Хороші ви, дай вам Бог щастя, а я, мать, піду...

Спробував звестися й опустився на пісок.

– Зараз, зараз минеться, як на собаці заживе. Тільки голова крутиться...

– Куди вже вам іти, – жалісливо сказала Оксана. – Не ходоки ви поки що. У нас побудете та сил наберетеся. А звідки ви по-нашому вмієте балакати, дядьку із землі війська Донського?

– Дак ми ж сусіди, а з ким поведешся – від того й наберешся. У нас ваші козаки бувають. І живе їх серед донців багато... Рідко в якій станиці ваших немає. Та і я вам не чужий, свій, можна сказати. Одного з вами племені. – Засилкувався встати. – Погупорив і гайда. Бо в мене ще дорога дальня, маю до самої вашої Січі дійти.

– Куди там до Січі?! – жажнулась Оксана. – Та ви ж за слободою впадете. Не пущу вас. Я живу тут неда-

лечко, на хуторі осавула Пишногубого. У нас перележите, рану залікуєте, сил наберетеся, а тоді вже й на Січ гайнете.

Тарас було заїкнувся: «Але ж пан осавул...», як Оксана його враз перебила:

– Та як ти міг подумати таке про мого батька? Та він у біді нікого не лишить – козацького ж роду він! Коли з кримської неволі втікав, побратима свого три дні на плечах ніс...

– Дай Боже, щоби я помилився, – зітхнув Тарас, і до донця. – Оксана діло радить, перележати вам треба, дядьку, сил набратися. Ви ж як з хреста зняті.

Донець криво посміхнувся.

– Майже. Із шибениці, – і додав по хвилі. – Та ви не думайте про мене чого такого... розтакого. Не розбійник я, хоча можу й ним бути. Мене від правди-матінки шибеницею хотіли відучити.

– Віримо, що ви не лихий.

– Лихим я ще стану – за мною не пропаде, – пообіцяв комусь донець і додав, спохмурнівши. – Ой, стану! Багатьом тоді не поздоровиться! А найпаче царю-батькуш-ці – дідькові б він був батьком!

– Свят-свят, що ви таке говорите, дядьку?!.

– А з царями інакше й не можна. Щоби нашу волю не душили, щоби козаків на своїх холопів не перетворювали!

На тім боці почувся тупіт копит, ось з-за кущів ви-гулькнули голови вершників, цівки рушниць за плечи-ма. На берег вихопився кінний загін. Тікати вже було пізно, донець простягнувся на піску, заповз у виямок. Не розгубившись, Оксана впала на нього і піднявши ногу в червоному сап'янці, задригала нею. Тарас, усе збагнувши, впав на неї і вдвох вони почали імітувати то боротьбу, то обнімання...

На тім боці почулося кахикання, потім гучне, весе-ле:

– Бог у поміч!..

Тарас усе ще вдаючи боротьбу, повернув голову.

– Не заважай, братва! – крикнув.

– В таком дєлє – мешать не будєє, – почулося з того боку. – Ей, казак-запорожник, не відєл случаем с наше-го не бєжал на ваш берег казачішка одін худой, под-стрелений ішшо? Алі может на ваш берег перєплил, а?

– Нікого не бачили, і ніхто з вашого боку на наш не перепливав.

І заходився вдавати, що цілує Оксану (хоч цілував і насправді і Оксана, забувши, що під ними чужий чо-ловік, відповідала йому на поцілунки поцілунками).

– Ладно, мілуйтєсь, не будєм мешать. Только гляді, казак, не подкачай!

І загін помчав далі понад берегом...

Пишногубий насторожено зиркнув на незнайомця –

що за чоловік? Звідки? Якої бенері до них прибився? І чого це він не куди-небудь (Запорожжя велике), а до них приблукав? Та ще з того боку. Чи ж бува не розбійник який лихий, збіглий?

До челяді буркнув:

– Донця нагодуйте, а перед тим перев'яжіть йому рану і хай висипляється. А я під вечір побалакаю з непрошеним гостем. З того боку до нас як не сміття за водою припливе, то розбійника дідько принесе!.. Розбирайся потім з ним!

Вийшов у двір, де його вже чекали козаки з підосавулом Вихрестом.

– Дочко – до хати! – крикнув сердито і, скочивши в сідло коня, повернув до Тараса насуплене лице. – А ти, бунтарюго, залиш мій хутір! По добрій волі прошу. Не доводь мене до гріха праведного! І щоб ноги твоєї тут більше не було! Не злиняєш – пеняй на себе! – До підосавула Вихреста: – Гайда!

– Слухаю, пане осавуло. – До Тараса. – Чув? Дограєшся, парубче з вогнем!

– Не із соломи, не згорю.

– Наше діло тебе застерегти по-доброму, а там – сам дивись.

Усі вже вихопилися за частокіл, а Вихрест, затримавшись у хвіртці, крикнув до Тараса:

– Ей, ти?.. Забув! Пан слобідський полковник кличе

тебе до себе. Казав, діло нагальне.

– Прийду! – не дивлячись на Вихреста, буркнув Тарас.

Постояв посеред двору, біля челядницької, випив квасу, що його подала йому жаліслива ключниця, і рушив було до хвіртки. Соломія зашелестіла спідницею поруч.

– Змирися, парубче, і долі своїй покорися, – випроваджуючи його за хвіртку голосно – аби челядь чула, казала. – Не доводь пана осавула до гріха! Він у нас добрий, але й доброта має свої межі. Як і терпець. Що вдієш, Оксана не твоя суджена. Не судилося вам, хоч і кохаєтесь. Та й кажуть же люде: не з кожного стрічання чекай вінчання. Як у пісні співається:

Не всі тії вінч аються,
Що весною розвиваються,
Не всі тії вінчаються,
Що любляться та кохаються...

– Гарна ваша пісенька, тіточко Соломіє, – зітхнув парубок. – Тільки я її і без вас знаю.

Половина садів цвіте,
Друга обсипається.
Половина людей вінчається,
А другая розлучається...

– От і добре, що ти сю пісню знаєш, – аж пораділа ключниця. – Не треба мені довго тебе і вмовляти. Не нами це заведено, не нам його й кінчати.

– Ви, тітко, співайте, як хочете, як знаєте, а я від свого не відступлюся!

– Та воно, як той казав, і такечки, – озирнувшись, Соломія вже за хвірткою шепнула: – Знаю, любить тебе Оксана, молода наша осавулівна, та пан осавул на тебе чортом дихає. І не поганий він, а бач...

– Хочу вас попрохати, тіточко Соломіє, бо за тим донцем забув і домовитись з Оксаною. Тож передайте їй...

– Що ти, парубче, що ти! – замахала ключниця по-вними, засмаглими руками. – І не проси, бо не передам.

Пан осавул мене зі світу зживе, як дізнається... – Озирнувшись, шепнула: – А куди Оксані вийти?

– До млина, як стемніє...

– Що ти, що ти! Таке вигадав! Іди собі геть, покіль здоровий та цілий! – шепотом: – Передам. Але ти мене не бачив, а я тебе.

І зачинила важку дубову хвіртку, накинула гак у пробоєць і понесла своє пишне тіло до панського будинку.

Тарас вийшов на шлях, що вів до слободи і, йдучи, думав, чого це його нагально кличе пан полковник

слобідський? Не інакше, як осавул уже наскаржився на свого табунника, будуть гуртом умовляти, аби відступився від Оксани, а полковник ще й пристрашить вигнанням з паланки у світ за очі.

Попрямував навпрошки через липову пущу. В липняку, хоч літо вже й спливало, усе ще пахтіло медом, гули дикі бджоли. То там, то тут никали бортники й викурювали з дупел бджіл, виламуючи стільники з медом. І від того в липняку ще дужче пахтіло медом, і дух був таким хмільним і п'янким, що голова млосно крутилася і в горлі гірчило.

Вийшовши з липняка з легким хмелем в голові й першинкою в горлі, Тарас попростував галявою, затим спустився стежкою в яр, що тягнувся в бік річки. Задумавшись про свою долю, хлопець не зчувся, як на нього біля куща глоду накинули мішок... Збивши з ніг, почали, хекаючи, в'язати.

Отямившись, Тарас заборсався в мішку та вже було пізно. Хотів було закричати, але хтось п'ятірнею затис йому через мішковину рота. Три пари дужих рук підняли його і понесли яром... Тарас чув, як вони надсадно хекали, наступаючи один одному на п'яти і крізь зуби лаялись.

Потім хтось захрипів: «Сюди... Покваптесь, аби лиха година не принесла свідків... Думав, як не солом'яний так і не згорить... Воно й не згорить, але...

хі-хі... потоне...»

Тарас упізнав по голосу підосавула Вихреста. Так ось чому він на нього бликав, погрожував... І з полковником вигадав, аби заманити в яр свою жертву...

«Не згорить, так булькне, – знову озвався той голос. – В'яжіть йому каміння до ніг! Та швидше, сукині діти!..»

І Тарас через ряднину мішка відчув шелест очерету і плескіт Кальміусу, що в тому місці біля яру мав глибокі вирви, та чорторії...

Частина друга

Пугач – птиця нічна

Було ополудень. Осавул Пишногубий та паланковий писар Дмитро Чуб, розімлілі від спеки, сиділи в хаті-канцелярії й по списках звіряли, хто з посполитих та зимівчан паланки ще не сплатив податку до військової скарбниці. У канцелярію, нагнувши голову, аби не набити ґулю об низький одвірок, зайшов підосавул Вихрест, по-змовницькому зиркнув на осавула, а той до писаря:

– Гаразд, Митре. Зі списком ми впоралися, а тепер іди та обходь боржників, хай не відмагаються, а сплачують, як і положено.

Писар зітхнувши – спека ж яка! – вийшов.

– Що там? – Савка до Вихреста. – Як наше діло?

– Тягніть вівцю, пане осавуле, – Вихрест блиснув зубами й перейшов на змовницький шепіт. – І миша не писнула. Мішок на голову і...

– Що – «і»? – насторожився Савка.

– У Кальміус, – ошкірився підосавул. – А то б куди ще? Не під вінець же!

– У мішку... в Кальміус? – усе ще не міг второпати Савка.

– Атож, – шкірив зуби Вихрест і його маленьке, чор-

не й неголене личко так і випромінювало задоволення. – Та ви не турбуйтеся, пане осавуло, мої люде надійні. Словом не прохопляться.

– Які... люде?

– А ті, з полонених. Волохи...

Осавул пригадав, що в слободі й справді живе двоє полонених волохів, котрі вже давно призвичаїлись, і всі їх мали за своїх.

– їм будь-кого втопити – що раз плюнути! – хвальковито сказав Вихрест. – Мої надійні люде.

– Ти хотів сказати: звірі?

– Не второпаю вас, пане осавуло.

Савка схопив Вихреста за груди й труснув його.

– То ти, сучий сину, Тараса в мішку втопив?

– Як ви й веліли, пане осавуле! – злякано витріщився Вихрест. – Хіба ж не такечки? Ви ж казали: мішок йому на голову – гоп! – і...

– Що – «і»? – розлютився Пишногубий. – Хіба я велів аби його в Кальміус?.. Велів накинути мішок, віддухопелити його гарненько для остраху і відпустити. І він би тоді сам утік з паланки.

– А я втямив, що в мішку та в Кальміус, – стенив плечима Вихрест. – Як мішок на голову, то куди ж іще, як не в річку, в чорторий?

– Затям дурня Богу молитися, то й лоб розгатить! – забігав осавул по хаті. – Ех, чортів сину, що ти наро-

бив? Козака ні за понюх тютюну згубив! Та якого хлопця! Віднадили б його від Оксани і було б з нього. Хай чимчикує в іншу паланку і живе там. Парубок він сміливий, ще б знадобився Січі. А ти його, дурило, у Кальміус! У чорторій!.. Та налякати треба було, духопелків надавати і досить. Через тебе, волоський вилупку, гріх на душу взяв. Та я ж тільки татарву та ляшків рубав, а не своїх. Та ми ж, чортів вилупку, не звірі які, а люди, – сунув кулак Вихресту під вуса. – Ну я ж т-тобі!..

І вибігши у двір, крикнув до козаків:

– Коня, бісові діти, та хутчій!..

Вихопився в сідло й вилетівши з фортеці, помчав до берега, до того місця, де в Кальміус спускався яр. Вихрест ледве встигав за ним, з кислим видом гуцикаючи в сідлі. Ну, не розібрався він. Замість того, аби надавати стусанів, утопив парубка. Хоча... Чи й не втра-та яка. Кальміус надійніше за стусани. З Кальміусу він уже не вирине і вже точно залишить у спокої пані осавулівну, на яку ще раніше Тараса поклав око він. А духопелки... То таке, можуть подіяти, а можуть і ні. А голодранців на Січі завжди вистачало й вистачатиме. їх де не сій, вони й там родять. На одного більше злидня, на одного менше лотра, як поляки кажуть, чи й варто гніватись і полудник собі псувати? Та ще в таку спекотняву. А збігли на Січ щодня прибувають – вистачить цього добра по зав'язку!..

Примчали до яру, спинили коней. Було тихо й безлюдно. В очереті цінкала якась пташка і ніби жалібно на щось скаржилась.

– Отуди його й пожбурили, – ткнув Вихрест канчуком на річку. – Там такі вирви скажені...

– Тебе у той чорторий пожбурити!

– Але зате Кальміус надійніший за будь-які духопелки!

– Цить, душогубе! – осавул вихопився конем обіч яру на кручу і далі, обминаючи яр, виїхав в липняк. Навстріч ішли бортники з дубовими кадками за плечима, повними меду, що аж хлюпався. За ними роями гуділи ображені бджоли.

Уже поминули яр, коли звідти зненацька вихопився мокрий з голови до ніг... Тарас Кожум'яка з ножом у руці.

– В-він... – прохрипів Вихрест. – Ми ж його в Кальміус кидали. І каменяку до ніг причепили... Я ж пам'ятаю! Свят, свят!.. Відьмак. Коли б людина, то неодмінно б утопився. Каменяку ж прив'язали. А відьмаки вони такі... не тонуть у воді, в огні не горять.

Щось бурмочучи, підосавул зсунувся з коня, впав на землю, потім схопився і кинувся тікати, з переляку забувши про свого коня. Тарас тінню метнувся за ним навздогін, не зронивши й слова і цим ще більше нажахав Вихреста.

Савка тремтячою рукою перехрестив лоба й огрів коня канчуком.

– А-а... – пролунав десь крик підосавула й урвався раптово.

Пишногубий гнав коня не озираючись. Одна думка шпигала мозок: Тарас – відьмак! Перевертень! Характерник і галдовник! А мо' й упир. Інакше б утопився... Та ще в мішку, з каменякою на ногах. Характерник! Вочевидь, перевертень! Перекинчик! Химородник! Чудодійник! Заморока! Той, що з нечистою силою знається! О, Господи, кого ж тільки покохала його дочка?! Не інакше, як ману напустив на дівчину, відьмак! Чарами Оксану обплутав! Тепер втямки чому Оксана так вперлася на своєму. Бідна, вона й сама не відає, що чинить...

Осавул гнав коня до хутора й оселедець на голові в нього ворухився. Од вітру, бо з поквапу десь посіяв шапку, чуприндер піднімався на вітрі од швидкої їзди, а йому здавалося, що від відьмацьких чарів... Хоч він і був колись сміливим козаком, не раз і не двічі з воріженьками клятими ставав на герць, та ще й тепер був не ликом шитий, але то ж вороги. Такі ж люди, як і він, а тут... Відьмаків Савка боявся над усе. З нечистою силою жарту куці-куценькі. Супроти неї і шабля, й пістоль безсилі. На те воно й кодро бісівське!

Коли Савка примчав на хутір, лиця на ньому не бу-

ло.

– Джуро!. – крикнув, зіскакуючи з коня. – Мерщій до мене того... Донця чи як його в дідька! Та тримай пістоль напхвату й козакам вели бути готовими до всього!

Сів під шовковицею в тіні й сполошено думав: «Якщо Тарас привів донця, який невідь де взявся... Буцімто з Кальміусу виринув... Еге, знаємо, хто з Кальміусу виринає! Вочевидь, діло нечисте. Цей донець або перевертень, або теж відьмак і галдовник, а то б чого з ним знався Кожум'яка? О, Господи, чого це до мого обійстя збирається нечисть? Не інакше, як відьомський кагал ухвалив мене зі світу білого зжити. Не може бути, щоб у мішку... з каменюкою на ногах людина не втопилася! Відьмак або характерник!!! Такого і проста куля не візьме, хіба що заговорена...»

Тим часом джура з трьома козаками привів з челядницької донця.

Був незнайомиць уже в значно кращому стані і тримався бадьоро, і до Савки посміхнувся, шкребучи п'ятірнею в закудланій бороді. А очі в нього – хитрі-хитрющі! Ні, з таким треба вухо тримати на сторожі. Не зчуєшся, як і круг пальця тебе обведе!

– Ну, здоров ще раз, чоловіче, – підкручуючи вуса, нарочито безтурботно почав осавул. – Наївся, напився і виспався?

– І наївся, і кваску холодного напився, і покимарив малість. Вельми дякую, пане осавуле, за ласку!

– Я не молодиця, аби одаровувати тебе ласкою, – сердито відрізав осавул. – Кажіть яко на духу: хто ти такий за їден? Від кого утікав і чого Кальміус з того боку на наш перепливав?

Донець ще затятіше пошкріб п'ятірнею в бороді.

– Та вроді б донським козаком буду, а на прізвисько Омелько Пугач.

– Пугу, пугу, козак з Лугу?

– Атож. Так мій ще дід казав, тож його й прозвано було Пугачем. І батько мій звідтоді Пугач і я, значить, Пугач.

– Так ти вроді як наш?

– І ваш, бо коріння моє на Запорозжжі, і не ваш, бо я з того боку Кальміусу, з донських козаків.

– І вашим, значить, і нашим? – Савка якусь мить думав, а тоді випалив, певний, що загнав донця на слизьке: – А чого це ти, донський, як кажеш, козак, майже москаль, руський чоловік, царя свого підданий, а по-нашому балакаєш? Ти з Дону чи звідки?

– З Дону. Із станиці Зимовейської.

– То чого ж це ти по-нашому гуториш? Де набрався нашої мови?

– Удома.

– Уперше чую, аби в руських та по-нашому балака-

ли.

– Так ми всі хоч і донські козаки і на Дону козакуємо, а такі ж черкаси, як і ви.

– Хто, хто?

– Ну, малороси. Вашого брата на Дону до гибелі, чи не в кожній станиці цілі кутки їх. Дід мій Михайло теж родом був з Малоросії, а вже батько – козак донський, і я стало бисть донський. А вдома гуторимо по-малоросійському, по-вашому значить. Та й жінка моя Софія, сирота, дочка малоросійського козака Дмитра.

– Прямо тобі... запорожець.

– та втікав з Дону, і б того.

– А чого це ти, донський козак, який балакає по-нашому, та втікав з Дону, із свого краю, га? Не поладив з ким чи що? – мов медом мазав осавул.

– Було... – зітхнув Омелько Пугач, – отамана свого стукнув.

– Як це ти... Отамана? Обамбурих? – звів брови осавул. – Не думаю, щоб це йому сподобалося.

– Ого, ще і як не сподобалося, тому й мусив тікати.

– І за віщо ж ти його?

– Та так... Стукнув для користі діла, а він візьми і вріж дуба!

– Еге-ге-ге!.. – насторожився Пишногубий. – То ти, виходить, птаха стріляна?

– Атож. Пугач – птах нічний і хижий до всього ж.

– А чи відомо тобі, птиця хижа, нічна, що старшина нам, козакам, самим Богом дана?

– Про мене хоч хай і чортом, аби лишень правду шанувала та козаків своїх не притискувала, старшина, дарована, як ти кажеш Богом. І щоби не оббирала їх, значить, на рибних промислах!

– Еге-ге-ге! То ти, виходить, харцизяка-розбіяка? Прибив отамана, з-під шибениці дьору дав і хочеш, аби я тебе у своєму зимівнику прихистив? Аби ти й моїх козаків до бунту проти старшин підбивав?

– Як пан осавул заслужить, вони й самі дадуть йому по мармизі.

– От що, донський служивець. За правду ти постраждав чи не за правду – не моє се діло. У мене своїх клопотів повно. Хай ваша донська старшина й розбирається. А ти, козаче...

– Взагалі я козак, хоча й маю чин хорунжого.

– Овва! Ти вже, виявляється, й хорунжий?

– Хорунжий. Що ж тут дивного?

– Це ти щойно придумав чи раніше? Якийсь гультай-горопаха і – хорунжий? – не йняв віри Пишногубий. – Заливай та міру знай! У нас хорунжий так навіть до генеральної старшини належить. А ти... Чийсь збіглий хлоп. Хоча... Який же ти хорунжий – сотенний чи й полковий?

– Полковий.

– Бреши більше! – підморгнув Савка. – Ти такий же полковий хорунжий, як я, приміром, гетьман. Та ж чи ти хоч тямиш, що таке чин хорунжого? Це ж перший офіцерський чин у козаків московського царя. А ти хто? Кріпак? Збіглий холоп якогось руського пана? Розбійник з великої дороги. За віщо ж ти хоч відхопив такий чин?

– Та вроді як за хоробрість.

– Де? Біля молодиці? Чи на грабунку?

– У війні з турками.

– Овва! З тобою балакати, що проти вітру, даруй, сцяти. Затям, я розбійникам та вбивцям притулку не даю. Я з татарами рубався, але розбійників не переховував. – До козаків: – Ану скрутить руки збіглому харцизяці!

– Спершу нагодував, а тепер руки скручуєш? – наче аж дивувався донець, як йому в'язали руки. – М'яко стелив та...

– Поспиш і на твердому, бо не панського роду, – відмахнувся осавул. – Віддам я тебе донському уряду і хай він розбирається, що й до чого. Чи на шибеницю тебе чіпляти, чи на коня садовити. – До козаків: – Запріть його в коморі! Та пильніше під арештом пильнуйте!

– Овва! Обрадував, – насмішкувато вигукнув Омелько. – Відправляйте мене під арешт – чи мені

звикати? Де я вже не сидів, посиджу ще й у вас. Я, абись ви знали, все життя своє або козакував-воював, або сидів у холодній, у темній, у буцегарнях, арештантських, гауптвахтах, у каталажках, людоморках, острогах, сибірах, у тюрмах-тюрягах, у фурдизі-хурдизі, в ямах... Садовіть ще й ви у свою кутузку. Я звідусіль утікав, посиджу ще й у вашій цюпі та дасть Бог і втечу, бо як же інакше, га?

– Чули, чули? – загаласував Савка. – Пильніше чатуйте, бо й заправду драла дасть.

– Утечу, пане осавуле, утечу як пить дать! Трохи одпочину в тебе під замком та й візьму ноги в руки. Я довго не тримаюся одного місця. Навіть біля жінки не тримаюся, усе мене, окаянного носить і носить. Від Дону до Берліна, а оце й до вас занесло.

– А ми й не будемо тебе довго тримати, ми тебе хутчій передамо твоїм. Отим, що вже тобі й шибеницю приготували!

Донця потягли до комори, осавул хотів було йти до хати, аж у хвіртку несамовито затарабанили.

– Хто там і якої трясці? – крикнув Савка, мацаючи в себе пістоль за поясом.

– джура пана полковника.

– Ану відчиніть, – велів осавул челяді й небавом у двір ускочив на коні джура кальміуського полковника.

– Кепські вісті, пане осавуло. Ваш табунник Тарас

Кожум'яка в липняку штрикнув ножем підосавула Вихреста.

– На смерть?

– Та, кажись, ні. Пан підосавул ще матюкається і злий яко хорт. А пан полковник відрядив козаків на пошуки розбійника. І велів, аби й ви відрядили своїх людей і щоби сьогодні Кожум'яка був пійманий і в буцегарню припроваджений.

– Передай панові полковнику, що я нагально пошлю своїх козаків на пошуки й лови Тараса, – і джура зник за частоколом.

«Еге-ге-ге, он воно на що закандзюбилося? – стрижено подумав осавул. – Ні, таки правда, що Тарас відьмак! З мішка виліз, підосавула ножем штрикнув. Коли б і мені лиха не натворив! Підосавула хай хоч і дідько хапає чи хапун який, а я з Оксаною – пропав!...»

Аж тут і дочка.

– Тату, кажуть ви звеліли донця зв'язати й заперти в коморі. Правда се?

Савка дратуючись, вус смиконув.

– І ти туди ж?.. Яке тобі діло? Чи й у донця вже той... закохалася?

– Та-ату??! – закричала дочка. – Не губить себе, бо я краще про вас думаю! Донець довірився мені, я привела його додому, обіцяла, що ніхто його й пальцем не зачепить... Ой, тату, та ж чи ми татари які, що в гості

запрошуємо, а тоді руки виламуємо?

– А ти не вчи батька, бо я й сам з вусами! – крикнув осавул. – Постривай, доберусь до того відьмака, що тебе задурих і морочить! А про донця й не згадує! Він на старшину руку підняв і мусить бути покараним!

– Ей, де баба Пріська? – крикнув Савка біля челядської куховарні. – Розшукайте в один мент!

По хвилі в куховарню зачовгла маленька, згорблена бабуся з личком, як старий, жовтий огірок, перепечений на сонці, і запитала, сідаючи на лаву:

– То це ти мене, Савко, кликав?

– Не Савка, а пан-господар, – сердито поправив її осавул. – Коли вже ви навчитеся шанувати свого годовальника?

Баба Пріська не дочула.

– І що ти там, Савко, белькотиш, як той гиндик? – спитала, приставляючи долоню до вуха. – Кричи дужче, бо я на вуха слабую. Ще як на Явдошки оглухла в гентім році, так і дотеперички глуха.

– Я хотів би у вас, бабо Прісько, поспитати про одну... е-е... штуку. Ви ось багато на світі жили, – тут осавул озирнувся і вгледів куховарок, котрі обліпили поріг. – Ей, ей, а ви якої трясці повітріщалися? Клопотів у вас своїх немає? Робити вам нічого, дак я вам зараз роботу знайду!

Куховарки розійшлися, осавул знову закричав:

– Бабо Прісько, я хотів би розпитати...

– Та не кричи, яко оглашений, – замахала стара руками. – Я ще трошки чую, то й зовсім оглухну від твого кричи.

«Тьху! – спересердя сплюнув Савка. – Бенеря бери цю бабку! То вона зовсім глуха, то не дуже кричи...»

Почав тихіше і здалеку.

– От ви, бабо, багато на світі жили, чи не доводилось вам часом з русалками здибуватись?

– З ким, ким? Та дужче кричи, бо я глуха.

– Тьху! – і осавул гаркнув щосили: – З русалками, кажу, не зустрічалися, бабо?

– Зустрічалася, аякже, – закивала стара маленькою головою. – Тільки ти не кричи так, бо я й зовсім оглухну. Тихіше трошки галасуй. А з русалками стрічалася... Ще дівчиною. Повилазять русалки, бувало, із ставка, коси порозпускають і ловлять дівчат. А котру спопадуть, ту й до смерті залоскочуть і під греблю її, сердешну, затягнуть. Русалок, Савко, найпаче треба боятися в Зелену неділю. Бо вони тоді з води виходять і бігають полями та в житах качаються. У Русальну неділю. Тоді й близько дівчатам не можна підходити до русалок, абись не залоскотали. А коли по воду йдеш, то за пазуху полину поклади, полин усяку нечисть відлякує. От перестріне тебе русалка й питає: «Полин чи петрушка?» Ти й кажи хутчіше: «Полин,

а ти, русалко, – згинь!..» Русалка затіпається й тікає геть... А не дай Боже, що петрушка скажеш, то русалка тебе схопить: «Моя ти душка!..»

«Еге-ге-ге, – сполошено подумав Савка, – он воно що виходить? Тре' Оксану на всяк випадок застерегти, аби полин за пазухою носила».

– А про вовкулаків що-небудь чули, бабо?

– А чого ж не чула? Ще і як чула. Вовкулаки вночі бігають, у вовків перекинувшись. – І застерегла: – Гляди, з ними не здибуйся, бо вони дуже злі. З відьмами любляться.

– Хто?

– Та вовкулаки, за яких ти питаєш. Од відьом та вовкулаків, як вони злюбляться і народжуються упирі, злі люди. Живуть вони, мовби яко люди, а коли помруть, то не так, як ми з тобою, Савко, помремо.

– Я помирати не збираюся!

– Що кажеш? – витріщилася стара.

– Кажу, не збираюся помирати! – крикнув Савка.

– Та не кричи, – замахала стара маленькими, висохлими ручками. – Не хочеш помирати – живи. А упирі коли помруть, то їх тре' прибити осиковим кіллям, бо як не приб'ють у ямі, то вони з могил вилазять і кров у хрещених та молитовних ссуть, аж цмулять.

– А відьми?

– Що – відьми? – не второпала стара.

– Кажу, відьми кого ссуть?

– Кого треба, того й ссуть. Вони на все здатні. От коли зустрінеш яку нечисть – дивись чи є в неї хвіст. Бо хвіст – перша ознака відьми, чарівниці злої, баса-врючки лихої. Як з хвостом – то вроджена відьма, так і знай. А без хвоста – навчена. Тільки ти з ними будь обережним, бо вони тебе ураз обмагорять. То клубком покотяться, то в кішку перекинуться, то ще в якусь тварюку. А про відьмака й казати нема чого. З ним людина й зовсім не владна.

– А коли, приміром, вовкулаку запхати у мішок та ще каміння прив'язати і в Кальміус вкинути – утопиться він чи не втопиться?

– Де вже там! – махнула баба рукою. – Дідька лисого втопиться. Хоч і цілу хуру каміння прив'яжи йому, все 'дно вирне і знову капоститиме добрим людям.

– А в молодого хлопця відьмак може перекинутися? – доскіпувався осавул і на всяк випадок старанно хрестився.

– А чого ж... І в молодого, і в старого. Йому все їдно. «Еге-ге-ге, – сполошено засовався Пишногубий на лавці. – Он воно що виходить? Правду баба каже, відьмака не втопиш. Таки точно, то відьмак в образі та подобії Тараса до Оксани причепився».

– Бабо, а чи можна відьмака віднадити?

– Чого не можна, як можна. – Стара подумала-по-

думала і не зовсім упевнено відповіла: – Кажись, плакун-травою люди всяку нечисть віднаджують. А збирати її тре' на ранковій росі в Іванів день. Тіко корінь без ножа викопуй, бо не подіє.

– Іванів день уже минув, де тепер того плакуна нарвеш? – роздумливо мовив осавул і крикнув: – А ще яка трава є?

– Од нечисті?

– Та вже ж не од добрих людей!

– То ти б так і казав. Коли хочеш з відьмами воювати, нечуй-вітру дістань. Росте він зимою по берегах річок та ставків.

– Що ви мелете, бабо? Зимою трава росте?

– Що чуєш. Росте зимою, бо ж не проста трава, а чарівна. А рвуть її на Різдво, якраз опівночі. Але її зрячі не можуть знайти, а просять сліпців, ті напомацки й збирають нечуй-вітер.

«От лихо, – скривився осавул. – Іванів день минув, а до Різдва ще далеко», – а вголос крикнув:

– Що там ще є?

– Тирлич добре відьом віднаджує, – оповідала баба. – Але збирати його треба лише в Києві, перед Івановим днем на Лисій горі. Там, де відьомське тирло. А коли тирлича не хочеш, то можна відьмака віднадити свяченою вербою...

«Нарешті! – зітхнув осавул, зводячись, – з цього б і

починала. А то буду я тобі в Київ їхати та на Лису чи яку там гору дертися! Чортова баба, поки випитаєш у неї, дак і горло зірвеш!..»

Того ж таки дня за порадою баби Пріськи осавул повтикав гілочки свяченої верби у стріху господської хати, потім у стріху комори, у частокіл та в наверхшя хвіртки.

«Чорта лисого тепер перелізете, – мовив на адресу нечистої сили. – На свяченій вербі і ноги, і роги свої поламаєте! – І шепотів, як його навчала стара відьмознавка. – Одв'яжись, одчепись, сатано, одчепись од мого двору й од моєї дочки Оксани! Тьху, тьху, тьху! На твою погибель, на моє здоров'я, а тобі на безголов'я!..»

– У-у-у-у!!.. У-у-у-у!!.. – раптом почулося з боку Кальміусу.

– Ага-га-га!!! – стрепенувся осавул, і радісна посмішка так і спалахнула нарешті на його доти похмурому й переляканому лиці. – Виєш, голубчику, вий!.. А що? Вкусив?.. Дулю з маком вхопив? Облизня спіймав? Так тобі й треба, вилупку! Почекай, почекай, ти ще в мене і вовком витимеш, і собакою скиглитимеш! Тепер скільки не біснуйся в очереті, а свячена верба тебе й близько до частоколу не підпустить!

Повеселілий осавул поклав і собі за пазуху гілочки свяченої верби, велів челяді сидіти й не рипатися

з двору, а сам подався з козаками до слободи, аби разом з паном полковником шукати збіглого Тараса Кожум'яку. І лише тоді ключниця Соломія обережно визирнула з куховарні й угледівши, що господар поїхав, полегшено зітхнула й старанно перехрестилася.

– Слава Богу, зійшло з рук, не дізнався. А то б надавав мені і стусанів, і канчуків!..

Річ у тім, що Соломія з поспіху все переплутала й замість свяченої верби подала Савці звичайнісіньку лозу, котру нарізали ще по весні для віників, а коли розібралася (свячена верба була застромлена за сволок), то не відважилася зізнатися. Ще чого доброго за таку похибку Савка і з двору її витурлить у тришия! Але слава Богу, все скінчилося благополучно і Савка, повтикавши всюди гілочки звичайнісінької лози (ще й поклав її собі в пазуху), поїхав у слободу, а Соломія подалася поратися по господарству і щось веселе та безжурне наспівувала – не інакше, як про любов...

Уже випала роса – холоднюча, рясна, як повінь. У траві чавкотіло й хлюпотіло. Це вказувало, що день буде напрочуд гожим.

Комарі, що звечора вилися клубками, повідволожувалися, і їхнє безугавне дзижчання нарешті урвалося. Як місяць угорі зблід і почав з небесної височини спускатися за Кальміус, за його верби, що стіною бовваніли по той бік, у слободі заспівали півні. Здається, треті.

Тарас постояв, прислухаючись, – будимири, відспівавши своє, вгомонилися, і тиша знову облягла нічний світ. Навіть очерет у березі нашушукавшись, нарешті затих – певно вітер перед світанком вклався й собі відпочити.

Де-де іноді тюрлюкали коники, але й вони до росяної повені повмовкали – Божий світ заснув-заковиз на якусь часинку.

Треба було квапитись – ранок не за горами – на сході вже почало ледь-ледь світліти.

Тарас підійшов до частоколу з боку річки, де був по-таємний лаз, відсунув обапол і боком протиснувся в осавулову фортецю. Прислухався. Ніби тихо. Вирачував з бузку і звівся на ноги. Знову прислухався, сюди й туди сторожком поводячи вухом. Нечутно ступаючи, крався попід стайнею, перебіг до дровітні, а звідти поза льодовнею обігнув куховарню й опинився біля комори. Трохи постояв, сторожко прислухаючись. Подвір'я спить, певно задрімав і вартівник. Тарас намацав на дверях замок, похитав його – де там! Тоді майнув до воловні, там біля возів лежали ярма, шаснув руками й намацав заніз. Мигцем до комори, ще раз озирнувся, прислухаючись. Пора. Передранковий сон у всіх міцний. У вартівника теж. Устромив заніз у пробоець і з усієї сили наліг – раз, вдруге. Пробоець і не думав зрушувати, а заніз не витримав, почав гнути-

ся... Тоді повернув його другим боком і знову, що було сили наліг... Пробоець нарешті скрипнув, зрушився й повільно пішов з одвірка. Ось уже й замок з пробойцем у руках, відіклав його вбік, обережно, аби не зарипіли двері, прочинив їх і шмигнув у комору.

Темінь, хоч в око стрельь.

– Ей, – шепотом озвався парубок, – є тут хто живий? Це я, Тарас... Хочу звільнити вас, дядьку Омельку.

– Тута я, відпочиваю в пана осавула, – почувся бадьорий голос з кутка, з глухої пітьми. – Проходь, ить гостем будеш.

– О, то вас, дядьку Омельку, як немовля спеленали...

– Лежу, як у братніх обіймах.

Тарас поперерізував ножем вірьовки, донець якусь мить розтирав затерплі руки – у пітьмі біліла його сорочка.

– Спасибі, козаче, за волю, відчував я, що ти прийдеш на допомогу. Виходить, ти мене вже двічі порятував, а я тобі ще й не віддячив.

– Потім будемо в ціні сходитись, – заквапився Тарас. – Пора нам звідсіля, з гостинних хоромів пана осавула вибиратися, бо ранок уже ось-ось. По той бік Кальміусу починає схід рожевіти. Доки не задніло, мусимо подалі від слободи відійти. Гайда, дядьку. Іти зможете?

– Як треба – то й побіжу. Не звикати, половина життя мого минула в бігах. Усе бігаю, бігаю, ніяк ить не набігаюсь!

– Сюди, тут лаз...

Нечутно поминувши куховарню і льодовню, тільки-но порівнялися зі стайнею, як наче з-під землі перед ними виросла людина з рушницею в руках. Зіткнулися так близько, що тікати вже не було куди. Тарас, не давши опам'ятатися вартівнику, який саме зібрався розстібувати собі ширінку, тож був зайнятий сим важливим ділом і не загледів нападу, вхопився за його рушницю, рвонув до себе й одночасно вдарив заспаного вартівника ногою в пах. А зверху, по голові його садонув своїм кулачищем ще й донець. Вартівник і не охнувши, впав.

– До ранку очумається, а ми – берімо ноги в руки, – Тарас прихопив рушницю, кинувся за стайню, донець за ним.

Але вартівник на диво швидко отямився і закричав-загаласував:

– Ряту-уйте-е!!! Пукавку відібрали!!! Стріляй хто може-е...

Десь збоку бабахнуло і так лунко, що аж виляски понад Кальміусом шугнули. Шукати лаз у бузку вже не було часу. Це зрозумів і донець. Він став під частоколом, уперся в нього руками.

– Хутчій на спину, а потім зверху мені пособиш!

Стрибнувши йому на плечі кішкою, Тарас виліз на частокіл і подав донцю рушницю, той ухопився за цівку. Тарас потягнув його, але сам ледь було не звалився з гребеня частоколу. Омелько впав. А на хуторі вже стояв ґвалт, чулася тупотнява ніг, якесь гупання. Тоді Омелько, розігнавшись, стрибнув і вхопився руками за край частоколу, Тарас підхопив його, тягнув щосили, але ноги донця лише сковзалися.

– Сюди-и!.. – почулося десь поруч. – Тут вони, харцизяки!!

Гахнув постріл. Від яскравого спалаху Тарас на мить осліп. Куля, вдарившись в обапіл, засипала його трісками. Оглушений і засліплений, Тарас звалився по той бік частоколу, Омелько Пугач стрибнув за ним, упав, покотився, але схопився і зашкунтильгав. Тарас біг не кидаючи рушниці. Десь уже іржали коні, чувся тупіт копит.

Утікачі пробігли вербняком понад річкою.

Чавкало і хлюпало в траві, куці порскали на них водою.

– За мною, дядьку Омельку! Не відставайте. Тут є одна місцина. Коли встигнемо – урятовані.

Ускочили в зарослі рогозу, під ногами забулькала вода. Чавкала болотяна жижа, осока різала руки, але втікачі ні на що не звертали уваги. Далі вже брели, роз-

совуючи болотяні зарослі, плутаючись у плетиві коріння. Усе вище й вище піднімалася вода. Ось вона вже сягнула пліч, шиї...

– Далі – плавом... – шепнув Тарас.

Пливли в якійсь гущавині звивистою протокою між двома стінами очерету. Донець уже й з ліку збився, а Тарас усе повертав і повертав, то в одну бічну протоку, то в іншу, доки не дісталися мілини.

– На цьому острові крім діда Видри рідко хто буває, – сказав Тарас, як уже вибралися на сухе. – Отут і пересидимо у сховку, а там видно буде. Ходімо до діда Видри, він десь тутечки в курені живе.

Трохи пройшли островом і побачили згасаючий жар багаття, а біля нього темнів курінь. Червоне світло од жару падало на босі ноги, що стирчали з куреня.

– Агов, діду?! Зустрічайте гостей непрошених!

– Що? Га? – почулося в темені куреня й по хвилі звідти вирачкував дід Видра. – Яка це трясця товчеться ночами?

Утікачі пробігли вербняком понад річкою.

– Це я, Тарас, і товариш зі мною – Омелько Пугач із потойбіччя Кальміусу, з донської сторони.

– А-а, – позіхнув старий. – То це, мать, по вас пуляли на хуторі? А я передрімую і крізь сон чую: бах-бах!.. Думаю, чи не татари вже бува напали, дак не схоже... Вони самі вночі бояться... Еге, та з вас вода хлющить... То я зараз огонь розведу, посушитесь, бо перед ранком свіженько та бадьоренько на моєму острові...

– Вогонь здалеку видно, ми й так обсохнемо.

– Тоді стягуйте з себе мокру одіж, лізте в курінь та заривайтеся в сіно. А дасть Бог день, тоді й будемо метикувати, що його чинити... Ич який ви ґвалт у хуторі зчинили – до білого дня тепер не заспокоїться перепуджений Савка Пишногубий...

...Савка не вгледів, де й кішка взялася. Нявкнула і давай, боком тертися об його ноги. Треться і треться, та все мур-р, мур-р... Осавул нахилився, погладив її долонею по вигнутій дугою спині, а кішка раптом – стриб йому на плече і такою важенною видалась, що він аж зігнувся та крекнув.

«Еге-ге-ге, – подумав сполошено й заляк. – Дак це на мене відьма стрибнула... Басаврючка лиха, чарівниця зла... Кабиць! І що було на ніч під подушки свяченої верби покласти!..»

Заляк осавул, стерп... А чорна кішка всілася в нього на плечах, очі в неї жовтющі, аж мороз по спині від тих очей пішов... Савка хоче відвести погляд, але несила. Чорна кішка зуби скалить і раптом людською мовою озвалася:

– Добігався, осавуле? Ось тепер я вже на тобі пока-
таюся, – і так шипить, що в Савки й мороз-морозяка по спині пішов, аж до зашпорів у руки. А тоді як крикне:
– Гей, лети сюди дим, стань, Савко, гнідим!

Звідкілясь повалив дим, чорний, їдучий, осавул сап-
нув, закашлявся, а чорна твар йому – р-раз! Вудила в зуби. Не встиг він і охнути, як вмить на гнідого коня перетворився. Скочила відьма в сідло, повіддя натягнула, та як зарегоче... І бачить Савка, що то не відьма в сідлі сидить, а Соломія...

Матір Божа! Святі угодники!

– Ха-ха-а!!!– регоче розпатлана Соломія. – Гей, коню-осавуле, тари-бари, понеси мене за хмари! За ліси і за моря, де живе матінка моя! Ха-ха-ха-а!!!

І чує Савка, що земля під його ногами-копитами кудись зникає і світ вже пливе під ним, пливе...

– Ряту-уйте-е!!! – щодуху закричав осавул і проснувся.

Схопився.

Сів.

Тяжко дихав.

Усе йому здавалося, що він гнідий і летить над світом білим з відьмою на спині і в роті у нього – вудила...

– Рят...

– Савко, що з тобою? Ти так жажно уві сні закричав...

Савка витріщився, нічого не тямлячи після чудернацького сну. Біля нього в одній сорочці сиділа... Соломія. Не на ньому в сідлі, а біля нього в постелі...

– Ти? – важко дихав Пишногубий. – Де ти... взялася?

Соломія засміялась, прикриваючи ковдрою оголені плечі та груди.

– Ну ти, Савко, й жартун!.. Сам на ніченьку покликав, а тепер... Де взялася... – потяглася до нього. – Тобі лихе приснилося? Йди до мене, любко-голубко моя, я тебе приголублю...

– Не підсовуйся, – осавул якусь мить перелякано на неї дивився, а тоді крикнув: – Ти... Ти відьма?

– Ха-ха-ха!.. – раптом зареготала Соломія й осавулу здалося, що очі в неї жовті-жовтющі! Як у тієї... кішки.

– Відьма! Ти їздиш на мені вночі! Ти спільниця того відьмака Тараса! Той біля Оксани, а ти біля мене... А той донець – упир... Насіли, обсіли і зі світу білого мене хочете зжити?

– Ти збожеволів, Савко.

– Не ворушись! – грізно крикнув Савка, висмикуючи пістоль з-під подушки і націлюючи його на Соломію. – Май на увазі... Куля в мене заговорена! Нечисть перед нею безсила. Зізнавайся! Ти – відьма? І їздиш на мені щоночі? Уб'ю, куля заговорена...

Соломія сиділа перед ним, з жаху розкривши рота, потім закричала, впала головою до його ніг. (Савка хутко підтягнув ноги.)

– Савко, що ти чиниш? Опам'ятайся, яка я відьма? Я твоя ключниця... Ти ще й досі не проснувся, любий мій. Протри свої баньки й придивися. Це ж я, твоя любка Соломія.

Жінка плакала в його ногах. Така поведінка вкрай спантеличила Пишногубого. Виходить, Соломія й не відьма. Бо коли на відьму пістоль наставиш із заговореною кулею, вона неодмінно на кішку перекинеться і тільки її й бачили. А Соломія плаче... Савка розгублено почухав пістолем собі спину.

– Соломіє, то ти... ти не відьма? – жалісливим голосом попрахав він. – І кішкою на мені не сиділа?

– Чи ти несповна розуму, чоловіченьку добрий?

Савка вагався якусь мить, а тоді крикнув:

– Ану... перехрестися!..

Тремтячою рукою Соломія осінила себе хрестом – раз, вдруге...

– Клянусь Богом і всіма святими, що я не та, ким ти

мене називаєш.

І знову хрестилась – ще і ще...

– Досить... – знеможено сказав осавул і сунув пістоль під подушку. Жодна відьма у світі не зможе перехреститися, а коли це й зробить, то миттєво її охопить полум'я і тоді від неї лишиться хіба що попіл... Таки правда, Соломія не відьма. Ач як затято хреститься! Але ж сон. Кішка і він... Кінь... Бррр...

– Соломіє, – застогнав Пишногубий. – Ти правду мовила: або я збожеволів, або й досі сплю. Обніми мене, Соломієчко та поцілуй, як ти вмієш цілуватися – щоб аж душу з мене вийняла...

– А хай би тебе дідько обіймав! – утирала бідна жінка сльози. – Так налякав, що й досі душа в п'ятках тремтить. То пістоля під носа суне, то обіймай його та цілуй так, аби й душу з нього вийняти!.. Ти хоч би, Савко, совісти трохи мав...

Проте Соломія обхопила його за шию міцними, дужими руками, притягнула до себе і так його почала спрагло та гаряче цілувати, що Савка знову було злякався: ану й справді своїми поцілунками вийме з нього душу? Жінки вони й на таке здатні. А Соломія й поготів!.. Проте притулившись до молодиці, пружної і теплої, Савка трохи заспокоївся.

– Але ж яка воно трясця все-таки їздить на мені ночами? – бурмотів він уже сонний, як раптом в ту мить у

дворі почувся крик, потім лунко бахнув постріл – один, другий...

– О Господи! – застогнала Соломія. – Що за ніч сьогодні ґвалтівна.

Савка як ужалений схопився, висмикнув з-під подушки пістоль, завмер, прислухаючись до лементу й тупотняви ніг у дворі. А тоді поспіхом натягнув шаровари.

У вікно хтось затарабанив.

– Хто? – осавул підбіг до вікна, став збоку. – Якої трясці-бенери?

– Пане осавуле, це я... джура ваш, – почувлося з того боку. – Хтось звільнив з комори донця. Мабуть, Тарас. Утекли через частокіл оба.

– А-а... так-перетак! – закричав осавул. – Проґавили, проспали іродові душі! Ловіть їх, хапайте, а я зараз уберуся...

Стрілянина вже вщухла, коли Савка босий, в одних шароварах та сорочці вихопився на ґанок.

– До Кальміусу п'ятами накивали, – доповів джура. – Уже було й наздогнали їх, – джура брехав, – так вони на очах пощезали. Наче мара! Не інакше, як відьмаки якісь!

«Еге-ге-ге, – сполошено подумав осавул, – таки й справді відьмаки. Бо коли Тараса в мішку не втопили, з камінням на ногах, то тепер і подавно...»

Джурі велів:

– Скачи в слободу до пана полковника і розкажи йому все, як було. Хай висилає на поміч козаків, мо'гуртом і викишкаємо їх з очерету! Більше ніде їм, як крім очерету та болота ховатися.

А сам повернувся до хати. Навстріч вибігла переполошена Оксана. На ній лиця не було.

– Татоньку, що лучилося?..

Савці стало шкода дочки, обійняв її легенько за плечі, погладив по голові.

– Заспокойся, дочко, усе вже вгамувалося. Йди спати і нічого лихого не думай. Завтра... ба, ба, вже сьогодні приїздять свати і ти мусиш мати гарний вигляд.

– Ні, тату, я мушу знати, що стряслося сеї ночі?

– Усе тобі треба знати! Донець утік, он що! Певно, Тарас йому в цьому пособив. Обоє і втекли до річки. Та будь певна, ми їх хутко з Кальміусу викуримо!

Оксана побігла у свою спочивальню, упала на постіль, уткнулась лицем в подушку і довго лежала так, здригаючись усім тілом. Відчай і безнадія полонили дівчину. Усе було втрачене: кохання, щастя, Тарас, мрії про любе життя... Не знала, куди подітися...

На хуторі вже влягався гармидер, вщухав тупіт, вмовкали голоси.

Уже під ранок сон таки зморив хутір – хто не доспав, той тепер досипляв...

Оксана схопилася. У кутку тямно блимала лампадка. Дівчина сіла на ліжку, обхопила руками коліна й задумалась. Донця звільнив Тарас. Це так. Тепер вони удвох переховуються в очереті, годуючи комарів та ловлячи дрижаків... А може, й на острові в діда Видри. А напевне ж у діда Видри... А що коли їх там вранці схоплять?

– Боже, їх треба порятувати, – схопилася дівчина. – Доки ще не пізно... Без Тараса мені не життя.

Квапно зодяглася, вибігла у світлицю. Навстріч їй з лави піднявся козак.

– Куди? – загородив рушницею дорогу. – Пан осавул велів до ранку нікого не випускати з господи. – Позіхнув, додавши. – Іди собі, дівчино, спати, бо вже світає...

– Та що ж це таке? Уже з рідної хати не випускають!

– Моє діло маленьке, – знову позіхнув козак. – А тільки пан осавул велів тебе кріпко оберігати. Донця, каже, викрали, то й Оксану з-під носа поцуплять...

Оксана метнулася назад у спочивальню, впала на постіль і затряслася від плачу... Таки й справді все вже було втрачено: кохання, щастя, Тарас, і – воля. Що ж тепер буде, що ж тепер буде... Ще й свати сьогодні прибувають з далекої Самарської паланки – о, Боже, Боже, спаси й помилуй! Краще в Кальміус головою, як за нелюба віддаватися!

Тарас проснувся раптово, як з води вирнув. Донець ще спав, хрпів розкотисто і вільно – як у себе вдома. Щасливець! Усе йому ніпочім. На все в нього бадьора відповідь: ми своє ще візьмемо!.. Він, може, й візьме, а чого чекати йому, Тарасові? Доки засватають його Оксану і заберуть в далеку Самарську паланку, як на блюді піднесуть тамтешньому багатому сотникові, синові вельможного і владного полковника? То чого чекати? Часу на чекання вже немає. Сьогодні – останній день. А там – кінець світу. Для нього.

Сторожко прислухався. З очерету неслося глухе: бу-у, бу-у, бу-у... Водяний бугай у воду дме. День мав бути гарним, гожим та не для всіх щасливим. Але це вже кому як поталанить, кому яка доля випала.

З куреня видно шмат води, далі – очерет, а ще далі – берег. Високий і крутий, і розлогий дуб над самісінькою кручею. Коли восени з нього сипляться жолуді, то котяться з кручі і булькають у воду, наче діти стрибають...

На мілководді біля острова стояла на одній нозі біла, як сніг, чапля, така гарна, як наче з іншого світу, де немає зла і насильства, а всі Божі створіння радуються життю і світ собою прикрашають. Витягнувши довгу, наче виточену шию, вона до чогось прислухалася, і це Тараса трохи насторожило. У прибережному вербняку голосно кувала зозуля – можливо, чапля рахувала

собі літа? Та ось зозуля вмовкла раптово, ніби вичерпавши запас літ, і чапля відразу ж полетіла, неспішно махаючи білосніжними крилами і здавалося, що там, де вона пролітала, світ ставав кращим.

Тарас натягнув на себе ще вогку сорочку та штани і виліз з куреня. Був ранній ранок, Кальміус парував, туман густо набився в очерет і клубками котився над водою... Дід Видра, згорбившись, сидів біля багаття й дерев'яною ложкою з довгою ручкою помішував у казані варево. На увесь острів пахтіла каша й Тарас відчув голод. За вчорашній день ні ріски в роті не мав.

– Проснувся, козаче? – не повертаючи голови, озвався старий. – Якраз вчасно, каша умліє, тож будемо снідати.

Тарас щулячись від ранкової свіжості, підсів ближче до вогню, з насолодою вдихнув смачну пару.

– Пишногубий не почастував? – у вуса посміхнувся дід.

– Почастував, але кулями...

– Хто на що не скупий, – мовив старий.

Був він маленький, сухенький, увесь, як чапля білий-білий. І голова, і борода, і сорочка. З весни й до перших морозів ловив в Кальміусі рибу (а її там!), від роду вдався неговірким, відлюдькуватим, тож уподобав пустельний острівець на Золотій Річці і до людей рідко потикався. Але щодо рибної ловлі, то в цім ділі

він був великим мастаком. «Хапає рибу, як видра», – казали про нього в слободі, тож до старого й прилипло навіки: дід Видра!

– Уночі як? Було тихо? – спитав Тарас.

– Та вроді... А твій товариш звідки?

– З того боку, – показав Тарас на протилежний берег.

– Донець, значить, – підсумував старий і по хвилі: – Уранці, ще ти на боковеньці перебував, донським берегом п'ятеро на конях гуцикали. Біля слободи перевозу гукали.

– Чи ж бува не за ним? – спохмурнів Тарас. – Він ледве спекався погоні, хоч кулю на прощання й відхопив. То куди ж нам тепер?

– Світ широкий і, кажуть, не без добрих людей.

– Кажуть, та тільки де вони, добрі люди? Хто підкаже?

– Не журися, знайдуться й добрі люди. Як сам будеш добрим, то й до тебе по-доброму будуть ставитися. За добро добром віддячуватимуть.

– Ой, діду, не про себе думаю.

– Оксана з мислі не йде? – поспитав дід і сердито додав: – Що то за любов у чортового батька, як ви не зуміли її від лихих людей відборонити? То Бог вам випробування посилає, а ви...

– Хоч ви не мучте, діду!

– І то діло, – згодився старий. – Буди свого товариша та біля каші заходимося. А там, як сліпий казав, побачимо.

– Дядьку Омельку, – гукнув Тарас. – Вилазьте з куреня до каші.

– Де каша, там і душа наша! – донець так і вилетів з куреня свіжий, бадьорий, веселий. – Де моя найбільша ложка?

Поплескав Тараса по плечу.

– Не журись, козаче, є каша, буде й діло.

Узялися за ложки, всілися кружка біля казана і незчулися як об днище зашкрябали.

– Ну, батьку, потішив нас своєю кашею. Не забуду, – Омелько задоволено витирав вуса та бороду. – Тепер і світ веселішим став. Після такої каші можна і за діло іть братися. А ти, батьку, чого не питаєш, хто я такий, що незваним гостем на твій острів серед ночі прибився?

– А чого питати, – пахнув старий люлькою. – Тараса знаю як облупленого, лихого він із собою не приведе. А коли ти з ним, виходить і ти добрий чоловік. А за що постраждав, що з того берега до нас прибився – сам розкладуть.

– За правду, батьку, боровся та ледь ноги виніс.

– Інші за правду й голови кладуть.

– Надійде час і я покладу, – замислено мовив

Омелько і, мабуть, мовив під руку лихові, бо надійде його час – так і станеться. І той час уже був не за горами – чотири роки ще лишалося Омельку побути в цьому світі, а тоді він зустрине свою люту смерть.

Над островом кружляла чайка, старий провів її пильним поглядом, сам до себе мовив:

– Далека гостя, аж із Азова, од моря. Через день-другий чекай бурі на Кальміусі... – І повернувся до перерваної розмови. – Коли за правду – борітеся, дасть Бог поборете, а голови зложите за святе діло, то й дорікати ніхто не буде.

При цих словах на березі з крутого туману виринув вершник, потім другий, третій...

– Ховайтеся, – шепнув дід. – З високого берега острів як на долоні.

Тарас з Омельком поповзли за курінь, принишкли там. Вершники, а їх вигулькнуло четверо, погарцювали на кручі, певно радячись між собою (один для чогось тицяв канчук на острів) і подалися до хутора Пишногубого.

– Тарасе, нам пора, – звівся донець. – Доки не прочесали острів, тре' змиватися.

– Куди? – похмуро спитав Тарас.

– Одна нам ниньки дорога – на Запоріжжя. Я маю на Січі з деким зустрітися – і з старшиною, і з козаками. А найперше з осавулом Василем Журбою – мо' чув про

такого? Я з ним воював під Бендерами. Добрий чоловік і козак хоть куди! Надійніший за рідного брата. А з Січі, як усе владнаю, як задумав-замислив, повернуся на Дон.

– Але ж за вами там пеня ходить?

– Вона ходить, бенеря б її взяла, а я – бігаю. Поперед неї. Так половина мого життя й минула в дорозі. Уже без дороги й не можу. Звик. А боятися лиха козаку не слід, хай воно його боїться. Як ото кажуть: вовка боятися – в ліс не ходити. Маю ще багато справ на Дону-батюшці нашому. Та й у Росії-матушці теж. Допоки їх не звершу – не заспокоююся. А вийде задумане, усю Росію переверну, правду їй мужицьку поверну. А не вийде... Що ж, не звикати до вороння – воно наді мною всю жисть каркає. Маю завершить те, що не вдалося Івану Ісаєвичу Болотникову та Степану Тимофійовичу Разіну, отаманам нашим відважним, земля їм пухом, царство райське їхнім замученим душам.

Тарас, скинувши брови на лоба, дивився на донця широко відкритими очима – так ось він який, донець! І хто він за їден? Наче й не простий козак, хоч на вигляд з простолюдинів. Ні від кого ще не чув Тарас таких слів – аж моторошно від них стало. Про Разіна він уже чув, як і про його кінець мученицький. То, виходить, Омелько собі надумав проти влади виступити? Ой-ой!

– Хто ти такий, дядьку Омельку?

– Сьогодні я донський козак. Ну, ще – хорунжий. Правда, збіглий. А завтра... Який буду завтра – завтра й покаже. А тільки гнутися й далі терпіти гніт уже не буду. І багато таких у нас на Дону, які теж більше не будуть терпіти гніт і неправду. От разом і підемо. У похід за нашу, за мужицьку правду. Захочуть запорожці до нас приєднатися – хай приєднуються... Запорожжя згадав. Потеревенили і доста. Пора в дорогу збиратися. Геть жур з голови – на Запорожжя так на Запорожжя! Іншого путі в нас немає. Дасть Бог удасться нам задумане. І тобі, і мені. А там... там видно буде. А ти, парубче, на Запорожжі кріпко стій за своє щастя – бо як же у світі жити? Не кури ми, що гребуться в смітті. Нам небо подавай! Так і поїхали шукати своє небо, мій брате молодший!

Тарас зітхнув і нічого не сказав. А про себе вирішив: не вирушить він у далеку дорогу, не побачивши Оксани. Та й гірка думка ятрила: ну, втече на Запорожжя, а Оксану тим часом засватають. Чи й заміж оддадуть, то що йому тоді Запорожжя? Осавул Савка ще й зрадіє, як почує, що він утік з паланки. Ні, ні, Оксани він не покине, якщо й тікати, то тільки вдвох...

Благально поглянув на діда Видру.

– Та добре вже, добре, – буркнув старий. – Повезу рибу на хутір, мо' й побачу Оксану. Шепну, де ти.

На тім і порішили. Побути до вечора на острові, а

тоді хто куди: хто на Запорозжя, хто й поза Запорозжям.

– Задуманому – бути! – підсумував Омелько і поліз у курінь. – Покіль будете з Оксаною рішати, я ще покимарю, – озвався з куреня. – Бо як стемніє – почнеться моя дорога, а коли вдасться поспати – хто тепера скаже.

Старий почав збиратися. Саме в цей час на березі почувся кінський тупіт. Дід махнув рукою і Тарас заповз до куреня. Напроти острова тупіт стих, чути було, як пирхали коні, брязкаючи вудилами.

– Агов, діду Видро?! – гукнули з берега й Тарас упізнав по голосу осавула Пишногубого. – Оглух чи що, старий корч?!!

– Не глушко, – озвався старий. – Чого горлопаниш?

– Хто з тобою на острові?

– Сам та душа моя.

– Гляди, щоб часом твоя душа не відлетіла геть!

– Ось іди ти, Савко, к лихій годині! – вилаявся дід. – Причепиться і сам не знає чого.

На березі гомоніли між собою, певно радилися.

– Агов, діду?! – знов крикнув осавул. – Веслуй сюди човником!

– Я тебе в гості не кликав, то й човном за тобою не приїду, – озвався дід Видра. – А коли тобі треба, пливи сам.

– Тьху! – вилаявся осавул і потім чути, наказував своїм козакам: – Грицьку, і ти, Семене, гайда в слободу, візьміть човна і пливіть сюди, а ми тут на березі початуємо, щоб ті з очерету в степ не перебігли. Та хутчіше, іродові діти!

Двоє погупотіли кіньми до слободи, решта козаків гомоніла на березі, напроти острова.

Дід Видра сівши ближче до куреня, зашепотів до втікачів.

– Не вішайте носів, хлопці. Я, мабуть, попливу таки в слободу, менше буде підозри, що ви тут. Як я второпав, вас чи не з самого ранку по всій паланці розшукують. А я, допоки осавул берег пантрує, мо' й побачу Оксану. А ви сидіть тут і не балакайте голосно: бо далеко чути над водою. А це візьміть, на всякий випадок, – посунув до куреня дві очеретини. – Як нечиста сила кого принесе на острів, вибирайтеся з куреня і залазьте в очерет або рогіз по шию у воду і стійте. Коли що, очеретини візьмете в зуби – у них в середині перетинки пробиті, пірнайте і пересиджуйте у воді, якщо лихо буде...

Та ледве дід Видра, сівши в човен, стукнув веслами, як на березі загаласували:

– Ей, ей?! Хто там човна лаштує?

Дід Видра сплюнув.

– Та якого ви дідька до мене причепилися? Хіба я

бранець який, хіба вже й у слободу пливсти не маю права?

– Пливи, старий, пливи, побачимо хто в тебе в човні.

– Та пливу вже!..

Лишившись удвох, Тарас і Омелько задумались кожен про своє і в той же час про спільне: як їм далі бути? Чи на острові день переднювати, чи десь безпечніше місце до вечора пошукати? В очереті кричав якийсь птах, хрипло, уривчасто, ніби дорікав комусь чи скаржився на свою долю-недолю. Чути було, як пирхали на березі коні та впівголоса розмовляли між собою козаки. Сонце вже піднялося вище верб, туман розходився, а з ним зникала й ранкова прохолода. Небо почало біліти – день мав бути спекотним. Де-не-де сплескувала риба, і Тарас після кожного сплескоту піднімав голову й сторожко прислухався: чи не пливуть бува козаки? З куреня їм видно було, як великий сірий птах зробивши коло над річкою, впав у воду, щось певно схопив там пазурами, бо понісся над водою як на причепі – ноги у воді, крилами ледве встигає підтримувати рівновагу. І несеться, як човен.

– Чого то він? – подивувався Омелько.

– То скопа. Схопила рибину та надто здорову. З води не здужає її витягти, а рибина сили не має затягнути полювальника під воду. От і носяться, як навіжені, хто кого. Або скопа її витягне, або вона скопу

втопить...

– Брати виходить, треба по силі і по пазурах своїх, – загадково мовив Омелько. – Щоб потім не піти на дно із здобиччю.

– Воно й так.

Омелько перевернувся на спину, заклав руки за голову, зітхнув наче легко, як мовби позбувся гніту й умиротворено дивився на високе небо, що здіймалося над Кальміусом – білі хмарки позастигали в ньому, як у роздумах: куди ж їм далі пливти? До далекого звідси Дніпра на сході чи на захід до самого Дону?

Такими ж думками був зайнятий і Омелько, хоча твердо знав: спершу йому треба на Січ податися, а вже тоді на рідний Дон...

Мовчав і Тарас, міркуючи над своїми клопотами.

– Про Оксану задумався? – поспитав по хвилі донець і не чекаючи відповіді, гомонів як сам до себе: – Гарна вона в тебе, і лицем, і мислями, і душею – шкода таку втрачати.

– А я і не збираюся її втрачати, – не повертаючи голови озвався Тарас. – Щоб нас не чекало, а тільки вдвох маємо вирушати. А ви, дядьку Омельку, про свою думаєте? Коли ви з нею побралися, щасливі були?

– Не без того. Молодий був, а молодість завжди щаслива – яке б життя не було. А побрався я з нею рано і давно. Як прийшов мені час, записали мене, як

у нас і водиться, на козацьку службу. А коли козак, то й женитися можна. Тож ставши козаком, не довго думаючи, батькові в ноги поклонився: женіть мене, тату!.. «Як приспичило, – каже батько, – то й женю. Козаком уже став, чому й не женитися, га?..»

А дівчину собі я назнав ще раніше – із сусідньої станиці. Запала вона мені в серце, марив нею. Не я буду, думав, – як не заберу її собі. І забрав... Батько мій вибір схвалив. Ми із Зимовейської станиці, вона із Есаулівської, дочка тамтешнього малоросійського козака Дмитра Недюжева. Маленький такий був козак, на вигляд – як підпарубчак. На силу не дужий був, хворів. Тож його донці й прозвали не дюжим. Ну, не дюжий, то й не дюжий... Але прізвисько те й прилипло до Дмитра і став він Недюжевим. А дочка в нього – нічого – вдатна із себе, статна. Міцна дівка. Голосиста! Як заспіває малоросійської пісні – душу з тебе вийме. Парубки й козаки за нею бігали, хоч вона і з бідного роду. Але я всіх випередив і перехопив дочку Недюжева. І стали ми із Софією...

– Жити-поживати? – Тарас зацікавлено повернувся до Омелька і, лежачи на животі в курені, підпер руками щоки, не спускаючи очей з донця – страх як любив слухати розповіді старших про життя-буття. А особливо про те, хто як женився, де хто яку назнав...

– Жити-поживати, кажеш? – Омелько, захопившись

спогадами, схопився й сів. – Воно б такечки й годилося б молодим: жити-поживати та коханням коханню радуватись, але... Хіба козаку дадуть потішитись жонушкою молодою? Пожив я з Софією після свайби аж... аж цілий тиждень! Не більше не менше.

– Чого так?

– А того. Мене – гоп! – і спорядили в пруський похід. А далі... Далі, як у вашій же, українській пісні співається, – Омелько на мить задумався і впівголоса заспівав:

Іхав козак за Дунай,
Сказав: «Дівчино, прощай!
Ти, конику вороненький,
Неси та гуляй!»

– Отак і зі мною вийшло. Тільки я казав «Прощай» не дівчині, а вже дружиноньці своїй молодій і коник мене поніс не за Дунай, а в інші краї. А решта, як у пісні:

«Постій, постій, козаче,
Твоя дівчина плаче,
Як ти мене покидаєш —
Тільки подумай!»

Тарас сів біля Омелька і собі підхопив пісню:

«Білих ручок не ламай,
Ясних очок не стирай,
Мене з війни зі славою
К собі ожидай!»

І здавалося йому, що то він їде на війну і прощається з Оксаною, і Оксана білі ручки ломить, з плачем проводжаючи Тараса в далекий похід:

«Не хочу я нікого,
Тільки тебе одного,
Ти будь здоров, мій миленький,
А все пропадай!»

– Ось таке прощання і мені випало, – розказував далі Омелько, як вони відвели душі піснею. – Через тиждень, як побралися ми з Софійкою. Пішли донські козаки з царевим військом в Європу і я з ними. Тоді така зчинилася катавасія... З одного боку Австрія, Хранція, Росія наша, Іспанія і, кажись, Саксонія та Швейцарія (назви тих чужоземних держав Тарас чув чи не вперше і все дивувався: і як це простий козак Омелько Пугач їх пам'ятає? Але ж і пощастило чоловіку – півсвіту пройшов, див усіляких надивився!), а з другого – дай Бог пам'яті – Прусія, Англія, значить, і Португалія. І почали вони молотити одна одну!..² Руський

---

² Ідеться про Семилітню війну 1756—1763 рр.

цар і послав своє військо на ту молотьбу. Так я й побував у світі широкому, у заґрянцях, Європах тамтешніх погуляв. Ваші козаки з царевим військом тоді теж воювали – Київський полк, Ніжинський, Чернігівський й Чугуївський, кажись. Пвоювати довелося добряче, але ж і прусаків добряче побили!.. У Берліні німецькому я був, та й інші міста брав. Як подався на війну, то додому повернувся через три роки після весілля. Правда, мене іноді з війни посиляли на Дон з різними військовими дорученнями. То я, будучи на Дону, на нічку бувало й заскакував у рідну станицю до жіночки своєї молоді... Так ми прихватком за три роки й прижили сина Трохима та дочку Горпину. На нічку заскочу, а коли вдруге з'явлюся, уже дитьо в люльці. А як з війни повернувся, то Господь мені послав ще одну дочку Христину. Так і маю ниньки сина і двох дівок. Але виростили вони без мене. Бо я знову подався – не зі своєї волі, знатьця, на війну – русько-турецьку. У 1770 році під Бендерами отримав чин хорунжого – вроді як молодшим козацьким офіцером, значить, став.

– То вас, дядьку Омелько, попоносило по світах!

– Та хай йому грець – навоювався по зав'язку. А що з тих воєн маю? Рани та підірване здоров'я. Пожити досі до пуття так і не встиг, але навоювався... Коли відвели руське військо на зимові кватері, дали мені місячний відпуск. Приїхав на побивку додому в Зимовейську і

зліг – простуди, хвороби, рани... Пробув я дома аж до весни наступного року. Як далі жити, думаю. Воювати набридло, та ще хтозна за кого і хтозна й за віщо. Виходило, що ніби й не за кращу долю чорного люду, не за козацьку волю, а вроді, як за царя та дворян, най би їх дідько по всьому світі згріб та до чортів у пекло від-тарабанив. П'явки на шиї простого люду! Отож, став я оббивати пороги, відставки просити. Скільки там тої жисті, аби по Європі шлятися! Хоча не проти я був війни, тільки ж не за царя. А як за волю козацьку, то я готов іще та ще воювати! Не дали мені тоді відставки, за носа мене почали водити. Відчуваю, доведеться ще воювати за царя та дворян. А дзуськи! Навоювався за них, за себе тре' воювати, за свою долю та волю. Узяв я ноги в руки і гайнув на Дон і далі. Став ховатися, мене ловили, в буцегарні садовили, а я втікав. Мене зловлять та посадять, а я і втечу!.. Ніхто мене не може втримати, як би міцно не запирав. Так ось і до вас на Запоріжжя забіг. Ледь, правда, не пристрелили мене, ледь було в Кальміусі бульки не пустив, а бачиш – живий. Осавул мене ваш запер, а я бачиш – на волі. З твоєю допомогою, та все одно. Так мені на роду написано: тікати з тюрем! От Бог мені й посилає людей на допомогу. І тебе послав, аби ти мене з-під замків визволив. Бо маю ще на Січі побувати, із козаками-запорожцями погутарити про волю та кращу долю. Про-

ситиму в них підпомоги для задуманого. Чому б нам разом за волю й не виступити, га? Козаки ж ми – хоч по той бік Кальміусу, хоч по сей. Вольні люди!

Берегом, чути було, – затупотів кінь і донець вмовк на півслові. Тарас виглянувши з куреня, прислухався. Вершник мчав від хутора.

– Пане осавуло! – невдовзі почувся голос. – У вас гості. Щойно в слободу приїхали свати від пана полковника самарського.

– О-о! Нарешті! А ти, Хвеську, за добру вість отримаєш карафу оковитої! – почувся радісний вигук Савки Пишногубого. – А вам, хлопці, такий мій наказ! Я гайну на хутір, а ви тутечки зоставайтесь, берег пильнуйте. Та глядіть мені, випустите їх – голови постинаю!

Чути було, як він помчав до хутора...

Тарас схопився, кинувся до рушниці, що стояла в курені.

– Охолонь, парубче, – Омелько перехопив у нього рушницю. – Не горячкуй, бо що ми білого дня проти них удіємо? Тільки себе викриємо. А треба буде за рушницю братися – візьмемось. Усьому свій час. А поки що нас на острові мовби й немає. Почекаємо діда Видру, він нам якісь вісті принесе, тоді й будемо діяти. Нам аби до ночі протриматися, а вже тоді можна буде панові осавулу й ручкою помахати.

– А Оксана... Я без неї нікуди не подамся.

– А я Оксану без тебе й не залишу. Так собі міркую: тікати нам треба утрюх. Якщо Оксана не буде проти.

– Та вона, – зрадів Тарас, – за мною готова хоч і на край світу податися.

– От і добре, от і славно. – Омелько засунув рушницю під сіно в курені, приліг і собі. – Чекаймо, куди воно, значить, поверне. Та й часу до вечора ще чимало. Перш за все нам треба діда Видру діждатися, а вже тоді...

І замовк на півслові, до чогось прислухаючись та приклавши пальця до губ. Через мить десь в очереті ніби скрикнули весла... Омелько й Тарас схопилися, прислухаючись.

Хтось скрадливо плив до острова. Ось вже затріщав очерет, потрапивши під днище човна.

– Або ж дід Видра повертається, або ж... – шепнув Омелько. – На всяк випадок треба з куреня вибиратися та десь в іншому місці сховку пошукати.

Прихопивши очеретини, котрі їм лишив дід Видра, вивозли з куреня, за нього заповзли і, схопившись, побігли в дальній кінець острова, там перебрели вузьку смужку води й опинилися в кущах рогозу.

Забрели по шию, над водою були тільки їхні голови. По хвилі почулися голоси приглушені й на острові з'явилася група козаків з рушницями напохваті... Видно було, що вони заглянули до куреня.

– Нема нікого...

– Десь вони тут, – заперечив другий голос. – Он і слід у траві свіжий. Наче двоє пройшли до води.

Поникали островом, заглядаючи під кожен кущ.

– Еге-ге-гей! – почали викрикувати. – Ану вилазьте, ми знаємо, що ви тут! Вилазьте, бо вам же й гірше буде!

Двоє йшли по сліду в траві до того краю острова, де по шиї у воді стояли втікачі. Один з них сказав другому:

– Таки сюди бігли – бачиш, прим'ята трава?

– Але де вони поділися? – подивувався другий. – Човна ж у них немає.

– А коли човна катма, то десь тут. Ану, сходи до того он куща рогозу!..

Тарас з Омельком презиркнулись і, взявши в зуби по очеретині, тихо пірнули й сіли на дні. А щоб їх бува не виштовхнула вода, трималися за підводні стебла рогозу. Дихали через очеретини, у яких дід Видра, наче передбачаючи, що вони знадобляться, заздалегідь попроштрикував перетинки.

Сидіти у воді було нелегко, вода намагалася виштовхнути їх на поверхню, повітря ледь-ледь сочилося через очеретину і його було явно замало для дихання. До всього ж у донця вислизнула з рота очеретина, він хапав її руками, але вона вже спливла на поверхню. Аби не задихнутися, Омелько мусив вирину-

ти й собі на поверхню... Виринув і стрівся віч-на-віч з поглядом козака, який щось роздивлявся у воді біля рогозу...

Загледівши закудлану бородату голову з широко розкритим ротом та виряченими очима, стояв якусь мить наче остовпілий, а тоді крикнув і кинувся тікати, галасуючи на увесь острів:

– Водяник!.. Там... там водяник випірнув! Очі вирячені, ротяка розкрита і на голові – кушир зелений...

Зчинилася паніка, козаки пострибали в човни й налягли на весла.

Хтось зопалу було вистрілив у білий світ, але на нього закричали:

– Не чіпай водяника, бо поперекидає човни і потопить нас к лихій годині!

Налягаючи на весла, козаки зникли за очеретом... Донець пірнув, штовхнув у плече Тараса, котрий тримаючись за рогіз, кріпився на дні з останніх сил і вони виринули. Тарас жадібно хапав розкритим ротом повітря. Чути було, як за очеретом, стукаючи веслами, поспішно втікали на човнах козаки.

– Чого вони? – не второпав Тарас.

Омелько, посміхаючись, розповів про свою пригоду з очеретиною та як він передчасно випірнув на поверхню.

Тарас, хоч і сумно було та гнітюче на душі, а не втри-

мавшись, посміхнувся.

– Козаки бояться усілякої нечисті, і водяників також. Більше їх осавул і хлудиною не зажене на острів. До вечора тепер сюди ніхто не поткнеться. Швидше б дід Видра повертався та розказав, що там у слободі діється?..

Частина третя

Ясень місяць – пан господар

– Оксано-о! А ходи-но сюди, дочко моя. Щось маю тобі приємне повідати й обрадувати тебе.

Подивована Оксана – у голосі батька бриніла якась невластива йому ніжність, і це її аж насторожило, – підійшла ближче. Батька й справді сьогодні не впізнати. Сяє як новенький таляр, сивіючі вуса хвацько підкручує, що теж указувало про його піднесений настрій. На ньому празниковий блакитний каптан із жовтими позументами, новенькі чоботи, а шапка аж набакир збита і з-під неї вороним крилом спадає чорний чуб. Очі карі аж світяться, на щоках чи не рум'янець. Ні, таки правду каже ключниця Соломія, що батько в неї хоть куди ще козак!.. А Соломії як завше видніше. Та ще й на червонім чересі в нього коштовна шабля сріблом сяє – осавул її чіпляє лише в особливих випадках. Тож сьогодні певно один з таких особливих приключок.

– Лучилось щось, тату?

– Авжеж, лучилося, доню, лучилося, – блискає білими зубами (ні, таки батько в неї гарний!). – У нас сьогодні свято. Настав і твій час, дочко моя.

Оксана злякано скинула на лоба тоненькі стрілки чорнявих бровенят, в очах майнув ніби переляк – не

до добра батько так радується. Ой, коли б...

– Господи, що ще лучилося, кажіть швидше, тату, не томить душі.

– Не вік тобі дівувати, тож і настав твій час, твоя годинонька. Приїхали свати із Самарської паланки! – І вигукнув гордовито, поправляючи на поясі кошовну шаблю свою: – Од самого пана полковника, який і забаг з нами породичатися! От!

Оксана враз зів'яла, як серпом під корінь підтята квітка.

– Що хоче, тату, чиніть, а тіко живосилом не віддамся я за нелюба!.. Серцю не накажеш кохати сотника тільки тому, що він син Самарського полковника!

– То ти... ти гордуєш сином самого... самого полковника?!

– Та хай він буде хоч і сином самого гетьмана чи кошового отамана, а нелюбий він мені і все тут!

– Любов – до вінця, а жити треба до кінця! Допоки Господь життя тобі вділив! – забігав осавул і кошовна шабля чомусь потрапляла йому межі ноги і він сердито її рукою відкидав. – Не хочеш по добрій волі, дівко – з приказу підеш, такпідеш!

– Не піду, хоч г'валтуйте мене!

– А я кажу підеш, так підеш! А потім ще й дякуватимеш батькові. Тож і не задирай, дівко, хвоста!

– Ви мене хочете занапастити, тату? – жалібно каже

дочка (а раптом жалісливість краще подіє?). – Свою єдину дочку?

– Тому, що ти в мене єдина, і хочу тобі добра! І хочу тебе надійно в житті прилаштувати. А був би в мене цілий кагал дівок, то махнув би на тебе рукою, а розумнішу твою сестричку видав би за сотника, сина полковника. Але ти в мене одна, тож і не єрепенься. Батько їй добра хоче, а вона... вона...

– Не мені ви хочете добра, тату, а собі – породичатися з полковником, щоби й самому потім за допомогою свата в полковники вибитись.

– Овва! Ти наче тая пророчиця ясновидющая баба Настя наша! Усе наперед знаєш-віщуєш, та тіко буде по-моєму, а не по-твоєму!

– Що я кажу, так воно і є.

– Тю, тю, дурепа! Розумна ти в мене, а як придивлюся, то мовби й дурна! Хіба риба не шукає де глибше, а чоловік де ліпше? То ж бо! Та якщо й хочу того, про що ти щечеш, то що ж тут поганого, га? Якщо я, дасть Бог, і стану полковником. Га? Інші про такий чин і мріяти не можуть, а мені він сам до рук пливе. Та й син його, сотник бравий і голінний, як молодець, як парубок – вдатний із себе! Ти ще й полюбиш його, дурна дівко!

– Але ж тату, двох любити – гріх. Та й серце в мене одне, і воно віддане іншому.

– Ой, ой! Як по-писаному говориш! Хоч і жіночого роду, а яка вумна! Прямо тобі... отаманша! Тіко того, що ти маєш на мислі, ось-ось ми схопимо. Лотра того і харцизяку, який підосавула Вихреста, а він же до старшини належить, ножем штрикнув і тепер десь переховується на Кальміусі!

– Тарас того й штрикнув, що Вихрест його в мішку хотів утопити.

– О! О! Ти й про це відаєш? Хто ж тобі про таке сказав?

– Сорока на хвості принесла...

– Я тій сороці хвоста видеру! Затям: як спіймаємо Тараса, а ми його таки спопадемо, так на Січ відправимо і там його в секвестор посадять. Або й у пушкарні до гармати ланцюгом прикують. А ти... Ти й думати про нього забудь! Того відьмака чекає сувора кара. Без роду, без племені, збіглий хлоп!.. Ми його на Січі прийняли, обігріли, в найдальшій паланці захова-ли, аби пан його не знайшов, а він... Замість того, щоб дякувати, отаке затіяв? Та він же і не козак. Поспільство всього лише! Найманий робітник. І козаком йому стати й не світить. А після того, як з ножем на підосавула кинувся й поготів! Ото віддавайся за сотника і будеш щаслива.

– Тату, не буде в мене щастя з нелюбом!

– Знову своєї заспівала! Нашій бо пісеньці кінця

не буде! Як та сорока заскрекотіла на тину: нелюб, нелюб, нелюб!.. Сьогодні нелюб, а завтра, дивись, і люб. У житті й не таке трапляється. Та й мені краще знати, де твоє щастя, дівко. Слухай мене в оба. – Спирився, мовби аж подобрів, лице лагіднішим стало: – Уже прибули в нашу слободу пани-свати од полковника Самарського. Двоє старшин. А з ними – десяток козаків для охорони. Зупинилися вони в нашого пана полковника. Відпочинуть з дороги, а завтра й до нас прибудуть. Тебе сватати. Десь так, поснідавши, і з'являться. До обіду ми із сим ділом і впораємося та й засядемо під шовковицею біля столу. Отакечки. Тож ти вже сьогодні починай чепуритися, прибиратися. Щоб на завтра була... була козир-дівка! О! Я про це вже й Соломії велів. Вона тобі допомагатиме, підкаже, що та як. То така молодиця, що всі жіночі чари знає. По собі відаю... – Осавул збагнув, що бовкнув зайве і вдав, що закашлявся. – Кхе-кхе... То їсть, на Соломію у всьому покладайся. Та раненько ляж сьогодні бай-бай. На боковеньку значить, – далі осавул заливався чи не солов'єм. – Щоби завтра, виспавшись та вилежавшись, була свіжа й бадьора, і щоби в очах твоїх радість світилася! Коли свати прибудуть до нас, то зазвичай почнуть щось там плести про куницю, по сліду якої вони йдуть чи не з самої Туреччини або ж Німеччини і що, мовляв, слід той до нас привів, то я і

велю челяді погукати куницю-красну дівицю... Аби ти вийшла та піч, як і годиться колупала. А потім рушники Соломія подасть і ти будеш старостів в'язати. Тіко, як почнем тебе гукати, куницю, красну дівицю, щоби ти не вибігала прожогом, ось, мовляв, і я. А щоби трохи мовби покомизилася. Щоби тебе подовше пошукали – такий звичай. Тому тобі сховатися треба гарненько, а челядь тебе й шукатиме – уторопала?

– Авжеж, уторопала. Що ж тут невтямки. Сховаюся, тату. Ой кріпко сховаюся! Будете мене шукати!

– От і добре, от і славно! Ховайся гарненько, щоби тебе шукали трохи й шукали. Щоби аж свати занепокілися, а тоді ти й з'явишся. А тепер іди до Соломії та й починайте, що там треба починати в сьому непростому дійстві. А я зі свого боку займуся, аби було чим сватів пригощати та яствами і питієм їх чудувати...

А з думки не йшов табунник Тарас, який ні сіло ні впало – от вже забандюрилося хлопцеві в дурну його голову! – заблаг стати ще й зятям його – десь, певно, на Кальміусі з донцем-харцизякою та лотром, переховується – і як його звідти викишкати й пов'язати та на Січ у секвестор відправити? Не міг той відьмак зі слободи вислизнути – не ящірка він, не полоз який! І на крилах не полетить. Хоча... Кажуть, відьмаки можуть туману в очі напускати і на очах зезати – коли б то так не сталося. Але треба на бекет гайнути й дозорців

застерегти, аби пильнували в оба! Мало йому гостей із Самарської паланки, з Палестини обітованої, як називають той край, так має ще й збіглим хлопом займатися та горлорізом з Дону!

З такими думками, накинувши на плечі черкеску, а на голову шапку, помчав з хутора чи не на увесь день, давши перед тим челяді всі необхідні настанови.

Як і радив батько звернутися до Соломії, Оксана й звернулася, адже й без батькової ради-поради мала те дівчина на мислі. Та ще в тій скруті, в якій вона того дня опинилася.

Ні для кого вже не було секретом, що ключниця Соломія в господі пана осавула кальміуського не лише мала ключі від комори та льохів, а й сам хутір тримала у своїх руках. Спершу вона виконувала роль мовби потаємної господині пана осавула, а згодом уже й відкрито нею стала. Не стверджена з господарем законним шлюбом, не вінчана з ним, вона тим не менше була з усіма правами законної господині хутора – у цій якості Соломію вже всі визнавали і слухалися її, як слухаються хазяйку. Удівець Савка Пишногубий (і прилипне ж ото до чоловіка прізвисько як до мазаної стіни шматок глини, сердилась Соломія, адже губи в Савки як губи!) хоч і вдавав із себе про людське око та ще рятуючи свій гонор, – незалежного, але, як те бачила зіркаста челядь, був давно вже підкаблучником. Тіль-

ки сам собі в тому не зізнавався. І хай ключниця ще не була йому вінчаною жоною (але за тим не станеться, до того все йдеться), але перебувала в становищі вищому од звичайної коханки. Та й Савка з тим не дуже таївся. Коли що треба було вирішити (крім військових, звичайно, справ), а Савка часу не мав, чи лінь йому було помакітрити, то всіх відсилав до своєї ключниці: який, мовляв, рішенець Соломія прийме, так воно й буде!.. І Соломія – руки в боки, голос – хазяйки, кому треба духопелків дати, то й духопелками пригостить, не церемонилась, кого треба язиком відбатовати чи й послати кого... подалі, усе встигала бойова молодиця! І все й вирішувала і останнє слово завжди залишалося за нею. І тут нічого не міг вдіяти навіть сам пане-господар!

На хуторі Соломія вже давно всьому давала раду і лад, ґаздувала в обійсті та в хаті пана осавула, як у своїй вотчині, домонтарствувала як на своєму, але ж і крутилася зрання й до темна, усюди встигала, сама робила, бо не ледачою вдалася й іншим не давала харків м'яти чи байдики бити, поралась, товклася, як і має товктися справжня ґаздиня й хазяйка-господарка, справувала, як належить, падкувала, сокоріла, як квочка біля курчат, усе доводила своїм старанням і працею до ладу, усе на ній трималося, усім вона заправляла, і її на все вистачало – ще й у постелі після

трудів праведних тішила свого пана-господаря, щиро його, правда, покохавши, терплячи всі його вибрики на кшталт того, що вона буцімто... відьма. Надто боявся осавул відьом та різної нечисті, якій нема ліку, це був чи не єдиний його ґандж! (А втім, справжня жінка і має бути хоч трохи відьмою, бо інакше цим чоловікам не даси ради!)

Тож за вже вкоренілою звичкою – «Та йдіть до Соломії, як вона скаже, так і буде, а мені голови не морочте, мало в мене своїх клопотів!» – послав до ключниці й дочку. Оксана пішла з охотою, радше з відчаєм, бо ні до кого їй було більше йти – виросла без матері, без бабусі чи рідної сестри – ба, навіть тітки-порадниці не мала! – без старшої, взагалі, жінки поруч, яка була б їй за порадницю, про що й шкодувала все життя.

– Ой, тітонько-голубонько, рятуйте мене і спасайте!..

– Тю, тю! Від якої це трясці-пені маю тебе рятувати і спасати? – Соломія вдала, що подивована, хоч чого до неї прибігла господарева дочка, збагнула одразу. – До неї свати приїхали, радуватися дівці треба, а вона – рятуйте та спасайте!.. Та і яка з мене рятівниця й спасителька, як я буває й собі ради не дам та батькові своєму.

– Ой, тітонько, ой, голубонько, – співала своєї Оксана. – На вас тільки й надія. Потрапила я в пастку, як

пташка в сільце і як вибратися – не відаю.

– То що ж я маю робити-діяти?

– Захочайте мене од сватів так, щоби вони... щоби вони мене ніколи більше не знайшли!

– Придумай для мене щось полегше, дівко.

– Хочуть мене віддати в чужу сторонку.

– Не вік же тобі сидіти-дівувати на Кальміусі? На Самарі, кажуть, життя краще і край безпечніший.

– З нелюбом мені і рай не рай.

– Еге-ге-ге, як любить казати твій батько, а мій господар пан осавул. Он воно в чому заковика. Чула, чула, що вже прибули в слободу свати від самарського полковника.

– Не піду я за їхнього сотника, через душу свою, через серденько не переступлю і все тут! Не піду я за їхнього сотника, хоч хай і на горло мене скарають. Чого це я маю йти за нелюба, як я кохаю Тараса?

– Так-таки й не підеш? – удала, що страшенно подивована Соломія. – Через волю батька свого переступиш? Отямся, дівко!

– Бог тому свідок – переступлю!

– Еге-ге-ге... Недарма так каже твій батько. Матиму ж я з тобою клопіт. Та й чого ти єрепенишся, дівко моя хороша? Ішла б за сотника, забере він тебе на Самару – там, кажуть, і життя краще, бо татари не близько і ґрунти кращі, і пан полковник, кажуть, знатний та ба-

ганий, і син його – хоть куди козак! Та за нього будь-яка дівка з дорогою душею побіжить! Ще й дякувати-ме долі.

– А я не побіжу!

– Побіжиш, як батько... пожене.

– Знаю, що пожене, тому й до вас, тітонько Соломіє, за поміччю та порадою прийшла – рятуйте мене і спасайте.

Оксана закліпала і сльози горохом потекли з її очей, дівчина опустила перед ключницею на коліна.

– Молю і благаю вас, порятуйте мене, тітонько. Не маю я неньки рідної, більше мені ні до кого голову прихилити, за порадою звернутися, ні в кого захисту шукати... Самотня я, як билиночка у степу.

– Що ти, дочко, що ти? – злякалася Соломія. – Встань же зараз з колін, – намагалася дівчину підняти на ноги. – Хтось заглядить, що господська дочка перед ключницею на колінах стоїть – пропала я.

Підняла Оксану, витерла їй рукавом сльози, цмокнула в щоку, осінила її хресним знаменням, усадила на лаві, сама сіла поруч та й пригорнула її до себе.

– Ти мені, Оксано, як дочка рідная... Що з тобою робити, ума для цього не знайду.

– А ви мені як... як мати рідна. Ні до кого мені в цьому світі голови прихилити – батькові не до мене, одного Тараса маю, та й того в мене хочуть відібрати. А

без милого мені й життя не життя.

Заревіла... А за нею й Соломія. Так вони виплакалися одна в одної на грудях, а тоді повтиралися і Соломія як ніби й не плакала, сказала спокійно й розважливо:

– Маємо клопіт наш гарненько обмізкувати та й знайти рішинець. Батька вмовляти, аби він передумав тебе за сотника віддавати, а дозволив побратися з Тарасом – марний клопіт. Тут вище себе не стрибнеш – батечко твій затятий, від свого не відступиться. Маємо діяти інакше. Давно я загледіла, до чого в тебе з Тарасом йдеться. Парубок він голінний, гарний і добрий, ось тіко що бідний. Як і я – ніхто. А панові осавулу знатних та можних подавай, бо тільки з такими забагродичатися. Забув, що сам колись був простим козаком, без шеляга за душею! Ох-ох!.. Та що тепер минуле ворушити, давай думати, як нам діяти. Тут хочеш не хочеш, а доведеться, – озирнувшись, шепнула, – проти волі батька йти. А там... там, що буде те й буде. Мо' пан осавул ще й одумається – душа в нього добра. А тут ще й Тараса оголошено розбійником.

– З-за того Вихреста, тітонько. Він Тарасика в мішку топив. Ще й каміння до ніг йому прив'язав і з волохами його в Кальміус укинув.

– Ой, Господи, і за віщо ж людині отаке? І як він з річки вибрався? Міг же й утопитися.

– Ніж у нього був, то він, як його у воду вкинули, кіскою³ і розпоров мішок, на ногах пута перерізав, ледь не захлебнувся, але з води вибрався. Тією кіскою він потім і Вихреста штрикнув. Тепер мусить ховатися, бо його розбійником названо. Ледь чи не убивцею, хоча розбійник той... Вихрест. І має тепер Тарас ховатися.

– У діда Видри він, на острові. І донець там. А пан осавул сам не свій носиться, щоб спіймати його, в колодки забити і риштанта з нього зробити. А тут ще й свати... Так недоречно. І маєш ти їх завтра рушниками перев'язувати.

– Не перев'яжу! Краще з кручі та в Кальміус головою.

– Ой, не спіши в Кальміус, дитино моя. Ти ж не риба, щоби у воду кидатися. Ти під сонечком Божим маєш жити, як Господь і встановив усім людям на земельці святій сущими. А допомогти тобі я допоможу. Гріх кому б то не було проти вашої любові йти. Кажеш, батько велів, аби я тебе заховала, щоби трохи тебе пошукали, як з'являться свати?

– Але щоб вони, шукаючи, мене й не знайшли, – у відчаї вигукнула Оксана. – Ось так мене заховайте, тітонько-голубонько.

– Тсс! Чого кричиш? Не буди лихо, покіль спить воно тихо. Бо про таке як дізнається пан осавул – витурлить

---

³ Кіска – ніж із шматка коси.

мене з хутора втришия! Ще й правий буде.

– Ті-ітонько-голубонько...

– Та заховаю, заховаю, серце моє. Хіба ж я не тямлю нічого? Хіба ж я любов не шаную? Так заховаю тебе, дівчинко-рибчинко, що довго свати тебе чекатимуть. Тільки – цур! – не видавай мене. Коли що – усе на себе візьмеш. Ти йому донька рідна, він тобі пробачить, змінить гнів на милість. А я... чужа-чужаниця. Витурлить мене, а я не хотіла б втрачати твого батька – люб він мені. Але зважусь... Вийду на діда Видру і щось з ним придумаємо. А ти, дитино, заспокойся. До вечора ходи весела та все щось наспівуй... Начебто й рада сватам. Аби була батько нічого не запідозрив. А вночі я тебе й заховаю. Щоб уранці тебе й не знайшли. Візьму гріх на душу – ні з чим самарські свати поїдуть од нас! Не я буду! А там, дасть Бог, і пана осавула вкоськаю. Ніде він од мене не подінеться, я йому Богом послана, а він мені. На тім і стою!

Осавул Савка Пишногубий любив швидких коней. Без них і життя свого не уявляв. А швидка їзда для нього то – лет. Та ще в степу, де й душа твоя летить разом з твоїм конем і чи не випереджає його. Та і який козак – якщо він руський не любить швидкої їзди.

Це пізніше класик з України скаже-вигукне: і який же, мовляв, руський не любить швидкої їзди.

А починалося все із козаків, бо ніхто більше за них

не любив доброго коня! І в якого козака, – якщо тільки він козак! – не було доброго коника-вітрогона? Козацький кінь був родичем татарського, бо мав з ним спільний родовід – від дикого коня – тарпана, тож як і прадід був витривалим і спину не знав. А без коня козак і не козак, а так, піша-пішаниця, дядько, який бредє собі степом і якого швидко хто-небудь та й схопить. Бажаючих схопити пішого у степу – водиться-не переводиться, бо сусідів лихих, воріженьків підступних не виводиться. Особливо на дальніх околицях козацького краю. Тут воля швидко перетворюється на неволю. Чи кримські татари схоплять, чи ближні ногайці та й відправлять на невільничий ринок у Стамбул на ясир-базар, а звідти живий товар повезуть до Іспанії, Італії, до Північної Африки, Аравії до Ірану чи Туреччини – додому вже ніколи не повернешся і слід твій у світах навіки загубиться...

У другій половині XVI століття на південні простори України перекочувала від Кабарди й Азова Ногайська орда. І однієї було забагато для тих країв, а вона ще й розділилася на чотири роди – Єдичкульська зайняла лівий берег Дніпра від Кизикермена (теперішня Каховка) до гирла аКінських Вод, а згодом і вздовж її течії до верхів'я; Джамбуйлуцька кочує теж на лівобережжі Дніпра південніше від Єдичкульської, від Кизикермена до гирла Дніпра і почала захоплювати Перекопський

перешийок, від чого її ще звать Перекопською; Очаківська або Єдисанська кочує правобережжям Дніпра від гирла Кам'янки й до гирла Бугу; Буджацька (або ще Білгородська) займає територію узбережжя Чорного моря між Дніпром та Дунаєм і між Акерманом і Кілією.

А коли ці орди увійшли до складу Кримського ханства, то розпочали такі напади на Україну, що перетворилися на стихійну біду, і в Україні тоді заспівали:

Зажурилась Україна,
Що ніде прожити,
Гей, витоптала орда кіньми
Маленькі діти.

Чотирма шляхами йшла орда на Україну – Чорним, Кучманським, Молдавським або Покутським та Моравським. З останнього ординці й робили наскоки на Кальміуську паланку. Тож по всіх землях Січі стояли сторожові пости, з яких вдень і вночі дозорці оглядали степи, а лігши на землю, припавши до неї вухом, прислуховувалися: чи не стугонить вона бува, не суне орда? Один з таких сторожових бекетів стояв за версту від слободи Кальміуської паланки, звідки ген аж до далеких обріїв проглядався степ. Там і знаходився сторожовий форпост, що мав редут – замкнуте польове земляне укріплення для самооборони, житло для

козаків і стайню для коней. З форпосту раз по раз розсилалися розвідувальні роз'їзди, які й вели розвідку.

А для спостереження за місцевістю будувалися бекети. Кожний форпост для передачі вогненно-димових сигналів мав так звану фігуру, що споруджувалася на узвишші, здебільшого на стародавній могилі.

До фігури на Кальміуському редуті і мчав того дня Савка, вона теж стояла на прадавній могилі, з якої далеко було видно. Сама фігура складалася з 19 просмолених бочок – спершу в коло ставилися шість бочок і зв'язувалися просмоленим канатом, на них витарабанювали друге коло з п'яти бочок, на нього – третє з чотирьох, затим – четверте з трьох і п'яте з двох бочок.

А на самому верху ставилася одна бочка без дна. У середині фігури з гори до низу в порожнину заливали смолу. Над верхньою бочкою лежав залізний прут з блоком, через нього й протягували довгий мотузок із запалювачем та грузилом. Біля фігури ще будувалася вишка, на якій почергово чатували козаки-спостерігачі. Досить було розвідувальним роз'їздам чи дозорцям на вишках виявити загін татар, негайно запалювалася ближня фігура, вогонь і дим від неї відразу ж помічали на сусідніх вишках і теж підпалювали свої фігури. Досить швидко вже палали фігури біля самої Січі та біля південних міст і сіл України і всі вже знали: ворог іде.

Тоді ж грімкотливо озивалися січові гармати, звучали козацькі сурми, шикувалися козацькі загони й вирушали в той край, де було помічено ворога.

У містах і селах вдаряли в церковні дзвони, люди кидали все й бігли під захист оборонних споруд. Сторожові польові дозори козаків видивлялися ворогів з високих степових могил, звідки далеко видно в неозорих степах. Але для того, аби запорожці знали, хто вигулькнув на могилі – свій чи ординець, була домовленість – козаки на могилу вихоплювалися верхи на коні неодмінно поодинці. Якщо люди побачать на степовій могилі самотнього вершника, знали, що той свій. Татари про це не відали і часто вихоплювалися на могили гуртом, по кілька вершників і цим ще здалеку видавали себе.

Коли Савка Пишногубий примчав до фігури, на бруствері редути дозорці саме всідалися біля казана із щойно звареною кашею – снідали. Але на вишці незмінно маячив дозорець, снідатиме він останнім, як його змінять. Він вдивлявся у виднокіл і пахкав люлькою своєю незмінною – видно було голубий димок, що вився над ним у небо...

Савка осадив коня біля земляного валу укріплення, спішився, пустив коня попастися, а сам, хльоскаючи себе канчуком по халяхах, піднявся на вал.

– Здорові були, хлопці-молодці!

– Здоров був і ти, пане осавуле, – спроквола проказали дозорці.

– Бог у поміч, ївши.

– Дякуємо.

– Як ніч минула? Без пригод? Нічого підозрілого ніде не завбачали?

– Слава Богу, без пригод, а підозрілого нічого не замічали. Пробігали в далині тарпани невеликими табунцями, та орли в небі пролітають. Та марево степами блукає.

– Ну й добре.

– Мо' й ви приєднаєтесь до нас, пане осавуле, та гуртом і поснідаємо. Добру кашу щойно зварили.

– Дякую, але я тільки-но від саламахи.

Задерши голову, так, що довелося рукою притримати шапку, Савка крикнув дозорцю на вишці.

– Що там, козаче, видно? Як там наші вороги? Ще живі й здорові?

– І живі, й здорові, – відповідав з вишки дозорець.

– Нічого, поки будуть вороги, поти будемо й ми, козаки. Бо як же козаку та без ворога-воріженька, га? Пильнуйте, хлопці, в оба. Літа не минає, аби ординці не посунули на нас. А зима надійде, ріки скреснуть – валом попруть на Україну – буде нам роботи!

– Ногайці вже спробували на табун напасти, але табунники самі справилися. Тарас Кожум'яка так одного

ординця навіть спеленав.

– Знаю. Привозив його в слободу та й відпустив, чортів хлопець! Надто гонору в нього багато. Усупереч моїй волі став. Наперекір їй. Ти йому одне, а він тобі – інше! То ви ось що, хлопці-молодці, не дивіться, що Тарас вроді як свій, а як заглядете його, хапайте й до мене хутчій везіть.

– Що вже заслужив?

– Заслужив, – Савка спустився з валу, скочив у сідло коня. – Мо' Тарас здумає мимо вас у степ прошмигнути, аби на Січ чи ще куди податися, – не зівайте, хапайте й до мене. Нагороду отримаєте.

І погнав коня в слободу. Був певний, що Тарасу з донцем у степ, якщо вони надумують утікати на Січ, непоміченим не вдасться прошмигнути. Дозорці їх неодмінно затримують. Але він не підозрював, що Тарас з донцем вирішили втікати не степом, де їх і справді швидко б наздогнала погоня осавула, а за порадою діда Видри вибрали зовсім інший шлях, кружний, але надійніший.

А все було так.

Коли хутір облігся, й у дворі все завмерло і в покоях теж запала тиша, Оксана тихенько встала, зодяглася у своєму сховку, куди її заховала Соломія, підійшла до дверей і ледь прочинила їх. Прислухалася. Німо.

Ось задзижчала в кутку сонна муха. Стримуючи по-

дих, дівчина навпомацки перейшла дві кімнати й опинилася в сінях. Двері, що вели у внутрішній двір, були тільки на гаку. Оксана прислухалась, серце калатало в грудях, як несамовите. Дівчині здавалося, що те калатання чує вся слобода. Пригасла руку до грудей, другою обережно зняла гак, трохи відхилила двері, висунула голову, прислухаючись.

Тихо...

Ось на стайні брязнув прив'яззю кінь. З воловні почувлося мукання, і знову німа тиша у дворі. Варта десь там куняє в передньому дворі, а тут, на задвірках, – анікого.

Оксана постояла, якусь мить прислухаючись. Ляк перед невідомістю, перед ніччю все ще не минав. Але згадала, що завтра до них прибудуть свати, і ця згадка придала їй рішучості. «Ну постривайте ж, тату, – прошепотіла невідомо до кого, – я так заховаюся, що будете мене вік шукати!..» Вихопившись у внутрішній двір, метнулась мимо льодовні, забігла за стайню, постояла озираючись і нечутною тінню подалася понад частоколом. Ногами землі під собою не відчувала. Здавалося, наче пливе у повітрі – вона і не вона.

Соломія передала їй через діда Видру, де саме опівночі на березі Кальміусу з човном чекатиме її Тарас – тож назад дороги вже не було. Що буде – те й буде, а тільки вперед. До нього, до коханого.

Зрештою, Оксана забралася в кущ бузку, прoderлась через нього і в частоколі намацала обапол потаємного лазу, відсунула його, боком протиснулася в лаз і, опинившись по той бік частоколу, зітхнула з полегшенням. Перехрестилася.

– З Богом, – проказала сама собі і наче з мосту у воду, кинулась у темінь ночі, притискуючи руки до грудей – так калатало серце.

Та ось вона спустилася з гори вниз, де між вербами на Кальміусі був млин – там і мав її опівночі виглядати Тарас.

З-за хмар вигулькнув молодик і ледь-ледь освітив дорогу. Оксана бігла, немов хто гнався за нею, ляк пробирав її до кісток. За кожним кущем, чорним і мовчазним, їй ввижалися страхів'я і дива. Ось вона вже внизу. Трохи стишила ходу, відхекалась. До млина рукою подати, чути, як в лотоках шумить вода та час од часу щось поскрипує. Пригадалися розповіді про водяників, котрі живуть на млинах під лотоками й ночами мелють відьомське борошно, про чортів, котрі крутять млинове колесо, а запопавши людину, топлять її біля греблі...

А що коли Тарас, не дочекавшись її, пішов геть? Тоді чорти й водяники неодмінно схоплять її і затягнуть у вирву на Кальміусі...

Моторошно заухкав сич, і дівчина аж присіла зі стра-

ху.

Схопившись, наосліп кинулась бігти і з усього розгону потрапила в чиїсь обійми.

– Ой, мамо-о...

– Тсс, це я – Тарас, – почулося знайоме і дівчина, зажмурившись, притулилася до грудей милого. – Хутчій побігли до човна і попливемо на острів до діда Видри. А там... там вирішимо, як нам бути.

Вони пливли нічним Кальміусом у хисткому човнику, а над ними вгорі, в зоряному небі плив місяченько, щойно народжений серпик, званий молодиком. Сяйвом своїм він відбивався і в кульчиках дівчини – лунницях, підвісках у вигляді півмісяця, що оберігають жінок і дівчат від злих сил. Місяць – чоловіче начало, він – парубок, а сонце його наречена.

Тож здавна колядували на Україні:

Ясен Місяць – пан господар,
Красне Сонце – жона його...

Колись Місяць був одним з головних богів на Русі і йому пращури приносили жертву – ліплений пиріг, вареник, що символізував нічне світило і захищав їх темної пори. Чи не тому Оксані було спокійніше під місяцем і вона вірила, що місячної ночі з ними нічого лихого не станеться.

Другий молодик плив біля човна у воді, й Оксана поволі заспокоювалася, адже місяць угорі і побратим його у воді таки захистять їх з Тарасом од лиха.

Вода була темна, м'яка й шовковиста на дотик – Оксана опустила руку за борт і вода сріблом переливалася в її руці. Тарас тихо гріб (уключини, щоб не скрипіли, були завбачливо обмотані ганчір'ям), прямуючи до острова діда Видри.

Тихо шелестів очерет, здіймаючись темною стіною, обіцяючи дівчині надійний прихисток. Місяць був угорі й унизу, Тарас поруч, і на душі в дівчини поволі влягалось сум'яття й тривоги останніх днів. Що буде, те й буде, аби тільки коханий був з нею. А буде тільки добре, адже старі люди кажуть: усе, що починається в ніч народження нового місяця, неодмінно завершиться щасливо. (Народжені на новомісяччя діти матимуть веселий характер, лагідну вдачу, а ті, хто народився при ущербному місяці – понурі й дратівливі.) Своє спільне життя вони розпочинають у ніч народження молодика, тож усе буде добре.

– Козацьке сонце, – кивнув Тарас на місяць, – нас хоч і не обігріє, так захистить. Козаки завжди в похід збираються вночі, на ворогів теж стараються нападати вночі – при світлі місяченька, сонця свого, тож звикай до козацького сонця, воно світитиме нам ще не раз.

– Ой, Тарасику, куди ж ми пливемо, дивлячись у темінь ночі?

– Боїшся?

– Є трохи остраху. Кинула родину, хату, батька, усе, що мені було близьке, що мене захищало й берегло, ще ніколи не була вночі поза отчою хатою – боюсь...

– Кажуть люди, що у своїй хаті й кутки допомагають, але тепер звикай. Довго нам доведеться попоблукати без своєї хати.

– Ой, не лякай мене, не звикла я бурлакувати.

– Тепер звикай, серденько. Я бурлакую і нічого. Не такий страшний чорт, як його малюють. А пливемо на острів. Поки що. А куди подамося далі – один Бог знає. Але думаю туди, де прихисток знайдемо, де нас ніхто не розлучить. А найперше – до добрих людей.

– А чи є ж вони у світі?

– Є, Оксаночко, є. Інакше б і світу не було – без добрих людей. Навіть вороги наші і ті добрі.

– Що ти говориш?

– Добрі до своїх. То й наші люди до нас теж будуть добрими – я так мислю.

Зачепив веслом маківку, що біліла на темній воді, підтягнув її до човна і хотів було зірвати.

– Не треба, не руш її, – попрохала дівчина. – їй так гарно квітнути під місяцем у рідних водах. Хай квітне. Скільки в неї того часу на цвітіння – усього нічого.

Зненацька щось вискочило з води і знову у воду – бульк! Аж виляски пішли і сонної тиші, як не було.

– Ой, не водяник? – Оксана кинулась до Тараса, притулилась до парубка. – Мені лячно...

– То – риба сплеснула, – він обняв її, пригорнув до себе і млів од дівочого тіла у своїх обіймах, тож дідові Видрі довелося їх гукати.

– Годі, молодята, милуватись, пливіть швидше, бо скільки влітку тієї ночі – з гороб'ячий скік. Та й у дорогу далеку вже треба збиратися, ось-ось на сході крайне-бо запалає...

Кількома дужими гребками Тарас пригнав човен і він, зашурготівши піском, ткнувся носом у берег острова.

– Ось і перший наш причал, – сказав дівчині. – Скільки їх ще буде!

В очеретах ні-ні та й скрикував якийсь птах – протяжно і наче розпачливо, мовби благав про допомогу. Таємничо-насторожено шумів темний очерет, що стіною оточував острів.

Вечеряли щербою (юшка з риби), що її наварив дід Видра. їли із спільного дерев'яного коритця. На свіжому листі очерету лежала варена риба.

Сиділи за куренем, аби на берег у слободу не було видно вогню од багаття. Дружно працювали ложками і гомоніли стиха. Оксана розповіла, що з нею лучилося,

як її заховала Соломія в кімнатці, як вона потім опівночі вибиралася з хутора..

– Свати самарські вже в слободі, – казала. – Завтра вранці приїдуть до нас на хутір...

– Це вже сьогодні, – уточнив донець.

– Будуть щось про куницю, по сліду якої вони йдуть, казати, а тоді батько велить мене знайти і привести, і підуть шукати мене, а мене немає. Ой, що тоді зчиниться на хуторі! Батько все на острові догори дном переверне!

– Авжеж, – підтримав дід Видра, – завтра пан осавул, як його доньки вдома не виявиться, пришле на острів загін козаків з наказом все перерити, а Тараса й Оксану знайти. Тож до ранку треба й вирушати вам у путь-дорогу дальнюю.

Омелько Пугач облизав ложку, поклав її біля казана на очеретяне листя, утер вуса.

– Ось що, молодята. Путь-дорога моя на Січ лежить. У вас я й так уже забарився. Маю на Січі із старшиною зустрітися, з козаками. Є в мене там побратим Василь Журба – під Бендерами разом воювали. Він і вам, молодята, допоможе, на кошового вас виведе. Тож приставайте до мене, Тарасе з Оксаною, та разом, помолившись, і вирушимо, доки темно, в дорогу, аби до сходу сонця опинитися подалі від слободи. На кошового вся надія, допоможе він вам, молодята, від-

стояти своє щастя. Та й козаки скривдити не дадуть. А найперше вам допоможе Василь Журба, надійний товариш, козак відважний.

– Донець слухне діло радить, – озвався Видра. – Уранці нас усіх з острова викишкають. Треба на Січ вам, голуб'ята, пробиватися. Уже за північ, очерет ось-ось перед ранком затихне. А поки він шелестить, тре'й вирушати. Беріть човна, сакви з харчем я вам приготував – Бог вам у поміч!

Сакви вже перенесені в човен, Тарас сів на носу, Оксана на кормі, а донець на веслах – сам зголосився. Дід Видра, закачавши холоші, стояв у воді, коло човна, приготувавшись його зіпхнути у воду. Місяченько саме заховався за хмари. Очерет ще шушукався, тож не чутно буде хлюпання та стукіт весел.

– Пливіть, тримаючись очерету, – наостанку наказував старий. – Удень спіть, забравшись в очерет чи прибережні зарості, а ночами веслами працюйте. За два дні такечки дістанетесь Дубової балки, вона в Кальміус впадає. Тамечки ховайте човен – якось буду в тих краях, заберу його, – а самі прямуйте в степ. З правої руки у вас буде верхів'я Вовчої, з лівої – Кінських Вод. Ото між ними прошмигніть і прямуйте далі на захід сонця. Тримайтеся правої руки, аби вас часом в ногайські степи не занесло. За тиждень дістанетесь до Дніпра десь біля Томаківки. А звідти до Січі вже й ру-

кою подати. А там... там хай помагає вам Бог та удача!

Нечутно відпливли, якийсь час ще бачили діда Видру на березі, а далі він зник у темряві, а за ним невдовзі й острів сховався за стіну очерету і понесла їх вода на низ, і темінь їх обступила, і десь моторошно кричав в прибережжі пугач.

– О! О!.. Родич озивається, – налягаючи на весла, гомонів Омелько. – Я Пугач і він пугач – от ми й родаки. А з родакom завжди спокійніше. Він мене не видасть, а я його. А з нами і ви, молодята, не пропадете, доки пугач кричить, доти ми і в безпеці.

І швидко та легко попливли в темінь, яку на далеких обрїях десь там, внизу Кальміусу – чи не біля Азовського моря? – безгучно краяли блискавиці.

– Вважайте, молодята, що везу вас до щастя, – охоче гомонів весляр. – Потім ще й дякуватимете Омельку Пугачу. А ось де моє щастя – то й не відаю. А чекає мене те, що задумав.

– А що ж ви задумали, дядьку? – поцікавилась Оксана.

– Декому лихо задумав. А мо' й самому собі – хтозна, як воно повернеться, у який бік.

– А нащо ж ви задумали лихе, дядечку?

– Лиха боятися – удачі не знати. Та і який козак боїться лиха, га? Хай воно його стережеться! А недолі попереду, біди-пені, буде багато. Чує душа. Та й дід

Видра застерігав.

І ще довго-довго, як вони в темряві ночі пливтимуть понад стіною очерету і вода швидко нестиме їх в пониззя, вчуватиметься їм крик-застереження діда Видри:

– Та глядіть! Та стережіться! Пильнуйте в оба, вуха не розпускайте, на сторожі їх повсякчас тримайте й ловіть ними кожен шерхіт чи згук. Хай вуха ваші будуть на маківці голови! Чуєте? Бережіться, кажу, аби до ногайців у полон-неволю не зашурготіли... Бо так і мекнете. Буде потім каяття та не буде вороття. У них краях чи добрих людей зустрінеш – це ще баба надвоє ворожила, а ногаїв, а людоловів – запросто! Нишпорять вони степами, християн для ясиру видивляються...

Пізніше Омелько Пугач з досадою казатиме, що дід Видра, добрий і турботливий, мабуть, тоді, як напучував їх своїми застереженнями, перестарався (чи в недобру годину застерігав їх) і мимовільно наврочив їм полон-неволю...

Частина четверта

Куй-ме – весільна гарба

...Це сьогодні ногайці (самоназва – ногай) – народність, яка живе переважно в Дагестані і Ставропольському краї Росії, а також у Чечні, Інгушетії, Карачаєво-Черкесії. Загальна чисельність на 1979 рік – 60 тисяч чоловік, мова – ногайська, віруючі – мусульмани-суніти. Усі вони – нащадки різних монгольських і тюркських племен, які колись входили до улусу золотоординського хана Ногая – звідси і самоназва, згодом змішалися з тюркомовними половцями та перейшли – вже за радянських часів – до осідлості, а тоді...

Ногайська орда – татарське феодальне утворення – як вважається, виникла наприкінці XIV ст. на території від Північного Прикаспія і Приаралля до Тури і Ками, від Волги до Іртиша – унаслідок розпаду Золотої Орди. Остаточно окремішня Ногайська орда сформувалася в 40-х роках XV ст. з центром у м. Сарайчику (Сарайджук) у пониззі р. Яік (Урал). У XVI ст. Ногайська орда розпалася на Велику Ногайську орду (басейн р. Емби) і Малу Ногайську орду (між Кабардою і Азовом).

У другій половині XVI ст. Мала Ногайська орда перекочувала в південноукраїнські степи. Очолювана ханом Хаджі-Девлет Гіреєм у році 1443-му татарська ва-

тага покинула Золоту Орду і, поселившись в Криму власними юртами, створила там своє ханство. Але, як згодом скаже Дмитро Яворницький, «заразившись ще на батьківщині духом незгоди й чварів, кримські татари не змогли зберегти єдності й на півострові». 1621 року за хана Орам-Тимура кримчаки розкололися: одна частина залишилася на півострові, а друга під орудою хана Ногая утворила свою самостійну орду на просторах між Дунаєм і Кубанню.

Так у південних степах України з'явилися татари, звані ногайцями. Згодом і Ногайська орда розколеться і розпадеться аж на чотири самостійні: Джедишкульську, Джамбуйлуцьку, Єдисанську і Буджацьку. Остання була найчисленнішою. Ногайці й стали на багато десятиліть найближчими і найнебезпечнішими сусідами запорозьких козаків, а з разом і південно-східної України і завдали стільки лиха українському народові! Часто ногайські аули розташовувалися за п'ять-десять верст (а де й за дві) від запорозьких земель. Основна маса їх кочувала, менша частина проживала в аулах, що були не близько один від одного й розташовувалися вони здебільшого біля «коїв» (криниць), їх було біля сотні і нараховували по 100—200 чи й більше кибиток або димів у кожному. (Загалом же чотири їхні орди на той час нараховували до ста тисяч чоловік!) Керували ногаями спадкові мурзи чи діти князів, як їх величали,

а мурзами – сераскир-султан, син чи близький родич кримського хана переважно з роду Гіреїв.

Жили ногайці бідно, чи не злиденно, займалися кіньми та худобою, трохи і де-де землеробством, а найбільше людоловством. У степи вирушали загони по тисячі верхівців у кожному, тож 8—10 тисяч їх постійно гасали степами в пошуках людей для ясиру. Раз по раз нападали на українські села, хутори й зимівники, захоплювали худобу, коней, а найбільше людей – переважно жінок та дітей і підлітків. Досить було одного вигуку: «Ногайці!!!», як села ціпеніли від жаху. Брали вони не так своєю могутністю чи хоробрістю (з козаками встрявали в сутички лише за умови своєї переваги в кілька разів), як раптовістю набігів, жорстокістю, хижацтвом і знищенням усього живого. З усіх лих вони були найжахливішим лихом-бідною і рідко хто в південних степах (якщо рухався не з великим загonom озброєних людей) не потрапляв до них у неволю.

«Невільниці були необхідні туркам для вдоволення їхньої азіатської розкоші й насолоди, – а хлопчики для служби в яничарах. Невільники мовою мусульман називалися ясиром (від арабського „есирь“ – полонений) і їх стали доставляти туркам татари.

Для татар, особливо ногайських, які вели кочове життя, мало займалися торгівлею, а ще менше промислами, не мали підкорених народів, з яких можна

було брати данину, тинялися диким і безлюдним степом, і були ордою убогих і напівголодних дикунів, постання християнськими невольниками багатих, лінивих і ласолюбних турків було головним джерелом прибутку і часом навіть життєвого достатку» (Д. Яворницький).

Довгий час вони будуть васалами Кримського ханства, потім перейдуть під протекторат Росії і в другій половині XIX ст. емігрують з українських степів до Туреччини. Що ж до Великої Ногайської орди, то в XVII ст. вона буде розгромлена калмиками і залишки її відступлять в північно-дагестанські степи. Звідтоді ногайським степом буде називатися напівпустельна рівнина в Передкавказзі, у межиріччі Тереку й Куми в межах Дагестану.

Потрапили до них і Омелько Пугач з Тарасом та Оксаною, потрапили негадано, на п'ятий день по втечі, коли вже були безпечні й певні, що проминули загрозу; потрапили негадано, напоровшись на засаду ногайського збіговиська...

...Усе відбулося зненацька і швидко. Чи не блискавично – не дати отямитись людині, а скрутити її в одну скороминущу мить – на це ногайці були мастаки і неперевершені людолови. Утікачі й збагнути нічого з торопу не встигли, як уже лежали, пов'язані міцними та еластичними пасками з не дубленої шкіри биків,

що як лещатами охопили тіло. Тарас спершу отримав удар по голові, як вони йшли мимо кущів, зарослих високою травою, а вже потім земля з-під його ніг ураз зникла і він упав і в голові загули чмелі, а перед очима від удару довбні запурхали жовті та чорні метелики. Хтось хекаючи – і де ті нападники взялися? Хіба з трави повихоплювалися, трави там густі та надійні для сховку? – та смердячи потом, уже заломив йому руки... Він спробував було в тумані, що застилав йому очі, відбиватися ногами, але на поміч двом навалилися ще двоє, чиїсь цупкі пальці здавили йому горло, і хлопець на мить втратив свідомість і все було скінчено...

Коли дійшов до тями (а його для вірності ще й лежачого стукнули довбешкою, замашною палицею з потовщенням на кінці, по тім'ї, ледь не проломивши йому черепа) – то побачив, що лежить зв'язаним. Нили туго скручені руки, боліли голова, шия і спина, але думка, а що з Оксаною, як жигалом його жигнула. Засилкувався звестися, але підбіг ще один нападник, штурхнув ногою в бік і Тарас упав на спину.

– Оксано-о... – захрипів. – Ти де?..

– Я тут, Тарасе, – почувся розпачливий голос і дівчина заплакала.

Тарас повернувся, засилкувався звестися і якимось нарешті сів. Земля під ним колихалася і кудись

пливла... Перед очима ні-ні та й пурхали метелики – то чорні, то жовті. Чортів ногаєць, отак обамбував по голові! І треба ж було... Скільки Кальміусом пропливли, три дні степами пробиралися, а насамкінець втратили пильність. Думали, що вже Самара ось-ось, а там і до Дніпра, до Січі близько і попали в халепу.

Оглянувся, роздивляючись. Зв'язаний донець лежав на спині, матюкався, випльовуючи з рота землю й травинки (певно його товкли в землю як зв'язували), Оксана сиділа теж із зв'язаними руками за спиною, а біля неї товпилося з десятків ординців. Вогнепальної зброї вони, як і всі татари, не мали, зброю заміняли луки, якими степовики володіли бездоганно і навіть на повному скаку коня влучали в ціль – вороги що треба. Одягнені в сорочки з бавовни, шаровари, а в кого шкіряні штани, незмінні сап'янові чоботи. У декого на плечах – хоч і літо – накинуті овечі кожухи – і як вони витримують таку спекоту-жароту?! В кожного висіла шабля при боці, сагайдаки з чималими оберемками стріл. На поясах – ножі, кресала для видобування вогню, жмут пасків із сиром'ятної шкіри для зв'язування невільників. Кожен десяток їх мав казан для варіння м'яса (охлялих коней охоче дорізали й пожирали), а ще в кожного сопілка, щоби скликати товаришів при потребі, на кожен десяток – шкіряний цебер напувати коня. У знатних і багатих – кольчуги. Кожен тата-

рин віз на своєму коні у шкіряному мішку трохи ячменю чи просяного борошна, толокна, з якого, додавши солі, робили напій пексинет та ще трохи підсмаженого на олії і підсушеного на вогні тіста, схожого на сухарі. Дорогою вони полювали дичину, їли власних коней, якщо які з них слабіли, часом не гидували і здохлими, яким перерізали горлянку. З конини готували різні страви, здебільшого суміш крові з борошном, що варилася в казані, пласти м'яса, що їх клали під сідло, аби воно там пропотіло й пропахтіло чи й варили м'ясо у воді. Але взагалі коней вони берегли, без коня в степу ти ніхто. Коли лаштувалися на ніч, кожен під голову клав сідло, а з бурки (капуджі) ладнали щось як шатро, натягнуте на увіткнуті в землю жердини. На конях сиділи, зігнувши спину – «мов мавпа на гончакові», казали про них, бо високо підтягували до сідла стремена, щоб міцніше впиратися. Ідучи верхи, мізинцем лівої руки тримали вуздечку, рештою пальців – лук, а правою пускали стрілу – вперед чи й назад. Коні їхні звалися «бакеманами», ніколи не знали підків (хіба в багатих і знатних), низькорослі, сухопарі й на вигляд незграбні, але зазвичай відзначалися великою витривалістю та прудкістю – могли скакати без відпочинку по 80, 100 і 120 верст.

Пронесеться такий загін, блискавкою майне, сліди на траві швидко зникають, мов хвилі на воді. Промча-

ли і – тиша, пуста. Хіба іноді над тим місцем закружляють сполохані птахи, що є першим застереженням: будь пильним, особливо біля балок, ярів та чагарників. Чи й у високих травах.

Ось на такий загін людоловів і наткнулися втікачі.

Ногаї цмокали язиками, розглядаючи полонянку. Скалили жовті зуби й ласо шкірилися... Тарасові те – ніж у серце. Усе похололо в нього в грудях. Смикнувся, аби схопитися на ноги і впав на бік від удару в дихало.

– Сиди! – велено було йому й додано іронічно, – кара-гуз! По-вашому орел...

У Тараса з тієї насмішки й голова впала на груди – орли так не потрапляють у пастку, як потрапили вони.

Чортів ординець, ще й кпинить. І тут нічого не вдієш: чия сила, того й сміх. Але хай сміється. Ще побачимо, хто сміятиметься останнім.

– Добре б'ють, але – не те, – донець нарешті виплював з рота землю і з трудом повертав у ньому пересохлим язиком. – Бо – чужі б'ють. А от свої як гамселять – так і душу з тебе виймають, до кісток дістають! – Омелько вже був у своєму звичному бадьорому настрої. – Ти не думав над цим, Тарасе, чому найкраще б'ють свої. Найдошкульніше, га?

– Мене свої не били, дядьку Омельку.

– Виходить, у тебе все ще попереду, – по-філософському підсумував донець. – А мене свої чи не най-

більше лупили – куди ворогам! Та ворогів я б'ю, а мене – тіко свої. Коли останній раз свої зловили, ото відлупцювали! Кровію харкав! Думав і печінку-селезінку заодно вихаркаю з кров'ю. Що не кажи, свої бити масти. Так мене відрепіжили, що отямившись я довго кумекав – я це чи не я? А ці... Не тямлять бити. Сказано, вороги. Далеко їм до наших...

– Мені б, дядьку, та вашу бадьорість...

– Коли б я був інакший, то вже б мене винесли ногами вперед. Тримайся, хлопче, більше копи лиха не буде. Дасть Бог і нам колись просвіток.

А покіль – терпімо.

Не з лопуцька ж ми. А мені так і не вперше потрапляти в халепу. На війнах з німчурою й татарвою всього траплялося. Та й свої добавляли – звик. За одного битого знаєш, скільки дають?

– Двох?

– Як добре битий – то й більше. А я, бачиш, усе ще живий. Бо мене не так просто вкоськати. Покіль не звершу того, що мені Богом і долею покладено – не піду з цього світу. А ногайці – то се так... Затримка на моїм шляху.

Тарас підсунувся ближче до Оксани, яку обступили ординці і вдарив одного ногою (він уже простягав до дівчини руки) і той відлетів сторчкака. Схопившись, висмикнув ніж, шкірячи зуби, кинувся на хлопця, висо-

ко занісши свого коля. Проте різко крикнув один з ординців, певно, старший, бо халат у нього був чистіший, а пояс оздобленим срібними цяцьками. Скреготнувши зубами, нападник відступився.

– Еге, це вже гірше, – озвався донець. – Березуть нас. Певно, на продаж. Тож, думаю, матимемо час пометикувати як цих «друзів» позбутися. Чуєш, як вони – гала-бала. Так і лепечуть. Та якогось ходжу Бекболата згадують. Певно, до пана свого, до бея чи якогось там мурзяки нас відконвоюють. А як пощастить, то й самого хана лицезримо.

Та ось ногаєць, котрий був у чистішому халаті, щось крикнув, скочив на коня, троє його одноплемінників схопили Оксану і посадили її позад ногайця на коня та швидко і вправно прив'язали бранку, і ординець погнав коня з Оксаною за своєю спиною. За ним помчало троє верхівців.

– Окса-ано-о!!! – закричав Тарас, але закричав безпомічно і сам збагнувши, вмовк від безсилля. Та й що тепер? У цих степах скільки не кричи, ні до кого не докричишся. Ускочили в халепу – самі й винуваті.

Тим часом ногайці дістали віршовку, штурханами підняли бранців і прив'язали їх до сідла одного коня.

– Гайда, – ляснув у долоні один з них, верхівці скочили в сідла і заходилися періщити бранців нагаями, примушуючи їх іти за конем.

– Пішли, Тарасе, покіль запрошують, – озвався донець. – Мені не вперше за конем зв'язаним іти, а тобі не завадить і походити. Дивись у житті й знадобиться. Науки не слід цуратися.

Тарас пригадав як ще недавно сам привіз у слободу зв'язаного ногайця, коли рятував осавулів табун – от вже не думав, не гадав, що так повернеться його доля. Учора ти віз когось зв'язаним, сьогодні тебе женуть. Тоді він відпустив на волю конокрада ногайського з кривим носом, якого прозвав Ломиносом, а його вже, мабуть, ніхто не відпустить. Крім як на себе та ще на дядька Омелька, нема на кого й покластися.

Так почалася їхня дорога в неволю. Гнали увесь день, не даючи ні води, ні передиху. А досить було бранцям уповільнити хід, як вже над головами свистіли нагаї. Ногайці поспішали, часто озиралися навсібіч, з кожного узвишшя оглядали видноколи, остерігаючись, певно, зустрічі із сторожовим загоном козаків. Допікала спрага, тріскались пересохлі губи, язиком було трудно повертати в роті. День видався спекотним, задушливим – ні хмаринки, ні вітру. А ось Омелько, як наче йому й не дозволяла спека, ні-ні та й намугикував щось собі під ніс. І чим більше вибивався з сил, тим частіше щось наспівував і це йому, певно, додавало нових сил.

– Співай, хлопче, – підбадьорював Тараса. – Мене

завжди в поході виручали пісні. Як не тяжко-гірко, а за-співаю і ніби тіло дужішим стає і ноги ще слухаються...

Ординці з подивом прислухалися до його пісень і схвально кивали головами: співай, мовляв, козаче, швидше до аулу дістанемось. А донець знай собі виводить:

Ох і не стелися,
Хрещатий барвінку,
Та й по крутій горі...
Гей, не втішайтесь,
Злії воріженьки,
Та пригодоньці моїй...

Тарас зненацька й собі стиха підхопив:

Бо моя пригода —
Козацькая врода,
Так, як ранняя роса:
Що вітер повіє,
Сонечко пригріє,
Роса на землю впаде —
Так моя неслава,
Людська поговорка,
Усе марно пропаде!

Та ще гірше спраги й неслави була думка про кохану... Що її чекає в неволі? Картав себе – нащо було так

далеко забиратися на південь? Боялися погоні осавула, от і потрапили з вогню та в полум'я. Ногайці постійно нишпорять південним прикордонням запорозького краю, полюючи на людей, коней, нападаючи на зимівники й хутори, захоплюючи все, що можна захопити – з того й живуть. Самі ж бідолахи такі, що злиденніших за них ще треба пошукати, а бач, на чужому горі наживаються. А найбільше полюють за людьми, продають їх потім у Криму чи й везуть полон у Стамбул на невільницькі базари. Дівчат у першу чергу. Та ще вродливих... Тож власна доля його не дуже хвилювала – що буде, те й буде, а ось що чекає Оксану? При згадці про дівчину в хлопця стискувалося серце й пекло огнем. Терзав себе, що зірвав дівчину, підмовив її до втечі, ось тепер і маєш. Сам пропав і дівчину занастив... Тепер і виходить, як у пісні:

Ой жаль, жаль,
Мені буде.
Візьмуть її люди —
Моя не буде.

Ой жаль, жаль...
А вже мою дівчиноньку
Орли водуть.
А вже мою дівчиноньку
До шлюбу ведуть.

Один веде за рученьку,
Другий – за рукав,
Третій стоїть, гірко плаче:
Любив та й не взяв!..

Джура осавула Пишногубого, рудий Петро примчав з козаками на пристань трохи завчасно: дід Видра ще веслував на плесі. Джура спішився (козаки залишалися в сідлах), сів на перекинутий на березі човен, що його збиралися смолити та й лузав собі насіння, пучками кидаючи його до рота вправно шеретував, у куточку уст росла вервечка лушпайок, доки не падала од своєї ваги, і знічев'я позирав на річку. Старий правував човником до пристані. «Пливи, пливи, кальміуський водянику, – думав джура, ритмічно кидаючи собі до рота насіння, – пан осавул з тебе душу витрясе, а все одно дізнається, де ти подів Оксану? То на острові ти хитрий, а тут ми хитріші».

Оглянувся, на пристані було порожньо, з десятків-другий човнів гойдався на прив'язі, неподалік на плаву стояв водяний млин, ще далі загорілі дітлахи хлюпотілися на мілководді, витягували оберемки куширу і вибирали з неї дрібну рибку.

«Аби той водяник не пірнув бува під млин, – раптом подумав джура і навіть за насіння на якийсь час забув. – Еге, вони, водяники, люблять ховатися під мли-

нами...»

Та ось човен повернув до берега і невдовзі ткнувся носом в пісок. Джура для вірності почекав, доки старий зійде на берег, а потім як виріс біля нього.

– Ану, пішли, старигань, з нами! Та тільки без отих... без вибриків, – поклав руку на ефес шаблі.

– Куди? – буркнув дід, не дивлячись на джуру.

– Побачиш куди, – криво посміхнувся той і велів козакам: – Ну ж бо, хлопці, оточіть старого кіньми та проведіть до пана осавула.

– А коли не піду? – з-під кущуватих брів старий бликнув на джуру, який уже вихопився в сідло.

– Поведемо, – джура знову звично кинув до рота пучку насіння, зарешетував його міцними білими зубами, і в куточку губ його почала з'являтися й рости вервечка лушпайок. – А не підеш – поведемо! Бо ми тебе давно чекаємо. А пан осавул так уже й скучив за тобою, ги-ги...

Лушпайки сипонули йому на груди.

Видра пхукнув і почовг до фортеці, за ним трюхкали на конях козаки. Джура на всяк випадок страхав старого:

– Не здумай дорогою на кішку перекинутись, чи колесом покотитись, як відьмаки роблять, – з нами жарти куці!

– Великий, а дурний, – відмахнувся Видра. – Коли

хочеш кішкою бігати – бігай! Дурному ума не вставиш, а я при чім?

– Це я – дурний? – почервонів джура. – Та я ж т-тобі!..

– Не гарячкуй, бо й справді покочуся колесом – чи й доженеш мене.

– Ну, ну, – джура з червоного зробився білим. – Не жартуй!

Коли прийшли в канцелярію паланки, Савка Пишногубий з ніг до голови оглянув Видру і запитав, як стрибнув:

– То що, водянику, будемо робити?

– А що... Ти б, Савко, мені за тараню нарешті заплатив.

– Що ти мені таранею очі замилюєш? – схопився осавул і сів. – Не будь жмикрутом, діду! За якусь там сушену рибку ладен здерти з мене останнє!

– Еге, довго ж доведеться дерти, доки з тебе останнє здереш!

– Не заговорюй зуби! Скажи краще як на духу: де ти подів Оксану, дочку мою?

– А ти мене сторожем біля неї ставив? Ставив? То чого питаєш?

– І запитаю! – підвищив голос осавул. – І тобі, кальміуський водянику, не поздоровиться! Це ти переховуєш в очереті донця Пугача. А він з Тарасом викрав

мою дочку. Кажі, де поділи Оксану?

– А коли не скажу?

– А я т-тебе до військового осавула чи судді на Січ відправлю як риштанта! Тарас викрав Оксану, а ти... ти її утопив!

– Ти здурів, Савко? Чого б це я топив твою дочку? Хіба я душогубець який? Чи людожер? Зроду гріха на душу не брав і не візьму.

– Ти... ти відлюдькуватий, од людей на острові хо-
ваєшся.

– Таким частоколом як ти, таким палісадом я від лю-
дей не відгороджувався! Острів мій з усіх боків відкри-
тий – підпливай з якого хочеш!

– І підпливу! І тобі не поздоровиться! Сьогодні ж
і прочешемо острів – ич які володіння собі назнав!
Острів захопив! Що хоче, те й робить на ньому!

Савка забігав по канцелярії, махаючи руками, зре-
штою спинився біля Видри.

– Діду... У тебе теж були колись діти.

– Були та загули. Татари в неволю їх погнали, у ясир
до турків, а я на острові опинився в самотині.

– Ну... Ти той... Не я ж винен, що ті людолови захо-
пили твоїх дітей, а матір їхню вбили. Ти горя зазнав,
мене зрозумієш. Батько ж я Оксані чи не батько?

– Та вроді...

– Вроді... Благаю, скажи, де Оксана? Я заплачу

тобі. Вівцю дам. Га? А хочеш... хочеш корову! – Савка аж задихнувся від власної щедрості, у якусь мить – знаючи себе – і сам собі не повірив. – Аж цілу корову тобі дам! Молочко на старості питимеш, бо тільки на рибі й сидиш.

– Корова мені ні до чого, – глухо сказав старий. – А Оксани твоєї ніхто не викрадав – сама вона по добрій волі згодилась втікати від тебе, батька свого.

– Ну, ну!..

– Не нукай, бо не заприг! Який ти є батько, такий і є. Не моя в тім вина, що од тебе дитина втекла. А топити її – ніхто не топив. З якого дива? Кажу, утекла вона з Тарасом...

– Еге-ге-ге!.. Он воно що? І куди?

– Не закудикуй їм дороги! На Січ – куди б іще? Це я кажу тобі не як осавулові, а як батьку. Донець їх повів на Січ, казав той... правду вони там будуть шукати.

– Яку... п-правду?

– А ту... Вона ж єдина у світі білому, правда наша людська. Кохаються молоді, то хай би й побралися. Чого ти їм на переп'ят став?

– Утекла... Он воно що? Не викрав, а сама втекла, – Савка побігав, махнув рукою. – Іди! Вірю тобі. Чіпати тебе не буду. Ось тобі дукат за твою правду.

– Правдою не торгую, а за тараню заплатив би, га?

– То візьми за тараню й одчепися од мене!

– Якби по-людському то взяв би, а так... – дід вийшов не взявши дуката. Савка й не наполягав, а хутко сунув його до капшука, що висів у нього на поясі біля кисета з люлькою й тютюном – ціліший буде.

«Еге-ге-ге... На Січ п'ятами наживали – он воно що? Таке накажуть кошовому, таке... Ні, їх тре' випередити. Доки вони кружлятимуть степами, мої гінці швидше Кошу дістануться!»

І крикнув:

– Гей, писарю? Хапай перо, каламар, папір та бігом до мене. Будемо панові військовому судді листа писати... Вони хитрі та й ми не з плохих! Ще побачимо, хто кого!..

Після втечі Оксани на хуторі в Савки Пишногубого як на похоронах стало. Не чутно більше було ні гомону, ні пісень, що їх зрання до вечора бувало виспівувала Оксана, челядь не галасувала, як раніше, а намагалася поменше потрапляти на очі господареві. Двір наче вимер. Коли-не-коли тепер сидів під шовковицею пан осавул, а здебільшого лежав у душній спочивальні, смалив люльку і нікого не хотів бачити. Здавалося, що й на службу свою махнув рукою. Соломія й по кілька разів на день зазірала до спочивальні із джбаном.

– Може б кваску випили, пане осавуле? Таке добро й пропадає. Спека, а ніхто не п'є.

– Ось іди ти к бісу зі своїм квасом! – буркне осавул,

не повертаючись, і знову пускає дим до стелі (в спочивальні накурено, хоч сокиру вішай!)

– Холодненький, – жалісливо тягне Соломія, – прямо з льодовні...

Савка мовчить, пускає дим до стелі. Люлькою пахає, аж вона іскрить як труба з димом. І чого він ушніпився в ту стелю, що там інтересне видивляється? Життя коротке, що пташиний скік, чого його себе замарно їсти, коли треба радуватися ясному дню і теплому сонечку в небі – раз бо на світі живеш... Ображено надувши вишневі губи, Соломія виходить, війнувши дорідними стегнами. Савка схоплюється й бігає з одного кутка в інший. І знову падає на неприбрану, зіжмакану постіль. Отак насміятися з нього! Отак круг пальця його обвели! Заварив Тарас кашу і зник. Та біс із тобою, зникай! Але ж і дочку прихопив... Насміявся з нього, осавула! Якийсь збіглий хлоп! Посполитий, найманий молодик, га?! Ще й Оксана підпряглася... Ех, Оксано, Оксано!.. Хіба я тобі був поганим батьком. Чи що шкодував для тебе? А ти мені під дихало! І сама щезла.

Усе ще переймався минулою прикрістю, коли не знайшовши дочки, мусив вибачатися перед самарськими сватами. Шапку перед ними знімати. Вони про куницю заспівали, а куниця й драла дала! Це ж треба? Отаке рідна дочка з рідним батьком утнула! Сва-

ти так розгнівалися, що почали кричати... Це, мовляв, насмішка над ними!.. Це гірше... гірше гарбуза! Репетували, що він, Савка, нікудишній батько, якщо рідній дочці не може ладу дати, коли вона з розбійниками втекла. Га? Та яка вона... дівчина? Може, вона... гуляща? На дідька їм така й здалася!.. Хряпнули дверима, покульбачили коней і ґвалтом подалися в свою паланку. Тепер з мрією породичатися із самарським полковником доведеться розпрощатися. І це рідна дочка такого батькові гостинчика підсунула! А така ж була... тиха, соромлива. А воно... Недарма ж кажуть, що в тихому болоті чорти водяться...

Знову схоплюється, набиває люльку тютюном, довго викрешує вогню. Пару разів ударив кресалом не по губці, а по пальцю, лайнувся, сунув пальця до рота. А люльку спересердя було пошпури в геть, а тоді рачкуючи, шукав її під ліжником і знову набивав тютюном та викрешував вогню і жадібно смоктав гіркий дим... А Тарас... Такий вірний був табунник, працьовитий, надійний. А що втнув? Відьмак! Не інакше. От і заманив дочку. Ману на неї напустив, зачарував її, тому й побігла за ним на край світу. Чи ж хоч жива? Чи не втопив її бува той відьмак?..

До спочивальні зазирає джура, носом у ластовинні шморгає.

– Ну?.. З чим приперся? З якими вістями? За що ви

мій хліб їсте, га?

– Шукаємо, пане осавуле. Із сил уже вибилися від щоденних пошуків, усі стежки й дороги оббігали, а з них і сліду. Як на крилах полетіли.

– Ось так... пурх-пурх і полетіли? – здіймає Савка руки й імітує політ. – Ось такечки, га?

А сам думає: «А чорт його знає, мо' й полетіли на якій мітлі. Відьмаки – вони на все здатні!»

Уголос каже:

– Шукайте, а без Оксани не повертайтеся! До самої Січі степи прочешіть! Видра казав, що вони на Січ подалися.

– Бреше дід, – переступає з ноги на ногу джура, дістає насіння, але лузати не зважається. – Коли б на Січ подалися, то ми їх уже давно наздогнали б! Та й сторожа на бекеті в ці дні нікого в степу не помічала. Навіть ногайців щось не видно.

– Гінець з моїм листом подався на Січ?

– Атож. Двох найкращих коней йому дали, щоб пересідав. Десяток козаків його охороняє, аби ногаї бува не перехопили. Як ото в гентім році, коли...

– Іди геть!

Джура виходить, Савка знову бігає по спочивальні.

Укотре заглядає Соломія з осоружним джбаном.

– Така жарота, пане осавуле, а ви ще й не пробували сьогодні кваску, як раніше.

Савка нарешті відчуває спрагу, жадібно нахильці спорожняє половину посудини й рукавом витирає вуса.

– Ось так би й зразу, Савко! Тобто, пане осавуло, – радіє Соломія. – Раніше я чи й устигала вам носити квас, а це чорті й що. Пийте, покіль п'ється!..

І так жалібно дивиться на Савку, що Савці аж самому себе жаль стає.

– Ех, Соломіє, Соломієчко!.. Самотній я, покинутий. І багатий, а нікому моє багатство не потрібне. Рідна дочка і та дьору дала! Одна ти в мене, вірна і лишилася.

– Кохаю я тебе, Савко, – горнеться до нього ключниця. – Дня без тебе не можу прожити. А ти... навіть сам собі стелиш, сам спиш... Куди воно годиться? Такі нічки задарма пропадають. А вік людський недовгий, не встигнеш оглянутись, а він уже й мекнув. Буде потім каяття та не буде вороття.

– Не до тебе мені, як той трапунок із сватами лучився. Чи й переживу ганьбу таку.

– Удвох легше переживати, Савко.

– Але ж ти проста селянка, – Савка важко зітхає. – Проста-простісінька... Як пліточка. Як линочок. Коли б ти із знатного стану була, то й одружився б з тобою, а так – не можу... Хоч ти, перепелиця-молодиця, й подобаєшся мені. Але... простого роду.

– Та хіба ж тільки із знатними живуть? Із жінкою, Савко. Чим вона здобніша, тим краще чоловікові з нею живеється.

– Воно то й так-такечки, – ніби погоджується осавул. – Спокуслива ти і здобна, а тіко – проста...

– Знову заспівав своєї! Ну, проста! Простісінька! А кращої мене ти й серед можних не знайдеш.

– А ти пригадай, може у твоєму роду які полковники були, га?

– Господь з тобою! Які полковники? Із селян я.

– Ото ж бо й воно, – зітхає Савка. – А що з простої візьмеш?.. Хоча, стривай. Може, хоч якийсь там підстаршина у твоєму роду був? Чи є? Га?

Соломія винувато кліпає.

– Немає ні старшин, ні підстарший. Усе прості люде... Батько чабаном був, а брат в козаки подався та десь і поліг. Чи у світі завіявся.

– А раптом твій брат та при самому... самому кошовому служить, га? – з превеликою надією доскіпується осавул.

– Не знаю, бо вже літ з десять, як не бачила його і не чула про Василька...

– Про якого це... Ва-василька? – так і кидається до неї Савка. – Ти що? Любчика-голубчика собі назнала?

– Господь з тобою, Савко. Василь – це брат мій, який у козаки подався і щез. А при кому він служить –

хіба я знаю. Якщо він ще живий. Може й при кошовому, а може...

– Може, може! – Савка рукою махає. – Нікудишній у тебе рід, Соломіє! Бідняцький! А в пісні знаєш, як співається? – І доволі гарним ще голосом затягує:

Ой коли б ти, дівчинонько,
Повів добатенька!
Взяв би тебе за рученьку,
Повів до батенька!

Але тут Савці враз і заціпило, як згадав, що далі в тій пісні співається, що він її зопалу почав.

Ой коли б я, козаченьку,
Трошки богатенька,
Наплювала б я на тебе
Й на твого батенька!

А згадавши, прикусив язика і, боячись аби далі сама Соломія не проспівала (а вона, голосиста, язиката!), замахав руками:

– Ну, йди вже, йди!.. Чогось мені ниньки не до співів!
Соломія, плачучи, вибігає...

А вночі Савці несподівано дочка приснилася. Нібито в болоті загрузла по саму шию і благає його порятувати. А драгва навколо неї булькає, булькає. Савка

бігає берегом, а дочка на очах на дно йде. Закричав Савка й проснувся.

– Ти... чого? – озивається сонна Соломія. О, виявляється біля нього Соломія. Уночі, як заснув, прокралася й лисицею до нього під ковдру – шмиг. – Приснилося щось лихе?

– Коли б Оксана до ногаїв з Тарасом не потрапила, – зітхнув і повагавшись (усе ж ключниця простого-простісінького роду), пригорнув до себе покірну, теплу і таку м'яку молодичку. Простого роду-народу, а яка... зваба! І в кого вона така вдалася? Мед-молодиця! З такою б тільки жити. З такою й темні ночі яснішими сонячного дня здаються. Правду вона каже: вік людський короткий. Не встигнеш і нажитися, і налюбитися, як уже й усе... Пора з ярмарку збиратися. То чого задарма такі ночі втрачати?

І Савка, опинившись в п'янкх та жарких обіймах молодиці, мліє й тихо стогне від повноти щастя, забувши про все на світі... Справді, що чоловікові в цьому непевному, тривожному світі залишається, як насолоджуватися любовію... То й люби, люби, люби, покінь любиться.

Оксану завели до великої небідної юрти, у якій, схрестивши під собою ноги, на подушках сидів старий, поважного вигляду ногаєць у білій чалмі з ріденькою борідкою клинцем, у багатому халаті, на поясі якого

висів оздоблений сріблом кинджал. Обіч нього ліворуч і праворуч, але вже не на подушках, а просто на кошмі, якою була вистелена юрта, сиділи кілька поважних бритоголових ногайців, зодягнених у квітчасті халати.

Ногаєць, який увів Оксану, низько вклонився, знявши баранячу шапку, і, звертаючись до татарина в білій чалмі, щось поштиво сказав. Біла чалма схвально кивнула, ногаєць розв'язав полонянці руки, задкуючи, вийшов. Старий дід, який праворуч горбився біля білої чалми, раптом запитав бранку українською мовою:

– Не бійся, біле красуне, у юрті ходжі Бек-Болат тобі ніхто не вчинить біди. Ти маєш радіти, що сам ходжа Бек-Болат, найсвятіша людина всіх ногаїв, захотів тебе бачити і навіть розмовляти з тобою, гяурко!

– Чи не для цього мене й схопили серед степу ваші люди? – утомлено запитала полонянка, розминаючи затерплі руки. – Але для цього не треба було мені скручувати руки. Я не збиралася вам шкодити, навпаки, я сама втікала від біди.

Товмач щось довго говорив, старий у білій чалмі поважно кивав маленькою довгастою голівкою. Та ось він щось сказав. Товмач повернувся до полонянки.

– Довірся мені, дівчино з України, я колись був у полоні у ваших козаків, де й навчився вашої мови. Я хочу тобі ось що сказати: ти сподобалась найсвятішій людині всіх ногаїв.

– Я дуже рада! – гмикнула дівчина.

– О-о!.. Найсвятішій людині всіх ногаїв буде приємно це чути. Тепер скажи, хто ти така і з якого улусу?

– Я – Оксана. Так мене звати. А родом я не з улусу, а з паланки Кальміуської.

– Кальміус... Кальміус, – повторили присутні діди.

– Хто твій ата? – запитав той, хто знав українську мову. – По вашому... е-е... батько. Отець. Твій батько – ваш мурза?

– Мій батько не мурза, а – паланковий осавул.

– Осавул... Осавул, – загомоніли діди.

Оглядаючи (наче приязно) Оксану, той, у білій чалмі, цмокнув язиком і вигукнув майже захоплено:

– О, пападіє!..

Усі діди в один голос схвально повторили:

– Пападіє!.. Пападіє!..

Товмач переклав:

– Ти – гарна, як ромашка степова. Ти є – ромашка...

По-нашому – пападіє.

– О, пападіє, пападіє! – вигукували діди, оглядаючи бранку очима, повними старечого блиску.

– Я зворушена, – почала Оксана не то щиро, не то з іронією, – що ногайці схопили мене з Тарасом і дядьком Омельком, скрутили руки, пригнали до вашого аулу, аби сказати мені, що я – ромашка. По-вашому пападіє, – і сльози бризнули з її очей.

– О, ні, ні, не треба плакати, пападіє, – вигукнув товмач. – Ми тебе вже любимо. Дуже любимо.

– То відпустіть мене, не гоже людей хапати.

– Як тебе відпустити, коли ти вже наша? – здивувався і, здається, щиро, товмач. – Ми тебе спіймали, і тепер ти наша. Коли ваші люди спіймають зайця, то заєць стає малиітом у чи не так?

– Так, – погодилась дівчина. – Але ж я...

– Ми тебе теж спіймали і тому ти тепер наша!

– Але ж я не заєць.

– Так, ти не заєць, ти – пападіє. І віднині наша. Ти знаходишся в юрті ходжі Бек-Болата, святої людини всіх ногайців. Він переконався, що ти справді є красуня і ошчасливила його своєю присутністю – от!.. Тобі пощастило, Оксана, яка пападіє, лицезріти самого ходжу Бек-Болата, найсвятішу...

– Як ваш ходжа є найсвятішою людиною, то хай мене відпустить додому. Хіба гоже святому красти людей?

Товмач ніби й не слухаючи Оксану, все так же солідко посміхаючись, заговорив, що ходжа Бек-Болат аул-бей (найбагатша людина аулу) ходив на батьківщину великого пророка Магомета в Ом-Ель-Кора (мати всіх городів, як мусульмани називають Мекку), аби відвідати мечеть Месджід-ель-Гарам – «Дім бога» та Заборонену мечеть, головну святиню Мекки, що він,

як і личить правовірному мусульманинові, прикривши своє тіло особливою сорочкою, адже пророк Магомет заповідав, щоб усі мусульмани – багаті і бідні – з'являлися в Мекку в однаковому одязі (іхрам) на знак того, що перед Аллахом усі рівні, він сім разів з усіма паломниками пробіг по головній вулиці Мекки...

– Хай бігає хоч і десять разів, але я тут при чім?

– ...піднявся на гору Арафат, – бурмотів товмач чи не на одному подихові, – і слухав там проповідника, який творив молитву, не злазячи з верблюда, в річку Міне кидав каміння, приносив жертви, сім разів обійшов Каабу, цілував Чорний камінь, пив воду із святого колодязя Замзам, сім разів пробіг відстань між священними горбами Сафу і Марву, при мечеті Міне заколов п'ять баранів та роздав м'ясо бідним...

– Нарешті хоч щось добре зробив ваш ходжа.

– Ось чому ходжа Бек-Болат звідтоді є свята людина і лиха нікому не чинить, а навпаки, осяяний мудрістю пророка, допомагає бідним і вершить святий суд на землі. А тому біла дівчина мусить довіритись святій людині ногаїв. Біла дівчина є тепер... тепер щасливою. Чому? Та тому, що бачить потомка великого хана Ногая з роду Джучі. Хай буде відомо їй, що великий хан Ногай – родич Чингісхана, що ходжа Бек-Болат...

Оксана знову перебила товмача:

– Я вельми зворушена, що бачу вашого діда в білій чалмі. Як і всіх вас. Але ви – людолови. Ви на наших землях чините розбій.

Товмач уважно вислухав полонянку й, улесливо посміхаючись, щось перекладав. Ходжа Бек-Болат, розтягнувши сухі синюваті губи в посмішці (певно, товмач переклав йому зовсім інше, аніж те, що сказала полонянка), сплеснув у долоні й проскрипів:

– Тує-суть!..⁴

Низько згинаючись, зайшли слуги й рознесли присутнім маленькі чашечки з чаєм. Ногайці з благоговінням позирали на чай. Ходжа, закотивши під лоб очі та склавши руки на грудях, затягнув гугнявим голосом:

– Ля Іль Алла Ле Мухамет ресюль лаг!⁵

Після молитви ногаї почали присьорбувати чай. Позираючи на Оксану, про щось гомоніли між собою. Потім статечно заговорив ходжа і всі слухали, пороззявлявши старечі беззубі роти й кивали маленькими наче висохлими головами. Та ось ходжа вмовк і заговорив товмач.

– Не бійся, біла красуне, пападіє степу, адже тебе чекає велике щастя, про яке ти й мріяти не могла у свого ата-осавула. Ходжа Бек-Болат аул-бей подарує

---

⁴ Тує-суть – чай з верблюжими молоком.

⁵ Ля Іль Алла Ле Мухамет ресюль лаг! – Нема бога крім Аллаха і Магамет посланець божий!

тебе великому хану Криму Селямет-Гірею. У гаремі Селямет-Гірея ти станеш першою квіткою утіхи. Ти, невірна, будеш насолоджувати своєю вродою і юністю великого повелителя і карагуза кримських орд! Радій, пападіє!

Ногайці сьорбали чай маленькими ковтками і схвально кивали: радій, пападіє, в Криму ти станеш нарешті щасливою, бо сам хан буде тебе голубить. О, він любить зривати напіврозквітлі пападіє!..

Ходжа Бек-Болат був радий, що саме ногайці з його куба захопили таку вродливу українку. О, безперечно, це буде щедрий дарунок кримському ханові. Хан буде задоволений. Насамкінець велів:

– Відведіть красуню в кибитку і пильно її стережіть, а завтра з поміччю Аллаха її повезуть до найяснішого хана!

– Слухаю, ходжа аул-бей, – вклонився товмач. – Що накаже аул-бей чинити з двома полоняниками?

Бек-Болат якусь мить думає, погладжуючи рідку борідку.

– Продати їх в Бахчисараї, а гроші роздати бідним.

Товмач знову кланяється, хапає за руку Оксану й виводить. Неподалік юрти стоїть кибитка, у неї й запишають полонянку. Двоє ногаїв сідають біля кибитки на варту й заходжуються знічев'я шукати в себе паразитів.

Лишившись сама, Оксана роззирається – у кибитці порожньо. Лише простелена циновка, плетена з очерету і все. По хвилі зайшла ногайка, стара сива жінка в сукняній шапочці, котра була обшита хутром видри, у жовтому квітчастому платті, що висіло на ній, як на тичці. На руках у неї браслети, у вухах кульчики. Колись біле, а тепер брудне й вицвіле покривало спало в неї по спині аж до п'ят. Вона принесла глиняну чашку, буркнула:

– Айран! – потім поклала на циновку щось схоже на хліб, знову буркнула: – Чурек!

І вийшла. За довгий день в Оксани й ризи не було в роті, тож випила той айран – кисле несмачне молоко, – й у відчаї впала на циновку... Що тепер буде? Сама себе питала й не знаходила відповіді.

«Тарасе, Тарасику мій, – шепотіла. – Може, це Божя кара мені за те, що я пішла проти волі отця свого? Кинула його... Га, Тарасику, може, це кара за моє кохання до тебе?..»

Згадувала батьків хутір на березі тихоплинного Кальміусу... Ледь заплющила очі, як перед внутрішнім зором заплескав хвилями рідний Кальміус, зазеленіли смарагдові верби, у липовій пущі гули бджоли і в узбережжі невгамовно шушукався очерет... І на душі дівчини від того видива стало трохи легше, наче рідний край послав їй утіху. І вчувалося, як у вербах го-

лосисто кують зозулі, і дівчині здалося, що то вони їй пророчать довгі та щасні літа...

На ніч Тараса й Омелька, за відсутністю в умовах кочового життя якого-небудь острогу чи темниці, ногайці повкидали до глибокої ями, викопаної в глинистому ґрунті, вогкої і брудної. З ями видно було шмат вечірнього неба та яскраву зірочку вгорі. Вона єдиною надією зазірала в яму до полоняників.

– Це щось як холодна у них, земляна хурдига, – роззирнувся Омелько Пугач. – Майже... каземат. Майже каталажка. Чи й гауптвахта. І зорі над головою. А що ще арештантові треба? Тюрма, як кажуть, не дурна, без людей не буває. Посидимо та й подумаємо. Ніч попереду не довга, але маємо щось вимізувати в цій хурдигарні рятівне. Не вік же нам гібти в татарській неволі. Розвелося в степах стільки людоловів, що бідній людині хоч із світу білого щезай. Нумо, давай думати, як нам із цієї фурдиги вибратися.

– Без Оксани мені й воля не потрібна.

– Як самі виберемося, Оксану визволимо.

Над ямою з'явилася бараняча шапка й на голови полоняників полетіли тонкі, сухі коржі з проса, і бараняча шапка зникла.

– Це у них щось, як казенний харч, – донець позбирав ті коржі, розділив порівну, простягнув половину Тарасові.

– Давай, парубче, поки що вечеряти. Годі журитися, хай коні журяться, у них, кажуть, голови великі. А нам треба дбати про власну потугу. Вона ще пригодиться в дорозі, силюнька-змога, як нас у Крим гнатимуть. А дорогою все може статися.

Пшоняні коржі були прісні, тверді, як суха перепечена земля та ще й з остюками. Бранці з трудом їх жували.

– Не вішай носа, козаче, – давлячись сухим коржем, напучував донець Тараса, бачачи, що той і геть занепав духом. – Безвір'я – гірше неволі. Опустив руки – хана! Треба цуприкуватися. Доки віршовка добре зсукана, вона й пару бичків потягне. Знаю з власного життя. Я вже стріляний горобець. Дядько гартований, цупкорукий. І порошу нанюхався, і смерті у вічі не раз і не двічі дивився. Трудно витримати погляд тієї, що з косою, але, що вдієш, треба. Коли я обамбурих отама на по голові... я тоді козаків закликав права свої відстоювати, а він на переп'ят став, і мене схопили й до холодної запроторили – духом не впав. Сидів у вогкому льосі в багні з мокрицями. Зо три дні мене тримали на самій лише воді, а тоді й воду перестали давати. Я мокрі стіни облизував. Хіба ж так їх вилизував! Виживу, думаю, наперекір усьому! Гаддя жертиму, а виживу. У льох вечорами падали жаби, я стегенця у них виривав і давився ними. Жаби падають у льох, а я їх глитаю.

До ранку з них тільки шкурки залишалися та нутрощі з головками. Усе інше я – гам-гам. І чорта з'їм, думаю, аби сили зберегти. Ге-ге, думаю, я ще вдержу ведмедя за вухо! Через тиждень рада отаманів мене судила. Дивувалися, що я сім днів не хавав, а нічого, тримаюся. Ще й зуби вишкіряю... Стожильний, кажуть. А я про жаб, що їх ночами лопаю, мовчу. Бо пересадять у таку фурдигу, куди й жаби не падатимуть... Отож... Засудили мене до кари на горло. Вішати зібралися вранці. На виду у всіх станичників, щоби всім у помну було, як на багатія та владу руку піднімати. Перед казною перевели мене в сарай, що біля базару. Я старанно вдавав, що й духом занепав, не те, що силою. Кабиць мені! Укинули мене в сарай, одного козака на варті біля дверей поставили. Навіть зв'язувати мене не стали. Уже й так готовий, кажуть. Доходяга. А як обляглася станиця, давай я шкребти стіну. Шкребу, шкребу, скоро пальці до кісток пообдираю, а нічого. Закам'яніла глина, зубами її не вгризеш. Став я обмацувати долівку, солом'яну потерть перебираю, різне хамло. І знайшов отакунький шматочок скла. Скляночку маліпусіньку. І що б ти думав? Тим шматочком я в стіні дірку прошкріб. З кулак завбільшки. А як удихнув нічного повітря, а воно зі степу, вольне, полином прогіркле, то так волі забаг, що де в мене й сила взялася. По шматочку, по камінчику вишкріб діромаху... А вартівник спав собі.

Виліз я та через базар до річки в комиші подався. А потім три дні до Кальміусу втікав. Гналися за мною, як хорти за зайцем. Одного разу трохи було не вгепали, добре, що куля в плече влучила... А я все одно біжу. Бо жити дюже хотів. По дорозі надибав вужаку, грівся, бідолаха, на сонечку.

Схопив його, голову йому відкрутив, а його, смокчу-чи, дорогою на бігу зжер... Бо волі дюже баг... І тепер хочу жити. І тепер волі хочу. Ще й іншим надумав я волю принести, гнаним та нужденним. І доб'юся свого. Я живучий, мене ні зашморг, ні куля, ні вода, ні сама кістлява з косою не бере. І не візьме. Доки я сам не здамся. А я ніколи не здаюся – такий уже вдався. Не сидиться мені в хаті біля жінки – усе кудись тягне. На коня і в світ широкий. А неправди в ньому! Ось тому й мультко в мене на душі. Та й думаю: якщо не я, то хто козаків згуртує? Хто проти олжі виступить?

Скільки вони ще просиділи, Тарас не пам'ятав. Ногайський аул уже влігся, було тихо і глухо.

– Нумо, хлопче, ставай мені на плечі, – раптом озвався донець (до того здавалося, що він сидячи, спав), – та спробуй дістатися краю ями. А виберешся, мені руку подаси...

Омелько встав, уперся руками в стіну ями, широко розставив ноги, Тарас виліз йому на плечі, донець вирівнявся і Тарас трохи не дістався краю ями.

– Витягуйся, – шепотів унизу донець, – на голову мені ставай і вужакою тягнися вгору...

Але тут негадано в яму, затуляючи зорі, заглянула бараняча кучма, почувся крик. Тарас зістрибнув на дно. Двоє чи троє ногайців, зазираючи в яму, погрозово кричали і кидали на бранців грудки.

– Стережуть пильно, на совість, – зітхнув Омелько. – Але нічого. Як у нас кажуть: попитка – не питка. Спробували раз, спробуємо і вдруге. Та й день у нас ще попереду.

Сів, уперся ногами в протилежну стіну ями, звів голову на груди й миттєво захріп. Наче і не було нічого.

А від Тараса сон утік. Над ямою світилася єдина зірочка і зазірала як на дно колодязя, і хлопець не спускав з неї очей. І бачив перед собою Оксану. Де вона? Що людолови з нею вчинять? Кажуть, гарних дівчат вони везуть на продаж за море в Стамбул – башиш добрий беруть на дівочій вроді. А потім побачив Кальміус, верби на березі... (Що він задрімав з відкритими очима, навіть не збагнув.) Удвох з Оксаною вони сиділи на березі під вербами... А потім примарилось йому село на Україні, вишневі садки...

Над річкою дівчата у віночках ходили, пісень весільних співали. Про нього з Оксаною. Виявляється, було їхнє весілля.

Закотилося сонечко,
За виноградний сад
Цілуйтеся, милуйтеся,
Хто кому рад.
Ой, Оксана з Тарасом
Цілувалась, милувалась
І рученьку дала.
– От се тобі, Тарасику,
Рученька моя,
Ой, як діждеш осені,
Буду твоя...

Тарас посміхався уві сні, радуючись, що Оксана буде його і почувався й геть щасливим.

– От се тобі, Тарасику,
Рученька моя,
Ой, як діждеш осені,
Буду твоя...

Уранці ногайці спустили в яму драбину, бранці вибралися, їм одразу ж пов'язали руки.

Татари були зібрані по-похідному, в кожного за плечима висить лук, сагайдаки повні стріл, криві шаблі при боці теліпаються. Тарас оглянувся – обшарпаний аул мав непривабливий вигляд. Гола глиняна рівнина, облуплені мазанки, кибитки і де-де між ними курені. Лише в центрі аулу стояла біла юрта. Ногайки, вздрів-

ши верхівців, хутчій накидали на голови чадру і розбігалися по саклях та кибитках. Голопуза дітлашня кидала грудки в полоняників і щось вигукувала. Бекали вівці, мекали кози. Усюди нечистоти і – жодного деревця. Що ногайські чоловіки, що жінки – усі здавалися на одне лице – низькорослі, розкарячкуваті, лица жовтуваті, носи пласкі. Замість вусів та борід у чоловіків – по кілька скручених волосин. Тарас зітхнув і опустив голову.

Та ось заскрипіли колеса, двоє буйволів притягли гарбу, на якій була дерев'яна кибитка, розмальована різними фарбами. Серед ошарпаного аулу й таких же його мешканців вона мала привабливіший вигляд. За гарбою бігли діти й кричали: «Куй-ме!.. Куй-ме!..» Буйволи зупинилися, бранців підвели до гарби й сиром'ятними пасками поприв'язували їх до задка гарби. А діти все вистрибували й кричали: «Куй-ме!..»

– Чого вони горлопанять? – дивувався донець. – Не інакше, як ця розмальована хатка на колесах і зветься куй-ме. Тіко що нам з того...

Підбіг низькорослий карячконогий ногаєць і вишкірив зуби.

– Пожурились, козаченьки? – раптом запитав українською мовою.

– Хто ви, дядьку? – стрепенувся Тарас.

– Я не... дадко, я – товмач ходжі Бек-Болата, –

з погордою відповів ногаєць. – А прийшов, щоб вас трохи... е-е... розвеселити. Перед вами далян-дорога. Слухайте, козаченьки. Свята людина всіх ногаїв ходжа Бек-Болат дарує Оксану найясніший хан Крима Селямет-Гірей... Оця... е-е... їзда на колесах, – показав на розцяцьковану гарбу, – до якої вас... прив'язати, зветься куй-ме. Весільна гарба. Оксану й повезуть у куй-ме до хана. А ви, як собака, будете бігти за куй-ме на прив'язі... Далеко бігти, до Перекоп і далі в Бахчисарай. А там ми вас продамо на базар...

Та ось з білої юрти вивели Оксану. Вона йшла опустивши голову.

– Оксано! – крикнув Тарас і сіпнувся на прив'язі.

Дівчина звела голову, і Тарас побачив її бліде лице без кровиночки. Вона ворухнула губами, хотіла щось сказати, але її швидко заштовхали в розцяцьковану куй-ме. На передок гарби сіли двоє погоничів, десятків зо два вершників, які мали супроводжувати той «весільний поїзд», скочили в сідла. Гарба заскрипіла, ногайці почали періщити бранців нагаями, і всі рушили. За ними бігли діти й собаки.

Невдовзі аул лишився позаду, куй-ме вибралася в степ і повернула до Азовського моря, щоб його берегом дістатися Перекопу.

Дорога була не близька, буйволи, хоч їх і лупцювали погоничі, не поспішали й куй-ме неквапливо скри-

піла собі й скрипіла. Вершники нетерпляче гарцювали навколо гарби, періщили нагаями і буйволів, і бранців, котрі йшли на прив'язі за гарбою, але від того швидкість не збільшувалась.

Чим далі від'їздили на південь, тим пустельнішим ставав степ. Уже ні деревця, ні кущика, ні трави, крім всюдисущого полину. Солончаки, глиниста спечена земля, де-де курай. І сонце висіло карою божою над степом, немилосердно пекуче. На обр'ях то там, то там могили прадавніх людей. Одноманітно скрипить гарба, кричать погоничі, пирхають коні, свистять нагаї... Тарас іде, звисивши голову, іноді шпортає землю, падає, зводиться. І що з того, що Оксана поруч в розцяцькованій гарбі, йому від того не легше. Куй-ме, куй-ме... Не на таке весілля він сподівався... «От се тобі, Тарасику, рученька моя. Ой, як діждешся осені, буду твоя...»

Відчуття провини, що це він підмовив дівчину до втечі, завів її в полон-неволю, позбавляла його і решток сил. І лише одна думка в голові: як врятувати дівчину? Хоч не себе, то кохану...

Як сонце піднялося над головами, зупинилися. Ногайці повсідалися в тіні гарби перекусити, дали й полоняникам по жмені буламику – звареного в жиру пшоняного борошна та по ковтку байраму. І знову рушили, але не проїхали й версти, як негадано зупинилися: за-

єць перебіг дорогу. Ногайці збилися до купи, галасували, розмахуючи руками, але погоничі відмовлялися їхати. Коли заєць перебіжить дорогу – чекай лиха. Дорога тоді неодмінно закінчиться невезінням, така давня прикмета в ногаїв.

Тарас з Омельком присіли перепочити.

– Спасибі зайцю, що хоч трохи виручив, – казав Омелько блискаючи зубами. – Якби вони почастіше перебігали дорогу!

Татари все ще галасували, розбившись на дві групи: одна вимагала їхати вперед, друга впиралась на своєму – треба шукати об'їзд. Так і просперечалися півдня. Зрештою, рушили, але сонце вже покотилося до заходу, тож мушили ставати на ночівлю.

За увесь день Тарас так жодного разу й не побачив Оксану і чекав, що хоч увечері її випустять з куй-ме.

– Ля Іль Алла Ле Мухамет ресюль лаг! – затягнули ногайці і з вечірніми молитвами сонце сховалося за обрій. У степу швидко настала ніч, в огромі небесного шатра густо висипали яскраві волохаті зорі. Звідкілясь – чи не від берегів Азовського моря – повіяв вітерець із солоним присмаком.

– Зовсім кепсько, якщо море близько, – бідкався Омелько. – Як опинимося по той бік Перекопу – все. Тоді вже надії на порятунок не буде.

Тарас уже заковиз у сні-дрімоті і спав чи не спав, а

коли лупнув – його наче хто штовхнув під бік, – над ним була темна-претемна ніч. Багаття, біля якого вони лежали із зв'язаними руками, ледь тліло. Неподалік згорбившись, сидів вартівник – голова йому впала на груди, бараняча кучма насунулась на самі очі... Вартівник мирно посвистував носом, час од часу переходячи на хропіння. Решта ногайців спали під похідним наметом, що його спорудили із кількох встромлених у землю жердин і накинutoї на них бурки. Коні були поприв'язувані до гарби і не розсідлані. Гм... Обережні ногайці навіть у своїх краях почуваються не зовсім упевнено. У таборі було тихо, тільки зрідка пирхали коні та потріскували й сичали в багатті головешки. Тарас випростав зомлілу ногу й легенько торкнув нею донця.

– Не сплю, – озвався той, не повертаючи голови. – Кажись пора... Бодай спробувати. Бо як опинимося за Перекопом – каюк! Ось тільки притичина – як розв'язати зв'язані руки, га?

Тарас спробував поворушити руками – де там! Скрутили наміцно, самому не розв'язатися. Поглянув на донця, але чим він міг зарадити, як у самого руки зв'язані. Невідривно дивився в тліюче багаття і про щось кріпко думав. Вартівник усе так же завзято висвистував носом. По зірках можна було визначити, що вже почалася друга половина ночі – Віз опустився до

горизонту, виходить, ось-ось ранок. Часу – в обріз. Але чому б і не спробувати? Ногайці сплять, сон перед ранком міцний. Це добре, і коні осідлані. Це теж на руку. Тільки б... тільки б руки звільнити... Та ось донець ліг грудьми на землю, підповз ближче до багаття з розкритим ротом, як ніби хотів ковтати вогонь. Тарас здивовано на нього подивився і все збагнув без слів. Перевернувся на спину, простягнув ногу і почав нею вигрібати з багаття головешку. Ще мить і донець схопив її зубами за вже згаслий край.

Тарас підсунувся до нього, перевернувся на груди, підставляючи Омельку спину і зв'язані руки. Донець ліг, тримаючи в зубах недогоріле тліюче поліно, протилежним краєм, що пашів жаром, притулив до вірьовки, що нею були скручені Тарасові руки. Хлопець відчув як затріщала від жару вірьовка... Лопались її волокна. Жар пік йому руки, але він терпів, лише пробурмотів, що йому «трохи жаркувато». Тримаючи в зубах головешку, теж терплячи жар, що пік йому лице (чутти було, як шкварчала його борода), Омелько все палив і палив вірьовку, аж доки вона не тріснула... Тарас надсилу розвів затерплі, обсмалені руки, поворушив пальцями, чекаючи, доки вони оживуть і в них зануртує кров, а тоді розв'язав донця і ось вони вже обоє мають вільні руки. Це вже щось...

Якусь мить лежали, прислухаючись до звуків табо-

ру. Вартівник безпечно спав, опустивши голову на груди, бараняча кучма все ще закривала йому лице. На поясі в нього висів кинджал у піхвах. Тарас з Омельком звелися, зробили по два кроки... Далі все відбулося блискавично. Тарас, навалившись на вартівника, перекинув його на спину і його ж шапкою затис йому рота, а Омелько, висмикнувши в нього з піхов кинджал, наніс у груди удар. Вартівник сіпнувся, глухо захрипів і затих... Омелько зняв з убитого лук та сагайдак зі стрілами, закинув їх собі за спину і з кинджалом в руці хижим звіром стрибнув до гарби. На передку, притиснувшись спиною до дверцят, спав погонич.

Донець штрикнув його під ребра кинджалом і погонич не встиг і проснутися, як уже був мертвим.

Тарас натиснув дверці, що легко піддалися.

– Оксано... – шепнув, просовуючи голову в пільму кибитки. – Це я... Швидше залишай цю осоружну куйме... Може й нам доля посміхнеться.

Підхопив дівчину на руки й опустив її на землю.

– Тсс!!! Дасть Бог зараз врятуємось...

Омелько тим часом метнувшись до коней, заходився перерізувати повіддя, якими вони були поприв'язувані до гарби.

– На трьох сідаємо, а решту по степу розпужаємо, аби погоня забарилася, доки збиратимуть коней...

Тарас підсадив Оксану в сідло ближнього коня, що

неспокійно почав пирхати, тицьнув їй в руки повіддя, сам вихопився в сідло другого коня, Омелько осідлав третього.

– Ну... з Богом. Як поталанить – спасемося!

Зненацька в цю мить з-під бурки, накинutoї на встромлені у землю і зв'язані вгорі жердини, виткнулась голова ногайця. Спросонку, ще нічого не збагнувши, але відчувши, що щось не так, ногаєць заверещав низьким жіночим голосом схожим на альт:

– Алярм!!!

Алярм!!! (Тривога!)

І в таборі зчинився алярмовий переполох. Омелько Пугач, крикнувши Тарасові й Оксані: «Алюром – в степ!!! Зникайте, а я затримаю їх. Вас потім наздожену!», І кинув коня прямо на голову ногайця, що висунулася з-під бурки. Кінь збивши жердини з буркою, під якою спали татари, топчучи їх і давлячи, завертівся на місці, а донець, радий, що так вдало топче своїх поневолювачів, безтямно вигукував:

– Оце вам, людолови, й буде алярм!

Кінь топтався по бурці й жердинах, десь під ними борсалися й кричали ногайці, спросонку не тямлячи, що трапилось, а донець все вигукував і вигукував:

– Оце вам... ясирники... Оце вам Крим і Бахчисарай, де ви забагли нас продати! Палкий привіт усім вашим ханам і мурзякам від Дону-батюшки!..

Останніх його слів Тарас і Оксана вже не чули, прудкі ногайські коні, що ніколи не знали втоми понесли їх у степ до золотого молодика, що саме ген-ген здіймався над краєм, де небо сходилося із землею, і у вухах їхніх, як мчали навперейми з вітром, все лунало і лунало:

– Оце вам... алярм!.. Оце вам... алярм!..

Оце вам... алярм!!

Частина п'ята Сторожовий бекет: з вогню та в полум'я

У ті часи південно-східні українські степи все ще здавалися безмежними (безберегими, безконечними, безосязними, ніким не міряними, неокраїми, неохопними, несходимими, які до кінця і оком не сягнеш). Недарма ж казали (і в піснях співали), що ні кінця їм, ні краю. І все то була козацька вольниця, їхня свята Палестина, якій уже надходив край – і степам, і волі, – але його ще не бачили (не хотіли бачити), у нього, що надійде колись козацтву край, ніхто ще не вірив.

Козаки все ще селилися там, де хотіли, «пашпортив» як вольні люди не визнаючи, займали землі в першу чергу понад Дніпром – великим і привільним, – Південним Бугом та їхніми притоками, особливо ж понад Оріллю, Самарою, Чортомликом, Томаківкою.

Але волю треба було не лише боронити, а й повсякчас пильно стерегти, а тому залогові козаки із Січі постійно несли прикордонну службу – слідкували за сусідами своїми й попереджали про їхню з'яву на теренах козацтва не лише Січ, а й населення міст і сіл України. Для цього не тільки по кордонах вольностей коза-

цьких, а й по всій території стояли добре укріплені й забезпечені сторожові форпости з постами охоронних залог. Починаючи від Дніпра у всіх напрямках, а особливо на південь, на захід і на схід були зведені й добре облаштовані сторожові бекети із залогами, що їх звали бекетовими. А надто багато їх було на пограниччі з татарами, котрі постійно ходили за ясиrom в Україну.

Для цього й облаштовували бекети з радугами (редутами), що їх виставляли наперед. А ще бекетами, або шкетами у козаків звалися й рухомі прикордонні роз'їзди уздовж південних та східних кордонів їхніх вольностей. Там Січ постійно тримала особливі заго-ни, які вдень і вночі прочісуючи прикордоння, препиль-но «пасли» татарські аули, самі залишаючись невиди-мими, спостерігали за рухом чужих загонів, аби негай-но сповістити своїх, якщо людолови вирушать у похід. У двадцяти найбільших бекетах козаки тримали чи не до чотирьох тисяч бекетових, серед яких крім піших і кінних козаків неодмінно були й старшини – осавул, полковник та інші службовці.

Вони жили на прикордонні в землянках та очеретя-них куренях чи глиняних мазанках, критих очеретом або шалівкою. Прикордонною службою на Січі відав військовий осавул, який належав до вищої військової старшини Запорозької Січі, відповідав за охорону зи-мівників та шляхів по Дніпру й по суші, заодно про-

водив слідство, слідкував за виконанням судових вироків тощо. Йому допомагали полковники та полкова старшина.

Спостережними пунктами козакам слугували узвишся, а здебільшого могили – їх багато позалишалося в степах від минулих народів, чиї орди віками кочували від Дніпра й до моря. Якщо десь не знаходилося давніх могил, козаки для своїх дозорів насипали такі нарочито і нарікали їх «робленими могилами» (їх зводили особливі загони, звані могильними). На таку могилу витягували легку гармату й маскували її в заглибині, біля неї невідлучно знаходилися дозорці, прискіпливо пасучи зіркими очима видноколи – чи не літає де раптом, не кружляє над якимось місцем вороння та інше потривожене птаство степове, чи де бува не хилиться в різні боки висока степова трава? Коли птаство-вороння ні з того ні з сього здійсмається над степом і кружляє безладно, коли трава починала хилитися не за вітром, як їй і годилося, а в різні боки, це віщувало одне: у степу, ховаючись у високих травах, пересуваються татари – бо хто б іще? Свої ховатися не будуть. Ось тоді бекетові стріляли з гармати і хутчій підпалювали фігуру...

Того полудня на вершечку «робленої» могили на південному прикордонні Самарської паланки чатував один козак (і всі здалеку бачили, що то – свій). Він і

запримітив як раптом в однім місці піднялося птаство й закружляло в безладі, а трава всупереч вітрові захилиталася в різні боки. Ще по якомусь часі заглядили й двох верхівців. Вихопившись з високих трав, вони мчали видолинком – коні під ними були татарські, це бекетові відразу ж визначили – маленькі, низькорослі, – а ось хто був на них – здалеку й не розбереш. Але обидва попригиналися до шиї коней, несуться чи не вскач, тож явно були стривожені, наче втікали від погоні. Бекетовий осавул вирішив поки що не зчиняти тривоги (та й вершників усього лише двоє), а послати наперед розвідку, влаштувати засідку й схопити верхівців – хто вони й куди з ногайської сторони прямують? І чого несуться як оглашенні? Чи здорово перелякані, а це на козаків мовби й не схоже. Хіба що молоді та недосвідчені і, звісно, не загартовані, не звичні до неспокоїного пограниччя. І на татарську розвідку щось не схоже. Мо' втікачі? Ймовірно, але зайва обережність ще нікому не шкодила і не була зайвою в тих краях.

– Підстерезіть їх біля яру і – коней за вузду: стійте, хто такі? – велів осавул козакам.

Лише ополудні, в середині довгого дня, як сонце підбилося в зеніті й стало над їхніми головами, уже на запорозькій стороні наткнулися втікачі на козацький роз'їзд і, здавалося, що аж тоді вони вперше – за півно-

чі й півдня гуцикання в сідлах, особливо дісталось Оксані, не звичній до верхової їзди, – вперше перевели подихи і тільки тоді відчули себе в безпеці. Принаймні, відносній, повної безпеки на прикордонні, де постійно нишпорили ординці й раз по раз із християнським людом траплялися біди й непереливки, ніколи не було. Завжди доводилося тримати коня і зброю напохваті, бути обережним – вуха сторч, дивись в оба! – інакше не зчуєшся, коли тебе й поженуть, прив'язаного до жердини, у Крим, в бусурманську неволю, з якої рідко кому вдавалося вирватися. Але місцевий люд, не кажучи вже про козаків, звик до такого стану і вважав його ледь чи не нормою, адже попри все, це було краще, аніж панщина на Україні, бо тут ти вільний і сам собі пан і господар. А щодо того, що вороги поруч, то з цим – діватися нікуди – доводилося миритися – за волю треба дорого платити. І платили. Але ж і стояли за неї горою, на смерть, не випускаючи зброї з рук, не занепадаючи духом.

Півночі й півдня, такі довгі, наче сто ночей і сто днів, Тарас з Оксаною не злазили з коней і коням не давали передиху, навіть збавити біг. І все одно їм здавалося, що погоня ось-ось їх наздожене, бо ж Омелько Пугач – хай здоровим буде, якщо ще живий, якщо ні – земля йому пухом! – не в змозі буде довго затримувати ногайців. Управшись з ним – скільки там для цього тре-

ба часу? – степовики відразу ж кинуться в погоню, а верхівці вони відмінні. Чим і небезпечні. Потім, як усе закінчиться, Тарас зізнається, що таки боявся, але не за себе – він уже звик до небезпек, – за Оксану, перед якою відчував велику провину, що підмовив її до втечі з отчої хати – мабуть, так воно й було насправді. Та і яким би він був козаком і парубком, якби не зумів уберегти дівчину, що йому довірилась, як би людям в очі після того дивився!

Залишивши пустельний край Джамбуйлуцької орди, втікачі, піднімаючись усе вгору і вгору від моря Азова, на запорозькім прикордонні, де землі січового товариства збігалися з кочовищем ногайців, і натрапили на один із сторожових бекетів, що їх козаки тримали «в різних місцях, придатних для остереження» – як казали.

– А постривайте-но, прудкі, – крикнув осавул, вихоплюючись з яру напереріз двом вершникам. – Хто за їдні? Звідки й куди Бог несе? Якщо Бог, а не Аллах... Ба, ба, та це ж, кажись, свої. Істино християнські душі, на мусульман і не схожі. Чому самотні гасаєте на пограниччі, чому з ногайських степів мчите у наші краї? Ану перехрестіться!..

Таки наші...

– З татарського полону втікаємо на Січ людославному, – одказав один з вершників. – Звати мене Тарасом,

я з Кальміуської паланки, а це... – і вмовк, ворущачи губами.

– Бачу, бачу, що з татарського полону. Як і те бачу, що з тобою дівчина. Відчайдухи! Від Кальміусу поперлися до ногаїв, а це чимдуж втікаєте до своїх. Бідові!

Тарас ледве зсунувся з коня, що вже тремтів і в першу мить не міг і кроку зробити – мусив пострибати на зігнутих ногах, ляскаючи себе руками – так затерпло тіло.

Сяк-так оговтавшись, допоміг Оксані спішитись, подивувавшись про себе: «Хай я, а як же вона витримала такі скачки?!»

– Невже й справді я бачу перед собою козаченьків рідних? – питалася Оксана й безгучно плакала.

– Козаки, як козаки, – посміхнувся осавул, підкручуючи вуса. – За плечима рушниці, у руках ратища, порох та кулі в ладунках на чересі – такі ми.

І пахкаючи своєю нерозлучною люлькою-носогрійкою (взимку вона й справді зігрівала нетягу), замугикав явно хвастовите:

Се козак запорожець,
ні об чім не туже;
Як люлька й тютюнець,
то йому й байдуже.

По хвилі:

– Що козакові треба? Крім хліба та неба, нічого більше не треба.

Посмезнувся:

– Ось такі ми, січовики на пограниччі. А тепер розкажіть, хто ви і куди путь тримаєте – страх який я цікавий. Усе хочу знати.

– З татарської неволі путь тримаємо на Січ, – відповів Тарас. – Чи ж далеко до неї звідсіля?

– Кому – як. А ось тобі... Чи відомо тобі, парубче, що спідницям, к приміру, і потикатися на Січ зась? А того, хто вслухається, можуть і по голівці погладити. Проти шерсті. Про Петра Сагайдачного чув? Про отого, що проміняв жінку на тютюн та люльку? Бо козакові з жінкою ще треба возитися, а тютюн та люлька козакові в дорозі знадобиться. – І додав уже серйозно: – Січовикам тре' воювати, а не біля жінок пропадати. То лише зимівчанам можна з жінкою повозитися.

– Оксана – ще не моя жінка, – Тарас почервонів, – вона моя дівчина.

– І дівчатам теж, – підморгнув осавул. – Навіть носа поткнути на Січ. Та гаразд, розкажеш, чого це тобі з дівчиною приспічило на Січ, а ми щось придумаємо. А свою кралечку на времня залишиш у якому-небудь зимівнику, поки справи свої на Січі будеш владнувати – скільки там того клопоту. Розкажуй, як прозиваєшся і які в тебе клопоти-трапунки?

Тарас уже почав було розказувати, але тільки згадав донця, як Оксана знову заплакала.

– Дядька Омелька шкода, – розмазувала сльози по щоках. – Коли б він не пожертвував собою – не вирвалась би я з проклятої куй-ме...

Тут саме козак з дозору примчав.

– Пане осавуле! Ще двоє незваних гостей до нас скачуть, – показав пугою в сторону ногайських степів. – Хто такі – ще не розібрати, але коні під ними теж татарські.

Першим до радуги примчав на змиленому коні... донець. Омелько Пугач. Живий-живісінький і цілий-цілі-сінький!

– Здорові були козаки! – гучно вигукнув і широко посміхнувся. – Ви не ждали нас, а ми – до вас!

Тарас з Оксаною кинулися обіймати донця, ледве той зіскочив з коня, не вірячи, що він живий.

– Та – живий, живий, – усе ще посміхався Пугач. – А тому живий, що живим краще бути, як мертвим!

Другим вершником виявився ногаєць у халаті й чалмі, завеликій для нього, явно з чужої голови.

– Ба, ба, та це ж... старий знайомий! – вигукнув Тарас придивившись. – Це ти – Ломиніс, як я тебе прозвав тоді? Коли тебе біля Кальміусу спіймав, а потім на волю випустив, як із осавулом Савкою посварився.

– Моя... Ломиніс, – широко посміхався ногаєць і очі

його геть сховалися у вузькі щілини. – Моя хоче бути в козаків і зватися... Ло-ми-ніс.

– То ти знайомий з Ахметом? – поспитав донець Тараса. – Він мене й виручив уночі. Коли б не цей, як ти кажеш, Ломиніс, не бачили б ви мене більше.

– Ти... моя порятував, – Ахмет ткнув пальцем на Тараса, потім собі в груди. – На воля мене відпустив. А я... твого друга.

– Тоді приставай до нас, Ахмете, будеш у нас козаком із йменням Ломиніс. Годиться?

– Приставай, – радо казав ногаєць і чорні очі його ховалися у вузькі щілини повік, а жовтувате пласке лице аж сяяло. – Моя приставай, моя будеш... будеш Ло-ми-но-осом. Моя – козак!

– Козаком вирішив стати? – розглядав осавул ногайця. – Мабуть, добре тобі жилося у твоїх мурзяк?

– Добре, добре, моя жилося в моїх мурза, – блискав Ахмет-Ломиніс білими зубами. – У мурзи – табун коня, вівця, корова, верблюда. Моя два баран та корова. У мурза кінь аргамак, сідло в сріблі-злоті, моя – маленький кошлатий коник, сідло з мідними бляшками.

У мурза – шабля, моя – лук та сокира. У мурза – шовковий халат, сап'янові чоботи-ічиги, взимку соболева шуба, моя шуба із кози, шапка з барана. Мурза пив кумис од пуза, чашка його у сріблі, моя – дерев'яна, а в ній – айран... Кисле молоко з вода. У

мурзи – м'ясо, моя – просяна кашка – добре моя жила. Більше моя не хоче жити в мурза, а хоче моя в козаків, на волі.

– Щоби козаком стати, доведеться тобі, Ломиносе, добре послужити. І себе показати. Побудеш спершу рядовим сіромахою. Аби поступити в товариство, стати справжнім товаришем і козаком, доведеться тобі сім років послужити джурою. А вже як витримаєш випробування, то й приймем тебе в товариство-лицарство, у славне Військо Запорозьке низове.

– Клянусь Аллах, моя козаком буде!

– Але тобі доведеться свого Аллаха поміняти на нашого Бога. Козаки – православної віри. Магометанин-мусульманин козаком не може бути.

– Моя готова пристати до ваш Бог, – бив себе в груди ногаєць кулаком. – Ломиніс буде вашої віри, тільки візьміть до себе.

– Це – інша справа, – задоволено мовив осавул. – Вихрестишся в нашу віру і станеш вихрестом. У нас таких чимало. А вірність свою ти вже довів, порятувавши християнську душу.

І повернувся до Омельки Пугача.

– А ти ж, чоловіче добрий, хто будеш за їден? Щось мені твоя парсуна як вроді знакомита. Тільки бородою заріс. Ти, мабуть, теж не з наших? Бо наші борід не носять. Чи не з донців, бува? То яким робом тут опи-

нився?.. Ба, ба, постривай!.. Постривай, – ще придивився. – Побий мене грім, коли це не хорунжий Пугач з царського війська, із донських козаків. А бий тебе коцюба, коли це не Омелько Пугач, з яким я воював проти турків і татар! Він, їй-божечку він!

– Він, Василю, він. Донець із царського війська, із донських козаків, хорунжий Пугач, як ти мене звав. А я тебе зразу впізнав. Ти запорожець Василь Журба. Чи обізнався я?

– Не обізнався, брате, не обізнався, Омельку. Я і є той Василь Журба, з яким ти воював.

Швидко виявилось, що обидва вони – донець Омелько Пугач у складі російської армії генерала Рум'янцева, а Василь Журба у складі запорозької похідної команди кошового Калнишевського, брали участь в російсько-турецькій війні 1770—1771 років, тож і радувалися один одному як брати.

Тричі за християнським звичаєм почоломкавшись, побратими все вигукували, ляскаючи один одного по плечах (а то й стусаючи один одного під боки):

– Ба, ба, Омелько!..

– Ба, ба, Василь!..

– А побий мене коцюба, коли це не Омелько!

– А поразі мене гром, коли це не Василь!..

Та радість зустрічі двох побратимів, запорозького січовика осавула Василя Журби і донського козака і

вже хорунжого Омелька Пугача негадано – а втім, не зі своєї волі й охоти, – затьмарив бекетовий полковник Ничипір Малюта. Усупереч прізвиську своєму він не був малим. Навпаки, зросту вдався нівроку – чи не під два метри здоровань, – тож козаки, як він ще вперше заявився на Січі-матері, за своїм звичаєм потішатися з новачків, приліпили йому насмішкувате ймення Малюта (до речі, низькорослих і взагалі дрібних тілом вони в насмішку величали-дражнили Дужаками, Ломовиками або ще Здоровегами, Силачами, Богатирями, Моцаками й Моцарями), з ним він зжився і вважав його як за родове. Малюта то й Малюта. Мовляв, хоч і горшком називайте, аби в піч не садовили!

– Омелько Пугач, кажеш, до нас у гості навідався? З того боку Кальміусу? Черкас із Дону, котрий і по-нашому вміє балакати? Хорунжий Війська Донського? Щось мені та чогось, – тягнув загадково, – запало в помку це ім'я, – хитрувато бликаючи на осавула, крутив чорний вус, який різко контрастуючи з сивим оселедцем, що виглядав з-під шапки-бирки й закручений за вухо, звисав до плеча. – Кажу, мовби я вже десь чув про такого.

– Ще б пак! – вигукував осавул, не підозрюючи, що далі повідає полковник. – Та хто про Пугача не чув?! Із своїми донцями він рік чи два тому воював у царському війську з турками й татарами. Це коли й ми з ними воювали, теж у складі царського війська. Там я й за-

пізнався з Омельком. Там Омелько й прославився як герой і йому було присвоєно чин хорунжого – за хоробрість та військову кмету. Красний козак і з себе красовитий – хоч і заріс по їхньому звичаю бородою! Не сумнівайся, друже-полковнику, наш чоловік Омелько, надійний, товариш вірний, який ніколи і ніде не підведе! І за нашу, за козацьку волю та крашу долю, за простий люд горою стоїть!

– Гм-гм... Хоч ми й на межі наших вольностей і за нами вже бусурманський край, але дещо й до нас, гм-гм, доходить.

– Чого пан полковник гмикає? – подивувався осавул. – Я щось не до шмиги сказонув?

– До шмиги, пане осавуле, до шмиги, – і полковник знову заходився крутити свої вусища, а це вказувало, що він у чомусь непевний і зело сумнівається. – Тіко, як люди, кажуть, звідтоді, з часів війни з турками трохи водиці утекло, і не лише з нашого Дніпра, а й з Омелькового Дону.

– Ти наче б темниш, Ничипоре? – не завжди стриманий Василь Журба вже готовий був вибухнути. – Коли щось маєш – викладай, як між товаришами заведено! Не чужі ж бо ми, свої січовики!

– Еге, я ще й винуватим буду. За моє жито, як кажуть, мене й бито. Се добре, що ти про Омелька, побратима свого щойно так гарно мережив. Але ж чи пи-

тав ти його, чого це він з Дону та прибіг у наш край, наш Кальміус на пограниччі перепливши?

– А чого питати? Козак – птиця вольная, куди хоче, туди й летить. Недарма ж він і прозивається Пугачем. А пугач – птиця хижа, нічна.

– Ось, ось. Нічна. І хижа.

– Ти все загадками.

– Варт було б його розпитати, – полковник зітхнув, нарешті залишив у спокої свої вуса. – Слухай, що я тобі повідаю і на вус мотай. На твого побратима, на донця, який прозивається Омельком Пугачем, у мене ордер військового судді є.

– На... арешт? – почав здогадуватись осавул і його таранкувате лице ще більше від напруги порябіло.

– Авжеж, не на урочисту зустріч його. Річ об тім іде, що Омелько Пугач – збіглий риштант, за яким хурдига плаче.

– А чого це він збіглий? – розгубився осавул. – Не злорізяка ж він який. Від кого утік?

– А це ти краще у нього розпитай, він же твій побратим. А я тіко й відаю, що утік він від свого товариства. Сиріч від їхнього козацького начальства, від батьків-отаманів. Буцімто в себе на Дону Омелько підбурював козацьку голоту до непокори. Більше того, закликав не коритися навіть самій, – на шепіт перейшов, – цариці!

– Донські козаки, люди як і ми, теж вольні.

– Вольні то вольні, але царям з Петербурха і вони підкоряються. Бо на царських землях козакують. До нас, на вольності наші цариця зазіхає, а їх і поготів за зябра бере. Так ось Омелько й підбурював сірому не коритися панам, а відстоювати свою волю, боротися за кращу долю. А заодно й проти виборних старшин виступив. А коли хтось із них став йому на переп'ят і обізвав його харцизякою, Омелько його, за здорово живеш, обамбував по голові!

– Еге, він такий, Омелько Пугач! – невідь чому аж зрадив Журба, заусміхався і віспуване його лице враз почало гарнішати. – У броду нікому не стоїть – хоч старшині, хоч царям. І за себе уміє постояти. Небоязкий, прямо відчайдух-відчаяка! Він такий, що і в пекло, якщо треба для громади, забереться і чорт йому буде за брата. На голі шашки голіруч полізе!

– Не дасть, значить, собі в кашу наплювати?

– Саме так. Не заяча кров у нього, не страхополох він, в колінах не ламається. Хоробра душа хороброго роду. Не боїться ні тучі ні грому! Загонистий лицар.

– Одчай-голова, кажеш?

– Ага! Паливода!

– Гм, паливода... Такі інших підпалять і самі в тому огні згорять. А поки що він бігає – від Дону до Кальміусу і вже добіг і до нас. З війська як повернувся додо-

му у відпустку, то більше на службі й не заявлявся, а подався по Дону колобродити. А це вже з Дону й до нас перебрався – чи не для того, аби й наших козаків супроти старшин підбурювати, га? І заодно сховатися в нас надумав від гніву своїх батьків отаманів.

– Е-е, тутечки щось не те, що мете, – забігав осавул по хаті. – Не такий Омелько Пугач, аби за когось ховатися.

– Виходить, ще такий. І не кип'ятись, як окріп на доброму вогні. Кажу все це я з чужих слів, бо не знаю твого побратима. Хоча тобі вірю. Кожному твому слову. Ти заслуговуєш, аби тобі вірити. Але ж, як і ти, я теж служу Січі й товариству. І маю над собою начальників. Тож зобов'язаний їхні накази сполняти – безладу у нас не повинно бути.

Полковник причинив щільніше двері, аби козаки, які були в дворі, – а десь там між ними вештається й донець, – бува не почули, і повернувся до Журби.

– Таке, значить, діло, брате-товаришу. Донський отаман прислав до Кошу свого гінця з бомагою, що Омелько Пугач «утечку учинил» – це по-їхньому, помосковському. У бігах ніби числиться. Що, мовляв, Омелька як такого, котрий став на шлях розбійництва, тре' схопити і передати його Війську Донському. А буде тікати, то й пристрелити... Не сіпайся, кажу, те, що в бомазі написано, а ми нікого, щоб нам не писали,

пристрілювати не будемо. Але ж і зважати на прохання сусідів мусимо. Наш військовий осавул і розіслав у всі паланки й бекети ордер: хто де здибає на Запорожжі перебіжчика з Дону, який назветься Омельком Пугачем і який виступає проти старшин, панів і самої цариці, одразу ж хапати його і в секвестор посадити. Щоби потім видати донцям. А вже що з ним робити – милувати його яко єроя чи карати яко харцизяку – їхня справа. А моя – виконати наказ військового судді, – і чомусь сердито смикнув себе за вус та так, що аж скривився.

– Він і раніше супроти цариці та дворян виступав, – зітхнув Журба, і крикнув козакові, котрий було сунувся до хати: – Почекай, козаче, і зачини двері. – І до полковника: – Як ми бувало нічку в степу біля багаття почували, наслухавсь я від нього усього! Казав, що царі погані.

– Чи й не секрет! – гмикнув полковник. – Чи й не новина!

– Постривай, ще й не таке почуєш. Бо Омелько казав, що не всі царі погані. Буцімто є такий цар у Росії, який за чорний люд горою стоїть.

– Ге-ге! – розсміявся полковник. – Та твій Омелько ще й той... казкар превеликий. Цар, який за чорний люд горою стоїть, тільки йому й міг приснитися! І що ж він ще казав?

– А те... Що треба такому цареві допомогти престол повернути, ось тоді нам і буде воля.

– Проти цариці твій побратим закликає виступати? – полковник зітхнув і почав хмурніти. – За такі речі, Василю, побратима твого не погладили по голівці на Дону, не поглядять його і в нас на Січі. Бунтарів ніде не потерплять. Як не ми, то ті, хто над нами. Так чи інак, а доведеться мені, виконуючи наказ військового судді, заарештувати донця і на Січ його відпровадити.

– А я на таке не згоден, – підстрибнувши, осавул забігав по хаті. – Я свого бойового побратима, з яким стільки пороху нанюхався, на кару не віддам! Ось, хрест святий кладу, – широко перехрестився.

– І не віддавай. А моя справа тебе застерегти.

– Омелько довірився нам, а ми...

– А ми його до себе не запрошували.

– Але ж не харцизяки ми які! Не галабурди, а січовики! Лицарі, а не людолови!

– Це я й без тебе знаю, – зітхнув полковник.

– Тоді в чім річ?

– А в тім... Як полковник Війська Запорозького я мушу виконати наказ військового судді: схопити збіглого донця і під вартою відправити його на Січ. А він сам до нас на бекет прибув.

Журба схопився за шаблю.

– Не перцюй, – осадив його полковник. – Та й буде в

тебе ще причина хапатися за шаблюку – як сусіди по-сунуть на нас, покажеш їм свою звагу. Як ти її й раніше показував, захищаючи люд християнський. Для цього ми й служимо на прикордонні землі нашої обітованої і Богом нам даної.

Журба нічим не міг заперечити полковнику, тож опустив голову. Але відразу ж її і звів, як тільки полковник завів мову про інших втікачів.

– Теперича про Тараса й Оксану, які оце до нас прибилися, драпаючи з ногайської неволі.

– А вони при чім? З Дону, як Омелько, молодята не втікали.

– З Дону – так. Але теж втекли. Тіко з Кальміусу. З тамтешньої паланки. На них у мене теж ордер.

– Отакої! Щось у тебе багато ордерів завелось! Може, й на мене в тебе ордер є?

– На тебе – немає.

– А на Тараса й Оксану є? І теж від військового судді?

– А то ж від кого ще?

– А що ці молодята натворили?

– Виявляється, молодик Тарас викрав дочку в кальміуського осавула Савки Пишногубого. І кинувся з нею втікати. Ледь було в ногайців осавулівну не погубив. Але то вже минуле. А нині Тарас зібрався далі втікати з викраденою дівкою.

– З неволі ногайської вони й справді втекли.

– Але ще раніше – з дому накивали п'ятами. Усу-переч волі батька. Тарас закрутив дівці голову, вона й подалася з ним у світ за очі. Дівку треба повернути батькові, бо куди ж це годиться, га? У батька вже рідних дітей викрадають. Коли б басурмани, а то ж... свої. От батько й бемкає у всі дзвони: каравул! Посполитий дочку викрав! Ти б на місці Савки теж не обрадувався б, коли б хто твою дочку отак викрав і подався з нею бозна й куди.

– Але я не перешкоджав би щастю своїй дочці. Покохала вона Тараса, то хай з ним і радується вкупі. Чого тут їй перечити, нелюба чого їй нав'язувати?

– Це ти так гадаєш, а Савка має іншу думку. І він теж правий, бо його дочка. Тож він і вільний вчинити так, як вважає за потрібне. А я мушу відвезти до батька збіглу дочку. А крадія того, Тараса на Січ у секвестор! Щоби вдруге старшинських – чи яких би то не було – дочок не викрадав. Прудкий який! У посполитих ходить, без роду, без племені, а що чинить! І це ще не всі гріхи, що за ним завелися. Осавул у скарзі своїй до Кошу пише, що Тарас штрикнув ножом підосавула Вихреста, ледь не урвавши йому живота. І Савці погрожував...

– Фюу-уть! – присвиснув Журба. – Бідовий, виявляється, хлоп'яга!

– Атож. У секвесторі, думаю, його швидко позбав-

лять спириту й завзяття. Проти ворогів їх треба засто-
совувати, а не проти своїх. Прибився на Січ, тебе, збіг-
лого, прийняли, від панських вивірок приховали, ну й
сиди собі тихенько. А він... За ніж хапається!.. Дочку
в осавула викрадає!

– Бідовий парубок, – чи не із захопленням вигукнув
Журба. – Люблю таких! З ними веселіше жити.

– Ну й люби, але в мене від них голова болить. І
хлопця не хочеться губити, і наказ осавула доведеть-
ся виконати... Тож приведи до мене ту збіглу чи викра-
дену дівку – маю з нею гарненько погомоніти.

– Хочу тебе, дівко, дещо ласкавенько запитати і з
Божою поміччю ще й розпитати. Мушу це вчинити – з
обов'язків служби своєї.

– Питайте, дядечку, я все скажу.

– Як тебе, птичко-перепеличко, що до нашого беке-
ту залетіла, звати-величати?

– Величати мене ще немає за що, а звати Оксаною.

– От і добре, от і лагідненько почалася наша мо-
ва-розмова. Батька як твого, дозволь поцікавитись,
звати?

– Осавул Савка.

– Чи ж бува не Пишногубий?

– Саме так його прозивають.

– То виходить, ти і є Оксана Пишногубівна?

– Виходить. А чого це ви мене, дядьку, так прискіп-

ливо випитуєте? Ніби гріх який я вчинила.

– А того, що, може, і вчинила. Сама того не відаючи. А я тобі не дядько, я при службі січовій полковник. І з обов'язків служби маю твою особу з'ясувати – чи це ти, чи не ти. А тоді, як виявишся ти, ще й арештувати тебе.

– Ой, Господи!.. Ой, Божечку ж мій! Я ж тільки-но з ногайської неволі вихопилася, ще й не передихнула гаразд – то чого маю потрапляти ще й до рідної буцегарні?

– Бачиш, дівко, котра, значить, Оксана Пишногубівна, маю я таку сердиту бомагу. Ордер од самого пана військового судді. У всі бекети приграничні порозсилав він свого ордера. А в ньому і вказується: хто де здибає Оксану Пишногубівну, там її й має затримати. А позаяк і до нас ордер надійшов, а днем пізніше й ти з'явилася власною парсуною, то й маємо тебе, значить, затримати.

– І що ж у тій бомазі, пане полковнику, пишеться? Чим я так прогнівила Кіш взагалі і пана військового суддю зокрема?

– А пишеться, що батечко твій, кальміуський сотник поскаржився до Коша, що дочку його Оксану та викрав якийсь Тарас Кожум'яка, посполитий, найнятий осавулом до праці.

– Табунником він був у батька.

– Саме так у скарзі батька твого пишеться. Але ж і меткий Тарас – хазяйських коней стеріг чи не стеріг, а хазяйську дочку таки викрав. Тож велено тебе знайти, у Тараса відібрати і назад до твого батька перепроводити. Та дорогою пильно берегти-стерегти, аби той розбійник і харцизяка Тарас...

– Боже мій, що ви таке говорите про Тараса? Страх один.

– ...аби той розбійник і харцизяка, – наче й не слухав полковник дівчину, – та знову тебе не викрав.

– Та ось же я, ось! – вкрай була подивована Оксана й аж розчервонілася. – Подивіться на мене, хіба я схожа на ту, яку викрали?

Полковник, крутячи чорний вус, уважно подивився на гарну дівчину, цмокнув язиком і змушений був погодитись:

– Та вроді, як не схожа.

– А тому й не маєте права мене волі позбавляти і від Тарасика мого відривати.

Полковник подумав, для чогось посмикав себе за мочку вуха, у якій блищала чимала мідяна серга, і зітхнув.

– Маю. Бо тебе викрадено.

– Але ж я ось... перед вами. І кажу вам: ніхто мене не викрадав.

– Переді мною ти може й знаходишся. Більше того,

ти таки й насправді переді мною знаходишся в козацькій хаті на бекеті. Але ж в ордері пана військового судді сказано: табунник твого батька тебе викрав і повіз невідомо куди яко полонянку яку.

– Та ніхто мене не викрадав, дядечку. Тобто, пане полковнику.

– А чого ж ти з отчого дому той... зникла. Як вітром тебе видуло з Кальміусу. Як корова тебе язиком звідтіля злизала. Наче хап тебе вхопив. Чи лизень злизав.

– Я сама погодилась тікати з Тарасом. Сама!

– Так уже й сама? А може, він над тобою той... насильство вчинив?

– Ні, не вчинив. їй-божечку, я втекла од батька по своїй волі. Ніхто мене не приневолював і сваволі наді мною не чинив – присягаюся. Я сама погодилася.

– А чого це ти сама зголосилася тікати в світ за очі з отчого дому, від батька, значить, рідного?

– Бо... кохаю Тараса.

– То й кохай на здоровля. Тільки чого було тікати?

– Так батько хотів мене за іншого видати.

Полковник скинув білі кущуваті брови на лоба.

– Он воно що? Не викрав, значить, тебе Тарас, як його... Кожум'яка. А батько твій той... винуватий.

– Але ж це він мене хотів присилувати за нелюба, а не Тарас. Приїхали свати від самарського полковника. Батько й навріпився мене віддати за його сина. Що

було робити? То я з Тарасом і втекла.

– У білий світ?

– Ага, до людей добрих.

– А ти певна, що люди добрі є у світі білому?

– Є, є! Тарас казав, що є. Не може світ білий без добрих людей бути. От ми й подалися на Запорозжя, де й думали побратися. А дорогою до ногайців у полон попали. Ледве дивом врятувалися.

– І далі надумали тікати? Далі від рідного батька?

– Ага, від рідного... Так уже вийшло.

– Бачиш, бачиш і самій уже недобре стало, що так вчинила. Головку на груди звішуєш, тяжко тобі...

– Батька шкода.

– А коли шкода, то нащо так вчинила?

– А що я мала робити, як він на своєму затявся: пі-деш за самарського сотника, а про Тараса й думати забудь!

– Упертий твій батько.

– Це у нього є. А так він... хороший.

– Але в ти, дівко, хороша. Проти волі рідного батька стала. Де ще таке видано, де ще таке чувано? На те він, дівко, й батько рідний, аби свою волю батьківську проявляти. А батьків тре слухатися. Добра ж тобі родитель хоче – чи не так?

– Може й добра. Як сам його розуміє.

– От бачиш, сама згодна, що не гоже так чинити. А

ти не подумавши, піддалася на умовляння Тараса. От він тебе й той... викрав.

– Та не викрадав мене Тарас! – Оксана ледь було не розплакалася. – Сама я... Сама погодилася тікати. З відчаю, що коханого втрачаю, а за нелюба маю йти. А за нелюба йти, що віддатися за лиху долю.

– Що ти, дівко, як сорока заторохтіла: за нелюба, за нелюба!.. Це сьогодні він тобі може й нелюб, а завтра дивись пригріє тебе, обживешся з ним і любим тобі стане. Ще й батькові та Богові дякуватимеш... Ех, дочко, дочко!.. Змирися! Така ваша дівоча доля – іти не за того, кого любиш, а за того, за кого батьки віддають.

– Не хочу я такої долі! Серцю не накажеш. От і втекла з коханим.

Полковник довго мовчав і все мочку вуха свого сердито смикав, і мідяна серга від того блискала.

– Хто вас розбере, – зрештою озвався. – Ти кажеш, не викрав, а батько твій у супліці до Коша скаржитьсья, що викрав... І пан військовий суддя в ордері пише: Оксану Пишногубівну затримати і до батька в Кальміуську паланку повернути. А я чоловік при службі. Що мені старші велять, те й маю робити. Наказують тебе затримати й до батька перепровадити, я тебе й затримаю і до батька перепроваджу. А він уже хай розбирається – викрадав тебе Тарас чи не викрадав. По добрій волі ти з ним у степ широкий гайнула чи по якій

там... І хай батько над тобою волю свою батьківську чинить – хоч милує тебе, хоч карає. Хоч ще якось навчає тебе уму-розуму. І не горюй: як буде, так і буде. А більше копи лиха ніколи не буде. Утішся, що тобі так поталанило – з татарської неволі вихопилася. А так рідко кому щастить. Вважай, що ти народилася в сорочці, бо так би й загула в Крим і далі Криму! А що до батька повернешся, то... Така твоя доля. А долю свою і на коні не об'їдеш. Сьогодні ж тебе й відправлю до Кальміусу. Та що там сьогодні. Зараз же. От сію мить і велю збиратися. Тим паче в Кальміуську паланку валка йде, з нею і поїдеш. Та вдруге не придумай тікати!

– А з Тарасом що буде?

– А це вже не твій клопіт. Військовий суддя з ним розбереться. Він у нас справедливий, тож по справедливості з ним учинить. Мо' й помилує твого коханого...

І було літо 1772 року, серпень місяць дванадцятого дня...

Частина шоста

Кошовий отаман Війська

Запорозького з усім товариством...

Усю дорогу козаки, котрі супроводжували валку від Самарського редуту до Кальміуської паланки, були напхвату – праворуч їхнього шляху, десь там, на мерехтливому обрії – Берда, «річка, що тече серед скелястих берегів», як перекладається з тюркської її ймення, південне прикордоння запорозької вольниці. За Бердою вже починаються неспокійні татарські кочовища, звідки ногайці раз по раз Моравським шляхом чинять набіги на землі Кальміуської та Самарської паланок, раз по раз нишпорять у цих краях в пошуках ясиру, тож здибатися з людоловами тут простіше простого. А тому, нагадують бувалі січовики, треба дивитися обома і ще раз обома, і вуха по-вовчому сторожко тримати на маківці голови та все, пантруючи шлях, мотати на вус. Утратиш пильність, можеш втратити й саме життя. Щоправда, татари нападають – такі хоробрі – лише в тому випадку, якщо їх виявиться разів у десять більше за козаків (коли їх менше чи однаково – не зважуються), але сторожовиків біля валки десятків – сотня нагаїв на них може запросто напасти, га-

ласливою галайдою звалитися. Тож козаки, гарцюючи біля валки, квапили візників: швидше, швидше! З кожного узвишшя препильно оглядали видноколи аж ген-ген до небокраїв, аж туди, куди сягав зір: чи не здіймаються бува де птахи і не кружляють потривожені? Але поки що все складалося навзагал добре, небезпечні місця проїздили без пригод, хоча і з подвоєною пильністю. Старший варти нагадував візникам:

– Коли що... Раптом татарви виявиться більше і вона кинеється на нас з усіх боків, вози ставити в каре, зв'язувати їх міцно між собою, а самим зі зброєю забиратися в середину і з Богом відбиватися. А як нам діяти – ми про це добре відаємо. Навчені. Та й не вперше, і, дасть Бог, не востаннє.

Але Бог милував.

До самого Кальміусу на східному прикордонні – безлюддя. Мліла під сонцем далина, у високому небі – білі хмаринки, спека і тиша. Тільки коники де-де сюркнуть і затихнуть, і у вухах від того безгоміння дзвенить. Боже довіклля наче завмерло і притаїлося в очікуванні лиха. Чи не від того візники й отаман валки клопітно степи очима пасли – боятися не боялися, але й не вдавалися до спокою та безпечності. Хіба що заздрили орлам, котрі ген-ген у піднебессі ширяють, видивляючи здобич – щасливці, їм з високості все видно, гаврах і той не сховається від їхніх препильних очей,

тож на них, орлів, ніхто не може напасти. Нападають у цьому світі вони – орли піднебесні.

Оксана теж всю дорогу не могла позбутися хвилювання і ні-ні та й боялася, але не очікуваного нападу кочівників (про них вона за всю дорогу так і не згадала – не до того було), а зустрічі з батьком. Як то він стріне збіглу доньку? Вочевидь крику буде (батько запальний, легко збуджується, а тому спину не знає і під гарячу руку може таке натворити, що й сам потім шкодуватиме), докорів, образ та погроз «взяти, нарешті, хлудину і провчити дівку, ач що утнула – з хати п'ятами накивала!» Переймалась, гадаючи про зустріч з батьком. Та й вину за собою попри все відчувала. Не годиться дівці з батькового двору втікати. Про це якось не думала, як зважувалась на втечу – куди? До кого? – а тепер доводиться переक्ліпувати. Ще й підставила батька, – а він самолюбивий та гордий, – під монастир його підвела, утікши з хати з парубком, як з'явилися свати. Мабуть, він і досі тим переймається і достоєменно ж має неславу й провину перед самарським полковником... Совалась на передку воза на татарському кобеняку, відчуваючи свою провину та все міркувала, як їй провину загладити? Забула біблійну заповідь: шануй батька та матір... Але що тепер, як уже все лучилося! Картай себе не картай, а того, що сталося, не переграєш. Самарські свати зі своїм полковником на-

певне ж на все життя ображені на осавула Савку Пишногубого, який їх прийняв, пригостив, наобіцяв їм усе, а тоді сказав, що дочка взяла ноги в руки і гайнула з козаком у світ за очі. Тільки закуріла бісова дівка! Такої дала лепетухи, драпака-дьору! Як батькові ту неславу пережити? Совалась, тліла, але в тому, що сталося, навіть подумки не каялась. Як вона могла віддатися за нелюба? Та нелюба люблять як сіль в оці! Застерігала ж батька, благала, молила не віддавати її за немилого – хай тепер пече раків, як не послухав її. Гірше, що нічого втеча і їй не дала, крім неслави. Додому все одно доводиться повертатися, і Тарас невідомо де і що його чекає, яка пеня – теж невтямки...

Такі думки муляли дівчині душу, вона неспокійно совалась на татарському кобеняку, тож про можливу загрозу кочовиків і не думала. А в степу повсюдно клякла сонна тиша (козаків вона й насторожувала) – ані вітерця.

Спекота. Задуха. Запорозькі степи відкриті, ні з жодного боку не захищені високими горами чи лісами, тому завше сухі і до середини літа стають перепеченими на щедрому сонці. Тижнями й місяцями дмуть східні й південно-східні вітри, висушують землю, трави, відбираючи в них останні краплі вологи.

Це пізніше дослідники писатимуть, що запорозький степ має своєрідну особливість: «...відкритий, без-

мовний, всипаний природними пагорбами, перетятий ярами й долинами, він іноді вражав очі чудовою грою зелені, інколи здавався висушеним пекучим промінням сонця». Північні окраїни були вологішими й родючішими, а південні безводними й бідними на зело. Чи не тому південна окраїна запорозьких теренів мала назву Дике Поле. «На цьому Дикому Полі, – зазначав ще Д. І. Яворницький, – рятівними оазами були лише нечисленні ріки та декотрі балки, на берегах і схилах яких утримувалася часом і в пекуче, сухе й безводне літо лісова і трав'яна рослинність.»

Лісів було обмаль. Та й росли вони здебільшого в низинних місцях, де і в суш зберігалася хоч якась волога та по берегах рік, озер, лиманів, на річкових островах, схилах балок, пагорбів. «Усі інші місця, – зазначає історик, – були безлісною рівниною, вкритою травою влітку й замурованою снігами взимку».

Найяскравішим, коли зело буяло і квітло, степ бував лише в кінці травня, на початку червня, тоді повсюдно на його обширах і огромах радували зір квіти, там і там біліли латки катрану, блакитніли китиці шавлії, а вже в серпні, на початку вересня степи ставали безбарвними, втрачали кольори, робилися сухими, одноманітними, солом'яно-жовтими і все швидко висихало. А тільки подме вітер, так і покотяться рівнинами, побіжать перекотиполя.

Жовтим степ був і тоді, як валка скрипіла колесами із Самарської паланки в Кальміуську, лише де-де вкраплювалися зелені оази, здебільшого біля ярів та балок – їх проїздили обережно, вертячи навсібіч головами, винюючи та видивляючись небезпеку.

Але в степу все було тихо, спокійно. На горбочках, званих бабаковинами, мирно свистіли, постававши стовпчиками на задніх лапах, смішні й кумедні тлусті бабаки, ковилове море розтинали швидкі сайги та де-де на обрїях проносились табунці диких коней тарпанів, то там, то там здіймалися на крило і відразу ж падали в трави розжирілі дрофи, гордовито бігали франтовиті вусаті стрепети, іноді хмарами здіймалися куріпки, десь майне руда лисиця з жирним тушканчиком в зубах...

Та в піднебессі ширяють, оглядаючи свої володіння, степові орли.

– Пантруй!.. Пантруй!! – час од часу покрикує старший охорони валки. – Німота у степу завжди недобра і вимагає пильності.

Скриплять колеса, пирхають коні, скачуть обабіч валки козаки, готові щомиті вступити до бою, і з кожним обертом коліс все ближчає й ближчає Кальміус – рідна річка Оксани, її мала батьківщина, а з нею в душі втікачки, яку силоміць повертають додому, наростає тривога: як її стріне батько? І як вона в першу мить по-

дивиться йому в очі, що казатиме і як виправдовуватиметься? У душі вона вже змирилася з поверненням – на все воля Божа – муляло лише почуття провини та необдуманості свого вчинку, котрий замалим їй було не коштував життя.

Але осавул Савка Пишногубий, як валка в'їхала в слободу, зустрів дочку майже весело:

– Ба, ба!.. Пропажа з'явилася! – загаласував, уздрівши на одному з возів валки втікачку. – Казав же: прийде коза до воза і скаже: ме-е! Вона й прийшла... Ну, здоров була, дочко моя, метка та прудка! – не втримався таки від шпильки. – Побігала і досить. Пора й за ум-розум братися, дівко. Слава Богу, жива-здорова, бо ми вже за тебе похвилювалися, що тільки зопалу не передумали, доки тебе позауманню носило, дівко наша славна!

– Де тебе тільки не шукали, ясочко моя, – вставила з-за осавула Соломія, й Оксані здалося, що батькова зваба за ці дні, що вона не була вдома, ще й розквітла та погарніла.

– А ви, тітонько Соломіє, усе квітнете – рада за вас, – вдалася до хитрощів Оксана, аби відвести розмову про себе. – Дай вам, Боже, щастя й долі!

– А я за тебе радію, дитино моя.

Обняла Оксану, ведучи до хвіртки.

– А розквітла я од того, що доля моя жіноча нарешті

благополучно вирішилася, – і до Савки, котрий ішов слідом. – Я скажу, осавуле мій милий, чи ти скажеш?

– Оскільки я все ж таки в шароварах, то й скажу, – відкашлявшись, осавул хвацько підкрутив чорнющі з сріблинами вуса. – Значить так, дочко. Доки ти бігала, як кажуть у чорта на болоті, я вирішив...

– Але ж і я теж рішала, – вставила Соломія й навіть надула пишні рожеві губки.

– Ну... ми удвох той... вирішили... Побратися значить, – поправився осавул.

– Давно б пора, тату!

– Спасибі, дочко, на добрім слові. Заручини ми вже справили, а весілля, як Бог дасть, відгуляємо на Покрову.

– Так швидко й заручилися?

– А чого ж баблятись? Надумали, то й край!

– Сподіваюсь, батьку, по любові?

– А то ж як іще? – аж обурився осавул. – Тільки по ній, по любові, як ти кажеш, – і підозріло на дочку дивиться. – А чого це ти доскіпуєшся про батькову любов, га? Хіба ж можна без любові чоловікові женитися?

– А дочку заміж за нелюба хіба можна віддавати? – ухопилася за слово Оксана. – Сам про почуття співаєш, а мене хотів було за байдужого силоміць віддати?

– А ти за кого б хотіла? – насупився батько і лівий вус його тіпнувся як смикнувся. – За Тараса? Не смій і думати про того розбійника-харцизяку – цур йому пек!

– Савко, – благально просила Соломія, – Оксана ж кохає Тараса.

– Еге, кохання, як кажуть, до вінчання, а жити треба завжди, – забувши, що він щойно говорив про любов, іншої заспівав осавул. – Побрикала й досить! Підеш за того, за кого я скажу, бо добра тобі повсякчас багну. А про Тараса й слухати не хочу! І бачити його не хочу!

– Не хочеш, то й не дивись, – м'яко та лагідно сказала Соломія. – Твоє діло. А Оксана без нього жити не може. Люб він їй, як ось ти мені.

– Е-е, я – то інше діло, – гордовито відповів осавул. – А Тарас... Дочку він у мене викрав, ніколи йому цього не пробачу!

– Так я ж ось, тату.

– Викрав, викрав! Ледве Кіш тебе додому повернув. Завдала ти мені слави!

– Що хочеш, тату, зі мною роби, а за нелюба не піду! – і, плачучи, побігла з хати. За нею подалася Соломія, примовляючи на ходу:

– Дитино моя, не падай у відчай. Не я буду, як ми батька твого, а мого судженого та не вкоськаємо. Дай тільки трохи часу!

14 вересня на Семена (Симеона Стовпника) в

Україні починалося молоде бабине літо, після чого воно швидко мало старіти і ставати вже старим бабиним літом.

– Ой, коротка бабина молодість – з гороб'ячий скік, – журилася Соломія. – Усього тринадцять деньочків, а там... Літуй не літуй, а осінь таки прийде. Як і старість...

Савка сердився.

– Со-оломіє! – кричав. – Щоби я не чув од тебе слова «старість», позаяк ми з тобою ще молоді.

Соломія з ним охоче погоджувалася і, осміхаючись, квітла. Мабуть і справді літо її бабине було ще молодим, хоч літа й летіли. Але хто їх зупине, хто їх вблагає не квапитись, не спішити, а жити й на старості хочеться, як і в молодості.

А яка погода на Семена, казали, такою буде й осінь. На Семена того року було ясно, тихо і тепло.

Уже орали, сіяли озимину.

А втім, осінь не стійка, адже мудрі кажуть: осінній час – сім погод у нас: сіє, гріє, туманіє, шумить, гуде ще й з гори йде.

Відлітали у вирій птахи, відлітали, як роки.

На південь, до далеких теплих морів вже потяглися й журавлі.

Не було дня, коли б над Кальміусом у високості не курликав журавлиний ключ. Він і наганяв на Соломію

тугу, що літа так швидко летять, не встигло літо відлітувати, а вже осінь, і вже зима не за горами... Нагаляв він тугу й на Оксану, і дівчина тоді не могла знайти собі місця, бо здавалося, що то Тарас з нею прощається назавжди, тому й сумно-печально так курликає з небесної височини.

– Із чужої стороньки повертайтеся весною додомоньку, – благали журавлів слобожани, але до весни ще треба дожити, а зима вже ось-ось...

За звичаєм годилося того дня загорнути в хустку грудочку землі й тримати її до весни, а коли повертатимуться журавлі, закопати грудочку на городі – на щедру весну!

Але до весни ще треба було дожити.

Шуміли верби в узбережжі, одноманітно шушукався очерет.

Ночами над річкою висів місяць.

Він і позбавляв Оксану спокою. Дівчина виходила у двір під сяйво козацького сонця, тинялася сновидою, наче щось шукала, а що – і сама не знала.

– Долю свою, – скаржилась Соломії.

Соломія як могла розраджувала падчерку.

Оксана плакала.

– Тараса на Січ під вартою погнали. Ордер на нього і на донця у всі паланки й бекети розіслав військовий суддя: схопити де їх, хто зустріне, і на Січ, в сек-

вестор...

У ті дні майже не спала, заковизне на хвилинку, при-
тулившись до подушки й одразу ж жахно схоплювала-
ся, бо до неї навідувався один і той же сон: ведуть Та-
раса закутого в кайдани і кидають до глибокої ями... А
яма та, що прірва, дна не має, і Тарас летить, летить,
летить...

Оксана з жаху прокидається...

У віконце повновидий місяць зазирає, по кімнаті
світлими сутінками блукає...

Вийде на ґанок – двір, усе обійстя потопає в білому
мороці. Та чути, як десь у пущі біля річки пугач надри-
вно кричить:

– Пугу!.. Пугу!..

І здається дівчині, що то дядько Омелько хоче щось
їй передати, може й про Тараса, а що – вона не збагне.

– Пугу, пугу, козак з Лугу!

І бринить тоді в душі давня козацька пісня, що її
батько, коли вона була маленькою, частенько співав:

Дніпре, брате, чим ти славен,
Чим ти красен, чим ти ясен —
Чи крутими берегами,
А чи жовтими пісками,
Чи своїми козаками.
Ой я славен бурлаками,
Низовими козаками...

Ночі були місячні, дні сонячні.

Козацьке сонце над східними теренами Запорозької Січі й кочовищами ногайських татар сяяло в зоряному небі, як намальоване, денне ж світило було вже не таким пекучим, як влітку, хоч ще й зберігало літєпло.

Дні стояли тихі, лагідні і все ще – довгі-предовгі.

Ночами в прибережжі Кальміусу та десь у степових байраках кричали молоді пугачі, вдень, пролітаючи над Золотою Річкою, у високому піднебессі курликали журавлі – чи вже у вирій подалися – так буцімто ще ж і ранувато – чи крила перед дальнім польотом розминали? Але крик їхній був прощальним і тому щемким, бо серце на нього відгукувалося з тугою, солодкою і чомусь тривожною, що породжуючи біль, відлунювала в душі – чого? Чому? За ким? Чи не за життям своїм?

Терпко пахло молододою осінню і та гіркота бриніла і ятрилась у всьому єстві Оксани і вона у ті дні, коли журавлі прощалися з рідним краєм, не знаходила собі місця. Що не робила по господі, як не обкладала себе клопотами, аби хоч на часинку забутися, а очі, як виходили у двір, ні-ні, та й поверталися в один бік – до хвіртки в частоколі, за яким проліг шлях. Він вів із слободи й до сторожового бекету на околиці, де пра-

давня могила і далі слався до Самарської паланки, а від неї й до самого Дніпра, до січової Хортиці, де в ті дні мав бути Тарас: або на волі, якщо повірить йому військовий суддя, що Оксани він не викрадав, або в неволі, в козацькій хурдизі, якщо військовий суддя повірить її батькові, що Тарас викрав у нього дочку... І поставить – як припече! – свою срібну печатку на вироці. (Правда, вирок військового судді ще має затвердити кошовий отаман, смертний – козацька рада). Та все ж неспокій і тривога вдень і вночі краяли серце. Була певна, що тепер Тараса неодмінно повернуть його панові, абиштовому товаришеві Миргородського полку Йосипу Зарудному, який усе ще вперто розшукує своїх збіглих селян...

Тим шляхом, що починався у їхній слободі чи не від самого берега Кальміусу і слався через хутір і далі степами до Дніпра, їздили на Січ кальміуські слобожани й козаки, ним же вони поверталися до Золотої Річки на далеке своє пограниччя, тим шляхом торохтіли торгові валки, мчали козацькі загони, гінці, різні оказії. Цим шляхом (та й один він, єдиний у тих краях), як була певна Оксана, і має повернутися її суджений із Січі. І станеться це ось-ось, не сьогодні-завтра – так їй підказувало серце. Тож вертячись у дворі та зачувши тупіт копит чи скрип коліс, усе кидала й летіла, аж лопотіла за хвіртку і завмирала, притулив-

ши долоню дашком до очей – чи не їде, бува, милий? Шлях слався пустельним, тільки маєво блукало степами, наче щось там загубило, шукало і не знаходило... Іноді Оксані здавалося, що до Кальміусу рухається загін, і вона навіть виразно бачила передніх вершників, малинові шлики, гостряки списів, що стирчали над їхніми головами, але все зникало так же раптово, як і з'являлося і степи знову порожніли, нишкли. Хіба що понад обр'ями проносилися табуни диких коней тарпанів – вони й здавалися загонами кінних козаків. І нічого їй не залишалося, як ще і ще чекати – і в місячні ночі, коли кричали в прибережжі молоді пугачі, і в сонячні дні, коли над Золотою Річкою тяглися журавлині ключі із щемко-тривожним і прощальним своїм «курли»...

У ті дні Соломія чомусь стала уважніше придивлятися до господської дочки і вигляд тоді у ключниці ставав такий, як наче вона відкрила для себе якусь тайну. А коли завбачала, що Оксана мовби поганіє на виду і під очима в неї з'являються синці, в їжі вередує, віддаючи перевагу кислому, тож все частіше й частіше спускається в погрібник за квашеними огірками, запитала її напрому:

– Дівчино моя...

– Ой, тітонько, я вже не дівчина...

– То ти – вагітна?

– Здається... – злякано відповіла Оксана.

– З Тарасом любилася?..

– А то ж із ким іще...

І залилася слізьми.

– Дурненька, – пригорнула її Соломія. – Коли б мені Господь таке щастячко послав – то тільки б раділа, а ти... Ось повернеться Тарас, народиться дитинка, дивись, батько й отямиться – а що йому залишиться робити? Тоді вже він розпрощається ж з дурною своєю забаганкою видати тебе за когось із заможної старшини, бо кому буде потрібна дівка з дитиною, га? Хоч не хоч, а благословить ваш шлюб. А поки що, батькові нічого не скажемо, дитино моя. І виду, що ти в тяжі, поки можна буде, не подавай, доки Тарас не повернеться.

А Тарас усе не повертався і не повертався.

Ночами Оксана благала місяченька, аби він світив миленькому, як він вертатиметься додомоньку, вдень сонце прохала, аби ласкавішим було до нього та не доймало його спрагою, осінню ж негоду благала не квапитись, а добру днину бабиного літа ще протриматися, а степ молила, аби він захистив милого в дорозі від лихих трапунків...

– Вам з неба високого все видно, – зверталася то до місяця, то до сонця, – зігрійте його ласкою своєю, відведіть од нього лихо-біду...

Минали дні, а Тараса все не було й не було і чути

про нього ніхто нічого не чув, тож вже й Соломія почала непокоїтись:

– Чи ж не затримали бува на Січі твого судженого? – бідкалася. – Мабуть, доведеться казати батькові...

– Що... казати? – лякалася Оксана, хоч і знала що саме.

– А те... Хай звертається до військового судді, що він передумав. Що визнає Тараса за свого зятя, а тому просить звільнити його з-під орешту, якщо його затримано.

– Ви думаєте, батько на це погодиться?

– А що йому лишиться робити – як дізнається в якому ти стані? Краще мати нелюбого зятя, аніж дочку-покритку... Правда, осавул надто заклопотаний, ногайців бачили в степах, тож він і днює й ночує на бекеті, а як уляжеться... Як ногайців відженуть з паланки і він зітхне вільніше, ми й підкотимось до нього... Обрадуємо, – посміхнулася, – батька. У неділю, як усі зберемося за столом обіднім, так йому, підкотившись до нього, й викладу все... Погнівається, погнівається, погаласує, побігає, покричить, розмахуючи руками, та й погодиться. Бо й діватися далі нікуди. І сяде писати на Січ, аби відпустили зятяка його дорогого і єдиного. Бо куди ж воно годиться, дочка дитя приведе, скажуть, що байстря... Ні, дитині потрібен батько, аби вона була законною, аби все було чин-чином... На тім, Окса-

но, й стіймо. Для батька це буде добрим... гм-гм...

дарунком, але після такої вістки, думаю герць його не вхопить. Переживе. Чекаймо неділеньки святої, коли він навіть полаятись до пуття не зможе. Гріх великий у неділю лихословити...

І настала свята неділенька, і сонечко підбилося десь під полудень і ніщо не віщувало грози. Принаймні, у природі. Савка примчав з бекету на свій хутір згоднілий. Але й повеселілий, у доброму настрої – нойгайських ясирників, людоловів клятих вдалося відігнати, тож одна гора з пліч осавула нарешті звалилася. Про другу він навіть і не підозрював. Поки що. Крикнув Соломії:

– Агов, жіночко моя мила, чи не пора вже нам і зубам роботоньку дати, га?

– Пора, чоловіченьку любий, пора, – охоче одказувала Соломія, непомітно підморгуючи Оксані. – Хоч сію мить готова на стіл подавати, тебе лишень чекали-виглядали.

І так віддано дивилася на осавула, так віддано, що Савка танув, як віск на сонці в промінні її променистих очей. «Гарна бісова молодиця, – красномовно свідчив його погляд, – хоч уже й моя, законна, а все ще не можу повірити й нарадуватися, що така дісталася мені... Мабуть, Господь таки й наді мною зжалився, коли послав мені таке багатство в спідниці...»

По хвилі осавулове сімейство сіло обідати. Власне, налаштувалося полуднувати, раде, що хоч і рідко, коли-не-коли, а таки збирається разом – як ось сьогодні.

– Добра свята неділенька, – сокоріла Соломія, носячись сюди й туди та накриваючи стіл.

– Бо заслужили в Бога таку неділеньку, – погоджувався з нею осавул і все хвацько підкручував свої вуса та непомітно від дочки намагався вщипнути Соломію за одне... мм... делікатне місце. Жінка вдавала, що вона страшенно гнівається, насправді такій дещо простенькій ласці та увазі чоловіка була рада-радісінька. Усе складалося на добре.

У світі Божому було ще не по-осінньому мило, сонечко лагідно сяяло над Кальміусом, звеселяючи світ білий («Хто вмер – той кається», – кажуть на Україні про такі дні), а тому всілися полуднувати по-літньому, на свіжому повітрі, у дворі під шовковицею – на чолі столу господар, по праву руч од нього ключниця Соломія, уже в ранзі господині, по ліву – осавулова донька, як і завше в ті дні після повернення зайнята своїми переживаннями, уся в собі, тож була трохи блідою, з синцями під очима і чомусь злякано позиркувала на Соломію, боячись, що ось зараз вона почне з батьком мову про вагітність... І багла тієї розмови і боялась її, бо відчувала, що доведеться як із кручі стрибати у воду...

Куховарка Палажка, що її осавул під настрій любив величати: «Мій кухмістер у спідниці!», подала – аж крекчучи! – чавунице золотистого борщу з перепілками (цього добра в степу – хоч мішками носи!) та такого наваристого, що аж черпак у нім стійма стояв. Соломія заходилася розливати борщ по мисках, проказуючи, як виспівуючи: «Без борщичу – що б то за життя було, га?.. Нікудишнє було б життя без борщичу, ось ми ним і повідводимо свої душечки, любі мої», а на друге була подана печена картопля «з димком» (пеклася на задвірках, у жару літньої кабиці, улюблене блюдо осавула), на тарелях тим часом вляглося по доброму шматку кендюха, здіймалися гіркою смажені карасі, теж золотисті, біліла четвертина сала товщиною чи не в п'ять пальців з червоними прожилками, і кожному було покладено по добрій, чи не з кулак завбільшки, очищеній цибулині, що й на відстані вичавлювала сльозу, насамкінець Палажка застерегла, що подасть ще «на хторе солодке» – молошну локшину.

Притуливши до живота чималу житню хлібину, Савка із задоволенням (та й мав те робити за звичаєм лише господар) кривим ножем із широким лезом країв скибки, собі завбачливо лишивши окраєць (Соломія вже встигла натерти скоринку зубчиком часнику та поялозити ще й сальцем для смаку, а зверху злегка притрусила тертим хроном, настоящим у квасі – смако-

та!). Біля господаря стояла пузатенька жовтувата карafka, у світлій рідині якої плавала вельможна перчина, вогненно-червоняста, вона жаром своїм звеселяла світ Божий, уносячи в нього деяку... гм-гм... різноманітність – крім господаря чарку любила й Соломія, Оксана ж попрохала собі квасу.

Коли на столі вже все було готове – і варене, і печене, – Савка мить зосереджено думав, а тоді скоромовкою прочитав «Отче наш» (Соломія й Оксана загули в унісон):

Отче наш, що єси на небесах,
нехай святиться ім'я Твоє;
нехай прийде Царство Твоє;
нехай буде воля Твоя, як на небі,
так і на землі.
Хліб наш насущий дай нам днесь;
І прости нам провини наші, як і ми
прощаємо винуватцям нашим;
і не введи нас в спокусу,
але визволи нас од лукавого,
Бо твоє є Царство, і сила,
і слава Отця, і Сина, і Святого Духа,
нині і прісно, і на віки віків. Амінь!

– Амінь, – повторила Соломія і красномовно зиркнула на Оксану, як не кажучи: це добре, після такої молитви батько не дуже вдаватиметься до крутих сло-

вечок; Оксана тільки прошепотіла (на більше духу не стачило, як згадала, яка розмова з батьком її чекає): Амінь!

Савка ще посидів, щось міркуючи. Соломія вже насторожено на нього позиркувала – що там ще затіяв – чи затіває – осавул, – аж він прочитав (о, се добре! Дуже добре!) ще й молитву перед прийняттям їжі: «Очі всіх на Тебе, Господи, уповають, і Ти даєш поживу всім своєчасно, простягаючи Свою щедрю руку і всіх задовольняєш милістю Своєю».

Узявши карафку (перед тим осінивши себе хрестом, проказавши скоромовкою: «Благословляється яствіє і питіє...» Особливо – це, мабуть, додав від себе – «питіє...»), булькнув спершу у свій келишок, що за розмірами насправді не уступав доброму коряку, потім у келишок (от уже справді келишок!) Соломії, а дочці налив квасу, настоящего на грушах-дулівках та терносливу.

– Отож, – проказав відкашлявшись, – хороші мої жіночки, з неділею святою той... будьте, значить, здорові! Щоб усе хотілося і моглося!

Випили (Савка ґречно, але з явним задоволенням крекнув, подолавши свій келех-коряк, погладив вуса – спершу лівий лівою рукою, потім правий – правою), Соломія картинно і дещо манірно зморщившись за звичаєм проказала: «Ох і клятюща ж!.. І як се зілля

п'яниці п'ють, хай уже ми, люди звичні...») і тільки всі взялися за ложки і до борщу потяглися, що знятий з кабиці і на столі ще умлівав та парував, як негадано по той бік частоколу почувся тупіт копит, брязкіт збруї та пирхання коней.

– Ой!.. – схопилась Оксана й очі її засяяли. – Хто ж це до нас...

– Думаєш, Тарас? – пробурмотів невдоволено (що перебили обід – свята святих!) батько. – Чую чий то кінь копитом землю шпортає, і в неділю чортів Вихрест не дасть спокою – це ж тільки в нього кінь на одну ногу, задню ліву, шкутильгає, тож скаче наче б на трьох. І якого біса він примчав? Яка бенеря його принесла?

Почулося: «Тпр-ру, окаянный...», потім гупнуло (верхівець з коня зістрибнув) і в хвіртці, що розчинилась, як відсахнулася, й справді з'явився підосавул Вихрест, поляскуючи себе натаєм по халяві.

– З неділею будьте здорові, пане осавуле! І ти, Соломіє, і ти, Оксано! Сподіваюсь, я вчасно підоспів?

– Хоч і не званий гість, а во время, – усе ще невдоволено говорив осавул. – А чого це ти вдома не сидиш за добрим столом з чаркою в правиці, а носишся хортотом? Що скажеш? Чого й у святу неділю не даєш людям спокою? Яким тебе бісом занесло? Ногайців ми, слава Богу, відігнали, подалися вони в свої кочів'я не солоно сьорбнувши, то можна й дух перевести. А ко-

ли що сталося в слободі, то кажи – не тягни kota за хвоста!

– У слободі все гаразд і чи не в кожному дворі, як їхав, то бачив...

– Що ж ти бачив?

– А те, що наші, як оце й ви, пане осавуле, за столами чаркують.

Круглови́де (правда, трохи пласке й жовтувате) лице підосавула з маленьким носиком, що своєю малістю трохи псував йому парсуну й очицями, що хитрими звірками визиркували з двох щілин, було цього разу якесь аж урочисте, трохи пихате й гонорове, наче він нарешті дізнався про справжню собі ціну, і ціна та була високою.

– Ти ніби свататись прикурів, – Савка підморгнув Соломії та дочці. – Спав, хропака давав, а схопившись, примчав: здрасті! Нате й мій глек, аби і я була Химка!

– Угадали, пане осавуле, свататись, – з цими словами, що їх ще ніхто за столом усерйоз не сприйняв, Вихрест видобув з-під поли чумарчини чотиригранну пляшку зеленого скла, заткнутого качаном і, підійшовши ближче, врочисто витарабанив її на стіл. – Саме так, пане осавуле: свататись. А чому б і ні? Не з лопуцька ж я врешті-решт! Шаблю вірну маю, коня теж, хоч і шкутильгає на одну ногу, бо нашого коновала ніяк

тверезим не застанеш, а ось вірної дружини бракує.

– Тобі бракує, то й клопіт твій, – Савка зиркнув на принесену пляшку майже весело (Соломія осудливо підбрала пишні губи – зайвини в цім ділі не терпіла, адже своєї карафки було задосить, а ще ж у льосі цілий бочонок цього зілля чекає свого часу), запросив незваного гостя до столу.

– Оскільки сьогодні неділя, то сідай і ти з нами обідати. Гей, жінки, налейте панові підосавулу мисяру борщу та добру ложку подайте, а келих я вже сам знайду. Та заодно й послухаємо, що наш гість таке задумав, що свататись забаг.

– Надумав я, пане осавуле, господарем ставати на ґрунт.

– Гм... А козакування?

– Одне другому, гадаю, не завадить.

– Не кажи. Досі ти був ніби ж лицарем, козаком-січовиком, а це забаг гніздюком стати? А гніздюк уже не лицар.

– А це мене не пече.

– Ха! Але ж гніздюки, які мають сім'ї, не мають права називатися лицарями, а звуться посполитими.

– Ось ви, пане осавуле, сімейний, себто гніздюк, лицарем уже не називаєтесь, а й нічого. Козакуєте, як і козакували. От і я думаю обзавівшись вірною дружиною, буду як і перше козакувати. Але щоб зимівник за-

вести, потрібна молода хазяйка. От і прийшов, пане осавуле, просить абись ви посприяли мені в сім ділі.

– Посприяти можна, – Савка підкрутив вуса. – Давно я вже, зізнаюсь, не ходив у сватах – чому б і не походити. Ось тільки кого ж ти назнав, де перепілку нагледів і до кого зібрався свататись?

– Тю! – подивувався підосавул. – Та хіба ж по мені не видно, що я прибув до вас, пане осавуле, і саме вас просити, абись те віддали за мене свою дочку...

– Тю! – повторив і Савка. – Віддати можна, але ж у мене всього лише одна дочка. Чи не так, Оксано?

Оксана зблідла й затихла не дихаючи.

– Так ось і віддайте за мене Оксану, інша мені, якби у вас і була, не потрібна. Та й вистачить з мене однієї, Оксани.

Савка саме перехилив келих, тож чи не вдавився горілкою, крякнув і хутчій схопив шмат сала та цибулину.

– Що? Га?? Та й клятюща ж!.. І оковита, і цибулина... І твоя, Вихресте, мова! Чи то пак забаганка. Довго ж ти, мабуть, думав, доки таке придумав, га?

– Віддайте за мене Оксану, пане осавуле.

– А чого це я маю за тебе свою Оксану віддавати, га?

– А того... Кращого жениха на всім прикордонні за мене вам не знайти.

– Хвали мене ротуку, бо я тя роздеру, – ущипливо вставила Соломія.

– І правда, – погодився з нею осавул. – Таке зморозив, що... що ні в які ворота не лізе! Хоч стій, хоч падай!..

– Погоджуйтесь, пане осавуле, я вам ще не раз віддячу вірною службою. Та вдвох, як породичаємось, ми гори перевернемо на цім прикордонні!

– Не квапся. Тим більше, гір я поки не збираюся вернути. А Оксану ти... питав? – витріщився на нього осавул (Оксана сиділа з відстороненим лицем, наче закам'яніла, тільки на скроні в неї, випнувшись, запульсувала синя жилка). – Питав, кажу?

– А чого її ще й питати? – вкрай подивувався Вихрест. – Яку батько реляцію видасть, так дочка й має чинити. Накаже, приміром, за мене йти, вона й піде – скільки там тих ділов!

– І справді, знайшов мороку – дівку питати? – гмикнула Соломія.

– А чого дівок ще й питати? У них у голові цвіркуни цвірчать.

– У тебе, гадати, соловейки щебечуть? – знову не втрималась Соломія.

– Але ж я не гультіпака який, не швендя.

Оксана була як оглушена і тільки зіпала повітря, якого раптом забракло такого гарного осіннього

дня. Не тямила, що ж урешті-решт, відбувається – чи сниться їй така рахуба, чи насправжки? Виходило, що таки насправжки.

– Так ти, підосавуле, розпочав би се діло, як і належить – спершу бодай сватів би прислав, – дорікнув осавул. – А то... Здрасті, я ваша тітка!

– А для чого мені зайвий клопіт із сватами, коли я й сам усе можу повернути? – здивувався Вихрест. – Ось я, значить, ондечки Оксана – та й уся мова. Ви віддаєте, а я беру. Свадьбу гуляємо, і все тут.

– Ех, Вихресте!.. Якщо не жартуєш, якщо в тебе не замакітрилось, звичайно. Корову й ту довше вибирають, а ти... Та й узагалі, – уже розсердився осавул. – Називається, пообідали! З нагоди святої неділі посиділи! Не міг ти іншим разом заявитися, а не тоді, як ми по-сімейному сіли разом пообідати.

– Так віддасте Оксану чи як? – нічого так і не второпавши, Вихрест кліпав рудими віями. – Чого тут довго воду варити, га? Воду скіко не вари, вона водою й зостанеться. Сватають дівку, жених порядний – благословляйте. І вся тут річ!

– Ні, не вся, – рішуче озвалась Соломія (Оксана хитнулась, аби схопитися, але Соломія, смикнувши падчерку за руку, змусила її залишитися на місці). – Ти, Вихресте... Даруй, не знаю, як тебе звати.

– А я й сам не знаю, – ошкірився підосавул. – Усі –

Вихрест, Вихрест... То в мене мовби й ім'я таке і хва-
милія – Вихрест.

– Ти, Вихресте, кажу, як наче з неба до нас у паланку
сію мить упав. Схопився, обтрусився, та: віддайте за
мене Оксану! А роздивитися, що й до чого – не встиг.
І хто за ким сохне, і хто за кого вже відданий. Хто кого
любить і виглядає. Чи вдаєш, що нічого не відаєш, га?
Наче вперше побачив Оксану і бовкнув: а дай-но я на
ній женюся! А того й не знаємо?

– Це ви, пані Соломіє, не все знаєте...

– Овва! Що ми... не знаємо?

– Не знаєте, що я все... знаю. – І додав чи не з по-
грозою: – Знаю більше, аніж дехто думає.

– Тоді ти маєш відати, що в Оксани вже є хлопець,
добрий парубок і ще один їй ні до чого.

– Другий і справді їй ні до чого. Але я знаю дещо про
першого. Той хлопець не є, тітонько Соломіє, а був.
Був! А це велика різниця. Був, – вишкірився Вихрест, –
і загув! Га-га-а!..

– Чи ж бува не з твоєю поміччю?

– Я служу панові осавулові, що він наказує мені, те
й чиню. – Вихрест уже по-хазяйському всівся за сто-
лом. – Наказав він мені якось Тараса підстерегти, к
приміру...

– Ну, ти той... – осавул почав наливатися краскою. –
Язик у тебе як... як помело в баби! Пасталакаєш казна

що таке. Та й коли то було? А що було те... те вже й загуло. І все то... все діла служби. Давай краще вип'ємо – хоча б з нагоди неділі.

Але Соломія швиденько забрала карафку і поставила її кудись під стіл. Подумавши, те ж зробила і з пляшкою, що її приніс підосавул.

– А на моє добро рук не простягайте, – Вихрест витарабанив з під столу свою пляшку і заходився наливати. – Сам приношу, сам наливаю, сам і п'ю...

– Був та загув, кажеш? – Соломія пильно дивилася на Вихреста, і той під її поглядом почав соватись. – Ти щось знаєш про Тараса? Кажи, послухаємо.

– Знаю, – Вихрест пошукав за столом зайвої посудини і не знайшовши її, махнув рукою і сьорбнув зі своєї пляшки нахильці. – Що на Січі робиться, к приміру, теж знаю.

– А що ж на Січі... робиться? – насторожено запитав осавул.

– А те... Війська тієї Катьки, що в Петербурзі на троні сидить, потихеньку, але вже не криючись, заграбастують запорозькі землі. Амба нашим степам! Скоро тут генерал Рум'янцев зі своїми горлорізами хазяйнуватиме. А запорожців попросять... ги-ги... відійти в сторону. А в мене на цих зайд вихід є – можу замовити слівце перед руськими офіцерами. Ось так, пане осавуле. Так що псувати зі мною відносини не варт. Ще мо-

жу й знадобиться, як усім вам припече... А щодо Тараса... Дарма ви його чекаєте-виглядаєте. Не повернеться він до паланки. І він, і той перебіжчик з Дону, харцизяка Пугач. Зась їм уже сюди! Військовий суддя реляцію по форпостах розіслав – хапати їх! їх і схопили. Донця відправлять туди, звідки він до нас прибув – на Дон його рідний, а там уже донська старшина з тим лотром матиме справу – жити йому чи не жити. А Тараса... Тараса відправлять у Миргород, до пана його, абиштового товариша Йосипа Зарудного, який його невтомно вже не перший рік розшукує, збіглого хлопа свого. Ось така, значить, приключка-пеня лучилася з Тарасом! А я – надійний. Сьогодні підосавул, а завтра дивись і повний осавул. А там, дивись, і на отамана благословиться... Чи й полковником стану. Я такий!.. І зі мною ваша Оксана не пропаде. Тож про Тараса забудьте, не повернеться він більше в нашу паланку, а заgrimить до свого пана прямцем у його кріпаки-хлопи! Та й буде бігати під канчуком. Отож і кажу: був він та... загув!

І раптом при цих словах почувся тупіт копит, пирхання коней, брязкіт зброї (Савка насторожено: «Ойо!.. Кого там ще несе бенеря? Ну й неділя сьогодні – побідати не дадуть!..») і чиїсь голоси. За столом усі застигли й повернули голови до хвіртки.

– Ой... – тихо скрикнула Оксана і вся аж засвітила-

ся. – Я чую голоси... їхні... Ой, чую, чую голоси... їхні, їхні...

– Чиї це – «їхні, їхні»? – у Вихреста аж вуса обвисли, а очиці забігали сюди й туди, наче потрапили в пастку.

– А їхні. Донця й Тараса.

– І мені таке вчулося, – підхопила Соломія.

– Вони, вони, вони, – сорокою заторохтіла Оксана, схоплюючись.

– Цур тобі пек, дівко, – чомусь засовався батько. – Що ти верзеш? Та вони... розумієш, ВОНИ, у буцегарні на Січі сидять – добігалися.

– Це вам так хочеться, щоби сиділи. А вони сидять. Тіко на конях... Вони, вони... Я чую їхні, їхні голосочки...

Аж тут через частокіл у двір заглянув, сидячи на своєму конику, Омелько Пугач, повів сюди-туди закудланою бородою.

– А ось і ми до вас – чи раді ви нам?

– Раді, раді, – промовили Соломія з Оксаною.

– І ми вам теж раді. Здорові були, християнські люде – і ви, пане осавуле, – весело вітався донець, безжурний і ніби аж трохи сонний. – І ти, Соломіє, і ти, Оксано. З неділею вас! – До когось повернувся: – Ану, козаче, привітайся й ти.

Над частоколом вигулькнув Тарас – власною парсуною.

– Він, він, він... – чи заплакала, чи засміялася, а радше і те і те разом, Оксана. – їй-божечку ж це він, мій Тарасик!

– Я, я, – вигукував Тарас, широко посміхаючись. – Казав повернуся, то й повернувся.

Тієї ж миті Вихреста як вихором видуло з-за столу. Кількома стрибками він здолав відстань від столу до частоколу та хвіртки і зник за нею – наче його й не було. Тільки кінь його затупотів.

– Прудкий, – похитав головою Омелько. – Такий довго житиме. Якщо... житиме. Хлопці, – до когось звернувся, – ви теж маєте не лінивих коней. Доженіть Вихреста, має ж він розказати чесному товариству, як Тараса в мішку в Кальміусі топив!

– Годі, годі про це, – замахав руками осавул. – Та й для чого затьмарювати святу неділю балачками про якогось там, прости Господи, Вихреста. Та й що було – те за водою сплигло. Усі живі й здорові – і слава Богу! Заходьте до двору, гості дорогії, сідайте до нашого столу, він у нас, сподіваюсь, не бідний. Та й будемо відзначати ваше повернення. Розкажіть, звідки ви та з якими вістями. Ми вас уже давно виглядаємо. Тобто Оксана Тараса... Ач, ач, з радощів і слова не може мовити. Тільки ж до нас вісті доходили, що вас буцімто пан військовий суддя чи військовий осавул ориштував та в холодну, у темну запроторив.

– До пана військового судді, хоч він нас і чекав з нетерпінням, ми якось не доїхали, – посміхався Омелько, заходячи з Тарасом до двору.

– Хай звиняє, що ми його не привітали і не обрадували своєю присутністю. А все тому, що пан кошовий отаман нас до себе в гості запросив. А коли вже Тараса вислухав, то таку йому реляцію видав, таку!.. Та його вже ніхто тепер і пальцем не зачепить – хіба що ногайці. На них ордер кошового поки що не діє. А для Тараса та Оксани, то прямо царська грамота!

З цими словами Омелько Пугач шаснув рукою за пазуху, видобув звідти цупкий папір, скручений в тугу трубочку й перев'язаний поворозочкою – шматком, здається, очкура від шароварів, – але розв'язувати не став, поклавши трубочку на стіл, на мить задумався. Усі завмерли, з острахом позираючи на ту супліку, і тільки Тарас підбадьорливо посміхався до Оксани, як не кажучи: не бійся, перепілко моя, не кружляє більше над тобою коршун.

– Значить такечки, чесне товариство, запорожці мої дорогії, малоросіянци мої, – чомусь аж надто врочисто почав донець. – Передовсім повідаю, як воно було і як ми отримали таку... майже царську грамоту. На Самарському ретраншементі, куди ми, визволившись з ногайського полону, примчали (Савка скинув брови на лоба, Соломія застигла з розкритим ротом) нас зустрі-

ли не вельми... Оксана була тому свідком. А чого не вельми? Бо ми потрапили з вогню та в полум'я. Тільки й того, що у своє, у рідне огнище втрапили. У бекетового полковника виявився ордер військового судді на наше затримання...

– Ой, Божечку, та за віщо ж? – Соломія перехрестилася (Савка опустив голову – знала кішка чиє сало з'їла).

– А за минулі наші гріхи: мене за те, що я щось там на Дону натворив, а на Запорозжя перебіг до земляків своїх аби заховатися від кари – до Коша з Війська Донського реляція прийшла, аби мене затримати яко розбійника і бунтаря. І вопче – ранжинера (бродягу), та швидше мене на Дон перепровадити, де за мною, значить, вже намилена віршовка скучає... А Тараса (Савка сіпнувся) за те, що він, буцімто, викрав дочку в пана осавула Пишногубого і завіз її бозна й куди від рідного батька. А перед тим ще й учинив напад на підосавула Вихреста і штрикнув його, знаця, ножиком. Жаль, що тіко шкребнув... Ну та в нас ще буде час надолжити прогаяне.

– Але ж то Вихрест хотів Тараса в мішку в Кальміусі втопити, – Соломія повернулася до Оксани. – Чи не так, дочко? (Уперше назвала падчерку дочкою.)

– Так-таки і було.

– Але хіба про те військовий суддя знав? – у свою

чергу запитав Омелько присутніх (Савка люто смикав себе за вус). – Не знав. А скаргу на викрадення мав. Тож і видав наказ: спіймати Тараса Кожум'яку, січового козака, який, значить, у Кальміуській паланці працював табунником в осавула Пишногубого і таке там натворив... А тут і ми, втікаючи від ногаїв, примчали... Нас на Самарському ретраншементі й загребли – ще й розпашілих після втечі... Та Оксана про це відає, бо її теж разом з нами загібали. Тільки її другодні відправили додому, а мене й Тараса під вартою – на Січ. Ось така, значить, приключка лучилася. Рахуба недобра. Фарсунок такий трапився з нами. Мусив полковник бекетовий виконувати наказ військового судді – він людина служила і звик старших слухати і накази їхні сполнять. Але нам ще й здорово повезло...

– Ой спасибі йому! – вигукнула Соломія.

– Кому? – здивувався Омелько.

– Та тому, хто вас порятував.

– А-а... Не перебивай, бабо, бо я й сам зіб'юся. Так ось, старшим у варті, яка мала нас відконвоювати на Січ, виявився осавул Василь Журба, мій побратим по війні з турками й татарами. Ми з ним чи не два роки гібили на фронті – я у російському війську генерала Рум'янцева, а він у партії запорозьких козаків під орудою кошового Петра Калнишевського... По цій причині пан кошовий і мене знає особисто. Бо ж разом –

і царські солдати, і запорожці – ходили на приступ... От побратим мій Василь, який Журба, і гуторить дорогою: мушу тебе, брате, в секвестор відправити, але не візьму непростимий гріх на душу! Хай мене хоч і на горло карають, а побратима по службі та війні клятій не видам. Сам у буцегарню піду, але Омелька Пугача на поталу не дам! Тож повезу вас не до військового судді, а до самого кошового отамана, до Діда Калниша. Повернувшись з війни, він зараз об'їжджає паланки та зимівники, перевіряючи, що там та як. А нині пронеслися чутки – Дід завітав до свого зимівника, що на річці Кам'янці в балці Водяній... Ось до нього ми й заявимося в гості. Мусить нас прийняти, він козаків завше приймає і всім допомагає, хто до нього з клопатами звертається. Розкажемо йому, які ми харцизяки, які розбійники та лотри і попрохаємо в кошового правди... Ми й заявилися...

Того літа кошовий отаман Війська Запорозького низового Петро Іванович Калнишевський (оскільки він був сином Калниша, козацького, до речі, старшини, то його ще величали Калнишем), використовуючи негаданий передих у, здавалося б, безконечній російсько-турецькій війні, з узбережжя Дніпровського лиману, а точніше з-під турецької фортеці Ачі-Кале (у російській вимові Очаків), де з козаками брав участь у боях, на недовгий час повернувся до січових палестин – на-

гальні справи потребували. Разом із суддею військо-
вим, писарем, дияконом та похідною канцелярією ко-
шовий здійснював плановий об'їзд запорозьких воль-
ностей, зокрема зимівників у південних паланках. Від-
даючи по ходу різні розпорядження, перевіряв, як го-
тується провіант (хліб, сіно, а також олово та порох)
для військових команд запорожців, котрі брали участь
у війні (зокрема, із Старосамарського ретраншементу
пришвидшив відправку військового спорядження на
театр воєнних дій), цікавився видачею пашпортів ко-
закам, які торгували рибою (були од них скарги), та
стягненням мита з проїжджих, вирішував різні спірні
питання й суперечки, а де була потреба, то й карав
винуватців. (Досі пам'ятали зимівчани, як два роки то-
му під час такого об'їзду кошовий велів у Протовчансь-
кій паланці стратити козака Зиму, спійманого на гра-
бунку.) І всюди, як міг, боронив нерушність земель і
кордонів Війська Запорозького від самоуправств, що
їх чинили російські офіцери, чиї команди розташову-
валися на козацьких землях, як на завойованій тери-
торії, вникав, як іде заселення вільних земель утіка-
чами, селянами з обох Україн – Лівобережної та Пра-
вобережної й Слобожанщини, – переглядав цілі паки
скарг та різних реляцій поміщиків про повернення їм
збіглих селян, які на Запорожжі поставали козаками
чи посполитими Війська Запорозького, або й понай-

малися до праці в козаків-зимівчан, нагадав судді, що втікачів треба зело пильно шукати, але... не знаходити. Про що й повідомляти тих, хто вимагає повернути їм збіглих, а самим збіглим порадили змінити місце проживання, перебравшись куди-небудь у глухіші краї козацьких вольностей, переінакшити своє прізвище і там перечекувати покіль триватиме розшук. (Довго козаки потішалися над відповіддю кошового на прохання одного царського вельможі посприяти йому в купівлі у запорожців трофейних «арапів»: «Теперь здесь арапов нет, и потому сыскать не можно ни одного то и без денег, как обычая тут нет такого, чтоб продавать».)

Охоче розмовляв з бранцями, яких козаки повизволяли з турецько-татарської неволі і привезли з собою на Запорожжя, де їх і мали поселити, клопочучись, аби полонених добре облаштували на нових місцях. А ще кошового непокоїло, що не завжди самі господарі рихтувалися в похід, а відправляли замість себе своїх наймитів, тож якнайсуворіше зобов'язав козацьких старшин, аби вони, як наказ виступити в похід буде, самі в похід відправлялися, а не посилали замість себе найнятих; а ще перевіряв, як живуть наймані робітники по зимівниках та господарствах, нагадував, аби з ними своєчасно поновлювалися контракти і щоб молодикам давали бодай по 7 карбованців на рік – гроші тоді були добрі. Найманої робочої сили

Січ завжди потребувала, але ж треба було й достойно платити робітникам.

Йому особисто вже нічого не було потрібно. Прожив він велике життя – на той час розпочавши дев'ятий десяток... Хоча в козаків то був ще не вік. Це тепер, казали вони, народ слабкий, порожній і недовговічний: як дев'яносто років прожив, так під собою і стежки не бачить, а запорожці у сто років тільки в силу вбиралися, тому й жили довго та весело. Бувало запитують у дев'яностолітнього діда: яка зима буде цього року, а він і одказує: а хто його знає, це треба старих людей запитати... Тож Калнишевський за такими мірками ще не був старим, хоч і розміняв дев'ятий десяток.

Усе його життя було віддане службі у Війську Запорозькому низовому. Юність припала на гетьманство Івана Мазепи, великого лицаря України, Калниш був свідком, як запорожці зі своїм кошовим отаманом Костем Гордієнком виступили на боці Мазепи проти московської тиранії і після нещасливої для України Полтавської битви 1709 року були змушені піти в гірке вигнання, де кошовий Гордієнко в чужині очолює Олешківську Січ. Петро Іванович був сучасником гетьманів Івана Скоропадського, Павла Полуботка, Данила Апостола, Кирила Розумовського, якому судилося стати останнім гетьманом... Розпочавши своє життя у 1690-му, Калнишевський завершить його

у 1803 році в лютий соловецькій неволі, тож був свідком того, про що волів би не знати і не чути – як Москва крок за кроком знищувала Україну та її волю і продовжувала те робити й нині. На кошівстві йому залишалося ще бути три роки. Три останні роки перед вічною каторгою. Уже тоді кошовий відчував, чим це невдовзі скінчиться і сивів на очах... І була в нього тоді остання надія на поміч Божої матері, яка вважалася небесною заступницею козацького війська. До Богородиці козаки зверталися з молитвою, просили про допомогу в бою та захист під час навали ворогів. Ікона Богоматері висіла в Покровській січовій церкві.

«Избавлю и покрию люди моя» – було написано на іконі від імені Богоматері, до якої кошовий отаман з козацтвом звертався за допомогою.

«Избавлю и покрию люди моя», – відповідала Божя Мати, небесна заступниця козацтва і з тією вірою кошовий тоді жив і боровся – все з тим же царизмом, який захоплював землі січової вольниці. Усе йшло до знищення січового гнізда, це відчував отаман, але вдіяти вже нічого не міг... Але він ще був потрібний цариці та її уряду, адже кошовий отаман вів успішні переговори з Єдисанською та Буджацькою ордами, агітуючи ординців – на прохання російського уряду – про приєднання до Росії. А заодно сприяв планам Росії про відокремлення Кримського ханства від Туреччини

і тому його поки що не позбавляли волі... А коли війна з Оттоманською Портою, що точилася протягом 1768—1774 років завершиться перемогою і Кримське ханство під виглядом здобуття ним «самостійності» буде приєднане до Росії, військова допомога Запорозької Січі вже не буде потрібна і тоді їй, а заодно й кошовому надійде край...

Волі залишалося ще на три останні роки...

Розпочавши дев'ятий десяток літ, Петро Іванович все ще був, як казали, «козарлюгою хоть куди» і дідуганом його ніхто не зважувався називати. Хіба що поштиво і ґречно: Дід. Він усе ще був дебелим, нівроку при силі та здоров'ї, ставним і легким на ноги, дідівство йому йшло тільки «на пользу», хоч сам він про себе казав, що вже не козакує, а тільки дідує – себто сторожує, оберігає Січ.

Але роки брали своє, й колишньої сили кошовий вже не мав, хоча й не подавав виду, тримався. Здебільшого відбувався відомим серед козаків жартом.

Запитали якось в козака, як здоров'я.

– Спасибі, нічого, – одказує. – Хоч мені вже й під сто літ, а здоровля не збавилось. Біля річки лежить каменя, яку я піввіку тому не міг підняти, так і тепер не можу підняти – яке було здоровля, таке й зосталося.

Так любив розповідати кошовий, а сам ще воював

на рівні з молодими, з ними витримував всі складнощі походів, щороку робив незмінні об'їзди січових володінь, аби на власні очі переконатися, що там і як. Ось і того разу, роблячи об'їзд кількох паланок, завітав і до своєї садиби-зимівника, що був на річці Кам'янці в балці Водяній. Заїхав подивитися на своє господарство, чи все там гаразд та заодно й відпочити, набратися нових сил для подальшого об'їзду. Мріяв посидіти на пасіці своїй улюбленій, на лавці під вишнею та послухати бриніння бджілок, тож і сидів у білій сорочці й червоних шароварах із золотим галуном, але босий (щоби землю ногами відчувати й сили од неї набиратися), сам сивий, як старий лунь. Срібні вуса, срібний оселедець, гладко виголена голова, сидів, поклавши засмаглі, напрацьовані руки з вузлами вен на коліна, та душею й тілом вбирив у себе спокій, затишок і сонячне літепло, дзумкання бджіл, слухав, як десь іржуть молоді лошаки та пробують голоси півники, й насолоджувався. Але й тоді приймав старшину, вислуховував її, давав їй накази й поради (ним дорожили: «Дід сказав» і це для всіх ставало нерушним законом і найвищим повелінням, що його ніхто не смів ослухатися).

Прийняв і Василя Журбу з товаришами, як про те доповіли кошовому.

Василя Журбу він добре знав по війні з турками, а хто з ним приїхав – не питав. Самі розкажуть, хто вони

такі, звідки й чого прибули до кошового. Та й не прийнято було в козаків, особливо в зимівчан, розпитувати гостей, хто вони й звідки і чого їм, мовляв, треба, а прийнято було спершу погодувати гостей чим Бог послав – бодай і не званих, – пригостити чаркою, дати їм відпочити, відійти з дороги, а вже тоді прибулі й самі скажуть чого вони завітали.

Коли гості з'явилися на подвір'ї й привіталися за давнім козацьким звичаєм «Пугу, пугу!..», люди кошового відповіли теж за звичаєм козацьким:

– Пугу, пугу!..

– Козаки з Лугу! – додали про себе гості.

Як і годиться, їх запитали:

– А з якого Лугу, чи з Великого, чи з Малого? Як з Великого – йдіть до кругу.

– Ба, ба, – озвався з-під вишні кошовий, – та це ж осавул Журба. Де ваші коні? Хлопці, – до своїх, – в'яжіть коней наших гостей до ясел, а їх самих запрошуйте до господи.

Джури кошового, звані хлопцями-молодцами, завели коней прибулих до стайні, а гості тим часом зайшли в сіни, покладали там свої ратища й мушкети і, зайшовши до хати, де їх уже чекав господар, вклонилися й проказали за звичаєм:

– Отамане, товариство (обабіч кошового стояли старшини Ва ші голови, ваші голови.

Кошовий злегка вклонившись, проказав статечно:

– Ваші голови, ваші голови.

Запросив гостей сідати на лави та й заходжуватися коло почастунків, що прикрасили собою стіл.

Подали тетерю та щербу (рибну юшку), печену рибу, потім галушки та куліш із салом, дичину.

Окремо розставили пузаті карафки з дорогого ве-неціанського скла. Були ще мед і пиво, але почали з горілки.

Пили та все примовляли з примовками та приказками, адже просто так п'ють лише гіркі п'яниці, щоби швидше захмеліти.

Найстаріший за столом козак, старший за самого кошового, бо вже розміняв своє сторіччя, звертаючись до чарки (усі його поштиво слухали, хоч і знали наперед, що він казатиме-примовлятиме), почав:

– О!... Хто ти?

– Оковита, – іншим голосом відповів козак.

– А з чого ти?

– З неба.

– Акуди ти?

– З неба.

– А куди ти?

– Куди треба.

– А білет у тебе є? – хитро запитав козак і сам же й відповів дещо стурбованим голосом:

– Ні, нема...

– Так отут же тобі й тюрма!

З цими словами старий козак невловимим рухом перекинув собі до рота чарку, і потім заходився запрошувати гостей:

– Пийте, пийте. Чоловік – не скотина, кажуть у нас, тож більше відра не вип'є... Ех, пригадую, як молодим був. Повернемось з походу – кілька день веселимось, себто п'ємо. Ще й музик за собою водимо – гуляй душа без кунтуша! Проп'ємо в корчмі-княгині гроші на війні здобуті, усе добро також. Опинимось без шеляга, та тільки стогнемо й за голову хапаємось... Усе добре було, тільки щось у голові тоді дуже шуміло, а ось у кишені було тихо-тихо...

Коли поїли і душу чаркою відвели та подякували Богу й господареві за учту, потяглися до люльок.

– А таки давайте закуримо, аби за нами не журилися та й нам було веселіше, – почав кошовий, дістаючи свою вишневу люлечку, нерозлучну супутницю життя свого. – Пригадується мені одна притча мудра зело. Колись-то в запорозьких пущах жив один пустельник. Довго він там жив чи ні, не відаю, але стало йому сумно: не їсть, не п'є, не молиться.

А чого – і сам не відає. Найшла якась морока на чоловіка та й годі. Нидіє світом білим. Побачив те лукавий, прикинувся чоловіком і приходить до пустельни-

ка.

– На тобі, – каже, – каламарчик з порошком, понюхаєш – буде наче вдох. Сумувати перестанеш, не відчуватимеш себе самотнім.

Пішов нечистий. Пустельник смикнув носом раз, удруге, утретє, чхнув – і стало йому весело. А нечистий – тут, як тут. (Його ж де й не сій, він і там вродить.)

– А що, – питає, – як тобі?

– Весело, – одказує пустельник. – Наче вдох.

– На ж тобі зілля і люльку, – каже безп'ятко. – Покуриш – буде наче втрюх.

Покурив пустельник і повеселішав ще дужче, люлька йому вірною подругою стала. А на третій день знову зникнув нечистий.

– А що, – питає, – як?

– Весело, – одказує пустельник, – наче втрюх.

– На тобі каламар з каплями. Як вип'єш – буде наче вдесятьох.

Випив пустельник, і стало йому наче вдесятьох. Як заспіва, як підніме поли! Пішов гопака навприсядки.

А лукавий усе носив і носив йому тютюн та горілку, доки й зовсім не розвеселив пустельника і не привчив його пити й курити... Так ото ми звідтоді і п'ємо і куримо, щоби нам було веселіше і не так самотньо в пущах нажився.

Пахнув голубим димком з люлечки своєї вишневої,

примружився.

– А що, хороша моя казочка?

– Хороша, батьку, дуже хороша.

– Ну, а як хороша, то розкажіть, що ви за люди і в якій нагальній справі завітали до нас...

А приймав їх кошовий у великому дерев'яному домі під гонтою з великими вікнами й кахлевою піччю. І хоч там стояли м'які шкіряні фотелі, але гості скромно сіли на дерев'яні стільці за довгим столом, пахкали люльками, розказували господареві.

Почав Василь Журба.

– Так оце, пане кошовий, батьку наш, прибули до тебе за радою, за ласкою і захистом такі люди: Тарас Кожум'яка, січовий козак нашого славного Війська з Кальміуської паланки, втікач з Миргородщини, якого Січ-мати прихистила, а батько Великий Луг благословив. А працює він в осавула Савки Пишногубого...

– Знаю такого кальміуського осавула.

– І ми його знали. Особливо Тарас. Тож і шукає в пана кошового захисту. Не так для себе, як для любові своєї...

Звівши білі брови, кошовий з цікавістю дивився на молодика.

– Кохання своє захищаєш, сину? Це навіть цікаво й для мене, старого. Бо до мене з таким проханням щось і не пригадую, аби хтось приходив. Похвально,

молодику, борони любов свою, бо як же нам без оної жити.

– А це, – представив Журба другого гостя, – сусід наш з-за Кальміусу, з Війська Донського Омелько Пугач.

– Омелька знаю, – у вуса посміхнувся кошовий, – з ним воював під Хотиним і Ясами.

– І під Очаковим, – вставив Пугач. – На річках Ларзі й Кагулі.

– Що було, то було. Добре воювали донці, нема до них претензій. Але ми з тобою, пане товаришу Омельку, побесідуємо потім, а зараз хай слово тримає Тарас із Кальміуської паланки – що в нього таке з любов'ю лучилося, що маю в його сердечні справи втручатися...

– І він... кошовий отаман вас вислухав? – захоплено питалася Оксана, і карі очі її тихо сяяли. – І тебе, Тарасе, теж вислухав? А як він слухав? Не гнівався? Не дивився на тебе, як на розбійника, який украв дівчину в батька?

Тарас подумав і плечима стенов.

– Та ніби ж ні... Слухав як... як батько дітей своїх слухає.

– Але ж і пильно на нас дивився, – додав Омелько Пугач. – Так пильно, що збрехати йому, хоча б і хотів, не можна було. Наскрізь він кожного бачив, хто чим

дихає і хто ким є насправді. А ми йому й виклали. Як на духу. Я ще додав: а тепер хай пан кошовий або карає нас, або милує – як йому зручніше.

– Найзручніше мені чинити по правді, – одказав кошовий і звівся.

Розказуючи це, Омелько теж зводиться. Дивлячись на нього, Савка й собі схоплюється, щось поправляє в себе на грудях, проводить руками по вусах і застигає.

– Отож, ходить кошовий та й ходить – попід вікнами, від стіни до стіни. Ходить і нічого не каже, а тільки люлькою своєю – пах, пах! За ним і в'ється голубий димок. А тоді нараз і зупинився. Супроти мене. – Розказуючи, Омелько теж ходив сюди-туди, а тоді наразі зупинився навпроти Савки – Савка аж відсахнувся. – А зупинившись, так на мене подивився, мовби поглядом своїм мене наскрізь пронизав. Він увесь сивий, тож і погляд мені його теж сивим видався. А тоді й рече: «Так ти, Омельку, не тільки добре воюєш супроти турків, а й ще виступаєш супроти своєї старшини?» – «Виступаю», – одказую. «І чим же вона тобі не догодила? Кажуть, старшина козакам дається од Бога».

– Може й од Бога, – одказую, – а тіко та, що в нас – од диявола. Як і всі пани-дворяни, із царицею їхньою. Присмокталися як п'явки до простого народу.

– І ти забаг п'явки повіддирати?

– Атож, – одказую, – забаг. Хтось же мусить за це

взятися.

– Перший хоробрий, значить?

– Не перший, – кажу, – а лише хочу продовжити те, що Разіну не вдалося. Волю козакам і всім людям принести. Бо ж далі вже терпіти не сила. У рогожі ми, безправні й гнані...

– Про яку це ти рогожу згадав? – раптом питає мене кошовий. – Гісторію якусь маєш на увазі? Розкажи й нам, ми теж гісторії любимо слухати. А коли вона має глибоке дно, то й поготів.

І знову ходить попід стіною біля вікон сюди й туди, димком пахаючи: пах, пах. А я, значить, заходився йому розказувати одну гісторію, що всіх нас, донських – та й не тільки донських – вразила й за живе заділа. А діло таке. Був у нас чоловік один на прізвисько Круглий. Іван Круглий, із кріпосних. Не прийняв він реформу руської православної церкви, що її затіяв патріарх Никін, тож став, як казали, розкольником. Буцімто в розкол вдарився той Іван, значить, на прізвисько Круглий. Як ото протопоп Аввакум, якого живцем у зрубі спалили... Так ось Круглого за це закували в ножні та ручні кайдани і відправили... В «самое сильное заточение» казали. Себто в могилу. А точніше, в Шліссельбурзьку фортецю – «дабы оный Круглый, яко сосуд непотребный у зело вредный, между обществом народным не обращался и от раскольников скраден не

был». Так у Расеї-матушці всім нам оголосили. Везли його в Шліссельбург у закритій кибитці та ще й зашитого в рогожу. Так-таки й так. Як ось паки товарів обшивають рогожею, коли везуть їх на ярмарок. А тут... живу людину. Ми про таке раніше й чути не чули. Як у нас кажуть: слыхом не слыхали. Перетворили живу людину Божу на куль у рогожі. Правда, біля рота в рогожі зробили невелику дірку, куди подавали йому фунт хліба та двічі на добу водиці попити. Та й то воду пан фельд'єгер, який його супроводжував, давав нещасному в залежності од свого настрою. Захоче – дасть, не з тієї ноги встане – не дасть... А ще у дні кибитки була зроблена дірка, щоби той нещасний мочився... Ну і таке інше. Ось так Круглого, зашитого в рогожу й везли в Шліссельбург. Привезли, посадили в темну камеру – світло в ту нору падало тільки через маленьке віконечко в стелі. Виділили йому на день пропітаніє – «гривну с медью» – давали хліба шматочок, горщик щей і кухлик води. То був не каземат, а могила. У якій повільно помирали. А двері в той каземат замурували камінням, їсти подавали через віконечко в стелі – на мотузку туди спускали. Ось так його за віру й замурували живцем. Тиждень він брав тіко воду. А потім бачить страж, що й вода залишається незайманою. Вартовий гукає в'язня, а відповіді немає. Через віконечко в стелі не можна було роздивитися – жи-

вий той розкольник чи вже околів. Чи де подівся в замуваній могилі. От комендант послав у Синод «скоропостижного кур'єра» з донесенням, у якому просив дозволу розібрати замувані двері каземату і подивитися, що з арештантом... Кур'єр – туди, кур'єр – назад. Тиждень і минув. Дозволили двері розібрати. Ну, розібрали двері й потім у Синод повідомили, що «по огляду Круглий явився мертв и мертвое тело его в этой крепости зарыто...»

– То хіба ж я можу сказати, що наша влада од Бога? – питав Омелько не так кошового, як самого себе. – Думаю, від диявола вона і нас усіх, а не тільки Круглого позашиталиСа в рогожі...

– І що пан кошовий на ту гісторію відповів? – в один голос запитали Савка, Соломія й Оксана.

– А нічого... Зітхнув, ще походив, пахкаючи димом, а тоді й каже військовому судді Тимофійовичу: «Дай відповідь донському отаманові. Мовляв, вашого збіглого козака на прізвисько Омелько Пугач ми в себе в Запорозжжі кріпко шукаємо. І тіко оного Омелька Пугача знайдемо, так одразу ж під вартою доставимо його вам у військо Донське...»

Суддя щось записав, а кошовий йому наказує:

– А тепер дещо напишемо й для Тараса Кожум'яки... Закохався парубок – то й на здоровля! Любов, каже, од Бога і не нам, простим смертним у

Божі справи та промисли втручатися. Закохався козак, дівка йому тим же відповіла – най щасливі будуть. То на Січ жінок та дівчат не велено приводити, а в паланках, у зимівниках нікому не заборонено обзаводитися сім'єю. І ніхто – ні батько, ні ненька, ні всі інші у світі суцї не вправі ставати закоханим на переп'ят.

– Чуєш, Савко? – Соломія смикнула осавула за рукав.

– Чого ти кричиш? – насупився осавул. – Не глухий, чую.

– Ми, козаки Війська Запорозького, – каже далі кошовий, – люди вольні – в житті та любові. Кого велить нам серце любити, того й любимо. Хто кому рад, то й гаразд. То й в акурат.

– Чуєш? – смикала Соломія Савку за рукав. – Чуєш?

– Та чого ти причепилася? – супився осавул. – Кажу ж не глухий. Ще мені не позакладало.

– А кошовий і каже писарю, – розказує далі Омелько: – Став свій каламар, клади папір, писало бери до рук та й будемо ми з тобою ордер складати на... – і дивиться на нас примружено, усміхнено, аж помолодів у ту мить, – не на чини-звання, а на любов. Треба й про неї нам дбати, аби й далі лишатися лицарями...

З цими словами Омелько Пугач нарешті розв'язав поворозки на скрученій трубочці, розгорнув папір, обвів усіх значущим поглядом, і врочисто, як дяк у церкві

почав:

«Ордер Кальміуському осавулу Савці Пишногубому.

Хто кого любить, той того і голубить. Не нами це заведено, а людьми, які раніше у світі Божому жили, тож не нам його і рушити. Відомо Кошу учинилося. Пан-товариш наш осавул Савка Пишногубий, згубивши страх Божий, пішов супроти сердечної прихильності своєї дочки Оксани до козака Кальміуської паланки Тараса і чинить спротив їхнім щирим почуттям.

Люди на Запорозжжі, у Війську низовому вільні є. На цьому ми стояли і стояти будемо! А по сьому не гоже чинити насильство і сваволю над їхнім закоханням, понеже любов дається від Бога. Кожен сам собі пан-господар долі своєї і вибирає ту пару, яка йому до вподоби і зовсім уже зле затіяв пан-товариш наш Савка, надумавши дочку свою мимо її бажання і волі насильно заміж видати за нелюба. Забувши, як у нас на Україні кажуть: краще полин їсти, аніж з нелюбом за стіл сісти. То як із ним бідній дівчині ще й жити?!

А тому я, кошовий отаман Війська Запорозького низового, зо всім Кошем, з панами-отаманами, старшиною і знатними урядцями, з сивовусими дідами і батьками, з козаками і випробуваним товариством, з усіма братчиками й зо всім лицарством нашим Оксані виявляємо ласку зичливості, на шлюб її з тим, кого вона

по любові собі вибрала. З молодиком Тарасом, якого вона щиро покохала. І благословляємо молодят на довічне – скількоро їм Господь вділить віку, – благоденство й подружнє життя. Най між ними буде стільки ласки, як у тихому ставку ряски! Щоби молодята, побравшись, збудували собі осідок в Кальміуській паланці – з милим, кажуть, і в курені рай, – чи де-інде серед привілля наших палестин аби жити в нашім вольнім краї в щасті та злагоді. Як то й водиться серед свобідних людей, і най їх добра година знає! Довгого їм подружнього віку та журавлиного крику.

Кошовий отаман

Петро Калнишевський з товариством.

Дан в благополучному місці Запорозького Коша серпня 29 дня 1772 року».

Ось такечки, значить, – підсумував Омелько Пугач своє «читання» (насправді ж він, будучи неписьменний, по пам'яті переказав ордер). – Прошу грамотних самим подивитися на цю реляцію і самим її перечитати, аби переконатися, що тутечки все правда. Як написано, я вам так і відтарабанив.

Частина сьома

Весілля на запорозькому прикордонні

Першою отямилась Соломія і кинулась цілувати – тільки чомусь не Тараса з Оксаною, а Савку, який спершу було пручався та бурмотів: «А я тут при чім?..», а тоді, певно, розпалившись від ніжностей Соломіїних, і собі заходився її цілувати. Так вони якусь мить зосереджено і зі смаком цьомкались, забувши про присутніх.

Омелько Пугач, прискаливши одне око, шкріб бороду, а коли лобизання Савки та Соломії нарешті вгамувалося, урочисто вручив Оксані ордер, як він сказав, «на любов».

– Маєш документ любити свого Тараса по всьому, значить, закону!

Соломія сяяла, наче то їй було вручено таку поважну грамоту на любов. Зблідла Оксана поволі рожевіла, отямлюючись від негаданого щастя. У той час, як Соломія, обнявши Оксану, цьомкала її в щоки, Савка вертівся навколо Тараса, не знаючи, як підступитися до свого старшого табунника і тим більше чи цілувати його – уже було й вуса підкрутив, – але врешті об-

межився тим, що міцно потис йому правицю, потім по-
ляскав парубка по плечу і зрештою назвав його сином.

– Ну, сину, вітаю тебе. Не кожному на весілля кошовий Війська Запорозького таку бомагу дає. А що було між нами, те й загуло! Чи за водою Кальміусу поплив-
ло. Не будемо згадувати старе, ми ж з тобою тепер
уже родичі, а родичам у мирі годиться жити.

Аж тут з-за частоколу вигулькнула голова верхівця.

– Пане Омельку, – звернувся козак до Пугача і, по-
вагавшись, додав: – І ви, пане осавуле... Не знайшли
ми Вихреста – як вітром його видуло із слободи! Чи
крізь землю провалився, чи в Кальміусі втопився –
дідько його знає!

– У нас, у Кальміусі чиста вода, – гмикнула Соломія.

– Кальміус згадали? – насторожився Пугач. – А чи
він бува не махнув на той берег, га?

– Потрібен він донцям, – відмахнувся осавул.

– Може кому й потрібний. Та дідько з ним, – мах-
нув Омелько рукою. – Будемо вважати, що він той...
на крилах полетів. А ми на radoщах, що наша взяла,
можемо йому й простити провини його тяжкії – мо' й
нам колись простять провини наші. Хай поки що Вих-
рест побігає, політає, а там видно буде. У нас зараз
інше на мислі – згідно ордера кошового маємо Тараса
й Оксану благословити на любов та подружнє життя.
Не гоже се діло відкладати – чи багато в нашому житті

таких добрих трапунків лучається? Та й у молодих, – підморгнув, – нетерпіння...

– Але ж у нашій слободі – ні церкви, ні попа, – забідкалась Соломія. – Треба в Самарську паланку їхати.

– Обійдемося. Якщо дозволите мені за попа побути, – зголосився Омелько. – Я серед вас найстарший, то й побуду в молодих попом-батюшкою. А Тарасові заодно можу й батьком весільним побути – ви мені в сім ділі допоможете, тож гуртом молодих і благословимо на щастя та подружнє життя.

– Е-е, не гоже так, – втрутився Савка. – Не коня продаємо, єдину дочку заміж віддаю, має бути все, як у людей.

– Ми ж люди, то й у нас буде все, як у людей, – озвалася Соломія.

– Чого се діло відкладати? Завтра вже понеділок, підуть будні. А свайбу краще зіграти в суботу чи неділю. Субота вже минула, а неділя ось-ось має підоспіти. То чому б нам...

– І не справити сьогодні весілля? – закінчив за неї Савка. – Ще півдня у нас і ціла ніч є. То давайте завершимо сей обід, вип'ємо по келиху за молодих та й заходимося коло весілля.

Випили з охотою, закусили неквапом і зі смаком.

– Добре живемо, – радувався душевному спокою Савка. – Та і як же інакше – раз бо на світі живеш, тож

треба всмак жити, з охотою і радістю – тілесною й душевною...

І ще випили, і ще закусили.

І ще довго неспішно бесідували, радуючись неділі, гарній днині, а тоді Савка звівся, перехрестився і прочитав завершальну після обіду молитву:

– Дякуємо тобі, Христе Боже наш, що Ти наситив нас земними Твоїми благами, не позбавив нас і Небесного Твого Царства. Але як Ти прийшов, Спасе, серед учеників Твоїх і мир дав їм, прийди й до нас і спаси нас. Дякуємо Тобі за даровані яства і питіє. А ще дякуємо Тобі, що послав Ти нам у душі наш мир і спокій і гарну бесіду за цим недільним столом. Амінь!

– Амінь! Амінь! Амінь! – підхопило все товариство.

– А тепер будемо такечки діяти, – розпорядився Савка. – Гуляти – так гуляти! Весілля – так весілля! Тарас з Оксаною, молоді наші, підуть по слободі, як і годиться згукають на обід, на весілля своє слобожан, а ми з Соломією займемося льохом та коморами, дістанемо звідти все, що пити можна і їсти, та й заходимося накривати столи.

– Амінь! – підсумував Омелько. – Я теж готовий. От уже не думав, не гадав, що на Запорожжі, на своїй милій Малоросіянкці ще й на весіллі побуваю і молодих на щастя та долю благословлю!.. А похмелившись вранці та Богу перед далекою дорогою помолившись, мах-

ну через Кальміус на Дон свій, а там... Що буде – те й буде. А буде, мабуть, мені лиха, й пені багато, тож відведу душечку на вашому весіллі, Тарасе й Оксано, живіть у мирі, злагоді, любові.

З давніх-давен в Україні, чи не з часів ще Слов'яно-Русі вінчання складалося з двох частин: обручення і, власне, вінчання.

Обручення починалося ще задовго до вінчання, коли батьки молодих, вперше зібравшись разом, уклали між собою договір, даючи згоду на шлюб дітей своїх, домовлялися про умови шлюбу, а також обмінювалися подарунками і за прадідівським звичаєм вишиваним рушником з'єднували руки молодих.

І хоч часу вже не було на обряд обручення – в обід мало початися саме весілля – зранку батьки молодих (від нареченої – Савка з Соломією, від молодого – Омелько Пугач із сусідкою Пишногубих Христею) все-таки здійснили його – хоч і нашвидкуруч.

Та й пов'язали руки молодим вишиваним рушником, на полотні якого німо співали червонясті півні...

Жених, як і годиться, поцілував наречену і вручив їй – теж, як і годиться, – перстень (його молодому тихцем сунула в руку Соломія із своїх запасів) з перлинкою, що так і сяяла (молода теж сяяла коштовною перлинкою).

Потім весільні батьки обмінялися хлібом, поляска-

ли один одного по руках і рукобиття те було гучним, розпили за традицією могорич.

– За те, що берете нашу дівку, – підняв свій келих Омелько.

– За те, що берете нашу дівку, – підняв свій келих Савка.

– У церкві обручення було б пишнішим, але і в нас не прісно вийшло, – раділа задоволена Соломія, цілючись із «матір'ю» молодого, тіткою Христею, маленькою, чорноокою сміхотливицею. – Дай, Боженьку наш милостивий, молодим нашим щастя міх, добра міх і діточок купу та довгих літ життя у парі, злагоді й любові!

– Амінь, – підсумував Омелько, який крім ролі батька молодого, ще й успішно грав роль попа.

Швиденько (до обіду, до початку весілля вже залишалось обмаль часу) здійснили ще й обряд вінкоплетіння.

Слобожанські хлопці та дівчата, розпашілі й галасливо-сміхотливі (після того, як їх Соломія дечим пригостила) подалися за слободу в степ за квітами для вінків жениху й молодій, що їх лагідно називали вінчатоньками, себто маленькими вінками. З піснями, жартами й вигуками назбирали квітів барвінку, рути-м'яти, ромен-зілля білого, синіх волошок, дикої рожі, а виплітаючи віночки, голосисто виводили:

В долину, дівчата, в долину
По червону ю калину,
По хрещатий барвінок —
Молодій на вінок,
Молодому на вінок...
Із рутоньки – дві квіточки,
Благослови, Боже,
І отець, і мати, —
Будем вінок зачинати...

Весело називаючи молоду й молодого княгинею та князем, одівали їм на голови вінки і повели їх слободою, співанками славлячи жениха й наречену, а на березі ще й побризкали їх літеплом Кальміусу...

А потім замріяно слухали як туркотять у прибережжі дикі голуби, які теж віншували від імені Кальміусу молодих...

Перстеньми молоді, як і велить звичай, обмінялися вже на весіллі, що хутенько зібралося на хуторі в Савки Пишногубого (Чули?.. Збирайтеся швидше, та гайнемо – осавул свою дочку віддає. За кого?.. Та за табунника свого Тараса, котрий Оксану було викрав і з нею на Січ до самого кошового гайнув, а повернулися вони з бомагою, що велить їм на рушник ставати і Савка тому перечити не має права – отаке-то лучилося в нашій слободі!..)

Весело називаючи молоду й молодого княгиню та князем, одівали їм на голови вінки і повели їх слободою, співанками славлячи жениха й наречену...

Жіноцтво й дівоцтво співало весільних пісень, а Омелько Пугач, граючи роль попа (слобожани не відали, хто він такий і де у слободі взявся, тож сприймали його за мандрівного батюшку-розстригу, які мандрують краями від села до села) поставив молодих на простелений рушник, і гучно, як і годиться попу (його закудлана руська борода тільки переконувала слобожан, що він істинний піп, адже місцеві чоловіки борід за козацьким звичаєм не носили, а тільки вуса, що-правда, розкішні, куди тим руським бородам!), так ось він як у трубу ієрихонську загудів:

– Вінчається раб Божий Тарас на рабі Божій Оксані – во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа!

Але перед цим оголошенням Омелько Пугач, погладивши свою вічно закудлану, хоч і розкішну, бороду, чи не громоподібно – і звідки в нього такий голос? З якої труби, схованої в його невеликих грудях лунає?! – запитав молодих спершу жениха, потім наречену:

– Чи по добрій згоді і власній волі береш ти, Тарасе, дівицю Оксану собі в супутниці життя, в дружину вірну?

– По добрій, отче, по власній волі, – підтвердив Та-

раса?

– Чи по добрій згоді і власній волі береш ти, Оксано, собі в чоловіки козака Тараса?

– По добрій, отче, по власній волі, – підтвердила наречена.

– Ну й добре, ну й будьте щасливі, – з радощів Омелько аж руки потер.

Вважалося, що саме в цю мить з неба таємно сходять на молодих Божа благодать, яка й освячує їхній шлюб.

Затим Омелько Пугач (піп!.. Істиний піп!..) підніс молодим срібний келишок з червоним вином, що було змішане з водою і молоді по черзі надпили з нього й Омелько, благословляючи, взяв їхні руки, з'єднав їх у своїх руках, кажучи (певно не від ритуалу, а ввернув від себе):

– Десять пісень у ведмедя (весільчани затихли: чого це він згадує якогось ведмедя?) і всі вони про мед. То хай же у вас, молодята, ваші десять пісень теж будуть про одне і те ж: про любов!

Весільчани схвально зашуміли: ловко ввернув піп-розстрига, ловко! Тримаючи молодих за з'єднані руки, Омелько тричі обвів їх навколо столика, на якому стояла ікона Божої Матері, кажучи:

– Як коло ви щойно зробили нерозривне, то хай і життя ваше буде таким же нерозривним, і великим

кругом на чорній землі в білому світі під сонцем нашим ясным і благодатним, осяяне Божою прихильністю і любов'ю батьківською нашого Господа!

– Ловко, ловко ввернув розстрига, – перешіптувалися між собою слобожани-весільчани. – І де Савка роздобув такого попа?

А «розстрига» тим часом вже співав молодим (і голос у нього гарний, милозвучний) «Многоліття», а скінчивши спів, благословив на столі яства й питія та запросив гостей дорогих здійняти чаші свої во славу молодих, за їхню любов і довге подружнє життя.

А вже за якоюсь там чаркою, як за столами було шумно і гамірно, раптом звелася Соломія (Савка тіпнувшись, здивовано й насторожено скинув на лоба чорні брови свої й навіть нахмурився – що ще затіває язиката й метка його жіночка?)

– Люди добрі й хороші, – почала Соломія, звертаючись до весільчан. – Звиняйте, що не все у нас на весіллі виходить так, як має бути.

– А ось і так у вас, так! – загули весільчани. – Не гніви Бога, Соломіє, усе на вашому весіллі так, як у людей має бути.

– А я кажу: так і трішечки й не так, – гнула своє жінка (Савка вже совався на лаві й намагався шпигнути жінку під столом у стегно). – Не штрикай мене, чоловіченьку, в ті місця мого тіла, які ти любиш пестити, –

з усмішкою, що й геть обеззброїла чоловіка, одказала Соломія. – Кажу, трішечки не так, бо за звичаєм батьків наших та дідів треба було нам на весіллячко наше наварити медовухи – чи не так кажу? І медком пригостити молодих. Солоденьким медком. А потім їм щодень підносити по чарці солоденького медку аж цілий місяць. Щоби од того меду у них перший місяць життя їхнього був медовим – чи не так кажу? Щоб солодко-солодко їм було.

– А це вже молоді, а вони у нас бойові, хай самі подбають, аби їм солодко було, – підморгнув Омелько. – Хай такечки любляться та милуються, то й буде їм мед та медовий місяць!

– Воно й такечки, – погодилася з ним Соломія, – але було б ще лучче, аби ми таки медку наварили. Та не встигли. Коли варити, як у нас і дня зайвого не виявилось. То я тільки й устигла оце, – в руках Соломії невідь звідки взявся пучечок квітів з дрібними волосистими суцвіттями і такими ж колосками, – нарвати у степу медової трави – так у нас, на Україні нашій зветься сіє зілля. Його вручаю молодим – щоби запахущим та солодким був у них місяць медовий. Засушіть ці квіти, і хай вони будуть за сволюком у вашій хаті, яку ви ще збудуєте, нагадувати вам про весілля ваше, про те, що має у вас бути гірка солоднеча. Мед і солодкий, і водночас гіркий – як і життя наше. Будуть

у ньому й солодощі, буде в ньому й гіркота – все у волі Божій. Пам'ятайте, що без гіркоти люди не живуть, а з гіркотою і солодке до вас прийде.

Савка, вже не криючись, закохано дивився на Соломію – так ось яка вона, виявляється, у нього. Прямо бісова баба, зух-молодиця. Усім носа втерла і сказонула від душі й добре. Еге, тільки в нього така жіночка файна, тільки йому дісталася... І від почуттів, що нахлинули на нього, Савка простягнув руку і під столом легенько вщипнув Соломію за круте стегно та ще за одне делікатне місце – так він виявляв свою любов, і Соломія це розуміючи, не образилась, а тільки посміхнулася йому – теж з любов'ю...

Уже зійшло сонце – спершу червоне, без променів і тепла, а потім воно хутко зробилося золотистим і, дихнувши теплом, почало осявати землю, а весілля на хуторі в осавула Савки Пишногубого, на якому гуляла вся Слобода Кальміуська, усе ще чаркувало, танцювало й співало, віншуючи молодих, яким сам пан кошовий отаман, сам Дід – про те неодноразово говорилося за столом – видав – нечуваний до того випадок! – ордер на любов, чим дуже пишався осавул, раз по раз не стомлюючись нагадувати гостям дорогим, що його дочку, незрівнянну Оксану, благословив на любов сам отаман Війська Запорозького.

А втім, гуляли до нового сонця лише найвитривалі-

ші весільчани, а ті, хто не належав до таких чи поспішив перебрати зілля огненного, яке щедро лилося за столами у хаті й у дворі – кому не вистачило місця під дахом, – так ось такі вже хропіли – хто де впав – у хаті й у дворі, і навіть на вулиці – зібрався такий весільчанин під ранок іти додому, та далі як за хвіртку й не здолав шлях. Через них переступали витриваліші й робили своє – танцювали-співали, пили-гуляли на втіху собі та молодим свайбували на довгі літа щасні.

Коли вже сонце із червоного зробилось золотистим і по-денному гарячим, Омелько Пугач вийшов з молодим у двір подиміти люльками та чомусь і забарилися.

Спохопившись, де ж молодий, чого це його довго не видно, Оксана у весільному вінку (її ще чекав ритуал знімання вінка й одягання на голову очіпка з наміткою, адже вона вже віднині і до віку заміжня жінка) і собі вийшла у двір, але ні Тараса, ні донця там не було. Ні серед тих, хто ще сьак-так сновигаючи, тримався на ногах, ні серед тих, хто по-богатирському хропів посеред двору.

Виглянувши за хвіртку частоколу, Оксана побачила їх на недалекому звідти березі Кальміусу, куди полого збігала вулиця і подалася до них – незважаючи на ніч, проведена за столом і в центрі уваги, не пішла й не побігла, а наче на крилах полетіла – легко і радісно.

Тарас сидів на човні, що ткнувся носом у прибереж-

ний пісок, а донець, стоячи по коліна в річці, дивився у воду як у люстерко і шаблюкою своєю підправляв собі бороду, що геть розрослася на його парсуні...

– Поперла, як бур'янище на забутому городі, – загледівши Оксану, поскаржився Омелько. – Вимахала, як у старого діда і мене вже й справді ваші люди за попа-розстригу сприймали, а я ще ж молодий козак. Га, Оксано, молодий? Я тебе молодою величав, повеличай і ти мене хоч разочок молодим, га? Га?

– Молодий ви, молодий, дядечку, – заспокоїла його Оксана, сідаючи на борт човна біля Тараса, тепер уже чоловіка свого.

Омелько вправно орудував лезом шаблі й у воду летіли шматки його бороди.

– Як ти, кохана жіночка моя, – пригорнув Тарас молоду свою дружину. – Мені все ще не віриться, що ти моя. Уже – моя! – крикнув він так, що Омелько здригнувшись, ледь було не відчикрижив собі шмат щоки з бородою, а тому тільки сердито сплюнув.

– Але, дядьку і батьку мій весільний, я все ще не можу отямитись від негаданого щастя.

– І я теж, – озвалася Оксана.

– Щоб ви ніколи й не отямлювалися від щастя! – заглядаючи у воду, бурмотів донець, вправно орудуючи шаблюкою як ножицями і справді вже стаючи на позір значно молодшим.

– Глядіть, не перестарайтесь, дядечку Омельку, – сміялась Оксана. – Бо як повернетесь на свій Дон, ваша жінка й не впізнає вас – скаже якийсь парубок прибув!

– А я тому молодий, що й не жив ще, а тільки починаю жити і надумане вершити.

Упоравшись з бородою, задоволений Омелько сунув шаблю до піхов, вибрів з річки й присів на піску біля молодих.

– А чого це вас, дядечку Омельку, з Тарасом так довго не було із Січі? Ледь дочекалася вашого повернення.

– А того, що Тарас разом зі мною по запорозькій вольниці помотався. Мав я на Січі з деким зустрітися – і з козаками, із старшинами, погутарити з чесним народом, спільне діло обмізкувати. От і забарилися. А згуртував я ваших козаків на спільне діло, на діло велике, на справу, може, й навіть царську.

– На яку, яку?

– На царську, дочко, – без тіні усмішки пояснив Оксані. – Тих, хто готовий новому цареві служити, збирав-гуртував.

– Але ж у нас немає царя, – подивувалася Оксана. – Чула, що в Петербурзі цариця якась є.

– Та є, щоб... Щоб їй і добра не було, німкені клятій, повії та шльондрі солдатській і генеральській! – рап-

том зі злістю, що так не пасувала до гарного ранку, вигукнув донець, чим аж наполохав Оксану, бо ж мала його за доброго й лагідного. – А цар у нас буде. Цар Петро Фе – Об'явиться.

– А де ж він візьметься?

– Об'явиться.

– Таке чудне ви говорите, дядечку Омельку, що аж страшно стає.

– Багатьом воно спершу чудним видається – чує моє серце. А потім і не чудним буде. Як збагнуть, що будуть вони служити не якомусь там цареві, а свому, народному...

– А хіба царі бувають нашими, себто народними?

– Не були, так будуть. А чо? Хіба чорний народ не може собі царя мати? Не все ж дворянам. Урвалася коту масляна, тепер наше времня настає. От ви, за-порожці, самі собі кошового вибираєте, а чого ми собі царя не можемо виговорите, га?

– Дак то ж кошовий, – невпевнено протягнула Оксана, – а то... цар. Ой, чудне ви говорите, дядечку Омельку, чудне і страшне.

– А в мене, як у того ведмедя, що я його за вашим весільним столом згадав. У нього десять пісень і всі про мед, а в мене сто пісень і всі про народну неволю, про долю нашу кріпацьку, горьовану. А хто як не свій цар, наш народний, нам її покращить? За нашою до-

помогою, ясна річ. І-іть, що я вам, молодята, скажу, – розійшовся донець, і очі його заблищали, і в них спа- лахували якісь іскорки ще далекої грози, яка вже ось- ось прийде й сюди. – Не всі царі погані, не всі злії та лихії. Трапляються серед них такі, що за простий на- род – не дивуйтеся! – горою стоять. Тіко їм дворяни прокляті палиці в колеса встромляють, добрих царів зі світу білого зживають – ось чому ми їх і не знаємо. Дворяни залишають тіко царів до народу недобрих, а ми думаємо, що всі царі такі лихії. А то ж тіко пе- ребрані, бо добрих зі світу білого зживають дворяни. Як от Петра III... Чулись про такого монарха руського, законного? Аби він бува не дав волі чорному наро- дові, жінка його, Катька-німкеня, шльондра солдатська та генеральська, разом із дворянами та любасиками, возлюблениками своїми, у Петербурзі мужа вбила, а сама на престол вилізла – царювати і нами правити, та нас прямцем у могилу заганяти... І-іть, ще більші права, перелюбка, дворянам пороздавала. Та своїм милоданам. Навіть указ видала «Про вольності дво- рянські». Не народні, а дворянські. Щоби дворяни на- род ще більше той... до нігтя! Щоби гнобили, значить, кровососи нас! Вони й гноблять. А чого б і ні? Пра- ва теперя мають, які нам і не снилися. От від чого у нас такі біди превеликі, такі ярма та кайдани тяжкії. А повернемо Петра III на престол... Ні, ні, не загинув

він. Насправді, – повідаю вам найбільшу тайну – його величність під час дворцевого перевороту спасся. Чудесним робом. І з Петербурха мерщій ходу! Звідтоді десять літ минуло і де Петро за цей час тіко не побував, ховаючись від дворян та від Катьки, зміюки, яку на своїх грудях пригрів! І в Києві був, і в Польщі, і в Єгипті теж був, і в Римі, і в Царгороді! І навіть на Тереку та на Дону! А в Царицині довелося збіглому і в хурдизі посидіти. Але Господь допоміг йому вирватись.

Десять літ скитався наш цар-государ, аби дізнатися як живе простий народ, а це вже, слава тобі Господи, об'явився. Побачив страждання народу, то й вирішив об'явитися на три роки раніше положеного строку. Щоби всіх підневільних за собою повести. І на Дону та в Росії буде тоді воля, і на Запорожжі та в Малоросії... Коли з'явиться наш, народний цар-государ?

Кажу – ось-ось...

І об'явиться він під ім'ям простого донського козака...

Під яким?

Поки що сіє тайна є. Але скоро, дуже скоро вона стане всім відома...

Так що кажу вам: братчики любі, годі нам терпіти, пора вже коней сідлати, шаблі попередньо поголивши, мушкети готувати, порохом та свинцем запасатися й підемо разом з його величністю Петром III, царем на-

шим народним – за волю і кращу долю боротися!..

– Ой, страшнюще ж ви говорите, дядечку Омельку, таке, що й слухати лячно, – зізналась Оксана, присовуючись ближче до Тараса і далі від донця. – Таке, що й не второпаєш що й до чого...

– Як почнемо – всі второпають. Від Дону до Петербурха всі второпають, але декому тоді вже пізно буде. Кінчається їхнє времня!

– Я вас, дядечку, таки й справді почала боятися. Іноді думаю, хто ж ви насправді? За кого ви себе видаєте? Чи – намірились видавати – як краще не знаю сказати. Іноді мені здається, що ви й не донський козак насправді.

Омелько довго мовчав, попихкуючи люлькою та за звичкою пальцем порпаючись у своїй бороді, а тоді, підхопившись, сів.

– А насправді я – донський козак, дочко. Принаймні був ним. Ну, ще весільний батько твого нареченого, а тепер уже чоловіка. А ще – хорунжий Війська Донського. Як не як, а офіцерський чин маю. І ще один маю чин, але про нього... про нього потім. Усі почують і ви почувете – Расея-матушка ще про мене заговорить. І прокляне. Одна Расея-матушка, а друга, друга... може коли й згадає, що був, мовляв, такий разудалий донський козак, родом малоросіянин, із українських черкасов. Та – годі про це. Усьому свій час. Прийде й наш

час, коли й про нас півні на святій Русі запіють.

А тепер, молодята, ходімо на ваше весілля: гулять – так гулять, день ще тільки починається.

Але на весіллі Омелькові Пугачу більше не вдалося побувати. Тільки він те сказав, як по той бік річки, на завжди пустельному й безлюдному донському боці негадано з'явилися два вершники з сумками, притороченими до сідел. Вони спинилися на кручі напроти Слободи й один з них гучно крикнув:

– Агов, сусіди?! Агов, черкаси!.. Прийміть донців у гості.

– О!.. Кажись дідько земляків приніс, – буркнув Омелько і швидко присів біля човна, стараючись, аби його не видно було з-за борту.

– У нас кажуть: незваний гість... – почав було Тарас, але на тім боці його не дослухали.

– І в нас кажуть: гірше татарина. Тіко ми по делу. От нашого атамана к вашему полковнику. Говорят, у вас скрывается наш перебежчик, беглый хурунжий и вор...

– Ніякого збіглого хорунжого у нас немає і не було.

– Об этом мы и потолкуем с вашим полковником. Гони лодку, хлопец, будя языком болтать, а там мы сами разберемся, кто у вас...

– Доведеться тобі, Тарасе, пливсти за ними на той берег, – з-за човна тихо озвався донець. – Бо інакше

від них не відчепишся. І хто ж це, яка бісова личина застерегла, що я тут? Чи не Вихрест бува? Щез він, як крізь землю провалився. Міг і махнути на той берег, а перші пости донців звідсіль недалеко. От і застеріг їх... Але так чи інак, гадать нема коли. Пливи до них, хлопче, на той берег, а я – за тобою крадькома та спідтишка. Пора вже й мені на Дон повертатися, а вони хай мене шукають тут, у вас.

– Але ж вас там схоплять, батьку мій весільний.

– Вовка боятись – у ліс не ходить. Якщо ті двоє що й схоплять, то хіба що облизня. А як далі буде, то, як сліпий казав: побачимо, хто кого. Може, я їх, може, вони мене, а тіко нічиєї в моїй грі не буде. Сідай на весла, а я за човном непомітно попливу, виставивши з води хіба що носа... А ти, молодая, чи вже молодуха, – до Оксани, – покедова зоставайся щаслива. Любові тобі й чоловіку твоєму та миру. Та хоч іноді згадуйте дядька Омелька. Дасть Бог ще зустрінемось. Ви ще почуєте про донського козака Омелька Пугача. На Запорожжі я все, що задумав, зробив, з ким треба було зустрітись – зустрівся, пора й на Дон повертатися та за діло велике братися. Або пан, або пропав, а двічі, кажуть, не вмирати. А раз усе одно доведеться – хоч праведник ти, хоч грішник. То краще життя не за так оддам, а продам. Та подорожче. Більше всього я на Дону не довго забарюся, подамся на річку Яїк до тамтешнього козацтва.

Зело кепсько їм там живеться, гноблять їх нещадно. Не кажучи вже за башкирів та калмиків. Чи й руських селян. Розпалю пожежу! Ой, розпалю!

– А наше весілля ще й не закінчилося, – зітхнула Оксана.

– Догуляємо іншим разом – як волю здобудемо. А покедова – прощайте та лихом не поминайте Пугача-малоросіянина, котрий з Дону-батюшки.

Оксана ще й справді і почує, і наслухається про дядька Омелька, але те станеться пізніше, через рік...

А тоді вона з тривогою в серці, що чомусь сполошено в грудях колотилося, ходила берегом сюди-туди, в неспокої дивлячись, як Тарас веслує човном на той берег, а донець позаду пливе у тіні корми.

Він плыв, не виймаючи з води рук, тільки голова над водою, власне борода й ніс стирчали.

Спершу вона бачила голову, а далі, як збільшувалась відстань між берегом і човном, голова зникла.

Коли вже човен доходив до того берега, донець пірнув, під водою проплив до прибережних зарослів куги та рогозу, й затаївся там.

Бачила, як човен ткнувся носом у пісок, один з прибулих, певно старший, ускочив у човен, щось сказав, і Тарас повернув назад до свого берега, везучи в човні незваного гостя – він непорушно бовванів посеред човна.

Другий прибулець, товариш його, залишився на березі й знічев'я щось там шпурляв і шпурляв у воду. їхні коні стояли на кручі. Та ось по якомусь часі (Тарас з прибульцем, який усе ще стояв у човні бовваном, уже долав середину річки) на кручі вигулькнула знайома постать. Омелько Пугач? Що він задумав?

Той прибулець, котрий залишався на березі, стояв спиною до кручі й отже, не бачив ані коней, ані Омелька біля них.

Оксана почала здогадуватися, що задумав їхній весільний батько і за сумісництвом піп.

Ось він вигулькнув між кіньми, прудкий, легкий, наче не йшов, а низько над землею пронісся-пролетів, поляскав рукою гнідих по шиях, певно, заспокоюючи їх, мить – і опинився в сідлі одного з них. Наче там зроду-віку й був. Козак!

Істиний козак, для якого кінь і друг, і брат, і товариш, і батько рідний. Сидячи в сідлі одного коня, другого прихопив за повід, бо коли він з гиком та свистом – як на Дону кажуть, «с удалью» – помчав з кручі, аж сорочка позад нього здулася пузирем і лопотіла, наче в нього вирости крила, другий кінь побіг поруч.

Ясно, донець прихопив його, аби земляки не могли скористатися ним і кинутись у погоню. А так, доки коня найдуть – та й де вони його нашвидкуруч знайдуть на пустельному березі, – з нього й слід прохолоне.

Мить і весільний батько зник з кручі – певно, спустився в низину.

Зник, як його й не було.

Козак, котрий знічев'я шпурляв камінці на березі, зачувши гикання та свист, різко оглянувся, як уже коні, зменшуючись, зникали за кручею, заметався берегом, але доки він вибирався на кручу, чіпляючись перев'яззю шаблі за кущі, з коней і тупіт затих, то він, опинившись наверху, забігав сюди-туди і з відчаю стрельнув з пістоля в небо.

А той, що був з Тарасом у човні, теж вихопивши пістоль, вистрелив у небо над Кальміусом і щось закричав. Розмахуючи пістолем в руці, не втримався на хисткій плоскодонці, не зберіг рівновагу й лантухом шубовснув за борт – аж бризки шугнули вгору!

Тарас на веслах сміявся.

Оксана сміялася на своєму березі...

Молодцям тоді було як ніколи весело, і вони як ніколи були впевнені у своїй будучині – неодмінно сонячній, незахмарено-щасливій, адже все найгірше – теж були певні – для них вже залишилося позаду, а попереду, започатковане їхнім весіллям, почнеться тільки нове, неодмінно нове життя на берегах благословенної Золотої Річки.

Так вірилось, вірилось кріпко і кріпко хотілося, аби так і було.

А про те, що насправді їх чекало попереду, які пригоди і лихі трапунки, молоде подружжя тоді, першого дня після весілля, і не підозрювали.

А втім, усьому свій час – і добру, і злу, щастю й нещастю, лихові й приязні, сміхові і сльозам...

А поки що вони сміялися: Тарас у човні посеред Кальміусу, над яким уже потягнувся в піднебессі журавлиний ключ, Оксана – на березі Золотої Річки...

Частина восьма

Гей, пропадати козакові та в темному лузі...

Загалом – і про це треба ще раз нагадати – 1772 рік був найщасливішим роком у житті осавулової доньки Оксани Пишногубівни, яка звідтоді, як і годиться, стала носити чоловікове прізвище Кожум'яка.

– Тепер ти дружина козака, а тому – козачка, – сказав їй батько, і пишаючись, що в нього донька – дружина козака.

Батько після «Ордера на любов» кошового Калниша («Сам Дід, сам Дід видав, а військовий суддя на ордері срібну свою печатку вліпив!»), нарешті змінивши гнів на милість, визнав зятя ледь чи не за кращого серед усіх зятів. Ба, навіть, пишався ним, як рідним сином, усім при нагоді й без неї хвастив, що тільки його дочці на всім Запорозжжі пан кошовий отаман Війська Запорозького низового видав «таку бомагу», яку до того нікому на любов не видавав, тож кращого зятя як у нього годі й шукати, бо кращого і немає, і бути не може. (Що, що, а похвастати пан осавул і вмів і любив!) Зі своєю ключницею, котра вже давно стала господинею його хутора, Савка нарешті таки узаконив як і на-

лежить шлюб, і Соломія стала і де-юре господинею хутора в Кальміуській Слободі на східному пограниччі січових вольностей і так непомітно взяла у свої руки і самого осавула, і все господарство, що до біса гоноровитий та амбітний Савка незчувся, як і опинився під жінчиним каблуком. І частенько, бувало, звідтоді казав: «Ми з Соломією...» або: «Моя Соломія як скаже – так наче зав'яже! Сам кошовий тоді не попре проти неї, вражої баби!» Челядь, яка зверталася до нього з чимось по господарству, тепер тільки й чула: «Ідіть до пані Соломії, як вража баба (це в його устах звучало як найвища похвала), звелить – такечки, значить, і буде. А моя справа – козакування!..» Хоча Соломія («вража баба») ні-ні, та й у саме його козакування втручалася й іноді навіть гасала – чи не від повноти щастя? – конем до бекету (з якихось там пір вража баба почала полюбляти гасати конем!) і серед бекетових козаків наводила лад. «Істино вража баба, – дивувався осавул. – Та з такою і сам дідько не зладить».

І ще бувало, казав, підкручуючи свої чорнющі вуса: – Вона, Соломія моя, така. Де не сій її, а вона й там вродить, – це він казав бекетовим козакам, які іноді скаржилися, що осавулова втручається в козацькі справи (Соломія, ніде правди діти, ганила їх, що на бекеті в них не завжди чисто, а здебільшого просто безлад). – Кажу ж вам, мені ще й поталанило. Іншим

така вража баба і за великі гроші не дістанеться, а мені дісталася за так! А що тикає вас пиками, звиняйте, в сміття, так вона й права. На бекеті повинно бути так же чисто й ошатно, як у Соломії у дворі. Учїться в моєї жіночки, і вам тоді ціни не буде.

Нарешті життя на хуторі осавула почало налагоджуватися і входити у звичайну колію. Тарас Кожум'яка ніс службу козаком-сторожовиком при Кальміуськім бекеті (Соломія того й почала туди внаджуватися, аби «глянути одним оком, як служить зять»), де й пропадав днями. Іноді й ночами. Ногайці наче забули про Кальміуську паланку, яку в минулі роки шарпали немилосердно, тож осїнь і зима 1772 року і весна наступного були спокійними. Казали, що кочовики колошматили Самарську паланку, спрямовуючи туди свої набіги, але все ж доводилося дивитися в оба і вуха тримати на маківці, час од часу вирушаючи на поміч сусідам, якщо тим дозволяли ногайці.

Оксана допомагала Соломії по господарству і коли з'являвся Тарас, радощам не було меж. Батько обіцяв наступної весни виділити їм ґрунт під власне господарство, дати коней та худобу (як придане за дочкою) та, збудувавши їм хату, відселити їх на самостійне кипіло. Правда Оксана губилася, не знаючи як їй тепер називати Соломію – тітонькою, як раніше, мовби незручно було, а матір'ю чомусь язик ще не повер-

тався. Поки що відносини їхні підтримувалися на рівні подружок – старшої і молодшої, хоч Соломія ні-ні та й звала її дочкою, а втім, в Україні старша жінка, як відносини добрі, завжди може назвати молодшу дочкою, або й дитиною.

Оксана розквітла, погарніла і тихо сяяла, радуючись своєму негаданому щастю. Навіть вагітність звідтоді йшла їй тільки на користь. На початку літа наступного року вона народить хлопчика, якого на сімейній раді назвуть Омельком – на честь донця Омелька Пугача, який визволив їх з ногайського полону, а на весіллі був за батька молодому. Все складалося добре, але щастя ніколи не буває довгим, як і спокій в душі. Батько виділив їм по весні ґрунт і заходився стягувати матеріали для будівництва хати, як тут і зчинилося... З початком літа 1773 року все змінилося в гірший бік і звідтоді спокій та удача ніби почали обминати Кальміуську паланку, Слободу та її насельників. У липні на південні краї паланки напали ногайці і їх ледве відбили, а в серпні почалось щось несусвітне творитися по той бік Кальміусу, в землях Війська Донського, чиї козаки буцімто – доходили й такі чутки, що їм спершу не хотілося й вірити, – повстали проти влади – за волю і кращу долю. Савка Пишногубий спершу не йняв віри тим чуткам, а тоді, як вони підтвердилися, почав обурюватися:

– Та звідки та голитьба, сірома й голота окаянна, хоч знає, яка вона – краща доля і краща воля? – питався невідомо кого і невідомо кому доказував свою правоту – як він її сам розумів. – Панами всі не постають, хоч як не пнися, як не бунтуй, як не галасуй, усе дно комусь же доведеться й сіромою бути. Бо як же без неї, без черні, га? Де це бачено, де це чувано, щоб самі лише пани були? Та й над ким же вони тоді панами будуть? Над іншими панами? Ні, такого у світі ще не було й ніколи не буде – хоч і гопки скач! Так уже від Бога повелось, що є пани й підпанки, голота і бидло, є старшини й прості козаки, як і прості люди, є превосходительства і бидло – як же інакше? А якщо бидло захопить владу, то завтра воно постає панами і почне інших гнобити, підминаючи під себе, вивершуючись над ними. І тоді одні пани змінять інших, а бидло як було, так і буде. Не нами це заведено, не нам його й руйнувати. Так до нас було за батьків наших і дідів, так при нас є, так і після нас буде. Та й царі з панів завжди будуть, а з сіроми царі щось не виходять. Із грязі та в князі можна потрапити, але такі князі гірші старих князів. Із сіроми бувають тільки хараміжники та ватаги, які бунтуються, бунтуються, покіль і не загойдаються під шибеницями. А захоплять владу, так інші під тими шибеницями загойдаються – святе місце порожнім ніколи не буває.

Але сусідні козаки гадали по той бік Кальміусу певно інакше, коли забагли кращої долі та волі, як і життя панського. Не вони перші, не вони останні. До них обпікалися й вони обпечуться...

Виходило мовби ж і так. Проте дехто з козаків чи не знав цього, чи вірив, що їм удасться те, що нікому до них не вдавалося – навіть Стеньці Разіну, на що вже башковитий був народний вождь. А чим закінчив? Отаманом він був справжнім, а захотілося ще більшої влади – повів голоту з козаками на Волгу та Яїк і, кажуть, аж у Персію водив своїх зірвіголів, а своїми ж був виданий і, врешті-решт, таки потрапив у Москву, яку до того погрожував узяти, але опинився на пласі. Був він міцний дужак, моцар із моцарів, наче із заліза вилитий, відважний, жорстокий і хитрий. Тож йому, жорстокому, і кару влаштували жорстоку, але він не зронив і слівця, не застогнав, і навіть не поморщився. Лише братові своєму легкодухому, який тримався при страті не на належному для козака рівні, крикнув:

– Годі соплі розпускати, брате, ти ж не баба! Погуляли ми з тобою уволю, відвели душі, тепер доведеться й потерпіти трошки.

Спочатку йому, покладеному на дошки лобного місця, відрубали праву руку вище ліктя, потім ліву ногу нижче коліна. Він навіть крізь стиснені зуби не застогнав, не ворухнувся – не людина, а камінь! Уже було

подумали, що він мертвий, та коли брат його Флор за-
баг просити в царя помилування, раптом грізно крик-
нув:

– Мовчи, собако!!!

За переказами народними, Стенька Разін, готую-
чись до смерті, прохав, аби його поховали на пере-
хресті трьох доріг, що ведуть до Москви, Астрахані та
Києва...

А ще раніше Разіна з царем затіяв війну інший на-
родний ватаг Іван Болотников. Цар пообіцяв йому
свою милість і він, з'явившись до царя при зброї, здав-
ся на милість. Зброю поклав перед царем Шуйським,
бив йому чолом до землі і поклявся служити цареві
до гробу, якщо той його помилує... Цар не помилував:
Болотникову спершу викололи очі, а потім його утопи-
ли...

І ось у козаків з річки Яїк з'явився новий вождь і ге-
рой, якийсь козак Пугачов і пообіцяв усім волю і кра-
щу долю. Як до того обіцяли ще раніше кращу долю
та волю Іван Болотников та Стенька Разін. Звали того
Пугачова Омеляном.

– Господи Боже, – чомусь жахалась Оксана, притис-
куючи до себе сина свого, маленького Омелечка, наче
йому щось почало загрожувати: – І чого це донського
поводиря-отамана так звати, як мого синочка?

Одні називали предводителя повстання на Яїку з

повагою – Омеляном, інші – чи не зневажливо – Ємелькою. Щось знакомите вчувалося Оксані в імені та прізвищі того ватага Пугачова, який підняв бунт на річці Яїк, але вона спершу й подумати не могла, що добрий дядечко Омелько Пугач, якого вони з Тарасом рятували, як він пораненим потопав у Кальміусі у сімдесят другому році і був весільним батьком Тараса, і бунтівник та проводир донських і яїцьких козаків, проти якого петербурзька цариця кинула свої війська Ємельян Пугачов з Яїка чи Дону – це одна і та ж особа.

Вірила тому і... не вірила. Надто добрим був дядечко Омелько Пугач аби стати грізним Ємельяном Пугачовим, якого злякалася, казали, навіть сама цариця...

Восени сімдесят третього в Кальміуській Слободі зачали з'являтися загони січовиків і посполитих, вони прибували кінно і пішо з невеликими обозами й самі себе називали охотниками. Бо ж зібралися по своїй охоті та добрій волі й направлялися буцімто на Дон і далі до «самого» Пугача – підсобляти йому в боротьбі за кращу долю і та волю – таке придумали. Як ніби вона десь є. Чи може бути – краща доля та воля для чорного люду?

Але тільки на Україну дійшли вісті (а такі вісті доходять швидко, бо крилатими вони стають), що якийсь Пугачов, донський козак зібрав велике військо козацьке й народне та жалує всіх «вольностию и свободою и

вечно козаками бути», селяни й козаки України почали гуртувати загони, громили поміщицькі маєтки і закликали всіх іти до Пугача: «Допоможимо Ємельці здобути волю, вона й до нас тоді швидше прийде».

Запорожці, селяни й міщани збиралися в кінні загони без обозів, роблячи великі переходи поспішали в пониззя Волги, де поблизу Дмитрієвська (після 1780 року Камишин) до Пугачова приєдналися 600 чоловік «малороссийских казаков конных». Запорозький козак Дударенко, пізніше обвинувачений владою в підбурюванні селян проти поміщиків та в намові їх іти до Пугача, свідчитиме, що після поразки повстання «немало де брата нашего запорожца за то российское начальство на кобылу⁶ клало».

Часто козаки нападали на загони урядових військ, які йшли з турецької війни придушувати повстанців Пугачева. Потерпівши поразку біля Чорного Яру восени 1774 року, Пугачов чи не останню надію покладав на запорожців: «Я де думаю ийти вниз по Волге, и собрав на ватагах хлеба, пробраться морем к запорожским казакам».

Не судилося, хоч його полковники Ємельянов і Стодола в січні сімдесят четвертого і приїздили на Січ за збройною допомогою. Та й багато повстанців, ховаю-

---

⁶ Лава, на якій карали засуджених, попередньо прив'язавши їх за голову, руки й ноги.

чись від царських військ, пробиралися на Січ у пошуках рятунку.

Але ще вірили в перемогу повстанців і в Слободу прибували все нові й нові загони і просто групки, після далекої дороги ставали на березі Кальміусу табором на день-другий, очікуючи тих, хто відстав, підгодовували коней і самі, підістававши ложки, купно всідалися коло казанів з пшоняним кулешем, що його під зоряним небом біля багать засмачували салом, і спали, де хто простелив чумарчину, підіклавши під голову часто власний кулак...

А другодні бродом – вище Слободи за Лисим яром, де через річку тягайся піщані мілини й на кінець літа з'являвся брід – перебиралися на донський берег і зникали в чужій стороні. Багато хто – назавжди. Прощаючись, хвацько казали, що їдуть на Дон, а звідти на Яїк-річку пособляти своєму цареві виборювати кращу долю та волю – як ніби вона, голота неприкаяна, знала, що таке краща доля, адже її ніколи не мала...

Коли Савка слухав ті, як він казав, теревені, то тільки головою хитав:

– Хай спробують ще й ці. Коли набридло жити, хай у землі полежать. Тіко чого туди спішити, квапитись, як там все одно всі будемо, як кожному надійде черга. А поки живеш – про життя думай, обживайся краще, а на плаху завжди можна встигнути. Думають, вони

більші вумники за тих, які раніше них починали, а скінчили чим? Поклали голови свої молодецькі на плахи! Руки-ноги їм спершу відрубували, а вже потім і голови сікли і все верталося на круги своя. Бо ж недарма сказано у Святому Письмі: не суди, то й не судимий будеш. Берешся за шаблюку, отримуй шаблюкою по власній шиї, бо шаблю крім тебе вміють тримати й інші. Як у світі поділено на бідних та багатих, на старшину й голоту, такечки й буде, покіль сонце в цьому світі сяє. А вони... Райської життя похотіли. А що буде, як у всіх райське життя настане? Що буде, як пекло зникне, га? Як же дізнаються тоді про рай, з чим його порівняють, як пекла не буде? Ні, раз уже без пекла не можна бути, то й раю без пекла теж не буде. Ось тільки нам завжди чомусь більше раю хочеться, а хіба ж його всім настачиш...

То зненацька виявляв нечувану для нього щедрість і заходжувався роздавати охочим поборотися за кращу долю та волю сало і торби пшона для кулешів, у слобожанських рибалок у такі дні купував в'язки сушеної риби і роздавав її охотникам, які збиралися переправлятися через Кальміус на той берег. А декому так навіть і коней давав, що й зовсім було дивиною.

– А чого, хай їдуть. А раптом на моїх кониках виборють кращу долю і волю, га? За молодості і я колись був таким, на підйом легким. Тіко що, так і хапався за

шаблю та біг, де куча... Теж вроді як за правду боровся, за волю і кращу долю. Але – відбігав своє. Хай вони тепер побігають, а мені ниньки й осавулом непогано. А там, дасть Бог, і до кошової старшини дослужуся. А чого? Не святі горшки ліплять, казав мій дід. Та й сам я не з лопуцька.

І так, бувало, розщедрювався, що навіть Соломія його не впізнавала та стримувала. Не впізнавала в такі дні свого батька й Оксана, а він замріяно казав:

– Ех!.. Коли б я був молодшим. Літ так на двадцять, їй-богу, теж поперся б на Дон. А так... Пізно вже. Та й життя мене пом'яло, крила мої підрізало. Чи, може, й поумнів нарешті, га? Тепер я наче та риба, яка шукає де глибше...

Аж тут на запорозьке прикордоння такі чутки почали доходити, що спершу їм ніхто й віри не йняв. Та й не могло такого бути – хіба що уві сні таке може пришитися. Почали пасталакати, що насправді дядько Омелько Пугач – чи по-їхньому Ємельян Пугачов, – насправді ніякий не донський козак, а – страшно й сказати – цар Петро Федорович! Не більше не менше! Його буцімто хотіла колись вбити рідна жінка і царську владу в нього відібрати, але він, хоч і втратив владу, сам чудом-дивом спасся, довго світами блукав – під прибра-ним ім'ям донського козака Ємельяна Пугачова (він же Омелько Пугач), а це об'явився, відкрився і на Повол-

жі збирає народне військо – з козаків, селян, міщан, з іногородців, башкирів та калмиків, і збирається вести їх на Москву й Петербург, аби невірну жінку покарати, законну владу собі повернути і дати народу волю, адже під час блукання надивився, що з народом пани творять...

Ось до нього, на річку Яїк, де він отаборився, і завапилися запорожці, козаки, селяни та міщани з Лівобережної та Правобережної України й Слобожанщини. І буцімто їх збирає і в загони гуртує якийсь осавул Василь Журба-Злий, уже в чині наказного полковника. (Чому він Злий? А Бог його знає – життя таке, що ні від чого бути добрим!) Згодом, правда, виявилось, що ніякий він не Злий, що то їхній знайомий осавул Василь Журба, побратим Омелька Пугача по війні з турками, який його до кошового Калнишевського возив...

Про вовка промовка, а тут і вовк на поріг. Тільки погомоніли про Василя Журбу, аж і сам він заявився в Слободі, прямуючи на той берег Кальміусу. Оксана його й упізнала: так, це він, той, хто зустрів їх біля редутів Самарського ретраншементу, як вони тікали з ногайського полону і потім возив Тараса й Омелька до пана кошового отамана, коли той Тарасові ордер на любов видав, а донця Пугача велів зело пильно шукати на Запорожжі, але не знаходити...

З появою в Кальміуській Слободі Василя Журби й

урвалося тихе щастя Оксани, що до того здавалося таким надійним і таким міцним. Це він, невгамовний осавул Василь Журба, побратим Омелька Пугача, переманив до себе Тараса, забравши в неї чоловіка, єдину її любов і опору в цьому світі, а в маленького Омелечка батька рідного... Як глянула на Тараса, коли він зустрівши осавула Журбу, на радощах з ним обіймався та тричі навхрест за звичаєм чоломкався, називаючи його «паном-братом» (Журба, чоломкаючись, так теж величав Тараса «паном-братом»), так наче щось у душі в неї обірвалося і серце холодком тривоги пройнялося – ой, не бачити, мабуть, їй уже завтра чоловіка коханого, ой зманить Журба її Тараса в небеса, як старий журавель молодого журавля... І до того Тарас наче аж із заздрістю поглядав на козаків, які переправлялися через Кальміус на донський берег і наче поривався за ними, та щось його ще стримувало. А як побачив Журбу, як кинувся до нього, побратима свого старшого, розпитуючи куди він з козаками зібрався, то й відчула: не втримає вона Тараса біля себе. Урвалося її щастя. А відчувши те, запечалилась, наче зів'яла, щось обірвалося в грудях і ясне сонце в душі за хмари чорні грозові зайшло... Пригортаючи до себе Омелечка, що наче щось відчувши, теж принишк, зажурено сама до себе співала:

А ще сонце не заходило,
А зробилась темнота.
А зробилась темнота...
А нещаслива та дівчина,
Котра любить козака.
Котра любить козака...

– Ма-амо, чому... не... нещаслива? – доскіпувався син, і вона відповідала синові словами пісні, що в ті дні бриніла й бриніла в її душі:

А козак їде в чисте поле —
зостаюся я сама —
Зостаюся я сама...
Та зостаюся я сама —
Ні дівчина, ні вдова —
Ні дівчина, ні вдова...
Ні дівчина, ні вдова —
Рекруточка молода...

У ті дні Тараса як хто підмінив («Ой, мабуть, йому наврочено», – бідкалась Соломія і не знала як зарадити доньці), зробився сам не свій, занепокоївся, захвилювався, як птах перед вирієм, та все бігав до Журби і його козаків і там наче оживав...

А в першу ніч, як у Слободу прибув Журба, Тарас і додому ночувати не приходив – вертівся на березі Кальміусу, де похідним табором розташувався загін

осавула – чи тепер вже наказного полковника – Василя Журби. Між козаками, які налаштувалися іти в далекий похід, почувався, як між братами. А вранці, примчавши додому, не погломонівши навіть з дружиною, заходився свою шаблюку гострити (хоч вона й до того гострою була), наконечник ратища ще і ще гострив, міряв порох, розсипаючи його по торбиночках, рахував пригорщами кулі і теж по торбиночках їх розкладав, то в коня підкови оглядав, то сідло, то щось там у збруї лагодив, а дружини й сина мовби й не помічав. Тільки відмахувався од них: потім, мовляв, потім... А що – «потім» – хто його відає. Оксана з-за сліз і світу вже не бачила, але Тарас все одно не помічав дружини, і коли вона пробувала з ним погломоніти, лише нетерпляче відмахувався:

– Зараз ніколи з жінкою теревені правити. Таке времня настало, а ти... Чи забула, що за козака заміж виходила? Терпи, ти ж тепер козачка. А козачка має чекати козака свого з походу... Наше ж від нас ніде не дінеться. Кажу ж, зараз таке у світі затівається, а ти... Потім, потім поспілкуємося...

А коли потім, як козаки Журби вже лаштуються переходити бродом Кальміус. Спробувала погломоніти з Тарасом Соломія, але він слухав її у піввуха і недовго, а тоді своєї заспівав:

– Потім, потім... Зараз таке затівається, таке!.. Ко-

заки в похід за волю лаштуються, а ви, тіточко Соломіє...

Савка, бачачи сльози дочки, тільки-но розкрив рота, аби з зятем хоч словом перекинутись, як Тарас і обірвав його:

– Сиднем-гніздюком, як ви, пане осавуле, стали, я ставати не збираюся, тож нема нам об чім і говорити-ба-лакати. Не багатство, не шляхетство, не старшинське звання в мене на мислі, як у вас – треба дядька Омелька виручати, адже він за нашу волю і за нашу кращу долю! Гуртом її, укупі, всі разом і виборемо.

– Розбійник він з великої дороги! – із серцем кинув осавул, і вони ледь не побилися, бо Тарас нагороїжившись, став на захист донського правдоборця. Савка аж відскочив од зятя і руками замахав:

– Тю, тю, навіжений, тю-тю бішаленний! Якщо вже такий дурний, то їдь на Дон і поза Доном! Там вас війська цариці чекають, і по голівці за бунт не поглядять.

А шибениць у матушки Росії на всіх вистачить – і на своїх козаків, і на наших підпомагачів.

І скільки той Журба побув у Слободі – два дні й одну ніч, а зманив за собою Тараса. Усе кинув коханий – і Оксану, і сина та й подався з козаками Журби на той берег Кальміусу – навіть на сльози Оксани, на благання-вмовляння не зважив.

– Пропадеш у чужих краях! – кричала Оксана. – Не на весілля ж їдеш, а на бій смертний.

– Ти права – на бій смертний. А що загину, то... Такою буде моя доля. А вона в козака відомо яка: сьогодні живий, а завтра... Завтра, що Бог дасть, а Бог справедливий, дасть те, що ти заслужив. Не плач, дружинонько, жіночко моя люба, ти ж козачка. Знала за кого заміж ішла. Поїду! Будь-що-будь, а поїду. Козакові завжди мандрівочка пахне. Та й має бути в поході козак, а не триматися за жінчину спідницю! Тож не журися, не побивайся. Козак я, а тому й поїду з козаками. Куди вони – туди і я. Яка їх, братів моїх, доля чекає, така і в мене буде. Або загибель, або перемога, а висиджувати на Січі старшинство, як то робить твій батько, не буду. Не для того я від пана на Січ тікав і до Полтавського куреня січовиком записався. Поїду. Сьогодні ж і поїду на Дон!

– У чужу чужаницю?

– Край, де за волю б'ються, мені не чужим буде.

– Але ж з рідної землі їдеш, з України.

– Де я буду, там і Україна зі мною буде, і цього мені досить.

Дивлячись на коханого очима повними сліз, Оксана раптом тихо заспівала:

Їхав козак... Їхав козак з України,

Та й заїхав до дівчини.

Та й заїхав... Та й заїхав до дівчини.

Загадав їй три причини...

Тарас, зазираючи їй в заплакані очі та витираючи долонею сльози на її щоках, і собі підхопив знайому пісню:

«Що ж то плаче... Що ж то росте без немає?

Що ж то грає – голосмає?

Що ж то плаче... Що ж то плаче – сліз не має?

Що ж то грає – голос має?

Одгадаєш... Одгадаєш – моя будеш,

Не угадаєш – дурна будеш...»

Щобя того невгадала:

«Хіба б же я... Хіба б же я дурна була,

Щоб я того не вгадала:

Камінь росте... Камінь росте без кореня,

Злото горить без полум'я,

Сокіл плаче... Сокіл плаче – сліз не має,

Скрипка грає – голос має».

Відгадати – відгадала, але це його не спинило. Затявся на своєму:

– Чекай мене вірно, дружинонько-козачко, чекай, як і належить дружиноньці-козачці чекати козака з походу!..

Вона й чекає...

Батько супиться.

– Оце назнав зятя! Думав надійний, а він... Зірви-голова! До тих бунтівників, за якими шибениця плаче, подався? Їхнього хліба захотів скуштувати? За волю засвербіло поборотися – так ніби в нього вдома волі не було. Ніхто ж його тут не гнобив, вільним козаком був, а бач...

– Не інакше, як наврочено йому, – зітхала Соломія.

І де він, милий її – хто його знає. Ні слуху, ні духу, ні привіту, ні отвіту. Як поїхав за Кальміус з козаками Журби, так наче крізь землю провалився... Згодом, правда, почали доходити чутки, що Тарас Кожум'яка в похідного полковника Василя Журби чи не права рука, що вони разом з Омельком Пугачем, він же потамтешньому Пугачов, десь на Поволжі з царськими військами кріпко б'ються...

Вірила тому і не вірила. Раділа, що хоч якийсь слід пропалого чоловіка відшукався, але не знала чи радіти тим чуткам, чи плакати.

– Живий буде – повернеться твій голуб, – підбадьорювала її Соломія як могла. – Не суди його зі своєї жіночої дзвіниці. Козак він, а який козак погодиться сидіти в жінки під боком? Козаки – вони лицарі, товариство їхнє – лицарське. То й не заважай йому лицарем бути, аби його потім совість не мучила, що від небезпеки біля жінки ховався. Захотів покозакувати –

хай козакує! Повернеться ще кращим як був. Та й де він іншу таку, як ти знайде? Ще й сина має. Жди його з синочком, з Омелечком маленьким, виглядай з дороги і він, коханий твій, одного разу й заявиться: здрастуй, жіночко, здрастуй, синочку, скаже. А ось і я.

– Але ж як тяжко милого з дороги виглядати! День тоді як вік.

– Що вдієш, дочко, така вже наша доля жіноча – чекати. Гарно чекати, славно чекати, коли є кого... чека-ти! Гірше, коли й чекати нема кого. Тоді кругом біда, тоді справді хоч вовком завий!..

Батько ні-ні, але ще бурчав:

– Гарний Тарас, нічого сказати! Кинув жінку з сином, а сам... Край світу завіявся, в чужі краї поперся невідь чого і невідь за чим. Так ніби йому місця вдома не було. Чи, може, на Дону кращу вже собі назнав?

– Савко, не мели дурниць! – обурювалась Соломія. – Пожалій дочку, їй і без твого бурчання не мед. А Тарас такий, який є, і тут ні додати, ні відняти. То тобі, мій любий чоловіченьку, життя вже крила твої молодечі обламало, господарством обріс, статками, у шляхту забаг вибитись, а в Тараса інше на мислі і в душі. Та й крила в нього для лету високого ще придатні. Та й не на старості в похід лаштуватися. Покіль молодий, покіль кров у ньому грає, покіль зі справедливістю він не розлучився – хай воює! За волю і кращу

долю. Мо' що і вдасться їм вибороти. Не вік же панів носити на шиях своїх, на раменах...

Швидко чи ні, а рік і збіг – як за водою Кальміусу поплив. Осінь змінилася зимою, зима весною, весна літом, знову надійшла осінь.

Маленькому Омелечку виповнилося півтора рочки, вже прудко бігав, тільки холошами штаненят лопотів. Та все лепече: мамо, тату...

А тата як не було, так і не було.

І ні вісток більше про нього та про українських козаків, які разом з Пугачем за волю боролися, ні чуток... А межі людьми таке говорили, таке пасталакали!.. Що, мовляв, Омелько Пугач, він же Пугачов і ніякий не цар Петро III, а всього лише самозванець, за яким давно плаха чекає; інші ж навпаки, запевняли, що він справжній-щонайсравжнісінький російський цар Петро III і що кріпко він б'ється з військами своєї невірної жони-зрадливиці, яка підступно захопила в нього ту владу, що її вручив йому Господь, саме Провидіння Боже, що ось-ось Петро III здобуде козакам і мужикам обіцяну волю і кращу долю...

Повернувшись на початку осені 1772 року з України на Дон, Омелько Пугач – вдома – Ємельян Пугачов – спершу подався на Поволжя, де вже тоді спробував було підняти повстання, але був схоплений і запроторений до казанської в'язниці. Його ще всерй-

оз не сприймали, тож і не препильно берегли, як звичайнісінького розбійника з великої дороги. Омелько в серпні 1773 року тікає з Казані на річку Яїк, де й поселяється потаємно. Там уперше він зізнається: «Я-де вить не купец, а государь Петро Федорович». Яїцькі козаки йому повірили – чи вдали, що повірили, швидше друге, – і він, відчувши за собою силу, заходився готувати нове повстання. І поповзли серед тамтешнього люду чутки, що буцімто російський цар-государ переховується в яїцьких козаків. Вістка та пожежею спалахнувши, нестримним, всепожираючим валом покотилася неспокійним півднем Росії, де досить було лише іскри... Повірили почутому козаки і на Волзі, і на Дону, на Тереку і в Закавказзі. У ті роки всі чекали проводиря, ватага і вождя-сміливця, який ризикне і поведе їх на смертний бій за волю і кращу долю. І він з'явився. Ще й у личині царя, свого, мужицького, і за ним піднявшись, теж валом бушуючим, що все змітає на своєму шляху, понеслися, і спину, здавалося, тому валу, тій огненній навалі, ніколи не буде. Аж до побіди, до котрої, думалось, вже можна й рукою дотягнутися. Мати свого царя і не здобути волю? І повсюдно залунало: на Москву! На Петербург! На Расею-матушку! Маємо допомогти цареві Петрові посісти законний престол, а ту курву, що в Петербурзі, повісити вниз головою – разом з її дворянами. І воля, справжня, мужи-

цька воля нарешті прийде на Русь.

А Пугачов тим часом обіцяв створити, як поверне собі престол, «козацьке царство», у якому яйцькі козаки будуть підняті до першого достоїнства, себто постають новітніми дворянами. «Бути вічно козаками» обіцяв новий цар і селянам, які пристали до нього, повіривши, що він позбавить їх кріпосного гніту. В жовтні 1773 року Пугачов розпочав штурм Оренбурга, а його «полковники» – Зарубін-Чіка, Грязнов, Белобородов, Салават Юлаєв та інші взяли в облогу Уфу, Челябінськ та інші менші містечка. І хоч тоді вони потерпіли поразку, але по весні наступного року самозванець з новим військом вирушив на Казань, захоплюючи по дорозі заводи й фортеці та невеликі міста, але після Казані поверне не на Москву, як погрожував, а на південь, захопить Пензу й Саратов, де роздаватиме населенню сіль і мідні гроші. У захоплених містах він безжалісно знищуватиме дворян, їхніх жінок і дітей, дрібних чиновників, купців, священників, простих солдат та мирних мешканців, усіх тих, хто відмовлятиметься визнати його всеросійським імператором.

Чорний народ був за Ємельку Пугачова, за «імператора Петра III». До нього разом з яйцькими козаками приєднається і робітній люд із заводів, доведений до відчаю, а також селяни, що були приписані до уральських заводів, різні народності Поволжя і При-

уралля – татари, башкири, казахи, удмурти, марійці, чуваші, мордва, калмики та інші.

У своїх маніфестах, що їх неписьменному вождю повсталих складав його «секретар» Перфільєв, Пугачов від імені «імператора Петра III» обіцятиме «вічну вольність», усім амністію за минулі бунти і прощення за всі раніше содіяні вчинки, а яїцьким козакам право користуватися на свій розсуд річкою Яїком з усіма землями, угіддями, соляними промислами, рибною ловлею – від верхів'я до гирла, а всім разом – «вічну вольність». Але попри все і деякі успіхи, військо його залишалося все ще погано озброєним, ненавченим і некерованим тлумом, під Оренбургом він буде вщент розбитий урядовими військами, а сам «імператор Петро III» своїми соратниками підступно схоплений і виданий владі – із сподіванкою, що імператриця зарахує їм голову Пугачова і помилує їхні голови. Проте «полковники» Пугачова будуть знищені, за винятком хіба що українця, запорозького осавула Василя Журби. Останньому таки вдасться після розгрому Пугачова повернутися з Поволжя, силою зброї пробивши собі дорогу на Лівобережну Україну, де він – та ще на Слобожанщині – збиратиме нові повстанські загони і діятиме, все ще вірячи, що Пугачову й цього разу вдасться вирватися на волю, як до того вдавалося не раз, і боротьба спалахне з новою силою...

Але – не вдалося. Скільки віршовка не в'ється, а кінець їй все одно знайдеться. Знайшовся він і Ємельці Пугачову, донському козакові, який за мужність отримав чин хорунжого, лагідно званому на Золотій Річці Омельком Пугачем. Добрим дядечком Омельком, весільним батьком її Тараса, він назавжди закарбується в пам'яті Оксани Кожум'яки. Хіба що батько трохи псуватиме їй згадку про донця, коли бурчатиме (правда, лише під кепський настрій чи будучи в ту мить роздратованим):

– Дядько Омелько?.. Який він дядечко? Може, дідько – то інша річ! А загалом, донський харцизяка! Лотр він, а не цар... ха-ха... Петро Третій! Та я перший цього «царя» в льох запирав, як він у слободі з'явився... Жаль, що Тарас його тоді звільнив... Царська величність. Ха! Він такий же цар, як я, к приміру, кошовий отаман Війська Запорозького!.. Хоча... Кошовим отаманом я ще можу стати – чим чорт не жартує, а ось він царем – аніколи! І близько царем його не пахло й не смерділо! Башибузук він! Галабурдник! Сибіряка! Головоріз-зарізяка! Здобичник! Горлодер! Харцизяка! Істинний харцизяка! Скільки людей з-за нього, пройдисвіта, постраждало і ще постраждає!

По-своєму він, звичайно ж, був правий, хоча вигукував так – це Оксана відчувала, – незлобиво. Радше для форсу. Такий собі фортель з його боку, вибрик від

повноти життя! Що він, мовляв, не такий як інші, обережніший і розсудливий, і на рожен ніколи не полізе. Він і тоді не вірив донському перебіжчику, коли той, перепливши Кальміус у Слободі заявився, ні тепер, коли він пів-Росії на дибу підняв...

Проте, – і це Оксана теж відчувала, бо добре батька знала, – дещо донцеві навіть заздрило: це ж треба, що затіяв той паливода! Уся імперія про нього заговорила! Вдатна він, мабуть, людина був – царство небесне душі його невгамовній, – коли на таке зважився. Слави превеликої наробив. Але як та синиця, котра обіцяла море запалити і всі наївні повірили небораці й збіглися дивитися на те видовисько – ось, мовляв, море буде горіти! Синичка підпалить його!

Тільки Омелькова витівка, на одміну од синичої, великою кров'ю закінчилася.

І чим більше батько бурчав при згадці імені Пугача, обзивав його башибузуком, тим більше Оксана вірила, що дядечко Омелько перемаже. Імперське море кривди він таки підпалить!

Кажуть, що тьма-тьмуца народу за ним пішла. Одчайдухи з одчайдух, які вже більше не можуть гніт терпіти.

І пішла, і йде за ним.

З усіх усюд до нього люд пливом пливе – не може він не перемогти, не здобути обіцяної волі. А цар він

насправді, чи донський все ж таки козак з діда-прадіда – чи не все, зрештою, одно. Головне, аби переміг.

Але – не переміг і волі омріяної не здобув. Його самого перемогли.

Омелька Пугача (він же – Ємельян Пугачов) чи його величність Петра Третього в личині донського козака – хто тепер достеменно скаже. Буцімто на початку осені сімдесят четвертого (чи наприкінці літа, чутки різні доходили) проти Пугача з наказу цариці виступив знаменитий російський генерал Суворов, розбив бунтівника і в залізній клітці відвіз його в город Симбірськ, а вже звідти народного вождя мали відправити в Москву.

У все тій же залізній клітці – на люту смерть.

І заспівали на Запорожжі сліпі лірники й кобзарі.

Заспівали, як заридали:

Ой сів пугач на могилі та

«Пугу» та й «Пугу!»

Гей, пропадати козакові та

в темному лузі!

Частина дев'ята

Це він, Вольтер, запитає про «Маркіза Пугачова»...

І шкода було Оксані дядечка Омелька Пугача до сліз, шкода, як батька рідного, і плакала ночами, втаємничуючи сльози свої, аби батько не причепився: за тим харцизякою?!. Та за ним давно шибениця плаче, а ти...

Батько таки й загледів її сльози, але тільки зітхнув, подумавши, що то вона за Тарасом плаче.

Оксана і за дядечком Омельком плакала, і за коханим сльози лила – від Тараса з Дону, з Волги чи Яїка – Бог його знає, де він нині перебуває, коли живий, – як і раніше – ані слуху, ані духу, ані куцої вісточки. Пропав чоловік та й годі! Чи живий він, чи, може, й кісточки його вже зотліли в чужій чужаниці – хто достеменно скаже.

Не знаходила собі місця. Тільки ранок засіріє, ще й туман над річкою не здіймається, а вона вже бігла до Кальміусу, бо десь буцімто коні заіржали, бігла подивитися чи не повертаються бува з тієї сторони заповожді, які ходили дядечку Омелькові помагати?

Іноді поверталися, але Тараса серед них не було і

про нього ніхто нічого не знав і не чув. Пропав чоловік!
Докозакувався козак!

А коли вже чекати-виглядати Тараса не було ніяких сил, коли і самої віри вже не зосталося, що він бодай коли-небудь повернеться додому з далекого походу, Соломія, яка й сама тяжко переживала, порадила невістці сходити до Пріськи-ворожки та й запитати в неї про долю пропалого чоловіка – чи живий він, чи...

І не доказала.

Та й що доказувати, як і так усе ясно.

Пішла Оксана до баби Пріськи, бо більше ні до кого було йти.

Відколи себе пам'ятала, бабу Пріську в їхній Слободі інакше, як Найменшенькою й не називали. І ніхто із слобожан і не пам'ятав, яке ж у старої було справжнє прізвище (та й чи було воно?), усі звали її не інакше, як Найменшенька. І баба звикла до того прізвиська та вже й віку з ним доживала. А жила вона в Слободі сама, одна-однісінька – чоловіка свого (згадуючи, вона називала його просто дідом, бо ім'я на той час вже забула, десь воно щезло за туманом років: дід та й дід) поховала так давно, що й не пам'ятала в якому році («в гентім», казала. Та й щоб від того змінилося в її житті, якби вона раптом і згадала?), син-козак головою наклав у сутичці з ногайцями (ординська стріла навиліт пробила йому ший, цівкою вдарила кров, він упав ко-

неві на гриву, а потім і з коня зсунувся. Після бою його знайшли в густій траві по коневі, який звисивши голову, стояв на однім місці біля мертвого вже господаря свого чи не всю ніч!); невістку людолови, які на Слободу тоді напали, з двома дітками в ясир-неволю погнали. Казали, що в Кафу, на невірницький ринок, де й розлучили її з донечками – їх окремо продали любителям малолітніх дівчаток, матір (вона ще молода була й нічого з себе) – окремо. Та й запав навіки за ними слід, як запав він за сотнями тисяч інших українців, проданих на протязі віків у рабство на Близький і такий неймовірно далекий Схід.

А ось Пріську смерть тоді обминула. Та й кому, якому людолову потрібна стара баба? Мороки з нею багато, а виторгу за старе руб'я – ані коп'я! Навіть удома її тримати і то вигоди немає – яка робітниця зі старої? Годуй тільки... Тож кочовик, як невістку з доньками хопали, турнув стару конем, вона зашкопиртавшись, полетіла сторчака. І затихла. На неї більше й уваги не звернули, а вона день і ніч пролежавши, очунилась – як уже Слобода догорала й вороння, полискуючи чорним оперенням крил, над трупами кружляло...

Звідтоді й живе – одна-однісінька, як відчакхнута, але ще жива гілка їхнього громом розбитого сімейного древа.

– А що маю робити, як жити все дно треба – раз

Господь життя дав, – казала вона, бувало, з філософським спокоєм приреченої.

І жила.

Слобода відбудувалася (чи уперше їй) і знову життя на порубіжжі увійшло у звичну свою колію, тільки старій ніхто не повернув ні сина-козака, ні невістки з двома онучечками...

Та й хто їй міг їх повернути – не вона перша сім'ю втратила, не вона остання. Світ такий жорстокий, бо диявол у ньому празнує свою перемогу, от і зло все од нього!

Скільки їй уже виповнилося років – не пам'ятала. Може сто, а може, й більше віку. Коли хто питав – так, при нагоді, з інтересу – довго морщила маленького лобика і, зрештою, сухі ручки розводила безпомічно.

– Бог його святий знає, скіло мені літ-літєчок – так що звиняйте, люди добрі. Скільки вже не маю – всі, знаття, мої. Давно ж у цьому світі живу, а тому – давнезна. А скіло мені од роду – звиняйте, хорувати вже стала на пам'ять. Що недавно лучалося – ще пам'ятаю, а що за далиною літ прожитих... Ні, не пригаду. Та й нащо літа рахувати, все дно, коли прийде мені час помирати – помру. Ляжу, складу руки на грудях, очі заплющу та й готова. А коли сама не зроблю, то вже ви мені, люди добрі, руки мої складете і очі мені закриєте...

З'явилась вона у своїх батьків останньою дитиною («Давно се було, вже, мабуть, більше ста літ тому»), тож у сім'ї лагідно її звали найменшенькою. («А де це наша найменшенька?..»), так і прилипло до неї на всі роки прийдешні та грядущі – Найменшенька. Вона й звикла. Навіть і тоді, як її звали Найменшенькою вже старою. Хай, казала, хоч і горшком називають, аби в піч не садовили...

На позір була й справді чи не найменшою серед старих людей Слободи. Глянеш, – піддівок та й усе. Тільки жовтяве личко у борозенках та густій сітці зморщок, схоже на печене яблучко, видавало, що вона не дівча (хоч поставою своєю віддалеки та ще збоку і схожа), а стара баба.

Знана вона в Слободі ще й тим, що файно (казали, правда, хвайно) ворожила, і на картах (були в неї ворожильні карти), і по зірках могла угадувати минуле кого б то не було, та майбутнє, те, що ще тільки буде.

Тож і займалася ворожбою і з того й жила – та й чи багато старій, та ще такій дрібній бабі, треба?

Узяла Оксана в хустинку десяток яєць та й пішла за порадою Соломії до ворожеї. Її маленька хатка, що вже невідь як і трималася купи (та й від чого вона цілою буде, як у баби немає в обійсті чоловічих рук?) стояла біля самого Кальміусу в глухім кривулястім завулку, де увечері й ходити було лячно. (У бур'янах, –

а стара городом не користувалася, не мала сили, – казали, вже й вовки завелися.) А Оксана увечері пішла, як сонце сіло й добре звечоріло, аж споночіло й у небесній високості зорі рясно висипали – по зірках стара ворожить, тому й пішла до неї, як небо визоріло. Страшненько було йти пустельним і темним завулком, де під кожним кущем ввижалася різна, прости Господи, чортівня – та ще десь у прибережжі кричав і кричав пугач: пугу, пугу! Як найнявся!

Стара сиділа у дворику на призьбі, Оксана її, маленьку, на тлі білої стіни й загляділа.

– Ой, бабусю, і як же ви не боїтеся жити, як до вас навіть іти лячно?!

– Це ти... Оксано? – дивно, що стара так легко упізнала свою пізню гостю. – Осавула Савки дочка?

– Ага, Савки-осавула.

– То заходь до мого двору – гостею будеш. Сідай на призьбочці, посидимо, поговоримо, бо мені що вдень, що вночі ні до кого й слівце мовити. Наче на межлюдді живу самотиною. А чи не боюсь, питаєш? Ох, дитино!.. Проживеш з моє та з моє переживеш, то вже ніякої трясці не боятимешся. Та й кого мені страхатися? Хіба що долі своєї? Так вона мені Богом дана. Яка не яка, а моя...

– Пугача лячно, – Оксана хутенько, наче шукаючи захисту, присіла біля старої на призьбу. – Чуєте, як пу-

гукає моторошно?

– Чого птаха боятися, бодай і пугача, дитино моя? Люди страшніші за найстрашнішого птаха чи звіра, а я вже і їх не боюся. Відбоялася за довгий вік. Теперечки ось сиджу та опрягу свою, ту, що з косою, виглядаю.

Щось забарилась моя смертонька, а я її виглядаючи, все живу та й живу – хоч і жити не хочеться. Та й потреби в тойму не маю.

Але що вдієш.

Коли ти людина, то й мусиш жити. Покіль Господь до себе, у Царство своє Небесне не погукає. А як погукає, то вже там і побачу своє сімейство – і діда, і сина, і невістку з онучками. Живу в передчутті скорої зустрічі з ними, з рідними своїми. Та й батько з матір'ю – я ж у них найменшенька – там, сестри і брати старші теж там. Ого-го скіко в мене буде зустрічей, як прийду в Царство Небесне!.. Та чого це все я та я, а ти мовчиш. Кажу, чого до старої прийшла ворожбитки. Хочеш аби я тобі по зірках поворожила?

– Хочу, воріженько бабусенько, – Оксана трохи заспокоїлась, слава Богу пугач у прибережжі нарешті за тих, тільки вода десь шумить та жаби квакають, тож стало не так лячно. Ніби страхопудало з тебе зіскочило й лишило тебе в спокої.

– Нащо тобі, молодій, бабське ворожбитство?

– Скажи мені, бабусенько, на зірки небесні подивив-

шись, де мій Тарас і що з ним? Як подався в минулому році за Кальміус в чужу стороньку, буцімто до дядька Омелька, так звідтоді од нього ні слуху ні духу. Не знаю чи й живий він? А як живий, то чи повернеться додомоньку – несила мені його вже чекати-виглядати? Різне, і лихе теж, в голову лізе, спокою і сну мене позбавляє. Вроді я тепер і не заміжня, і не вдова, а хтозна і яка.

– А я так уже й не чекаю нікого, – зітхнула стара. – Відждала своє, відчекала, відвиглядала. Буде з мене. А поворожити... Чого ж. Можна й поворожити. Правда, кажуть, надвоє баба ворожить: або дощик буде, або сніг, а баба таки вгадає. Ох-ох-ох...

Крекчучи та спираючись на костур, якомсь звелася з призьби, скаржачись на свій «клятющий» поперек. Оксана й собі схопилася.

– А ти – сиди, – веліла Пріська. – Покіль я із зірками за твого судженого балакатиму, прищупься та й сиди на призьбі, як перепілка в житі. А що я тобі буду потім звіщати – втішне чи сумне, радісне чи печальне – то вже не май на мене, стару, гніву. Я кажу людям тіко те, що мені зірки кажуть. А скажуть вони сумне й печальне, так і кажу сумне й печальне, скажуть утішне, утішне і я перекажу. Моє, як той казав, діло маленьке.

Спираючись на костур, почовгла з двору, лишивши Оксану саму на призьбі... Пішла й за кілька кроків як

розчинилася в п'їтьмі під зоряним блиском угорї, додавши звїдкілясь, із нїзвїдки:

– Найяснїші зорї над нашою рїчкою. Тож я на кручі постою та з ними й побесїдую про твого Тараса. А ти вже приготуйся: або до доброго, або до лихого, якщо вже упрохала мене зорї турбувати.

Оксана стараючись не ворушитися сидїла на призьбі, справдї як злякана курїпка в житї чи в степовїї травї, коли над нею коршун, яструб чи й орел лїтають і з ляку намагалася аж вгрузнути в призьбу, щоби її менше було видно й повертала голову то в один бїк, то в їнший, бо все здавалося, що хтось до неї з пїтьми підкрадається...

Та й дверї в хатину були прочиненї, чорнїли проваллям і жїнка боялася на них і глянути, бо все зі страху ввижалося, що хтось із темної хати крадеться до неї, крадеться... То на бїлій стїні якїсь чорнї тїні, наче крила невидимих лїтунїв махали-шугали, то рїзна чортївня у бур'янах вовтузилася, зїтхала, зубами скреготїла і щось собї під нїс бурмотїла-харамаркала... Такого страхїв'я, як тодї, Оксана ще не вїдчувала – навїть у недовгому свому ногаїському полонї. Жах-жахота її як спаралїзувала. Якї тїльки потвори-почвари, якї страшки їй тїльки не ввижалися, страшнючі та страшелезнї! Там і там вигулькувало страховиддя-жахота, химери-чудиська і жахно було так, що й подих перехоплю-

вало. Але терпіла. Тремтіла осиковим листком і терпіла, тільки іноді з ляку-переляку міцно зажмурювалася, але з призьби, на якій їй велено було сидіти, не встала і дьору не дала. Іноді їй здавалося, як зиркала в бік недалекого Кальміусу, що бачить на кручі маленьку поставу Найменшенької, яка здіймає руки до зоряного неба і питає його про Тараса, і зірки їй щось там розказують-показують, а вони високо, їм усе видно і де зараз Тарас її, вони теж знають...

«Тільки б Тарасик був живий, – цокотіла зубами, – тільки б був живим і додому повернувся...»

Скільки вона так сиділа – не пам'ятає. Здається, що вік. Принаймні, цілу ніч, що виявилась довгою-довгою. А вже під ранок, як випала роса й комарі стихли і коники не сюрчали, потомившись від цілонічного тюрлюкання, як і вітерець перед ранком певно приліг відпочити, й очерети на річці не шушукалися, як невгамовно шушукає очерет, і жаби накумкавшись вгомонилися, набалакавшись по зав'язку на своїй незбагненній жаб'ячій мові, почулося якесь шамотіння, ніби ж бурмотіння старої людини, коли вона балакає сама з собою, потім щось зітхнуло раз-другий і перед нею з п'ятьми виринула Пріська Найменшенька.

– Ой, бабусенько, голубко, я вже так перестрашилася вас чекаючи! Думала помру зі страху-страхоти.

– Не спіши поперед батька в пекло, прийде твоя

черга, тоді й помреш. А поки що – живи.

Стара, крекчучи та охкаючи, опустилась біля неї на призьбу, сперлася ручками на костур, зітхнула...

– Ой, бабусечко...

– Що – бабусечко?

– Чи ж дивилися на зірки, ворожили?

– І дивилася, і ворожила...

– І що зірки небесні вам про Тарасика мого сказали?

– А те кажуть, дитино моя, що маєш ти радуватись

– живий твій Тарас, живісінький.

– Ой, бабусечко, бабулечко, – Оксана цмокнула стару в щічку зморшкувату. – Чи ж правда?

– Що зірки мені сказали, те й тобі кажу, а правда чи ні – клястися не буду. Нема у землі твого милого і це вже найкраща вість. Нема його в землі, як мені показали зірки, значить він у цьому світі. Хоча й переніс таке, що не доведи Господи іншому таке пережити! Але зірки мені показали, а я тобі передаю – живий він. І воронець під ним, коник вірний і прудконогий вороної масті. На ньому він і додому повернеться, обминувши всі пастки, що на нього чигають. Так що – чекай! Не сьогодні повернеться, і не завтра-позавтра, і не швидко повернеться, у забарі великий він, але зустрінеш його – живого й здорового. Будуть у вас ще попереду трапунки, пригоди лихії, всьо буде. Та це потім, як він повернеться. Воронець його вже додому несе, тільки дале-

ко він перебуває, у неблизькому світі не наших людей. Покиль дістанеться Кальміусу – стомишся й посивієш у чеканні. Зате ж і зустріч яка буде радісна! Ще скажу: щаслива ти. Що чоловік твій з такої халепи смертної вирветься з живою душею. Тож не нарікай на долю свою, Боженьку нашого не гніви, а покірно чекай. В інших ще й гірше, а твій з-за того берега Кальміусу вигулькне на свому воронці. Потім мене згадуючи, казатимеш: а баба Пріська, котора Найменшенька, не збрехала – повернувся мій миленький... А я ж і не брешу. Що мені зірки кажуть, те і я кажу. Тобі, к приміру, вість добру пророчать і я тобі добру вість пророчу – така я ворожея. Тільки мені ніхто нічого не пророчить. Діждатися б смертоньки та своїх на тім світі зустріти. Ох і багато там моїх – аж ціле сімейство! Чи й нарадуюсь зустрічі.

Прибігла Оксана додому, збуджена, сама не своя. Ще з порогу як закричить, аж батько (а він сидів на лаві біля відчиненого вікна) підскаочив і люльку з рота випустив.

– Повернеться!!! Тарас з походу повернеться! Живий і здоровий. Таке зірки Найменшенькій сказали, а вона мені переказала. Треба чекати й чекати! Не скоро, але принесе його воронець додомоньку.

Батько з мачухою пораділи, тільки малий Омелечко, притьмом проснувшись од материного крику і собі

закричав-заревів з торопу й переляку, чим дуже насмішив сімейство...

А коли вже Омелечка заспокоїли, Савка люльку свою докурив та й ляснув себе по боках, як то робив коли на нього гожий настрій надходив:

– Соломіє, Оксано, – крикнув. – А чого ж це ви сидите, га? Наче привезені. Така вістка, а ви... Хутчій стола накривайте та й засядемо біля чари...

– Який стіл, яка чара, як уже за північ буде, – здивувалася Соломія. – Хіба ранку не дочекаєшся та доброї днини.

– А не дочекаюся. Така вістка, що треба хутчій стіл накривати, щоб за добру дорогу Тараса додому випити. Чи ви не хочете йому доброї дороги побажати, га? – останній аргумент блискавично подіяв, і жінки кинулися накривати опівночі стіл.

– Як сказала баба Пріська, що повернеться Тарас, дак і повернеться, вона ворожея правдива і ніколи слів на вітер не кидає. Але ж і нам треба добру дорогу Тарасові змочити оковитою. Тягніть сюди бутельок з льоху та й почнем. Щоби коник його вороненький в дорозі не спотикався, щоби шабля ворожа обминула його голову, щоби кулі мушкетні мимо грудей його пролетіли – ось за це, моє сімейство, і вип'ємо! Та ще і ще попросимо в Бога щасливого завершення Тарасової мандрівки – чи не так я кажу?

– Так, так, – охоче підтвердило сімейство. – Щоб і коник Тарасів у дорозі не пристав, щоб і шаблі та кулі його обминали і щоби живим та здоровим він додому додостався...

Але ж не дарма старі люди кажуть: радість не горе, довго не буває. Порадів, порадів та й минулося, а горе швидко не минає. Та й потім: прийшла пора веселощів – чекай печалі, бо все у цьому світі одне за одним чередою ходить, радість за печаллю, печаль за радістю й одне одного – хочемо ми того чи не хочемо – змінює: печаль змінює радість, радість – печаль.

Ось і в Савки Пишногубого так вийшло: не встигли й порадіти, що Тарас живий і додому на вороному коні повернеться, не встигли й відзначити цю вістку, як на-взамін їй посунули непереливки та негаразди.

Почали з Січі та з паланок запорозьких надходити такі вісті, що спершу їм і вірити не хотілося. Та і як повіриш тим поголокам, що передвіщали швидкий кінець Війська Запорозького, а з ним і козацької вольності. Чи не двоє століть буяла Січ і здавалося, що кінця віку їй ніколи не буде, бо ж не було у світі такого ворога, який би її подолав. Аж ні. Знайшовся. Свій ворог. А давно сказано: від хатнього ворога не вбережешся, бо свій злодій лихіший за чужого та й на свого управи немає.

А втім, загроза не одне десятиліття вже нависала над лицарством півдня України, оточувала його щораз

цільніше й, ближче та ближче підбираючись до серця Січі різними «лініями», нарешті визріла, налилася чорною силою і перейшла в наступ.

І для Січі, для Війська Запорозького низового, для січового гнізда, для вольностей січових, для теренів його настав кінець.

Ще коли спалахнула одна з чергових (а їх було та було і ще будуть!) російсько-турецьких воєн, на початку червня 1769 року командуючий Другою російською армією Рум'янцев (для війни з Туреччиною Росія сформувала дві армії) надіслав Кошу реляцію, у якій наказував:

«По открывшимся от неприятеля движением к нашим границам (хоча в принципі російських кордонів там не було, та й звідки вони тоді могли взятися на півдні запорозьких територій, де споконвіку була вотчина низового січового козацтва) со всем Запорожским войском пригготовленным к походу, тотчас, с получением сего, выступить из Сечи, следовать немедленно по большой дороге к крепости Св. Елизаветы».

На той час Запорожжя опинилося між двома вогнями. Не послухати царський уряд не можна було. Як і залишити хоч якісь частини козацьких військ для захисту своєї території: Рум'янцев ім'ям імператриці наказав усім козацьким військом виступити в похід, всі й виступили. Але доки російські війська зосереджува-

лися біля Хотина і біля Азова, готуючись до походу, кримський хан, використовуючи сприятливий момент, вдерся на Запорожжя. Щоправда, зустрівши опір козаків, він змушений був відступити, але дві російські армії, просуваючись на театр воєнних дій, вже по суті окупували південну Україну, зайнявши лінію від Бахмута до кріпості Святої Єлизавети, а корпус генерала Берга тим часом розташувався вздовж південних кордонів Запорожжя, між річками Бердою й Дніпром і день від дня кількість російських військ, які сунули на Запорожжя все збільшувалась і збільшувалась, і запорожці вже по суті не були господарями у своїх краях. Тож наказ Рум'янцева треба було виконувати, адже господарем Запорожжя вже був Рум'янець. Ще до отримання його наказу, Кіш провів мобілізаційні заходи – кожному козакові велено було мати напхвату двох коней та рушницю і взагалі, як зазначалося в наказі російського генерала, «быть во всем к походу и отпору против татарского движения готовы (Про те, що Січ-матір знищать не татари, споконвічні вороги козаків, а „братня“ Росія, чиї війська вже розпоряджалися на Січі, як у себе вдома, розуміли всі – від кошового до рядового, але вдіяти вже нічого не могли – ворог уже зайняв рідну землю й окупував її силою, що в кілька разів переважала силу січовиків.) и... ежели куда повелено будет выступать, то все из зимовщика,

как конные, так и пешие оставя при скоте в зимовнике для смотрения онаго одного человека, выступить в повеленное место». (Такий ордер кошового Калнишевського був розісланий у всі паланки, прийшов він і в Кальміуську; осавул Савка Пишногубий, збираючись на війну, запасся рушницею, порохом та свинцем для куль і двома конями, довго ламав голову, якого ж «человека» залишить «в зимовнике для смотрения онаго», дійшов думки – зовсім негаданої для нього! – що кращого за Соломію «человека» йому годі й шукати! По-перше, надійна, по-друге, своя, а тому їй можна довірити не лише господарство, а й своє власне життя. Щоправда, вона не «человек», а жінка, вроді, як баба («Курка не птиця, а жінка не чоловік», казали в таких випадках дотепники.), але, поміркувавши, махнув рукою – хай Соломія хоч раз у житті побуде «человеком»! І Соломія побула. Допоки Савка воював на Дунаї в складі загону січовиків, що його очолював кошовий отаман, у господарстві його, яким відала Соломія, був повний порядок і жодна крихта з господарства не впала, навпаки, добро його ще й множилося, тож повернувшись з походу, Савка казав усім, що такого «человека», як Соломія ще треба пошукати по всьому Запорозжю і що його йому неодмінно послав сам Господь, а тому такого «человека» треба берегти й берегти, адже походи ще будуть і будуть, а на когось же

треба полишати господарство!)

Уже наприкінці вересня запорозьке військо в кількості 7400 чоловік на чолі з кошовим отаманом Дідом Калнишем і всією старшиною виступило до Бугу для охорони лінії від Орлика (Ольвіопіль) і Гарда до гирла річки Мертві Води. Друга частина (партія) – 2700 козаків на 38 легких суднах спустилася в гирло Дніпра. Третя партія стала на варті вздовж січових кордонів. Загалом же запорозьке військо дало діючій армії Росії близько 11 тисяч чоловік, кожен з яких вартий був доброго десятка! А в самій Січі для охорони її та заготівлі фуражу лишився тільки невеликий загін під орудою військового судді Івана Бурноса. Цим вирішив скористатися кримський хан. Тільки-но запорожці вирушили на театр воєнних дій проти турецьких військ, кримчаки (задум був безперечно блискучий, гріх ним не скористатися!) на чолі з калгою-султаном віхолою ринулись на беззахисні на той час запорозькі землі, все на своєму шляху піддаючи вогню та шаблі. Старих убивали, жінок та дітей забирали в полон (їх потім можна вигідно продати), усю худобу та коней перегнали в Крим, зимівники й слободи дощенту випалили. Квітучий край перетворився на пустку, згарища й руїни. Особливо, в Кальміуській, Самарській та Протовчанській паланках. І це в той час, як запорожці, виручаючи російське військо, билися коло Очакова на Дніпрі

і тому не змогли захистити свій край, якому були завдані непоправимо великі збитки. Російські ж генерали і вусом не моргнули, аби захистити землі запорожців. З величезними труднощами Калнишевському вдалося вивільнити (чи не самовільно) кілька тисяч кінних січовиків і кинути їх на захист краю. І їм таки вдасться ціною значних втрат вибити татар із південних теренів Запорожжя.

Російські війська того року здобули кілька успішних перемог, захопивши Хотин на Дністрі, вступили в Молдавію (турки відійшли за Дунай), а восени було взято Азов. Кампанія того року для Росії закінчилася успішно. Запорожжя лежало в руїнах, догорали пожежі, люди, худоба та коні були забрані в Крим. Але війна ще тільки-но почалася і за тим разом вона триватиме ще цілих п'ять років і стільки ж років козакам, зайнятим на фронтах російсько-турецької кампанії, буде не до захисту свого краю. Наступного року сім тисяч запорожців в авангарді корпусу Прозоровського під орудою кошового битимуться з турками під Очаковим, Кінбурном та Хаджибеєм (Одеса), у той час, як запорозька флотилія на чолі з військовим старшиною Третяком допомагала сухопутному війську росіян з моря. Ще одна частина козаків воювала в корпусі генерала фон Берга.

По весні 1771 року головна частина січовиків зно-

ву вирушити під Очаків і Хаджибей, а піхота і флотилія – за Дунай. Остання з «неподражаемой храбростю» нападе на турецьку флотилію на Дунаї, розгромить її, багато суден потопить, а частину, захопивши, передасть до складу російської Дунайської флотилії.

У червні 1771 року російська армія разом з військом запорожців візьме Перекоп, увірветься в Крим і, зрештою, захопить увесь півострів. Особливо відзначаться запорожці при взятті Кафи (Феодосія), Газлеві (Євпаторія) та інших укріплень, не кажучи вже за щоденні бої, з яких січовики, а їх постійно кидали в саме пекло, майже не виходили. У результаті Росія приєднає до своїх володінь Крим, турки змушені будуть залишити півістрії,

А запорожці тим часом відважно битимуться на Дунаї, де братимуть укріплення Силистрії, громитимуть турецькі війська під Тульцею, Мачином та іншими містами й укріпленнями.

Воювали вони вище похвали. Російський полковник Якубович в реляції командуючому Рум'янцеву так відзначатиме заслуги й хоробрість козаків: «Честь имея сверх регулярных войск запорожскими прибывшими сюда на судах, командовать, усматривая в тех военных действиях за Дунаем, под Тульчею, Мачином, Гирсовом, Силистрою и другими турецкими городами и местечками достохвальные, храбрые их дела... посе-

му кождий из них, кроме других награждений и авантажа, и портреты е. и. в. на медалях получили».

Дорого ж обійдуться січовикам ті «портрети е. и. в. на медалях», як і їхня безмірна хоробрість та вірність російським військам! Хоча спершу ніби ніщо не виказувало біди, що вже насувалася на Запорожжя з боку тих, хто вручав січовикам за хоробрість «портрети е. и. в. на медалях.»

Воєнні заслуги запорожців під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. неодноразово відзначалися вищим командуванням і навіть урядом Росії. А кошового отамана «за оказанные в прошлую и нынешнюю кампанию отлично храбрые противу неприятеля поступки» нагородили золотою медаллю з діамантами, тисячу січовиків – срібними медалями. У той же час багато російських генералів та офіцерів, у тому числі Панін, Прозоровський, підполковник Кутузов (так-так, той самий) та інші охоче вступали до запорозького війська як почесні «товариші», і це вони вважали для себе за превелику честь.

Про те, чим невдовзі віддячать Запорозькій Січі ті новоприйняті «почесні товариші», ніхто з довірливих січовиків навіть не підозрював. Тим більше, у царській грамоті від 22 лютого 1772 року, як кажуть, чорним по білому від імені імператриці було обіцяно не забувати великих заслуг запорожців на війні, сама Катерина

клялася тримати їх «у своїй ласці».

«Между тем и монаршая наша милость и призрение к сему нашему подданному войску (запорожців, – запевняла імператриця) не только продолжаемые, но, по мере, оказываемых от онаго услуг, усугубляемые будут».

Але давно відомо: обіцянка – цяцянка. Навіть царицина. Щоправда, послуги запорожців російській армії будуть «усугубляемые», але – зі знаком мінус, коли все буде поставлено з ніг на голову, зі здорового глузду на безглуздя. Скориставшись з того, що Запорожжя було розорене війною та набігами ординців (січовики ж від дзвінка до дзвінка брали участь у війні), що багато козаків полягло в битвах і, отже, їхні ряди значно й значно поріділи при захисту чужого «отечества», чимало було покалічено, а господарства війною та податками розорені (надто великим тягарем було для зимівчан утримання царських військ, які або проходили через Запорожжя, або розташовувалися там на різні реквізиції) і в результаті цього запорозьке військо виявилось обезкровленим, Росія вирішила остаточно добити його. Тих, хто не шкодував власного життя для неї. Тож різко посилюється наступ на козацтво, яке, не маючи союзників, сам на сам опинилося перед могутнім агресором. Допомоги було ні звідки чекати, усе залежало від милості агресора, але давно відомо, що

милості в агресорів не буває. Ще 1770 року на півдні Запорожжя почалося спорудження системи укріплень нової Дніпровської лінії, що мала складатися із семи фортець та інших укріплень і тяглася від Азовського моря вздовж річок Берда, Конка й Московка аж до Дніпра. Офіційно вона призначалася буцімто для охорони Новоросійської губернії та самого Запорожжя від татарських набігів, а насправді для колонізації січових земель та роздачі їх поміщикам. Про права запорожців на ті землі царський уряд вже й не згадував. Навпаки, як в насмішку було оголошено, що ті землі буцімто... незаселені, «необитаемые». Чи – майже незаселені. А втім, засновуючи нову Дніпровську лінію на січових землях, Росія навіть не вважала за потрібне повідомити про те Кіш, як єдину законну адміністрацію краю. На той час майже вся військова старшина разом з усім запорозьким військом була на війні, клала голови за інтереси Росії, а Росія в цей час заграбастувала їхні землі. У липні 1770 року, коли було все зрозуміло, один з паланкових старшин спішно сповіщав кошового, який перебував на фронті:

«За степи вам объявляю: действительно началась линия нова делатись по Самаре, 300 человек Воронежской губернии пригнаны и уже редуты и землянки, где по плану назначено быть крепостям, делают... и нашим степам, как видно, вечная память... Проспа-

ли...»

Проспали. Будівництво лінії йшло без будь-якої згоди запорозької адміністрації, думкою якої ніхто вже не цікавився. Російські офіцери отримали всі права, і їхнє слово було останнім. Кошу стало зрозуміло, що нова лінія споруджується «не к иному чему, но только к утеснению нас», але вже що-небудь зробити чи захистити свій край від «братів», що виявилися підступнішими від ворогів – не могли. Та й сили, понищене військо Запорожжя вже не мало достатньої.

Російські офіцери, які будували укріплення, поводитися на Запорожжі, як на завойованій території, відбирали в козаків зимівники, розбирали їхні хати та господарські будівлі як будівельний матеріал для спорудження фортець, забирали худобу, зерно для «прокорма войск», яких у ті краї ніхто, звісно, не кликав. Кіш скаржився, що в запорожців відбирають хати, майно та збіжжя, а їх самих виганяють на всі чотири сторони світу і «запорожские казаки без жилищ будучи, разоренные, терпят крайнюю нужду и обиду».

Проте скарги Коша ніхто не брав до уваги, будівництво лінії тривало швидкими темпами, розорення краю – перед тим спустошеного ще й татарами, – тривало, ні закону, ні правди, ні захисту козаки вже ніде не могли знайти. На кінець російсько-турецької війни на Запорожжі було збудовано сім фортець, а в них розташо-

вані залоги регулярного війська та поселені «отставные солдаты, кои успевая в домостроительстве, будут служить всегда и надежно, яко люди, привыкшие к военным действиям, защиту границы». Себто захоплених козацьких земель.

Вони й служили. Офіцери та унтери кріпостей і редути в поведінці на Запорозжжі як окупанти на захопленій території. У реляції Коша графу Остерману (серпень 1770) зазначалося, що вони «проезжающих трактами задерживают, грабят, в обывателей скот отнимают, пашни на пне бьют, травы и всякие войсковые угодия пустошат».

Зрештою, вся адміністративна і військова влада на Запорозжжі перейшла до царських урядовців, які «причиняют... народам великия обиды и здирства».

Оточивши вольницю хохлів системою укріплень та військових поселень, роздавши запорозькі землі поміщикам, Росія вирішила остаточно ліквідувати саму Січ – очевидно, як своєрідна дяка за допомогу, що її у війні з турками й татарами зробила Січ, як відплата за вірність та хоробрість.

А втім, давно відомо: тим, хто дозволив собі наплювати в кашу, а потім і сісти собі на шию, поганяють, не питаючи їхньої згоди. Волю свою віковічну та незалежність січовики втратили, наївно повіривши «братній» Росії – у відповідь на її брязкальця.

Себто «портрети е. и. в. на медалях», що ними вона щедро обдаровувала наївних запорожців та приспляючи їхню пильність. Приспані Росією, вони й проспали не тільки свої степи, а й самих себе. Залишалася формальність: знищити саму столицю Січі і оголосити Запорозьку Січ поза законом.

Після Кучук-Кайнарджійського мирного договору в 1774 році і виходу Росії до Чорного моря, загроза, що постійно дозоляла Росії з боку Кримського ханства, з яким віками боролася Запорозька Січ, стримуючи його агресію, була нарешті усунута, козацька республіка в пониззі Дніпра вже більше не була потрібна Росії – мавр зробив своє...

Та й давно Росія зазіхала на родючі землі січовиків, виношуючи потаємну думку перетворити їх на своїх кріпаків. Козацькі землі швиденько були оголошені «пустопорожніми», тож «государыня дала повеление онде занимать поміщикам в свое владение».

І що з того, що Кіш, спохопившись – нарешті спохопившись, хоч і вже безнадійно запізно! – до останнього протистояв захопленню козацьких земель – дарма. Це вже всі розуміли.

Ой з-під города, з-під Лизавета сизі орли вилітали,
А в городі та в Лизаветі всі пани собирались.
Пани-сенатори, пребольшії генерали,
вони думали й гадали:

Ой як би ж нам, ой як би ж нам їх вольності одібрати...

23 квітня 1775 року на засіданні Ради при висо-чайшому дворі Григорій Потьомкін виступив із «проект-ом»: російські війська, які з підписанням мирної угоди з турками, вивільняються від воєнних дій, кинути про-ти Запорозької Січі і знищити її одним махом!

«Проект» Потьомкіна звичайно ж Рада прийняла на «ура» і командуючому 1-ю армією, яка знаходилась поблизу кордонів Запорожжя, генералу П. Текелію бу-ло надіслано таємне розпорядження зайняти Січ, роз-пустити військо запорозьких козаків, арештувати ко-шових старшин, попередньо обвинувативши їх у дер-жавній зраді. До всього ж Текелій отримав від імпе-ратриці ще й додаткове «повеление, чтоб, как армия следовать будет мимо Запорожской Сечи, оную за-нять без кровопролития».

Уряд від себе додав генералу:

«Истребить Кош сих казаков, как гнездо их свое-вольств и, усмирив, учредит над ними начальство».

«Сечь Запорожскую сим наименованием отныне не называть» – в спеціальному ордері нагадував Текелію Потьомкін.

Прямуючи до січової столиці, Текелій зайняв всі па-ланки і слободи, а 4 червня, оточивши Січ з усіх боків,

спрямував на неї жерла гармат...

Козацтво, обурене до безмежжя віроломністю російських військ, вирішило стати на смертний герць за волю і битися до останнього з переважаючими силами противника (а переважали вони їх у сотні разів!).

Іншої думки була старшина.

«Хоч мы войско Текелиево... и истребим безнужно, – розказував потім старий запорожець⁷, – но те полки, кои вступили уже в наши владения и заняли все наши паланки и слободы, услышав наше сопротивление, разобьют все наши тамошние пожитки».

І запропонували здати Січ на милість переможцям.

Козаки Васюринського куреня раз за разом зверталися до кошового за дозволом зайняти їм місця на баштах і захистити Січ.

Благослови ти, наш батьку, нам на башти стати,
Щоб не впустишь москалів да Січ руйнувати.
Москаль стане з тесаками, а ми з кулаками,
Нехай слава не загине поміж козаками.

Але кошовий (про це через століття співатимуть, розказуватимуть і волатимуть народні пісні) і відповідає:

Не дозволю, милі браття, вам на башти стати;

---

⁷ «Устное повествование бывшего запорожца Н. Коржа».

однакове християнство —
грішно вигубляти.

А про те, що це, так зване «однакове християнство», вигубило січовиків, навіть не згадав.

5 червня 1775 року генерал Текелій зайняв Січ, запорозьке козацтво здалося без бою, і Січ перестала існувати.

3 серпня 1775 року Катерина II видала маніфест про ліквідацію запорозького козацтва:

«Сечь Запорожская вконец уже разрушена с истреблением на будущее время и самого названия Запорожских Казаков... за оскорбление В-ва через поступки и дерзновение, оказанные от сих Казаков в неповиновении нашим Высочайшим повелением».

А непокора за словами маніфесту полягала в тому, що козаки завжди чинили «насильства противу собственных сограждан (сиріч російських поміщиків), подданных наших».

А ще в тому, що вони переховували у себе і приймали до свого війська «без разбору... людей всякого сброда, всякого языка и всякой веры беглецов».

І, зрештою, звинувачено їх було ще й у тому, що вони «заводя собственное хлебопашество, расторгли они тем самым самое основание зависимости от престола нашего и помышление конечно составит из

себя посреди отечества (це вона Украшу „своим отечеством“ обізвала) область совершенно независимую под собственным своим неистовым правлением».

І нічого не можна було вдіяти, адже вольнолюбива, ніби ж незалежна і самостійна Січ насправді – парадокс! – ніколи не була державою з усіма наслідками, що звідси витікають – так уже історично склалося. Не була самостійною державою не лише на словах, а й на ділі, бо вольнолюбиві, горді й відважні запорожці завжди – теж парадокс із парадоксів! – були під коругвами чужих монархів – то польсько-литовського, то московського чи петербурзького, одержуючи за свою «верность» постійно платню від іноземних держав. Це пізніше відгукнеться й обернеться, врешті-решт, загибеллю. А хто платить – постулат теж давно відомий, – той і музику замовля.

Землі колишньої Січі були уведені до складу Новоросійської та Азовської губерній, об'єднаних в Катеринославське намісництво і були роздані поміщикам.

Року 1839-го в петербурзькому літературно-політичному журналі «Отечественные записки» (т. VI, розд. II, с 1—29) за підписом «Грьцько Основьяненко» з'явився нарис «Головатый (Материал для истории Малороссии)», який ось так починався:

«В книжке „Очерков России“, издаваемых Вадимом Пассеком, в выписках и замечаниях „VII. Песни чер-

номорцев“, написано: „Когда императрице Екатерине II, после многих своевольств запорожских казаков, угодно было уничтожить главный притон их, Сечу, в это время загрустила малороссийская вольница, жалела о заселении нынешнего Новороссийского края и в песне так взывала уже к покойному князю Григорию Александровичу Потемкину (головному руйнівнику Січі. – В. Ч.)“.

Та встань, батьку, великий гетьмане!
Милостивий наш вельможний пане!
Та встань, Грицьку, промов за нас слово,
Попроси цариці, буде все нам готово,
Дасть грамоту на вічність нам жиги,
Ми їй будемо вірнійше служити...

И когда, вместо Приднепровья, дали им для житья Тамань или Черноморие с разными льготами, то обрадованные казаки разгулялись и запели:

Ой годі ж нам журитися,
Пора переставати!
Заслужили у цариці
За службу заплати...»

У зв'язку з підготовкою до турецької війни царський уряд 1787 року вирішив організувати з колишніх запо-

рожців Військо вірних козаків, перейменоване в 1788 році в Чорноморське козацтво.

І запорожці, вигнані з рідного краю, які ще вчора у піснях прославляли свого нищителя, підступного князя Потьомкіна, називаючи його «батьком» та «великим гетьманом» та клялися «вірнійше служити», не знали як і дякувати підступній цариці. Сам полковий старшина знищеної Січі Антон Головатий, ставши військовим суддею новоствореного Чорноморського козацького війська, хутчій утнув подячного вірша тій, яка зруйнувала Січ:

Ой, годі ж нам журитися,
Пора перестати;
Дождалися од цариці
За службу заплати.
Дала хліб-сіль і грамоту
за вірнії служби.
От тепер ми, миле браття,
Забудем всі нужди,
В Тамані жить, вірно служить,
Границю держати,
Рибу ловить, горілку пить,
Ще й будем багаті.
Та вже ж можна женитися
І хліба робити;
А хто прийде із невірних,
То як врага бити.

Слава Богу – і цариці!
А покой гетьману!
Злічили нам в серцях наших
Великую рану.
За здоров'я ж ми цариці
Помолилось Богу;
Що вона нам указала
На Тамань дорогу!
Амінь!

І ніхто з козаків, з лицарства січового не виступив збройно проти супостатів на захист рідного краю і своєї волі, якою до того так дорожило лицарство. А втім, Катерину II – нищительку Січі й української волі, – таки було затавровано – в народних піснях-плачах:

Бодай наша (таки наша! Ось у чім лихо!)
Цариця та Катерина,
На світі не жила,
Що степ добрий, край веселий
Та й занастила!

(Катерина II, уроджена Софія-Фредеріка-Августа, принцеса Ангальт-Цербська й російська імператриця благополучно після тих прокльонів проживе й процарствує – нищачи й далі Україну – ще 21 рік: доки не помре своєю смертю – на нічному горщику сидячи...)

На цьому й уривається документальна основа на-

шої повісті. Що було потім і як було, і як події подальші розвивалися – відомо лише із сімейних передань нинішніх Кожум'яків, які мешкають у Харкові – нащадків Тараса й Оксани з Кальміуської Слободи, тих вже далеких од нас часів і, зокрема, про події 1772—1775 років, що відшуміли на березі Золотої Річки.

За тими переказами, живими й нині, Тарас таки повернувся з Поволжя (усе відбулося, як і наворожила Оксані баба Пріська Найменшенька), де він у складі запорозького загону під орудою похідного полковника Василя Журби брав участь у війні Пугачова з царськими військами. Повернувся до Слободи пізно восени 1775 року, коли вже й надії на його повернення не було, повернувся, коли на південь відлітали журавлі, а ранки над Кальміусом ставали вже прохолодними і в хижої риби, яка ожила після літньої спекоти й відчула потяг до їжі, розпочався жор – на плесах то там, то там чувся плескіт, то окуні, судаки чи жерехи ганялися за здобиччю – сріблястими плітками.

Уранішні тумани, що довго не танули над річкою, були вже колючими й Оксана мерзлякувато поводила плечима, коли виходила на берег Золотої Річки.

А виходила вона тоді майже щодня. З ранку – неодмінно. Часто простоювала на кручі й до обіду, доти, поки не приходила Соломія з онуком її забирати. Тільки крик Омелечка: «Мамо, мамусенько, це ми... А ти чо-

го додому не йдеш?» повертали її до дійсності. Жінка отямлювалася, наче від сну пробуджувалася, тулила сина до себе.

– Татка нашого виглядаю, синочку. Ось-ось він має з'явитися на тім боці.

– А де він наш... татко?

– Там, – махала рукою мати на протилежний берег. – Уже їде. Найменшенька мені наворожила: ось-ось, каже, він має з'явитися – чує моє серце. Виглядай свого судженого... Я й виглядаю...

– На коні? – радів Омелечко. – Тато й мене покатає на коні, еге?

– Покатає, сину. Тільки приїде, так і покатає...

В один з таких ранків, як і вчора баба Пріська, на тім боці раптом вигулькнув гурт вершників і почав спускатися до броду...

– Він... Тарас, – одним духом вигукнула Оксана, коли ще й облич вершників не видно було. – Першим до броду спускається... Ото він...

І тут передній вершник наче стрепенувся і завзято замахав руками над головою і загарцював конем на березі. Потім Тарас розказуватиме:

– Як побачив на березі жінку з дитиною, так і відчув: вона. Оксана з сином. Мене з походу виглядають... І подумав: як добре з походу додому повертатися, коли вдома тебе чекає дружинька з сином.

Козаків було семеро – усе, що лишилося від колишньої сотні охотників допомогти Омельку Пугачу вибороти волю. Ледь переправившись через Кальміус, попадали вони з коней і довго німо лежали, розкидавши руки, наче обіймаючи рідну землю, усе ще не вірячи, що люті пригоди, які чигали їх на кожному кроці на Яїку, на Поволжі, на Дону, вже минули, і вони нарешті вдома. Семеро щасливців із сотні добровольців, і під копитами їхніх коней, під їхніми ногами й була земля.

Так тоді вірилось – що рідна.

Але швидко виявиться, що хоч під їхніми ногами й була рідна земля, але їхньою вона вже не була і їм, січовикам, уже не належала. Вони повернулися додому, де вже розпоряджались чужі, повернулися до того дому, що будучи їхнім, їм уже не належав.

Дізнавшись, що вже немає Запорозької Січі (і в найлихішому сні таке не могло приснитися!), славного Кошу, товариства-лицарства, Тарас у розпачі вигукнув:

– Краще б я не повертався! Краще б я оглух і осліп, аби не бачити такої наруги, не чути про неї. Краще б мене поцілила ворожа куля і зотлів би я десь за Волгою у степах, аніж повернувшись додому, про таке дізнатися!..

Тільки радість зустрічі з дружиною та сином Омельком, непосидючим жвавеньким хлопчиком, вельми на нього схожим, якого він тоді вперше побачив («А по-

кажись-но сину, яким козаком ти вже виріс?!»), про зустріч з якими він стільки перемріяв у чужій сторонці, зменшила гіркоту його й затеплила серце жагою до життя. І все ж, ні-ні, та й журився, згадуючи полеглих товаришів:

– Вони щасливіші за мене. Пішли в землю, не відаючи, що Січі нашої славної вже немає... А я звідав цю лиху вістку – за які гріхи мені таке випало терпіти?.. (Жоден ворог не міг Січ за віки подолати, а москалі за один день знищили. Чи вони такі дужі, чи ми такими негожими поставали і спали, спали, покіль і волю свою проспали!)

– Бо подалися в чужі краї комусь волю здобувати, й колобродили там, головами накладали, а тим часом ворог і подолав нашу Січ.

– Годі тобі, Савко, – благала Соломія, адже шкода їй було обох – і чоловіка, і зятя, як і того життя, що вже було так підступно понищене. – Що сталося, те сталося... Минулому нема вороття, а нам треба думати, як далі жити.

– Як вражий москаль вирішить, так тепер і буде, – махнув рукою Савка. – Тепер ми на своїй, але не нашій землі, яку в нас відібрали і волю – скільки не гукай – не повернеш. Про-оспали!.. Хитрий москаль нас приспав, як трунком напоїв. Боролись, боролись і доборолись до краю.

Усю ніч в хаті Савки Пишногубого світилося вікно, що виходило до Кальміусу, і світла смуга од нього відбивалася в прибережній воді – Савка, Соломія та Оксана (Омелечко вже мирно собі спав, не відаючи, що народився він козаком, але місця йому на рідній землі вже немає), забувши про наїдки на столі, слухали невеселу розповідь Тараса про Пугачовщину.

Оксана питалася:

– То їхній, донський Ємельян Пугачов таки справді...

– ...наш Омелько Пугач, хочеш запитати? Кажу ж тобі, – ВІН!!! їхній Ємельян Пугачов і наш дядько Омелько Пугач, мій весільний батько – один і той же чоловік... Царство небесне душі його невгамовній та щирій! Він хотів лишень добра і волі своєму народу – за що й поплатився життям, його старшини, аби самим врятуватися і ціною зради купити собі живота, скрутили свого отамана, вождя народного й царським генералам тепленьким видали. Але їм теж не солодко довелося, кожен з іуд випив свою чашу до дна! Рідко кому, як от мені, вдалося врятуватися. Казали, що влада схопила двадцять тисяч пугачовців – одних страчено, інших у кайданах на довічну каторгу відправлено. Чи не у всіх селах на Поволжі поспоруджували «глаголи» та «колеса», повішені гойдалися під шибеницями не один день. А шибениці стояли по всіх людних

місцях, особливо на перехрестях доріг. Пливли вони й на плотах вниз по Камі та Волзі, в їхніх зашморгах теж бовталися «мятежники»... У башкир та калмиків – а вони були чи не найзначнішою рушійною силою Пугача, – усе позабирали, а їх з родинами в неволю погнали. Яїцьке козаче військо обмежили у правах, ще й підпорядкували його Воєнній колегії, а саму річку Яїк наказано надалі йменувати річкою Уралом, щоби не нагадувала про повстання, а саме Яїцьке козацтво – в Уральське...

– Доборолися, – люто крутнув вуса осавул. – Було зле, а після боротьби за волю і кращу долю, ще лютіше стало. От і борись після цього за краще життя!

– Волзьких козаків переселили на Кавказ, – розказував далі Тарас, – а землі Війська Донського передали до Азовської губернії. На Дону тепер гражданське правительство, а не козацьке самоуправління, як до того було...

– Доборолись, доборолись, – бурмотів осавул.

– Пам'ятаєш, Оксано, як дядько Омелько згадував свою станицю, звідки він родом? Як вона, забув, називається?

– Зимовейська...

– Звалася! Нема вже її більше. Провинилася і станиця, її веліли перейменувати в Потьомкінську і переселити на другий берег Дону. А місце, де вона до того

була, переорали та посіяли там чортополох – аби все бур'янами заросло та за водою загуло!

– Доборолися, – хапався за голову осавул. – Ще одна така боротьба і нам вже й жити буде ніде! А все чого? Бо царя свого забагли.

...Середнього зросту, ледь смаглявий. Стрижений під макітру, в кружок. Злегка продовгувате, розумне обличчя, обличчя на позір не простолюдина, а досить таки метикованого. Напівокругла борода (на інших зображеннях вона буває і клинцем), на ньому білий кожух, під яким видніється шовковий малиновий півкаптан.

Погляд – замислено-зосереджений, звернений не то в себе, не то у вічність. І в той же час погляд, як вдивитися в його обличчя, – пронизує твою душу – пронизує навіть через століття.

По колу старовинна вітиювата в'язь:

«Жалую всіх вольністю и свободою и вечно козаками».

Руки його закуті в залізо, але все одно права рука трохи вище, вона вперто здіймається вгору, бодай і на ту відстань, на яку їй дозволяє піднятися ланцюг.

Під портретом у рамці випалений напис:

«Дядько Омелько Пугач прийшов дати нам волю».

Підписано не Ємельян Пугачов, як насправді, на його батьківщині (якщо вона в нього була), не офіційно,

а по-українському: Омелько Пугач. Недарма ж донець іноді називав себе черкасом і, навіть, малоросіянцем, ще й добре володів батьківською мовою.

Це їхній Пугач, знаний їм як дядько Омелько, весільний батько роду їхнього зачинателя січовика Тараса Кожум'яки. Був він насправді таким чи це витвір козацької фантазії, але в роду Кожум'яків довго-довго, чи не сторіччя зберігався – мені розповідали, – і передавався нащадкам саме такий Пугачов – в образі дядька Омелька; він передавався як символ втраченої волі і водночас як заклик до волі. До тієї волі, за яку і досі ми так чи інакше боремося – це вічна боротьба і кожне нове покоління її по-своєму продовжує і кінця тій боротьбі не видно, адже ніколи не згасне людська мрія про волю і кращу долю – аби ще й бути усім козаками!

Сьогодні Пугачов мовби вже й не герой, хоч донедавна його іменем називали навіть колгоспи – в обов'язковому порядку. Донедавна він ще був героєм, а сьогодні... сьогодні його дехто вже трактує як... авантюриста.

Омелян Іванович Пугачов, керівник найбільшого у XVIII столітті селянсько-козацького повстання в Росії, який вбачав кінцеву мету свого виступу у створенні селянсько-козацької держави на чолі зі справедливим «мужицьким царем», він не потрапив вже до книги «100 ВЕЛИКИХ ГЕРОЕВ» (Москва, «Вече», 2005), де

йому, здавалося б, мало знайтися «законне» місце, як знайшлися там сторінки, наприклад, для гунського завойовника Аттіли (чи й не народний герой!), прозваного християнами «Бичем Божим», чи, скажімо, для московського злодіяки і грабіжника, взагалі – зарізяки з великої дороги Ваньки Каїна, не кажучи вже про численних піратів (теж мені – народні герої!), які закінчили свої дні у зашморгах на реях, також знайшлося місце для нікому невідомого Чаки, зулуського вождя Чорної Африки. Але Пугачов – не удостоївся. Уже не удостоївся. Через триста з гаком літ. То, може, й не був він ніколи народним проводирем і борцем? А був тим, ким його нині й титулує Москва – авантюристом?

Адже місце йому знайшлося в однотипній книзі тільки зі знаком мінус – «100 ВЕЛИКИХ АВАНТЮРИСТОВ» (Москва, «Вече», 2003). То хто він, Омелько Пугач, Омелян Пугачов – герой чи справді авантюрист, прозваний Катериною II «жахом XVIII століття», чия біографія вклалася у якихось три рядки: «Самозванець, під ім'ям імператора Петра III підняв повстання яїцьких козаків у серпні 1773 року. У вересні 1774 року виданий владі. Страчений у Москві на Болотній площі».

Авантюристом був, приміром Степан (Стефан) Малий, який, до речі, теж діяв під ім'ям Петра III і навіть був проголошений – в іпостасі руського царя – госуда-

рем Чорногорії. Йому вдалося встановити ділове співробітництво з російською владою і фактично він буде визнаний правителем все тієї ж Чорногорії. За іронією долі самозванець Степан Малий – «Петро III» – вестиме переговори з цього приводу з російським адміралом Орловим, тим самим, який убив справжнього Петра III. Через шість років йому, на той час уже покаліченому і сліпому (заряд пороху вибухнув рядом з ним) грек Станко Клаоमुња, взятий Степаном на службу і підкуплений скадарським пашою, вночі переріже горло. За імператора Петра III видавав себе й албанський авантюрист Стефан Занович, який у 1775 році, потрапивши до в'язниці, вип'є отруту, аби уникнути тортур і жахної страти.

У 1863 році в журналі «Зритель общественной жизни, литературы и спорта» № 7 було надруковано історично-документальну повістину Гр. Квітки-Основ'яненко про те, як у Куп'янську, що на Харківщині, в грудні 1765 року «беглый пьяница брянского полка солдат Петр Чернышев» видавав себе за царя Петра III і як він згідно указу Катерини від «генваря 3 дня 1766 г.» чинив «дерзостное им разглашение, яко возмутитель общего покоя и тишины», за що й повеліла цариця самозванця «наказать в том месте, где он изначальное разглашение чинить отважился публично кнутом и поселить в Нерченск, в работу вечно, а как

он человек предерзостного состояния и наперед сего преступление изобличен был в воровствах и в побегах из службы, то его держать там сковано и во время праздное от работы содержать под караулом».

Чи Тимофій Анкудінов, який видавав себе за Івана Васильовича, сина царя Василя Шуйського і був четвертований у Москві; чи світові відомий Лжедмитрій I (Гришка Отреп'єв), який видавав себе за сина царя Івана IV Димитрія; – нема їм ліку, авантюристам справжнім!

Що ж до Пугачова Омеляна Івановича, то його в Європі чомусь сприймали за маркіза.

Це він, Вольтер (справжнє прізвище Марі Франсуа Аруе) в одному з листів до російської імператриці Катерини II (вони якийсь час листувалися, допоки імператриця видавала себе за «просвещенную») запитає про «маркіза Пугачова» (як, мовляв, закінчився бунт і яка доля його вождя – знаменитий французький письменник чомусь сприймав керівника селянської війни в Росії за дворянина).

Коронована адресатка відповідь (29 грудня 1774 року) Вольтеру не без роздратування і з неприкритою зневагою та брехнею, намагаючись хоч нею будь-що принизити «маркіза», який декого цікавив тоді в Європі:

«Маркіз Пугачов, про якого ви знову пишете в листі

від 16 грудня, жив як злодій і закінчив життя баягузом.

Він виявився таким полохливим і слабким у тюрмі, що довелося обережно готувати його до вироку з побоювання, аби він зразу не помер зі страху».

І все ж «маркіз Пугачов» помре не зі страху, хоча указом «ея величества» від 10 січня 1775 року вирок йому буде винесено такий, що не кожна людина могла його спокійно вислухати:

«Пугачову учинить смертну кару, четвертувати, голову настромити на кіл, частини тіла рознести по чотирьох частинах міста і покласти на колеса, а після на тих же місцях спалити...»

СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦЯ

«Десятого дня січня тисяча сімсот сімдесят п'ятого року, у вісім чи дев'ять годин по півночі приїхали ми на Болото (місце в тодішній Москві, де здійснювалися карі, Болотяна площа Кремля), посередині котрого вже було споруджено ешафот, або лобне місце, навколо якого були вишикувані піхотні полки. Начальники і офіцери мали знаки і шарф поверх шуб – по причині міцного морозу...

Невдовзі з'явився загін кірасир, за ним незвичайної висоти сані і в них сидів Пугачев; насупроти духівник його і ще якийсь чиновник, можливо секретар Тайної експедиції, за сannyaми слідував ще загін кінноти.

Пугачев з непокритою головою кланявся на обид-

ва боки, поки везли його. Я не зазедів в рисах лица його нічого лютого. На позір він був сорока років, зросту середнього, обличчям смаглявий і блідий, очі його виблискували, ніс мав круглуватий, волосся, пригадується, чорне і невелику борідку клином.

Сани зупинилися біля ґанку лобного місця. Пугачев і улюбленець його Перфільєв в супроводі духівника і двох чиновників ледве зійшли на ешафот, як почулося наказове слово: „На караул!“, і один з чиновників почав читати маніфест. Майже кожне слово до мене долітало.

При виголошенні читцем імені і прізвиська головного злодія, також і станиці, де він народився, обер-поліцеймейстер питав його голосно: „Чи ти, донський козак Ємелька Пугачев?“

Він так же громко відповідав: „Так, государ, я донський козак Зимовейської станиці Ємелька Пугачев“. Потім, під час читання цього маніфесту він, дивлячись на собор, часто хрестився. Між тим як сподвижник його Перфільєв, чималого зросту, сутулий, рябий і лютий на вигляд, стояв непорушно, опустивши очі долу. Після прочитання маніфесту, духівник сказав кілька слів, благословив їх і пішов з ешафоту. Той, хто читав маніфест, теж: пішов за ним.

Тоді Пугачев зробив з хресним знаменням кілька земних поклонів (повернувшись до собору), потім з

поквапливим виглядом став прощатися з народом: кланяючись на всі боки, говорив голосно, уриваним голосом: „Прости народ православний, відпусти мене в чому я нагруб'янив перед тобою, прости, народе православний!“

При цьому слові езекутор дав знак: кати кинулись роздягати його: зірвали білий баранячий кожух, стали роздирати рукави шовкового малинового півкаптана. Тоді він сплеснув руками, відкинувся навзніж і вмить закривавлена голова вже висіла в повітрі: кат змахнув її за волосся.

Ще через день останки Пугачева спалили разом з ешафотом і саньми, на яких його везли на страту...»

А на Україні, на такій же розтерзаній Січі ще довго-довго співатимуть кобзарі:

Ой сів пугач на могилі та
«Пугу!» та й «Пугу!»
Гей, пропадати козакові та
В темному Лугу!

Та й нині ще співають.

І завтра-позавтра співатимуть.

І доти співатимуть, поки воля з неволею битиметься, а вона битиметься вічно, покіль рід людський існуватиме на планеті Земля, поки одні нащадки праотців

Адама та Єви називатимуть себе козаками, а інші – панами, яким перші, як мужики панщинні мають належати чи не по державному праву (хоч по Божому вони й вільні); покіль одні матимуть панщизну робити, а інші над ними панувати.

Частина десята

Казочка про пана Коцького

Як і водиться, зустрівшись після довгої розлуки, прогомніли чи не досвіту. І на хвилю не прилягли в першу ніч, як вони нарешті зібралися усі разом – Тарас розповідав і розповідав про свої поневіряння в Росії у війську Пугачова на річках: Яїк, Кама, Волга, а потім і на Дону, слухав розповіді Савки чи Оксани з Соломією про те, що лучилося вдома за час його відсутності – так і ніч збігла.

Спохопилися, як уже почало світати і в Слободі голосисто заспівали треті півні. Пора вставати (селяни завжди вставали з третіми півнями), а вони ще й не лягали. Але вже час було заходжуватися коло звичної праці.

– Дав Бог день, дасть і свій захист, – казав осавул, збираючись на бекет, перевірити, як ніч минула в бекетових, усе ж таки пограниччя.

Соломія – уже піднімалась челядь, – заходжувалася, як вона казала, вертїтися по господі. Тарас з Оксаною зібралися сходити до Кальміусу, побути нарешті удвох і там зустріти схід сонця (маленький Омелечко солодко спав і посміхався уві сні), як ось тут і сталося.

Ні світ ні зоря, невідь звідки взявшись, Кальміуську

Слободу несподівано оточив ескадрон гусар на баских ситих конях. У ті дні російські війська, які поверталися з турецького фронту, всюди захоплювали запорозькі паланки, слободи, зимівники, розорюючи насельників, розганяючи козаків, ліквідовуючи їхні сторожові бекети та прикордонні застави й роз'їзні команди.

І ось свавілля російських військ докотилося й до східного прикордоння Січі, до Кальміуської паланки – Бог не помилював.

Захопленням слободи керував штаб-офіцер, а поруч з ним сидів на коні не хто інший, як підосавул Вихрест. Він і привів гусар у слободу, тож першим з його намови було оточено хутір Савки Пишногубого. Заодно він видав царському війську Тараса Кожум'яку – «показав на нього, яко на бунтівника, вора і изменника», який воював у «шайке Пугачова».

Штаб-офіцер велів негайно схопити «мятежника-пугачовця» і, взявши його під караул, заперти онаго до льоху, що й було негайно виконано, а Вихрест, задоволений як ніколи, погнав коня до Савки, наперед потішаючись та смакуючи свою побіду.

– Ну, здоров був, осавуле, – похльоскуючи себе нагаєм по халяві чобота, з'явився він у дворі. – Не ждав, Савко?

– Лайно ніхто не жде, воно саме завжди припливає, – відповів той.

– Да-арма-а, – мружився Вихрест, – кепкуєш. Я товстошкірий. А ось ти повертишся переді мною. Довго я перед тобою гнувся та служив тобі, будучи в тебе на побігеньках, тож тепер ти мені послужиш і побігаєш переді мною на побігеньках... Чого пику вернеш? Не до смаку те, що я кажу?

– Разом із твоєю пикою!

– Овва! Мені теж не подобалось тобі служити, але служив. Послужиш і ти – не злиняєш. Бо таке vremena настало. Сила тепер на моєму боці! Я відтепер у слободі отаман. Так, так, і для козаків, і для посполитих, і для тебе, осавуле! Як скажу, такечки тепер і буде.

– Ні, буде так, як тобі накажуть твої нові хазяї!

– Але все дно ти будеш переді мною вертітися, Савко!

– А ти – перед гусарами!

– Нічого не вдієш. У руських сила, тож доведеться тепер їм служити. Вони за один день Січ розігнали – от яка у них сила! А у світі так заведено, що слабкіші прислужують сильнішим. Я гусарам послужу, а ти – мені. А там – видно буде.

– Видно, Вихресте, уже не буде. Буде пільма!

– Нічого, сови й у пільмі живуть. А ти, осавуле, під вечір накривай стіл. Та пощедріше. Прийду до вас... ге-ге... у гості. І щоби Оксана... Чуєш, щоби Оксана була на місці. Щоби щирим злотом сяяла, вбрана у все

найкраще! Так бажаю! Про неї мову поведу. Хоча, мова моя буде коротка, заберу її та й усе. А вас пошлю під три чорти!

Савка навідріз відмовився накривати Вихресту стіл і заборонив те робити й Соломії, яка вже було зібралася щедрістю пригощення змінити Вихрестів гнів на милість.

– Не великий пан – не смій! – як відрізав Савка. – Як був він вихрестом, не знаю з якої віри його в нашу вихрестили, таким мізерним вихрестом і залишився. Обійдеться той турок і без пригощення.

– Але ж на його боці тепер і справді сила, – спробувала було заперечити Соломія. – Не злиняємо, як пригостимо цього вилупка. Гусари порядкують у слободі, як у себе вдома, а він же з ними.

– Пригріли зміюку на грудях! Вихрестили чужинця, а воно своїм для нас і не стало. Бо скільки вовка не годуй, а він все дно в ліс дивиться. На свою голову пожалів колись його, безрідного башибузука, то й маю тепер клопіт! Маю розплачуватися! А думав же – сліпець! – що з нього добрий буде козак! А з нього козак, як з лайна куля. Хай спробує до нас поткнутися! Я... я його зустріню!

Вихрест посмів.

З'явився, як і застерігав, під вечір. Чи не з порогу, граючись нерозлучним нагаєм, заявив Савці, що хутір

його з «усіма строєніями, землями, з усім добром, худобою та кіньми» віднині переходить у власність пана штаб-офіцера гусарського полку Акімова, адже зять його, Савки, був у шайці Пугачова, «вор і изменник», а таких нині не милують. Він оружно виступав проти матушки-государині, а тому, як і всі пугачовці, оголошується поза законом.

– Знищивши Січ, ви ще згадуєте закон?

– Такий... тепер закон. Управляти хутором штаб-капітан Акімов призначив мене, підосавула Вихреста. Чи то пак, тепер уже повного осавула.

І ще додав, нахабно дивлячись Савці в очі й скрива шкірячись, що колишнього запорозького осавула Савку Пишногубого та його Соломію велено виганяти з хутора втришия!

– Ой, Божечку ж! – зойкнула Соломія. – Куди?

– Туди, куди захочете. А точніше – під три чорти! На всі сторони світу! Вибір у вас великий куди йти. Мусите дякувати панові штаб-офіцеру, що він проявив до вас милість і дарує вам волю йти туди, куди самі захочете. А не захочете, можете й зостатися в слободі. Але – в робітниках у пана штаб-офіцера. Та я радив би вам змиватися звідсіля – у ваших же інтересах! Не накрили мені стіл, то й панькатись з вами не буду. Сьогодні ж і маєте з хутора змитися! Із собою вам дозволено взяти лише те, що можете понести. І щоби до ранку

вашого й духу тут не було! Не послухаєтеся – вам же й гірше буде. Ніхто вас тепер не захистить – усе Запорожжя захоплене російськими військами, влада кошового мекнула! Його самого буде не сьогодні-завтра арештовано. Разом з військовими старшинами. Тож тікайте хутчій із цих країв – моя вам порада. За так дарую. Беріть, що зможете понести і гайда. У світ широкий! Та дякуйте мені. За доброту мою. А міг же шепнути штаб-офіцерові і вас би до Тараса запроторили у льох. Але я добрий. Попрохав начальника гусарів відпустити вас з живими душами. Не забувайте про це. І щоби завтра у слободі вами й не воняло!

Савка з-під лоба люто зиркнув на Вихреста.

– Сам навоняв, нагадив як тхір, а тепер ще й хвастаєш? Чим? Своїм смердючим нутром?

– Но-но! Ще одне слово і я... Я не подивлюся, Савко, що ти колись мене прихистив і в підосавули провів!.. Бувайте! Щоби до ранку вас тут не було! Якщо хочете ще пожити в білому світі!

І хряпнув дверима.

– Пес! Скажений шолудивий пес! – бігав Савка. – Навіть вороги, навіть турки з мене так не знущалися, як цей...

– Савко, доведеться підкоритися...

– Вихресту?

– Вважай, що силі, яка стоїть за ним. Чи до якої він

прибився, – горнулась до чоловіка Соломія. – Та й що ми теперички вдіємо, що ми тепер важимо, як Січі вже немає, га? Заспокойся, змирися – їхня взяла. Будемо збиратися та завтра вранці й підемо... У світ широкий. Кажуть, він не без добрих людей, десь і нам знайдеться місце. Та й чи багато нам треба? Якийсь там кучочок. Оксано, давай-но, дочко, помаленьку та потишеньку почнемо збиратися.

Аж тут двері – рип, на порозі Вихрест.

– Забув сказати, – шкірив зуби і жовте пласке його личко здавалося випромінювало саму лише доброту. – Оксані не треба збиратися. І взагалі, про Оксану забудьте. Вона вже не ваша і їй нічого з вами колобродити світами. Оксану я заберу.

Оксана зойкнула й побіліла.

– Не лякайся, перепілко, не такий страшний чорт, як його малюють, – Вихрест намагався ще й лагідно говорити з жінкою. – Покомизишся, поплачеш та й звикнеш. Ще й дякуватимеш долі, що за мене віддалася. – До Савки з Соломією: – Раніше я у вас її просив – по-доброму, по-хорошому. Не віддали. То теперя просити вже не буду – беру і все тут. По праву сильного. На Тараса ж не сподівайтесь. І ти, Оксано, теж. Багато таких як він, мятежних пугачовців на Запорозжжі повиловлювали, партіями їх будуть відправляти в Росію-матушку на каторгу. В Сибіряку їхню. Поженуть вашого Тараса,

і за ним навіки й слід западе. А жити, Оксано, думаю, тобі треба. От і поживеш зі мною. Обіцяю бути ще й добрим мужем. А синка твого хай батько твій забере. Осавулові буде веселіше з онуком. А мені Тарасове сім'я ні до чого. Мені потрібна тіко Оксана, до якої я давно приятель мав і маю. А діти... Дітей я можу й сам наробити – було б з ким. Я ще здатний на се звабне діло. Ось такечки, значить. Хай батько з мачухою зникають, покіль я виявляю їм таку милість, а ти, Оксано, залишайся. Уранці прийду тебе забирати – готуй... хе-хе... посаг. Хоча тепер дещо і я маю – за вірну службу руським. Вони вміють таким, як я, віддячувати. Тож буду хазяїном, а ти біля мене – отією самою... Хазяйкою значить. Заживемо хіба ж так на руїнах Січі, тепер наше время прийшло. А про отой самий ордер... Ну, що його буцімто видав тобі й Тарасу кошовий – забудь. Який ордер, про яку любов, як Січі вже немає, а кошовий під замком. От вам і вся любов! Погралися і досить! Тепер буде так, як я вам скажу – осавул Вихрест! А я вам все скажу вранці!.. Чекайте!..

Для здійснення задуманого в Савки була всього лише одна ніч. Уранці Тараса з іншими учасниками пугачовського бунту мали відправити в Глухів, в канцелярію Малоросійської колегії, якою тоді в чині її президента відав генерал-фельдмаршал Рум'янцев. Одночасно він був і командуючим 2-ю, а потім і 1-ю російсь-

кими діючими арміями на театрі російсько-турецької війни 1768—1774 років. І ще був генерал-губернатором Малоросії, як тоді називали Лівобережну Україну, колишню Гетьманщину. З його ім'ям пов'язано – так чорним по білому, навіть без тіні сорому чи незручності написано в одній книзі, виданій у Москві, – «законное (!!!) установление крепостного права на Украине в 1783 году. До этого украинские крестьяне были формально лично свободными людьми». Отож, «законное»... Уявляєте, «законное» право поневолювати людей. І це пишуть сьогодні, у книзі «100 великих военачальников», що видана у Москві в році 2003-му. Там є стаття «Румянцев-Задунайский Петр Александрович». Так ось цей Пьотр Александрович докладе всіх – очевидно, теж «законних» – зусиль, аби за роки свого колоніального правління в Україні знищити будь-які залишки навіть самоврядування в тодішній Малоросії. Цей каратель-окупант успішно («законно») здійснював в Україні, тоді Малоросії, примусову русифікацію та національне гноблення українського народу. І тут він, як кажуть, «преуспел». (До речі, був похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.) До його канцелярії в Глухів і зганялися виловлені учасники визвольних змагань Пугачова, селяни й козаки, а вже звідти їх мали відправляти на каторжні роботи до Сибіру. Така доля чекала й Тараса Кожум'яку. А поки

що його на ніч заперли в погрібнику, що знаходився в закутку двору Савчиного хутора-зимівника в Кальміуській Слободі, що вже була зайнята гусарами.

Погріб (або ще льох) – це яма для зберігання продуктів тощо – з лядою, але без східців. Туди круто вниз спускаються по драбині. А ось погрібником зветься надбудова над погребом. Або ще – вхід до погребя, висотою десь у зріст людини. Як відкриєш двері погрібника, то далі вниз ведуть довгі східці, вирубані в ґрунті і викладені камінням чи цеглою. Ними й спускаються власне у сам погріб, в льохову яму, що може бути в глибині ґрунту на значній відстані від дверей погрібника. Двері споруджувалися неодмінно з товстих дощок чи й обаполів, що до всього ж оковувалися залізом. А щоб ніхто бува не забрався до льоху та не поживився його добром, двері перехрещувалися металевими шпугами і запиралися на добрий амбарний замок, дужку якого не просто було й перепиляти.

Ось до такого погрібника російські вояки, які вже стали господарями віднятого в осавула Пишногубого хутора, й кинули «мятежного пугачовця» на ніч. Погрібник був у віданні Вихреста, з того дня – управителя хутора, що вже належав штаб-офіцеру за його «усердие» по окупації Січі. Вихрест особисто запер погрібник, а чималий ключ від амбарного замка сунув собі за пояс.

Ключ він взяв у осавула, не підозрюючи, що в Савки, як і в кожного господаря, є ще один ключ, запасний – раптом загубиться перший?

Ось ним Савка й скористався. За легендою, що з покоління в покоління передається в роду Кожум'яків, він буцімто пізно увечері, як російські вояки перепилися і в слободі та на хуторі лежали там, де кого скрутила оковита, запряг до воза пару коней, накидав у нього дещо з одягу, сякий-такий харч на дорогу та інструменти, що завжди пригодяться в господарстві на новому місці, посадив Соломію та Оксану із сином і вивіз їх під завісою ночі до Лисичачого яру, що був вище броду через Кальміус, і залишив їх там під гаєм, а сам повернувся на хутір аби звільнити Тараса з погрібника.

Було за північ, перед ранковою зорею, коли вже доспівували другі півні. До третіх, до світанку, було вже рукою подати, тож Савка й квапився. Гадав, що нічим не ризикує, адже гусарський ескадрон, який зайняв слободу, вже був достоту п'яний, а в Савчиній хаті за освітленими вікнами гуляли офіцери, теж добряче піддаті – жодного тверезого вояки вже не було. Навіть ті, кого звечора поставили на чати, теж перепилися і лежали хто де впав. Савка вільно прошмигнув погрібника, відкрив замок, зняв шпуги, відчинив двері й шепнув у темряву підземелля із застояним духом:

– Гей, Тарасе?.. Це я, Савка. Ось-ось вже почне

світати, хутчій виходь та й гайнемо подалі від Слободи.

У погрібнику почулося шамкотіння, хтось мовби озвався з вогкої темряви, але тієї ж миті осавулові щось тупе й кругле вперлося в спину. І він, як людина військова, відразу ж збагнув: дуло пістоля! І ясно, що само воно йому впертися в спину не могло. Пістоль був у чиїхось руках.

То й справді був пістоль і тримав його, вперши стволом Савці у спину, осавул Вихрест.

«Звільнив Тараса!..» – лайнувся подумки Савка. А вголос озвався:

– От зараза, не напилася разом з усіма! Таки вислідила, мерзота вихрещена!

– А ти думав, що всі з лопуцька, один тільки ти вумний, га? – реготнув позад нього Вихрест. – Значить, Савко, такечки: ворухнешся, звиняй, але всаджу тобі кульку в спину. Матимеш потім з нею та з діркою в спині добрий клопіт. Може, й на тім світі!

– А ти його матимеш на цьому!

– Овва! Аби не той, бо там зв'язків ще не маю, а на цьому вже якось викручусь – не вперше. А ось спробуєш ти викрутитись – на цьому чи на тому, – і дуло пістоля ще різкіше вперлося Савці в спину. – Руки, руки, луб'язний, осавуле! Тримай їх піднятими вгору – так мені спокійніше.

– Спокою ти вже не матимеш.

– А я кажу... не роби різких рухів, бо кулька, як і горобець, вилетить – не спіймаєш. І не повертайся до мене своєю мармизою – тобі ж гірше буде. Не змики-тив я, коли запирав Тараса в погрібнику, що в тебе може бути ще один ключ. А міг здогадатися, адже в кожного господаря завжди у сховку зберігається ще й запасний...

– Багато ти чого не врахував...

– Нічого, діло се поправимо. Не думав я тебе, Савко, чіпати, та раз ти першим почав – пеняй на себе! Зятька забаг звільнити? На дідька він тобі здався? Своя шкура і ближче, і дорожча. А зять – то таке... Один пощезне, другого можна знайти – скільки там ділов! А ти... Чи скучив за ним, га? Почекай трохи, зараз з ним наговоришся в погрібнику. Більше ключів немає, то ж тебе вже ніхто не звільнить до ранку. А хочеш, то й Соломію тобі до пари посаджу?

І дулом пістоля штурхав осавула в спину.

– Шмаляй у погрібник! Десь там твій зятьок – чекає тебе, не дочекається!

Але Тарас був не «десь там», а вже чи не поруч. Як Савка його погукав, він східцями піднявся з погреба до виходу. Зачувши голос Вихреста, затаївся в заглибині біля дверей. Ніч була темна, у погрібнику хоч в око стрель, тож Вихрест його й не заглядів. Та й упевнений

був у своїй безкарності.

Але коли він, випроставши руку з пістолем, штурхнув ним Савку в спину, заганяючи осавула до погрібника, Тарас блискавично схопив його руку і так рвонув її вперед, що Вихрест, тільки й устигнувши лайнутися, з несподіванки втратив рівновагу й сторчака полетів по крутих східцях у темінь погрібника.

Тарас вискочив назовні. Удвох із Савкою – Вихрест ще летів стрімголов униз, – вони зачинили двері, заперли їх на замок, а ключ закинувши подалі, подалися задвірками, а потім понад Кальміусом з хутора, де вище броду з кіньми та возом їх чекали Соломія з Оксаною і маленьким Омелечком...

А про те, що сталося далі, в роду Кожум'яків існують дві версії, в ранзі майже легенд. За першою бучімто Савка на прощання підпалив свою хату, в якій гуляли п'яні офіцери (ще й підпер двері дрючком), хата й згоріла, а з нею і хутір, з усіма його будовами й прибудовами вигорів дотла, не доставшись нікому. За другою – Вихрест, отямившись після падіння в погрібник, вистрелив з пістоля в темінь – чи з поквапу, чи аби привернути до себе увагу. Але бідолаха не відав, що в погребі у Савки стояла бочечка з «общественим» порохом – для команди бекетових козаків. Куля й потрапила в ту бочечку...

Бабахнуло так, що вибуховою хвилею вибило двері

погрібника і полум'я шугнуло в двір, а поруч був сінник. Вогонь перекинувся на сухе сіно, далі на інші будівлі і через мить спалахнула й хата, у якій гуляли п'яні офіцери...

Але так було насправді, чи якимось інакше, тепер уже достеменно ніхто не скаже, хоча відомо одне: пожежа тієї ночі перед самісіньким світанком, як уже збиралися співати треті півні, спалахнула на хуторі в Савки Пишногубого така, що освітила півнеба. Іскри летіли снопами – навіть через Кальміус, на донський берег. Тріщало й гоготіло, полум'я ревіло й клекотіло – видно було далеко на низу, аж у ногайських степах.

Савчин хутір з усім добром не дістався нікому...

А далі... Вас цікавить, а як же воно було далі? Давайте разом поміркуємо, поставимо себе в ситуацію, в якій опинилися Савка з Соломією і Тарас з Оксаною та сином. Куди було податися нашим героям, як у них в один день відібрали і хутір, і житло, і все нажите потом і кров'ю (бо ж постійно воювали з кочівниками-людоловами) добро? Та й куди тікати? Після знищення Січі правди в тих краях більше не було, як не було її ніде на просторах Російської імперії. То де шукати прихисток? У яких краях, яких палестинах? Безправному куди не поткнись – усюди неволя і гніт. Але треба згадати, що являла собою Україна в ті часи – це крім Запорозької Січі, якої вже не було, Україна була поділе-

на на кілька Україн. Правобережна – сьогодні це території Київської, Черкаської, Кіровоградської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької, Рівненської і Волинської областей – за печально відомим Андрусівським перемир'ям Росії та Польщі вона ще року 1667 увійшла до складу Речі Посполитої (в її складі перебуватиме до 1793 року). Західне Поділля тоді було захоплене Туреччиною.

Вогонь перекинувся на сухе сіно, далі на інші будівлі і через мить спалахнула й хата, у якій гуляли п'яні офіцери...

Лівобережна Україна, колишня Гетьманщина, входила до складу Росії, яка називала її Малоросією. Себто Росією, хоч і малою. До неї належали території сучасних Чернігівської, Полтавської, західні райони Сумської, східні Київської та Черкаської областей і Київ з прилеглою територією. Край той нашим героям був незнайомим, як і Правобережжя, хоч то й була Україна, своя ніби земля. Своя, правда, але вже не своя.

Ближче до Кальміуської паланки вже не існуючої Січі була інша, третя – чи яка там? – Україна – Слобідська, яку ще називали Слобожанщиною. Теж у складі Росії. До неї входили території сучасних Харківської, частина Сумської, Донецької, Луганської та частини Курської, Білгородської і Воронежської областей Росії. На той час Слобожанщину увели до новоствореної Слобідсько-Української губернії, центром якої був Харків. Із східного прикордоння Січі туди було найближче, та й край був більш знайомий. На Слобожанщину, а точніше в Харків, і вирішили тікати наші герої, коли в них було забрано їхню малу батьківщину і вигнано з неї у світ широкий. Волі й там не було, на Слобожанщині, чи то пак, у Слобідсько-Українській

губернії, але, принаймні, туди був близький світ і люди там були переважно свої – у ті дні на Слобожанщину багато втікало посполитих із Запорозжя. Казали, що в Харкові, який швидко зростав, можна було знайти притулок і роботу, а з нею і засоби до існування. Бо-дай і злиденного та все ж... А жити... На перших порах можна і в землянці перебути – їх на околицях Харкова та біля його старої фортеці, спорудженої для захисту міста від ногайських та кримських татар, було рясно. На запорозький манір вони звалися бордюгами.

Отож, на Слобожанщину, в пошуках кутка для проживання і вирушили наші герої.

Полум'яніла багряна осінь 1775 року. У втікачів був віз із добре змащеними колесами, пара теж добрих коней і сяке-таке добро на возі, що його Савка встиг вихопити із відібраного в нього хутора. Дороги виби-рали малоїжджені, безлюдні – аби не наткнутися на загони російських військ, що тоді, захопивши козацькі краї, всюди нищпорили і все забирали, а втікачів про-сто виловлювали, як розбійників, – на ніч зупинялися де-небудь в пустельному місці, багать не палили, аби вночі не привернути до себе уваги.

Але в глухих краях можна було запросто наткнутися на зграї розбійників, різних харцизяк і зарізяк, яких тоді чимало розвелось і які всюди нищпорили в пошу-ках поживи. Вони й перехоплювали втікачів із Січі, від-

бираючи у них все, до останньої цурки, відпускаючи їх лише із живою душею. А часто і душі забирали. Ті лихі, темні люди нишпорили – теж уникаючи зустрічі з російськими військами – здебільшого манівцями, знаючи, що саме ними й рухаються втікачі із своїм добром... На таких любителів легкої наживи й наткнулися наші герої. А може, харцизяки за ними слідкували і лише вибирали зручне місце для нападу – двоє добрих коней у ті часи багато важили для розбійницької братії. Правда, крім двох жінок і дитини (на них ті лотри вирішили не звертати уваги), сім'я втікачів мала й двох чоловіків, які на випадок чого могли постояти і за себе, і за жінок. Тим паче, Савка – бувалий у бувальцях козак. Та й Тарас не ликом шитий, тож добичники вирішили задумане здійснити вночі. Слідкуючи за сімейством втікачів з Кальміусу, вони вже знали, що, стаючи там чи там на ніч, ті, спутавши коней, відпускали їх пастися, а самі вкладалися на возі – під огромом небесного шатра, повного зоряного блиску.

Однієї ночі, темної і вітряної, коли раз по раз зривався дощ та шумів-гудів вітровій, утікачі вклавшись спати на возі, понакривалися кобеняками та й поснули. Щоправда, Савка якийсь час ще боровся зі спокусою заснути. Накинувши щось собі на плечі від мжички, горблячись, сидів на возі і смалив люльку чи не до третіх півнів, а тоді й він сидячи, необачно заковиз,

зморений довгим днем та його пригодами. Тихо шелестів мрячливий дощик, сіючись як через дрібне сито, то затихаючи, то знову пускаючись, у тумані ночі ледь проступали мокрі коні, що паслися неподалік і, пирхаючи, струшували з себе вологу. А тоді й вони, попри тулявшись один до одного мокрими боками, задрімали в дощовій млі...

Мжичка не затихала, верховіттям шуміли дерева, край був глухий, безлюдний, ну що б, здавалося, там може загрожувати нашим героям?

Савка, звісивши ноги з воза вже хропів, опустивши голову на груди, а в люльці, що її він затис зубами, вже було повно води. І коли він підхропував, якимось судорожно втягуючи в себе повітря і потім різко видихуючи його, вода в люльці булькала.

За якимось там разом осавул потягнув у себе через цибух воду з люльки, а вона, настояна на тютюнові, була гірко-пекучою – від тієї гіркоти, що обпекла йому рота, осавул і проснувся. Лупнув, закашлявся, тіпнув головою, проганяючи сон-дрімоту, вилив з люльки воду, виплюнув гірко-пекучу слину і потягнувся було до кисета, що висів у нього на поясі разом з кресалом та губкою, як заглянув в дощовій мжичці якісь розпливчасті, підозрілі тіні біля коней. Не встиг він і обдумати побачене, як тіні – от вже меткі! – опинилися на конях, певно познімавши з них пута.

Скинувши з пліч мокрий важкий кобеняк, осавул підхопився на возі на весь свій зріст і крикнув, як гримнув:
– Ей, ей?! Башибузуки, не руште коней, бо вони не ваші!

У відповідь бабахнув постріл. Савка ще встиг заглядіти у мжичці спалах, а вже потім відчув удар у груди, що скинув його з воза...

Він упав навznak, не випускаючи із зубів люльки, яка знову почала наповнюватися водою. І коли він падав з воза навznak, десь далеко-далеко в ту мить наче хтось заспівав – вільно заспівав і легко: «Мені з жінкою не водитись, а тютюн та люлька козаку в дорозі знадобиться...»

Якусь мить Савка, слухаючи пісню, що раптом вільно й розкуто забриніла в його душі, подивувався, що й справді так: із жінкою ще треба возитися, а тютюн та люлька козакові в дорозі завжди знадобиться... Тим більше йому, перед далекою дорогою... А в яку далеку дорогу він зібрався, Савка й не встиг подумати, бо світ чомусь почав меркнути й згасати, а вода в люльці була такою гіркою-гіркою, аж пекучою... І та гіркота стала останньою гіркотою осавула Савки Пишногубого, що її він спізнав у своєму житті...

Уже був пізній ранок, як сімейство ховало Савку Пишногубого, осавула з Кальміуської паланки Війська Запорозького низового...

Сіре громаддя хмар почало поволі танути, розходиться, розпливатися за вранішнім вітром, нарешті виглянуло запізніле того ранку сонце і все навколо – трава, дерева і увесь світ Божий, наче вмийтий і оновлений, заіскрився, засяяв у його промінні. Здавалося, що все найгірше вже лишилося позаду, а попереду буде тільки добре і щасне.

Але то тільки так здавалося, до добра у світі ще було ой як далеко і не кожному судитиметься до нього дійти.

На возі серед інструментів, завбачливо прихоплених Савкою, Тарас знайшов заступ, добре господарем нагострений. Працюючи без передиху до обіду, Тарас викопав на галяві під дубом, з якого сипалися жолуді, яму глибиною у свій зріст і потім заходився збивати домовину з дощок, що їх повіддирав від тепер уже їм не потрібного воза – коней убивці таки забрали, поскакавши на них після пострілу в дощову пільму ночі. Домовина вийшла дещо неоковирною і кострубатою, схожою на продовгуватий ящик – видно було, що зроблена невмілими руками, але все ж це було краще, ніж ховати небіжчика, замотаним в кобеняк. До того Тарас ще ніколи у своєму житті не робив домовин і, впоравшись з роботою, сказав, щоб йому більше ніколи цього не довелося робити!

Тим часом жінки назбирали дубового листя, нарва-

ли трави та вимостили дно в домовині, щоби Савці було м'якіше лежати, а під голови щось поклали з одягу – замість подушки.

І було сонячно й тихо у світі білому, наче аж якимось благословенно й умиростворено після нічної та ранкової негоди, тільки безлюддя та безгоміння того глухого закутка, у якому вони опинилися, краями душу й навівали безнадію та смуток: куди ж тепер іти? Де шукати прихистку, у яких краях? Та й чи знайдеться він для вигнаних з рідного краю? Але спершу треба було поховати небіжчика, віддати його тіло землі, а тоді вже й вирушати у світ широкий та шукати в ньому собі місце.

Оксана безгучно плакала біля тіла батька – осавул наче знічев'я лежав на зеленій траві, витягнувшись у весь свій великий зріст і здавалося, що ось-ось він потягнеться, встане і скаже: «Але ж і залежавсь я!.. Так ще ніколи вранці довго не вилежувався, пора вставати та й коло діла нашого козацького заходжуватися...» Притискувала до себе сина, який злякано доскіпувався, чому це дід Савка лежить у траві і не встає, і чому це тато робить ящик та хоче в ньому заховати діда в землі – зі смертю він вперше зустрівся у своєму маленькому житті.

Соломія відчувала себе сиротою неприкаяною – за ніч жінка виплакала всі сльози – тільки стогнала крізь стиснені зуби.

– Прощайте, – стомлено сказав Тарас, як уже переніс небіжчика в ящик-домовину і склав йому пожитілі руки на грудях. – Уже пізня днина, а перед нами ще довга-довга дорога, не знаю, коли вона й скінчиться... Якщо взагалі скінчиться...

– Яка... дорога? Куди... дорога? – питалася Соломія, вже і не сподіваючись на відповідь. – Життя моє скінчилося разом із Савчиним життям, то куди я маю тепер іти? Куди наша дорога веде?

– Звідки я знаю, – зітхнув Тарас. – Куди-небудь, аби вперед.

– Але без Савки в мене немає дороги. Поховайте й мене біля нього.

– Живий мусить жити, тітонько Соломіє. І про живе думати – така воля Божа і так нам старі козаки казали, коли ми на Поволжі ховали загиблих товаришів і побратимів.

Савка лежав у домовині спокійний, наче й звук до неї, лежав вільотно і мовби задоволений, що нарешті все лихе скінчилося, а попереду в нього неодмінно буде все тільки хороше. Кривава рана на його грудях була накрита хусткою Соломії і здавалося, що осавул просто спав.

– Прощайте, – повторив Тарас.

– Ой, як же я буду прощатися, як воно не прощається, – голосила Соломія. – Ой, чому ж ти так рано пі-

шов із цього світу, Савко? – причитала і не знаходила відповіді. – Невже я тобі набридла, що ти мене покидаєш одну-однісіньку, саму-самісіньку в цьому чужому краї, в пущі цій? А ми ж з тобою ще й не нажилися, ще й не намиливалися... Та краще б та куля вцілила мені в груди, краще б мені довелося замість тебе лягати у твою домовину, хату твою вічну... Скінчилося моє щастячко, скінчилася моя любов. Бо немає у світі іншого такого, як ти, Савко! І немає, і ніколи не буде, а тому немає для мене й життя.

Вітер куйовдив чорні вуса осавула, ворухив кінчик оселедця, що був закручений за вухо.

Шапка-бирка (а його ховали за козацьким звичаєм у шапці) полум'яніла червоним шликом.

Доки Соломія, стоячи на колінах, надивлялася на чоловіка та щось поправляла в домовині, Тарас, орудуючи сокирою, перерубав навпіл дубовий дишель від воза на дві нерівні частини, меншу прибав упоперек до більшої і вийшов ніби хрест.

Козак від'їжджає
Дівчинонька плаче:
«Куди їдеш, козаче?
Козаче-соболію,
Візьми мене із собою,
На країну далеку».

Похитуючись з боку на бік, співала Соломія, наче голосила, а Оксана за нею тихо виводила, проводжаючи піснею батька в інший світ:

«Дівчинонько мила,
Що ж будеш робити
На вкраїні далекій?»

А Соломія відповідала:

«Буду хусти прати,
Зеленого жита жати,
На вкраїні далекій».

Орудуючи лопатою, пісню підхопив і Тарас, питаючи від імені козака:

«Дівчинонько мила,
Що ж будеш ти їсти
На вкраїні далекій?»

Соломія журно виводила:

«Сухарі з тобою,
На вкраїні далекій!
Аби, серце, з тобою
...В степу під вербою,
Аби, серце, з тобою

На вкраїні далекій!»

Уже як загорнули гуртом яму й вирівняли зверху горбик, Соломія прив'язала до перекладины хреста білу хустку, і коли вони рушили у світ широкий, то озираячись, все бачили й бачили той хрест самотній, наче всіма покинутий, і білу хустку на ньому.

Здавалося, Савка махає їм на прощання, а потім, як піднялися на взгірок, перевалили через гребінь і почали спускатися потойбіч, хрест зник з очей, а з ним і Савчина могила – назавжди. Глухо шуміли дерева, хрипко й надривно кричав якийсь птах у пущі, вони йшли, хоч попереду в них не було дороги, йшли на схід сонця і Соломія ні-ні, а все ще розгублено озиралась, хоч знала, що Савки вже немає – навіть його могили, яка швидко заросте травом і з часом, ніким не доглянута, навіки зникне з лиця землі і ніхто й не знатиме, де знайшов свій останній спочивок січовий козак Савка з веселим йменням Пишногубий.

Усе, що було на возі, вони покинули разом з возом, із собою взяли сухарів, пшона для кулешу, шмат сала та в'язку сушеної риби, прихопили казанок, ніж та кожному по дерев'яній ложці й одну миску на всіх (собі в пазуху Тарас засунув замотаний у шмат шкіри й туго зв'язаний згорток – «Ордер на любов», що його їм з Оксаною видав кошовий отаман Війська Запорозько-

го низового) і пішли, самі не знаючи куди. Власне, не йшли, а втікали від минулого навстріч майбутньому, не знаючи, чи є воно у них.

Речі та харчі у двох саквах, перекинутих через плече на полотнині – одна торба за спиною, друга на грудях, – ніс Тарас, а Оксана та Соломія вели за руки Омелечка – як він стомлювався і починав пхикати, що його ноги «не хочуть іти», несли його по черзі на руках.

Соломія все ще час од часу схлипувала, судорожно хапаючи повітря, і погано з-за сліз бачила дорогу, і не уявляла, куди це вони і чого йдуть – хіба що у світ за очі? – тоді її вела Оксана, а Омелько, смикаючи Соломію за руку, все прохав і прохав бабу:

– Розкажи мені казочку про пана Коцького, розкажи-и...

Казка про винахідливого кота була його улюбленою казкою, що її малий готовий був слухати щодень і по кілька разів; Соломія й розказувала онуку ту казочку чи не щодень (бувало що й по кілька разів) і хлопчик уже знав її назубок, але все одно прохав розказувати ще і ще. Мати намагалась напоумити сина, аби він залишив у спокої бабусю, яка й так ледве дибала, тож дорогою наставляла сина на розум:

– Як ти можеш, Омельку? У бабусі таке горе... Нас спіткала лиха годинонька. Дідуся Савку поховали в чужих краях, ми самі вигнані з рідного краю, йдемо не

знаючи куди і хтозна-де знайдемо куток, аби хоч голову прихилити, а ти... казочку про пана Коцького. Дався тобі той кіт! Ти ж казочку про пана Коцького вже напам'ять знаєш!

– Знаю, знаю, але ще хочу! Про пана Коцького, про пана Коцького! – аж підстрибував Омелько між матір'ю та бабою, тримаючись за їхні руки і на ходу встигаючи на них гойдатися.

– Пан Коцький – найкращий кіт! О! Такий смішний. Тому він і котячого пана.

– Оме-ельку! – підвищувала голос мати. – Залиш у спокої бабусю! їй зараз не до котячого пана. Краще тобі тато щось розповість.

– А я хочу про пана Коцького! – гне своєї малий. – І щоби розказувала бабуся, вона краще всіх казки розказує. Хочу і хочу! Бо не піду з вами на... на край світу!

Зрештою, Соломія якось оговтавшись, утерла рукавом сльози.

– Горе – горем, а дитина не винувата, онучок хоче казочку про котячого пана, то я, вдаривши лихом об землю, буду розказувати. Слухай, дитино моя, слухай Омелечку мій любий... В одного чоловіка був кіт, що вже недужав...

– Старим він був, – уточнив Омелько. – Ти забула сказати, що він старий...

– Старий, старий, – погоджувалася баба. – Такий

старий та негодящий став, що й мишей уже не міг ловити. От хазяїн узяв та й вивіз його у ліс...

Соломія на мить вмовкає, онук тим часом за неї розказує:

– ...думаючи: «Навіщо він мені здався, тільки дурно буду годувати – нехай у лісі ходить!» Так, бабо, еге?

– Так, онученьку мій любесенький. Слухай, як далі було...

Ідуть вони і йдуть, край попереду них простилається незнаний їм, глухий, ні осель людських, ні доріг, ні стежок... Хоча все ж стежечка якась (охотники її протоптали, рибалки чи якісь лихі люди?), уже напівзаросла травною-муравою, поперед них зміїлася між трав високих, а ось куди вона вела – вони й не відали. Траплялися по путі узгірки, узвишся (а то й стара могила зненацька вигулькне, від людей, які вже давно пощезали зі світу білого), Тарас неодмінно підніметься на них, приклавши дашком долоню до очей, роздивляється обрії, потім знову веде їх, кажучи: отуди треба йти – показує кудись рукою, – там має бути шлях. А де шлях, там і люди...

Ідуть вони і йдуть, а Соломія розказує казочку про те, як звірі, злякавшись буцімто страшного звіра – ко-та, названого паном Коцьким, запросили його в лісі на обід, а самі поховалися з ляку.

– І зліз пан Коцький на стіл і почав їсти, аж за вуха-

ми лящить, – розказує вона. – А як наївся, то так і простягся на столі. А кабан лежав близько столу у хмизі, от комар і вкусив його за хвоста, і він тим хвостом і крутнув... Кіт подумав, що то миша, та туди! Та кабана за хвоста! Кабан як схопиться, бо подумав, що кіт його хоче розірвати, та навітки!.. Пан Коцький, злякавшись кабана, скочив на дерево та й подерся туди, де ведмідь сидів. Ведмідь як побачив, що кіт до нього лізе, почав ще вище лізти по дереву, думаючи, що пан Коцький хоче його розірвати, і до того доліз, що дерево не здержало – так він додолу і впав – гуп!..

Аж земля задрожала! І впав просто на вовка, який у траві ховався і мало не роздавив сердешного. Як схопляться вони, як дременуть, тільки й видко. А заєць за ними забіг, не знає куди... А потім посходились захекані та й кажуть:

– От який мовби ж малий пан Коцький, а тільки було нас усіх ледь-ледь не поїв!..

Омелько, – хоч і знав від слова до слова казку, – аж заливається і його дзвінкий сміх звеселяє пущу. Не втримавшись, посміхаються й Тарас з Оксаною, Соломія вражено дивиться то на них, то на онука, дивиться, а тоді зненацька для самої себе посміхається – очима ще вологими від сліз...

А по якомусь часі, йдучи глухим краєм навпростець, плутаючись у високій траві, полохаючи куріпок та ди-

ких кабанів, пригадуючи пригоди пана Коцького, починають дружно сміятися, і від їхнього сміху світ умить стає іншим.

Витираючи сльози, Соломія казатиме:

– Небіжчик, царство душі його небесне, теж любив цю казочку слухати... Я розкажую її, бувало, на сон грядущий Омелечку, а Савка слухає казочку і собі. Аж мені дивно, що він слухає, як маленький... Слухає, слухає, а тоді й починає разом з Омелечком реготатися, і так вони удвох дружно та гарно регочуть – вік би їхній сміх слухала. Бувало й кажу Савці: «Та чи ж ти малий, чи я тобі казочку на сон грядущий розкажую, що ти регочеш, га?» А Савка в відповідь: так ти ж ловко розкажуєш, що й слухати охота. Чи ж винуватий я, що мені слухається казочка про пана Коцького? Може мені, каже, як був я таким, як Омелечко, ніхто казок не розказував...

Так негадано пан Коцький розвеселив утікачів, розвіяв їхній сум, і далі вони подалися вже бадьоріше... Куди? Цього достеменно тоді й самі не знали, ішли куди-небудь, як казав Тарас, обвішаний саквами, аби вперед.

– А чого вперед? – доскіпувався Омелько.

– А того вперед, синку, що назад нам уже немає путі. А попереду десь мають бути дороги, а де дороги – там люди.

– А ми теж... люди?

– Люди, синку, люди. Тому йдемо до людей. Десь вони мають бути там, – махає кудись рукою, – попереду, може й за обрієм.

Де навпростець ішли, де покинутими путівцями, а де й цілиною сунули, торуючи собі шлях, але йшли вперед і вперед, вірячи, що десь там попереду («Де земля з небом сходиться» – пояснюватиме батько синові) мають бути люди – бо як же інакше.

Найтяжче доводилося Тарасові.

Ночами вклавши сімейство, він всю ніч залишався на сторожі, не склеплюючи повік, і лише вдень іноді трохи передрімував, і знову вперед і вперед. Йшли до людей, а отже, й до своєї будучини, а якою вона тепер у них буде – лихою чи доброю? – це вже не мало якогось особливого для них значення. Бо яким би не випало їм подальше життя, а його треба прожити. Для цього, казала ще баба Пріська, вона ж Найменшенька, Господь і дає людині життя.

А заодно й сили, аби його прожити...

Частина одинадцята

І стали вони жити-поживати та добра наживати...

Піднявшись до верхів'я Кальміусу, пішли круто вгору, перейшли границю колишньої – не хотілося вірити, що вже колишньої – Січі і далі попростували Слов'яносербією на Слобідську Україну і там ні-ні та й почали зустрічати людей на шляхах, заходили на ночівлю в хутори чи села – стало спокійніше.

Після цілої низки пригод, що варті окремої розповіді, коли всього сповна довелося спізнати-зазнати в дорозі (навіть жебракували в селах, аби роздобути хоч для Омелька шматочок хліба), позбивавши ноги до крові, виснажені й змарнілі, коли вже не було сили й Омелька нести, дісталися нарешті Харкова, що був тоді центром Слобідсько-Української губернії Російської – вже Російської! – імперії.

Розказували, що в тих краях першим колись поселився козак Харитон (його ще звали Харком). Хутір його знаходився в низині, неподалік злиття двох річок із третьою.⁸

---

⁸ Харків розташований при злитті річок Харкова, Лопані та Уди (басейн Дону). Перша згадка про місто відноситься до 1654 року. Докумен-

Нелегко тоді було жити в тих краях (а втім, у яких краях і де простому людові жилося й живеться краще?), що їх раз по раз шарпали татари, людей забирали в неволю, а хати спалювали дощенту...

Проте козаки на чолі з Харком давали нещадну відсіч ясирникам та в одному з боїв Харко загинув. Хутір його татари пограбували й спалили. Він довго стояв пусткою, а потім там почали селитися козаки з України, збудували новий хутір, який на честь першого осадника й назвали Харковим. А в роках 1655—1656 там виникла фортеця для захисту Слобідської України від набігів кримських та ногайських орд. її теж було названо за йменням хутора – Харкова. Або фортеця Харків. Ще пізніше там почали селитися козаки та селяни, які втікали від утисків польської шляхти з Правобережної України, вони ж і місто назвали Харковом.

Наші герої й зупинилися в Харкові. Не тому, що там було добре (добре там, де нас немає, кажуть бувалі), просто не стачило вже сили цурганитись куди-небудь далі. Десь треба нарешті зупинятися для подальшого життя (та й чого колобродити, як все одно добре там, де нас немає) – тож вибрали для осідку Харків.

Зупинилися на околиці, де у слободі⁹, що на скору

ти свідчать, що туди прибуло кілька сот сімей українських переселенців на чолі з Іваном Каркачем.

⁹ «...люди жили-поживали, города, т. е. укрепление имели, оружием

руку виникла між фортецею і річкою Лопань, зібралися такі ж бездомні, позбавлені батьківщини, як і вони, здебільшого козаки й посполиті із знищеної Січі та селяни-втікачі з Правобережної України, що її гнобила Річ Посполита. Якщо раніше в пошуках волі й правди втікали на Запорозжя, то тепер переслідуювані каральними загонами генерала Текелія, навпаки, розбігалися із Запорозжя – куди очі дивилися. Але в основному на Лівобережжя, там, на пограниччі з кочівниками потребувалася людність для заселення краю. Тож переселенцям було деяке послаблення, і в Харкові приймали всіх, хто б не прибував, часом і не цікавлячись хто вони і звідки. У Харкові нетяги й заснували своє оселище із сьак-так зліплених халупок, мазанок, землянок чи куренів.

Уже ранок був пізній, Тарас заквапився, аби до вечора десь отаборитись. Залишивши сімейство в холодку під вербою, якийсь час поблукав серед збіговиська люду, вибираючи місце для осілости, походив між мазанками й землянками та серед купок людей, котрі сиділи просто неба і на багаттях готували собі

не бедны были, что и теперь еще отыскивается в земле, вот тут то они и начали селиться „слободно“, т. е. свободно, где кому как вздумалось; селились отдельными хуторами, т. е. в малом числе, селились и большими селениями, по свободе, отчего и вышло название „слобода“». – Гр. Квітка-Основ'яненко, «О Харькове и уездных городах Харьковской губернии».

якесь вариво – шарварок над усім тим був такий, що хоч вуха затуляй! Лементувалися, а де вже й сварилися, жінки; галасували, позатівавши грища, діти; гризлися між собою собаки за наїдки. Придивившись до люду, до тих горопах, Тарас трохи ожив, адже всі були такі, як і він, неприкаяні, невлаштовані, без свого місця на землі і не відали, що їм далі робити. «Як люди облаштовуватимуться, так і ми», – подумав.

Зрештою, йому порадили звернутися до одного чоловіка. Він був схожий на козака, хоча й без оселедця, підстрижений по-селянському, в кружок. Постава його чимось видалась Тарасові знайомою, наче десь уже бачив його.

– Як його звати? – поспитав.

– Грицько Невмиваний.

Гм... Уперше чув про такого, а на позір наче знайомий. Ще йому сказали, що той Грицько – їхній курінний отаман.

– Куреня ще немає, а курінний вже є, – казали. – Тож маймо триматися купи і отамана слухатися, бо інакше нас і кози рогами сколють.

Отаман Невмиваний, поголившись скіском, саме вмивався, у річці хлюпався з явним задоволенням. Був то кремезний здоровань у вигорілій, просякнутій потом і сіллю сорочці, що ледве чи не торготіла на ньому, але судячи по всьому власна нужда його не дій-

мала – веселий.

– Пане-товаришу, – почав було Тарас за давнім козацьким звичаєм вітатися й осікся, як отаман, утираючись подолом сорочки, повернувся до нього і привітно загудів:

– Ге-ге-ге!.. Козацьку мову чую. Якими вітрами тебе, пане-товаришу, до нашого стану занесло?

– А тими, пане отамане, що Січ нашу розметали, а козаків по світах розігнали.

Отаман, подавшись уперед, пильно придивлявся до Тараса чіпкими гострими очима.

– Ба, ба, – вихопилося в Тараса, як він упізнав у таборовому отаманові сотника із загону наказного полковника Василя Журби, з яким воював на Поволжі у війську Омеляна Пугачова за волю і кращу долю, що її вони так і не вибороли; проте отаман, урвавши оте «ба, ба», яким Тарас почав було висловлювати радість і подив, що здибав товариша по недавньому походові на Поволжя.

– Ба, ба! – передражнив його. – Коли ти, пане-товаришу... Як тебе? Кажись, Тарас Кожум'яка? Так ось, коли ти гадаєш, Тарасе, що перед тобою сотник Хведір Нечеса, як тобі, бачу, здалося, то ти попав пальцем у той... у небо. Протри сліпи. Перед тобою посполитий Грицько Невмиваний. Утік від пана-ляха з Правобережжя, а тутечки вибраний курінним отама-

ном оцієї, – показав, – галайстри – второпав?

– Уторопав, нічого не второпавши.

– От і молодець. Менше будеш второплювати – довше житимеш. Ти мене не бачив у Пугача, а я тебе в його війську не здибував, і ми квити. Не мав я щастя тебе раніше лицезріти, хоч нас і поносило по Росії. – Підморгнув: – Годиться?

Тарас, нарешті все збагнувши, кивнув.

– А тепер кажи, чого прибився до нашого табору бурлаків, Тарасе... Оселець? Місце собі шукаєш у світі білому? То й приставай до нас, нам такі, як ти потрібні. Тут чи не половина козаків, котрі вдають із себе селян-втікачів... Чого? Та того... – Озирнувшись, шепнув: – Серед тутешньої галайди трапляються і нишпорки з Таємної канцелярії генерал-губернатора Рум'янцева. Те стерво всюди суне свого носа. Тиняються межі людьми, труться як карасі з ікрою, до балачок прислухаються та до всього придивляються... Підцакують та за своїх себе видають. За гнаних і переслідуваних. А самі винюхують наших братів пугачовців, котрих величають чи не своїми братами. А вже кого вислідять – пропав чоловік! А ось виокремити їх із тлуму непросто, на позір вони такі ж, як і ми, нетяги-бурлаки. Чернь-сірома. І панів хіба ж так поминають! Аби на відвертість наївних викликати. Та й Пугача згадують... Жаль, мовляв, не вдалося йому во-

лю здобути. Як піддакнеш їм – хана! Того ж дня такого, як шуліки птаха схоплять. Хай буде тобі в помку. У них імена багатьох козаків, які ходили до Пугачова. Не всі вони загинули, дехто, як от ми з тобою, повернулися, нишпорки таких і вивуджують з юرمىська. Отож, тримай вуха сторч. Ось тому і я вдаю із себе селянина-втікача. Краще буде, якщо Тарас Кожум'яка десь пощезне.

А ти називайся... Ну, скажімо, Остапом. А на прізвисько... Придумай собі яке-небудь, пане-товаришу.

Тарас подумав-подумав, плечима стенув.

– От біда, ніщо в голову не лізе.

– Біда, кажеш? Ось тобі й прізвисько готове – Біда. Остап Біда. Годиться? А про Тараса Кожум'яку, мятежного пугачовця, ти, приміром, і слихом не слихав. А ми приймаємо до свого товариства Остапа Біду. Усім кажи, що ти посполитий. Утік, мовляв, від панів з Правобережжя. З Волині там чи що. Тож ходімо, Тарасе... Тобто, Остапе, до мого куреня. Біля нього місце є, там і свій збудуєш. На перше времня для проживання і куреня вистачить, а далі, як казав сліпий, побачимо.

Того дня, року 1775-го зник безвісти січовий козак Кальміуської паланки колишнього Війська Запорозького, учасник «мятежной пугачевщины» Тарас Кожум'яка, а в Харковій слободі вигулькнув посполитий Остап Біда. Маленького Омелечка довго будуть

привчати, що його тата звати вже не Тарасом, як раніше – це ім'я він має забути, – а насправді Остапом, бо інакше придуть «чорні люди» – Омелько боявся якихось чорних людей, ним самим і вигаданих, – і татові буде зле. Правда, Оксана ще якийсь час називатиме чоловіка Тарасом, але згодом і вона звикне до його нового імені. Воно їй навіть сподобається і жінка ласкаво називатиме чоловіка Остапком, Стаськом, а Соломія тільки – Стахом.

Коли по якомусь часі влада робитиме перепис мешканців виселку, які не мали ні паспортів, ні якихось інших «бомаг», про те, хто вони за їдні, Тараса Кожум'яку з подачі отамана Грицька Невмиваного назавжди запишуть як посполитого (із селян) Остапа Біду – «з жінкою, тещею і малою дитиною (сином)». (Аби не видати свою приналежність до козацького стану, Тарас змушений буде разом із зміною імені та прізвища, зрізати оселедця і далі стригтися лише по-селянському, в кружок).

Але до списку осельців Харкової слободи Остапа Біду «з жінкою, тещею та малою дитиною (сином)» буде записано пізніше, а тоді, як скіском зрізавши за порадою Грицька Невмиваного оселедця, новонаречений Остап Біда займеться житлом – не залишатися ж просто неба на землі.

А що нашвидкуруч та ще з підручних матеріалів

можна спорудити людині без статків? Тут і думати не треба – курінь. Правда, спершу Тарас було заїкнувся, а чи не попроситися до когось «у прийма», покіль свою хату не збудуємо, але Оксана поставила вимогу, що її вочевидь видобула з популярної пісні:

– Збудуй хату з лободи, а в чужую не веди!..

– З лободи не збудую, а з очерету чом би й не спробувати. Не перші ми, не останні, та й скільки той курінь будувати? До вечора і входини справимо, – вирішив Тарас.

Сказано – зроблено. Уламком коси, що його позичив Тарас, він назбивав у березі з десяток кулів очерету – високий і гінкий очерет ріс у березі Лопані! Соломія з Оксаною пов'язали його і перенесли до того місця, яке Грицько Невмиваний виділив їм під осідок. Впоравшись з очеретом, Тарас нарізав вербового пакілля та гілля верболозу, виплів конусоподібний каркас, установив його, а вже до нього заходилися прив'язувати стойма кулі очерету, підганяючи їх один до одного щільно, а знизу ще й прикидаючи землею.

Аж тут і отаман нагодився з дядьками.

– Чого не гукаєш на поміч, Остапе, який Біда? Ми ж бо свої люди, мусимо допомагати одне одному, аби наш рід не переводився.

Гуртом робота пішла веселіше і невдовзі чималий, просторий курінь із зеленого очерету був готовий. Вхід

завісили кобеняком – живи – не хочу! Доки чоловіки своє робили, Соломія накосила в березі трави і вистелила нею в середині їхнього «палацу», ще й кілька в'язанок приготувала під голови – замість подушок.

Як упорались з роботою, Грицько красномовно кахикнув дядькам і ляснув себе пальцем по горлі, ті метнувшись, повернулися з чотиригранним штофом, глиняним кухлем, хлібиною, четвертиною сала і в'язкою сушеної риби.

Усілися кружка біля новозбудованого куреня.

– Нумо, за ваше перше житло в Харкові виселку, – підняв отаман кухоль. – Щоби вам у курені жилося краще, як іншим у хоромах!

Кухоль пішов по колу (навіть Соломія пригубила, Оксана ж із сином задовольнилася рибою) і кожен, перш ніж його спорожнити, статечно проказував:

– Щоби в курені жилося краще як у хороміні!

– Так краще, що бодай би і не доживати до такого, – не стерпіла Оксана. – Усе у нас було. Усе мали чесною працею нажите – хутір, худобу, коней, поле, і все у нас забрали вороги лихії!

– Що було – те загуло! – невідь чому підбадьорливо вигукнув Тарас. – Знайшла, що згадувати. Раніше в мене й шабляка була та... – і махнув рукою.

– Що з воза впало, те й пропало, – ввернув котрийсь з дядьків.

– Але ж ми з господарів в один день поставали злидняками, – журно зітхнула Соломія. – Дожилися, що доведеться йти старцювати. Ще й бездомками поставали, бурлаками безхатніми. Опинилися в курені, як діди на баштанах чи на городах сидять... так і ми тепер...

– Статки – діло наживне, – утрутився в розмову отаман. – Гірше, що й волю-воленьку ми втратили. Січ нашу людославну, край рідний, що нас із нього втришия витурлили – ось що тяжко-гірко! А добро – то таке. Маєте руки-ноги, голову на плечах – не пропадете. Та й молоді ви, у вас усе ще попереду. Отчизну треба берегти, Україну свою милу, яку ми здуру москалям віддали, бо як і її втратимо, ось тоді й справді жебрати з торбами підемо.

– Уже пішли, – зітхнула Оксана і крадькома пальцем змахнула сльозу. – Бодай його так не ходити і до такого не доживати!

– Чого ти, жіночко моя люба, жіночко моя мила? – засокорів Тарас. – У житті, кажуть, як на довгій-довгій ниві, усього трапляється – і мишію, і кукілю, і хліба. Переживемо. Та й житло вже маємо своє.

– Ой-ой!.. Курінь!

– Атож. Хоч і курінь, так зате свій же. Чого журитися, жіночко?

– А того, чоловіченьку... Уже осінь, зима не за горами, а взимку, як дюдя розгуляється, в очеретянім ку-

рені і дня не протримаєшся!

– Не всидиш, як захурделить, – охоче погодився Тарас. – Але ж до зими ще є час та добра година, щось придумаємо. На те й голови маємо там, де їх і треба мати. А поки тепло, то й у курені поживемо. Пам'ятаєш, жіночко, чим курінь ліпший хати?

– Ліпший? Таке сказонув!

– А ти подумай.

– А чим же? Кажі, не дратуй!

– А тим, що як співається, з милим і в курені рай. От і в нас буде рай у курені: тобі зі мною, а мені з тобою. Це я тобі обіцяю.

Оксана посміхнулася і трохи повеселіла.

Тим часом отаман пустив кухоль по останньому колу.

– Не журіться, молодята, на зиму в курені не зостанетесь. Люди ж ми. Допоможемо – будьте певні.

З куреня виглянув Омелько.

– Ну як, малий, батькові хороми? – поспитав його отаман. – Подобаються?

– Ага! Як на баштані в діда Савки, – захоплено вигукував Омелько. – Тільки кавунів та динь немає.

– Будуть колись і в нас кавуни та дині, – пообіцяв батько і запросив дружину й тещу до куреня на оглядини.

– Пани ми невеликі, – казав, – прозиваємось тепер

Бідою, нам і в курені буде гаразд. Та й на Січі курені стояли і козаки в них віками жили, поживемо й ми. Аби життя було, а не існування.

Соломія з Оксаною, опинившись в курені, пустили по сльозі, але втома їх швидко здолала і невдовзі, повкладавшись на запашній траві, жінки вже спали. Заснув між ними й Омелько. І кожному з них снився свій сон: Омелькові, що до нього в курінь завітав у гості сам пан Коцький, розвеселий котяра і балакав з ним не котячою мовою, а чисто людською; Соломія уві сні також радувалась – їй снилося, що до неї завітав Савка (вона ще й подивувалася: «Савко? Ти – живий? А казали, що ти помер...») і вони пішли гуляти на берег та любесенько там собі розмовляли, як голубків пара; Оксана уві сні схлипувала, доводячи комусь, що вона не хоче з Остапом жити, а хоче щоби її чоловіком залишався Тарас...

А Тарас, випроставши ноги, сидів під куренем, при-тулившись до нього спиною і дивився, як над річкою величаво здіймається красень місяць. Був він уповні, яскравий, аж сліпучий і все навколо заливав живим тремтливим сріблом. Здійнявшись ще вище, освітив усе навколо – і річку з темними берегами, і Харків виселок з хатками, мазанками, землянками та куренями чи й купками людей, які спали просто неба під зорями, і все те в промінні козацького сонця здавалося незви-

чайним, якимось загадковим і, безперечно, щасливим та чарівним; слухав як невгамовно кумкають жаби не мілководді, у прибережних травах тюрлюкали коники та десь у верховітті верб пугукав пугач. Здавалося, що то озиваються побратими з Січі, якої вже чеТарас.

– Пугу, пугу...

– Козак з Лугу, – шепоче Тарас.

Та ось тихо шелеснув очерет, відхилилась запона і з куреня вибралась заспана Оксана.

– Ой, це ти, Тарасе? Чого не спиш?

– Тсс... Хіба ти забула, що я вже Остап?

– Коли ми удвох, ти для мене завжди будеш Тарасом. Я Тараса покохала, а не якогось Остапа, – присіла біля чоловіка. – Не встигла й поспати, як пугач почав кричати... Кричить і кричить, так і розбудив. Мені аж моторошно стало від його крику. Схопилася, мац-мац, а тебе поруч немає... Ходімо спати, чоловіченьку, бо мені самій чомусь лячно в чужім краї... У курені темно, а тут ще й пугач...

– Посидь біля мене, Оксанко. Нічка яка гарна, та й видно навколо. Коли ще нам випаде така ніченька...

– І то правда, – притулилась до нього Оксана. – Хоча з тобою мені будь-яка ніченька гарна.

Тарас рвучко пригорнув до себе дружину, але по хвили раптом схопився і підняв її за руку.

– Ходімо, ходімо, – квапно попрохав і кудись її тяг-

нув, і рука його ставши гарячою, злегка тремтіла.

– Куди? – аж злякалася жінка. – Край чужий, ще нами не обжитий, а нічка, хоч і місячна, але все одно ніч. Куди ти мене тягнеш серед ночі?

– Але ж любитися не ходять серед білого дня, ніч для любощів більше підходить.

– Безсоромний, – притулила йому до губ пальця. – Тсс!.. Нічка й справді, як намальована, гріх її втрачати. Куди підемо?

– Отуди під верби, там – кущі. До ранку вони й прихистять нас. Та й чи багато нам треба місця на землі аби любитися?!

І тихо сміючись, нечутно, наче змовники подалися до кущів, не відчуваючи під ногами землі, й обом здавалося, що вони не йдуть, а летять, нечутно і легко, а ніч навколо і справді чарівна-чарівна і їй ніколи не буде кінця... Як і чарам її...

Уранці Соломія, ні до кого не звертаючись, запитала:

– То як воно спалося в курені?

Тарас з Оксаною Perezirнулись (до куреня вони повернулися лише під ранок, як уже почало дніти, тож і не спали) разом вигукнули:

– Нам сьогодні так гарно-гарно спалося! Ще ніколи нам так добре не спалося, як тут...

Соломія зиркнула на них, зітхнула і по хвилі зів'ялим

голосом проказала, як заплакала:

– І стали вони жити-поживати та добра наживати...
Але до добра ще було далеко.

Перш за все треба було знайти якусь працю, аби мати засоби до існування. Але за цим не стало, і Тарас з Оксаною за сприяння все того ж Грицька Невмиваного, отамана їхнього, влаштувалися на цегельню.

Молоде місто швидко росло, усі будувалися, то й цегла була нарозхват і цегельні – великі, з печами, у яких обпалювали цеглу, і малі, де виготовляли лише сирець, що його потім на сонці сушили, виникали чи не на кожному кутку. Роботи на цегельні вистачало по зав'язку – копати й возити глину з яру, мішати заміс, накладати його у форми, сушити й перевертати цеглу. Щоправда, робота була невдячна, тяжка й виснажлива (мокра глина в'язка й важка, та й біля печей було на спекоті зле), але все ж то була робота і вона давала сякі-такі заробітки. Заодно треба було й собі навиго-товляти на мазанку (це вдавалося лише пізно увечері, після робочого дня) – осінь закінчувалася, зима вже була не за горами, а в очеретяному курені на холодині й дня не протримаєшся.

Соломія тим часом заміняла молодим матір, а онукові – бабусю.

Правда, після загибелі чоловіка вона різко здала, наче зів'яла, згасла й потьмарилась і з її минулої вро-

ди й звабної жіночності не лишилося й сліду. Жінка якось зсохлась, передчасно постаріла, лицем пожовтіла і, що найгірше, їй чомусь почали відмовляти ноги. Вони розпухали й ночами так боліли, що Соломія не могла й спати. Ходила тяжко, повільно, спираючись на бабський костур. Усе частіше й частіше задумувалась, а задумавшись, комусь невидимому, що його бачила тільки вона, казала: «Чую й бачу тебе, любий мій... Не гукай мене, не зваблюй, я й сама скоро до тебе прийду. Ось тільки нашого онука поставлю на ноги...»

Іноді співала сама до себе, гарно й лагідно, тільки сумно-журно:

Несе Галя воду —
Коромисло гнеться.
А за нею Іванко,
Мов барвінок в'ється.
— Галю, моя Галю,
Дай води напиться,
Та й на тебе, Галю,
Дай хоч подивиться...

Скаржилась — хоч насправді рада-радісінька була, — що Савка часто приходиться до неї у сни — чи не щоночі. Вигулькує ніби нізвідки, все такий же, яким і був за життя — високий, ставний, чорновусий, чорноокий, повен

сили і снаги. «Такий, якого я й покохала», – казатиме вранці з печальною усмішкою в примружених очах, що не хотіли старіти. Розказувала, що Савка зманює її до себе. «Переходь до мене жити, – щораз прохає, – тут мені добре, тіль погано, що тебе немає...» – «Де – тут?» – доскіпувалась вона. «У нашій вічній домівці», – одказує він... Коли ж вона йому заперечувала, що має ще Омелечка на ноги поставити, сердився. В Омелька, вередував, як маленький, є батько й мати, то хай вони йому розказують про пана Коцького чи ще про кого там, а в нього, Савки, сироти, в їхньому світі більше немає нікого, крім неї, Соломії. А вона ще й бариться до нього перебиратися, а запевняла ж що кохає його...

– Та кохаю, кохаю тебе, – вигукуватиме вона сонна.

Протримається в цьому світі Соломія до весни, і до весни до неї у сні все приходитиме й приходитиме Савка. Підкручуючи вуса пишні свої («Він точнісінько такий, яким я його колись вперше побачила», – казатиме, рада, що бачила його), вперто кликатиме її до себе... «Скільки тебе звати, жіночко моя мила, – уже гніватиметься. – Як тобі без мене може бути добре, якщо мені без тебе зле?» І таки забере до себе кохану дружину. Одного разу Соломія просто не проснеться вранці і все. Ляже звечора ніби й при здоров'ї, не скаржачись ні на що, побажає всім спокійної ночі, а

вранці, як до неї кинуться, вона вже буде захололою... У домовині лежатиме задоволена, дещо навіть аж радісна, наче й справді когось нарешті зустріла і їм ТАМ добре, хороше-хороше і затишно та любесенько, бо ТАМ вони нарешті вдвох і ТАМ їх уже ніхто не розлучить, бо ТАМ взагалі неможливо розлучити закоханих, адже ТАМ ні часу немає, ні розлуки-зміюки, ні печалі, ні страждання, ні юдолі земної...

Усе залишилося в цьому, бодай і не кращому, як прийнято казати, світі. Але жити все ж було краще в цьому світі, принаймні, тут світило сонце і білий світ був тут, і літа молодії... І це було великою перевагою цього світу. Щоправда, у цьому світі була старість і смерть, а в ТОМУ їх буцімто не водилося, та молодість про старість ніколи не думає, як і про смерть, що десь далеко-далеко перебуває од молодості, тож і молодості завжди тут краще. Хоч тут і розлука-зміюка, і печаль, юдоль земна...

На той час Тарас з Оксаною, трудячись щодень від світла до темряви, а коли й до пізньої ночі, наготували й собі достатню кількість цегли-сирцю, аби збудувати хатку – не ходити ж по чужих кутках старцями. (Першу зиму довелося пересиджувати в чужій кам'яниці, найнявши там половину – що то за життя!) Звичайно, для хати обпалена цегла краща, ніж просто висушена на сонці, справжня довговічніша й міцніша, але вона бу-

ла значно дорожчою, тоді ж як сирець обходився дешево. Та й навіготовляли його, трудячись після роботи, із запасом – лишок обміняли на ліс, тож до осені молодята були у своїй хаті – будувалися толокою, згукуючи людей, як то всі у виселку робили. Хата вийшла маленька, на одну кімнатку й хижку при ній і мало чим відрізнялася від мазанки, але то була своя хата і вони, вигнані із Запорозжя, нарешті знайшли собі притулок на Україні. Оксана старанно вибілила житло як із середини, так і зовні білою глиною, що її накопали в яру (гарна глина, як масло), долівку змастила жовтою глиною – як висохла, затужавіла, хоч танцюю! Мала хатина, а лунка. Укрили її молодим очеретом і вона, із зеленим дахом (доки не пожовтів очерет), мала ще й привабливий вигляд. Правда, з одним віконцем, бо де ту зайву склянку дістанеш, але теж не біда.

– Аби глянути у світ білий – досить і одного вікна, – утішала чоловіка. – Зате піч яка в нас вийшла – черінь простора, буде взимку де відігріватися. Ще б на лави стягнутися попід стінами та божницю в кутку облаштувати, як і годиться, було б і зовсім добре!

Радувалась Оксана своїй хатці і не могла нарадуватись.

– Хоч і невеличка, але ж хатка, а не курінь! І ми вже не бурлаки безхатні. Хай хоч і на курячій ніжці, аби своя, – не казала, а співала. – І ти вже, Тарасику мій,

господар, а я біля тебе господиня. Будуть до нас добрі люди в гості приходити, а ми їм: просимо до хати!.. А вони через поріг та: «Добривечір у хату!.. Здрастуйте вам у хату!..» Усе, як у людей і ми вже наче люди!..

Понатикала за сволок васильків, червону руту, пучечки запахущої м'яти, кануперу, барвінок, кетяги калини, що її наламала в березі і зовсім весело стало в їхній хатці.

– Ще б тином обгородитися, – мріяла, – та городець завести. Ой, Тарасику, чоловіченьку мій, мені аж не віриться, що й у нас колись буде садочок біля хати...

І буде в них так, як колись, через сторіччя писатиме поетеса:

Зима була, і хуга вила,
Як звір скажений за вікном!
А ми любесенько сиділи
У теплій хатоньці рядком...

Ще не було в них ні посуду – обходились одним чавунцем, однією спільною великою мискою, одним кухлем, але вже ложку кожен мав свою – «Забагатіли», – сміялась Оксана. Столу ще не мали, спали на долівці покотом (на долівці ж, усідаючись по-турецькому і їли), але придбанням тих речей мали зайнятися пізніше – не все зразу.

А поки що Тарас з вербових паличок змайстрував

рамку, вставив у неї Ордер кошового отамана Петра Калнишевського, що його беріг як найбільшу коштовність і цвяшком прибив рамку з Ордером до стіни.

– Ось, – задоволено мовив, показуючи на свою роботу. – Маємо законне право на любов, а отже, й право на життя. А коли є любов, то буде й решта. Бо все в цьому світі починається з любові. Навіть саме життя.

Аж тут до них нагодився Грицько Невмиваний – мимом йшов та й зайшов.

– А як ви тут, молодята, живете-поживаєте та добра наживаєте?

Затиснувши в зубах погаслу свою вишневу люлечку, довго стояв біля рамки на стіні, по складах читаючи про себе Ордер Калнишевського. Скінчивши, скинув брову на лоба, вражено загудів:

– Так ось ви які, молодята?! Сам кошовий, сам Дід Калниш Ордер вам на любов видав?! Вітаю, вітаю!.. Тепер ви багаті.

– Чим же ми багаті, дядьку Грицьку? – подивувалась Оксана.

– Любов'ю своєю – чим же іще. А це – найбільше багатство у світі білому – чи не так? Хай вам заздять ті, які в хоробах живуть. Бо в них ні Ордера такого немає, ні любові справжньої, – зітхнув: – Ех, коли б наша Січ була – як би ми тоді жили! Та... немає. Козаків яко розбійників розігнали, старшин похапали, без суду їх, без

вини помордували...

Заходився розповідати, як цариця жорстоко розправилась із січовою старшиною: військового писаря Івана Глобу, наприклад, нізащо заслано до Сибіру в Білозерський монастир, військового суддю Павла Головатого, без вини винуватого – у Тобольськ. Віддано до суду не знати, за які провини, але з конфіскацією майна військового старшину Андрія Порохню, полковників Мусія Чорного, Степана Белеху, Івана Паранджу, курінних отаманів Осипа Паралича, Мойсея Головка...

– Та хіба всіх згадаєш, як вони всі в неволі опинилися – без вини винуваті! – урвав свою мову отаман і довго мовчки набивав люльку, викрешував вогню, потім розкурював «кадильницю».

– Правда, – по хвилі озвався, – багато запорожців, відпросившись у генерала Текелія буцімто на рибалку, втекли на дубках вниз по Дніпру і далі до Дунаю, де, ходять чутки, зі згоди султана заснували нову Січ у вигнанні, Задунайську.

– От би до них гайнути, га? Га? – аж затремтів Тарас (Оксана тихо зойкнула й пополотніла).

– До турків? Під... ту-урків?! – спалахнув Грицько Невмиваний. – Та я швидше тута подохну, в неволі... Бо хоч і в неволі, але ж на рідній землі. А під султана не піду! Скільки козакував, скільки і яничарників бив

– за розбій на наших землях! А тепер... До турків? У наймити їхні? – Тарас зітхнув, опустивши голову. – Та й чого бігати по басурманах, треба вдома відроджувати Січ. Свою, Дніпровську, а не Задунайську.

– Як же її віродити, як вона вже знищена?

– А так... Уже час настав гуртуватися нам. Бодай і тихцем збиратися в якому-небудь глухому урочищі. А зібравшись та створивши Січ, оружною рукою стати на її захист. – Пильно дивився на Тараса. – Як ти думаєш, козаче, вдасться нам се діло святе? Чи бодай нашим дітям? Січ колись віродити, матір нашу, га? Злютуємо нову Січ, га? – аж сікався до нього Грицько, так запалювався.

– Чи вдасться – не знаю. А думаю... Думаю треба було ту, що мали, боронити, а тепер... – не доказав Тарас, махнув рукою кудись у простір. – Утративши голову, за чуприною не плачуть.

– А я вірю, зберемо нову Січ! Злютуємо ще міцнішу, як була! Хіба ми з лопуцьків? Лицарі ж ми, січовики! Озброїмося, стіною на захист Січі станемо і вже царицю Катюку й ногою на наші вольності не пустимо!

– Дай Боже...

Грицько сунув два пальці в кисет, що тримав його в руці і щось звідти дістав, маленьке, кругленьке.

– Ось, – шепнув, – тобі показую, а ти... Гляди нікому. Анічирк! Бо відберуть, а мене в Сибіряку запро-

торять.

– Що то?

– Печатка...

У його руці і справді зблиснула срібна військова печатка, на ній було зображено козака в гостроверхій шапці, у жупані, з шаблею та порохівницею при боці, з рушницею за лівим плечем...

– Знаєш, що тут написано? – шепотом питався отаман. – А написано тут ось що: «Печать славного воїска запорожскаго низового». Справжня, щонайс-правжнісінька печатка нашого війська! Хай мене грім уб'є, коли не так!

– Бачу, що печатка справжня. Як вона до тебе, отамане, потрапила?

– Довго розказувати та нема коли слухати...

Як мати-Січ постане у великому Лузі, як зберуться козаки та кошового собі виберуть, ось тоді і я вигульк-ну: пане кошовий! Ось тобі й печатка срібна!

Керуй славним військом запорозьким.

Та вдруге ворогів, бодай вони і під личиною братів придуть, на Січ не пускай!

І стільки в його голосі було упевненості, сподіванки, що надія його неодмінно збудеться, а в очах променистої віри, що Тарас на якусь мить і повірив по-чутому і теж з надією дивився на військову печатку, що її Гринько Невмиваний ховав до кисета з тютюном,

як найбільшу дорогоцінність; дивився, вірячи, що так неодмінно буде.

Свято вірив, хоч на дворі стояв 1776 рік і до далекого 1991 року, коли в незалежній Україні нарешті відродиться козацтво, залишалося ще довгих 215 років і їх якось ще треба було пережити – не тільки Тарасові з Оксаною та Грицькові Невмиваному з козаками й посполитими, не тільки насельникам Харкового виселку і всієї зруйнованої України, а й усім нам – і мертвим, і живим, і ще нерожденним, і Тарасові Шевченку, який року 1845-го криком кричатиме:

...І на Січі мудрий німець
Картопельку садить,
А ви її купуєте,
їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя,
А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картоплею родить, —
Вам байдуже...

– От би показати Діду Калнишу цю срібну військову печатку, га? – загорівся Тарас, повіривши що Січ таки відродиться. – Раптом Петра Івановича знову оберуть кошовим отаманом?

– Не оберуть, – зітхнув отаман бідняцької слобо-

ди. – Цариця триклята звеліла відправити Діда Калниша аж до Білого моря – на заслання до Соловецького монастиря. На вічну каторгу. Без права повернення в Україну...

Хто тепер скаже, чи й живий він, славний наш кошовий Війська Запорозького низового...

Петро Іванович Калнишевський ще був живим...

Епілог-1

Біле море, Соловки...

*Біле море – внутрішнє море Північного
Льодовитого океану, що глибоко вдається в
материк Європи...*

З довідника

*В країну смутку вітерець прилине
І принесе мені луну розмови...*

Леся Українка

*Побачиш ти в пісні моїй
Луну своїх власних надій...*

М. Рильський

Тюрма, у яку відвезли останнього кошового отамана Війська Запорозького низового Петра Івановича Калнишевського знаходилася «на студених, край-светных, темных и нелюдимых островах, где только здоровье человеческое, но и железо ржавеет».

Це про них, про Соловки, групу островів Білого моря, зокрема про один з них, що дав назву й решті, на якому ще в році 1439 спорудили монастир-цитадель, монастир-тюрму, що знаходилася у віданні Святішого Синоду Руської православної церкви. (Обитель Божа для гнаних і переслідуваних і – тюрма! Рідкісне поєд-

нання непоєднуваного!)

Холодні Соловки – це фортеця з високими кам'яними стінами, з вісьмома баштами з дикого каменю, у похмурих казематах якої – «кельи молчательные» (кам'яні мішки) – живцем зотліли сотні в'язнів.

Петра Івановича Калнишевського по Височайшому повелінню привезли туди, як найбільшого державного злочинця в 1776 році – «на смирение». (Мабуть, за те, що вмовив козаків не чинити збройний опір руським військам, які захоплювали Січ!)

Року 1898-го у щойно виданій книзі «По следам запорожцев» Дмитро Іванович Яворницький писатиме про свої відвідини Соловків:

«Так ось де знайшов собі останнє місце для заспокоєння славний отаман славних козаків! Важко придумати що-небудь найгірше і найобразливіше тієї іронії долі, яка спіткала „славного і вольного“ отамана „славного, вольного“ низового товариства! І справді, народитись і вирости на лоні м'якої, ніжної і чарівної природи України, провести молодість і зрілі роки на вільній запорозькій вольниці, бачити й полюбити всією силою богатирської душі вільні й безмежні степи, владарювати й тримати в своїй руці тисячі вольного і волелюбного народу, зноситися з державними і вінценосними особами, великими багатствами розпоряджатися і потім, під кінець, усе це проміняти на темну, сиру в'язницю,

на далекий-предале-кий, на край світу, серед холодного моря, глухий монастир; мучитися цілих 25 років в темному ув'язненні, не бачити в очі правдивого світу Божого і рідко чути голос людський! Важко придумати більш гірку і більш жорстоку іронію долі над людиною».

У ті часи в'язні Соловецького монастиря поділялися на три розряди. Перший – ті, які перебували на покаянні; вони жили в тюрмі і повинні були щодня відвідувати церкву.

В'язні другого розряду сиділи у в'язниці в окремих камерах і під замком.

З дозволу архімандрита їм інколи можна було виходити: взимку – на прогулянку, влітку – на роботу. А ось в'язні третього розряду могли виходити тільки тричі на рік, їх у монастирі називали великими грішниками. Дехто з них сидів у рогатці – так звався металевий обруч, що його надівали в'язневі на голову, від лоба до потилиці він замикався на замок за допомогою двох ланцюгів, які у свою чергу спускалися вниз од скронь до підборіддя.

Обруч мав кілька залізних шипів (колючок), а тому не дозволяв людині лягти на бік, горілиць або на живіт, і вона змушена була спати тільки сидячи. Такі в'язні або вмирили, або божеволіли (ставали блаженними на мові катів) і, вже збожеволівши, жили довго.

Але й це ще була не найгірша тюрма монастиря, хоч в'язні в них мусили сидіти роками лише скорчившись; були ще жахливіші підземні тюрми під баштами. Стояли вони в низинних місцях, тому в ями просочувалися підземні води, у яких і коцюбли приречені...

Але й це ще не най-найгірше, чим славились Соловки. Най-найгіршою тюрмою з нелюдськими умовами була вежа Корожней, у яку ніколи не проникало світло, зате була нестерпна холоднеча.

Дмитро Яворницький. «По следам запорожцев»:

«В'язням, приреченим сидіти в таких ямах, спершу заковували залізом обидві ноги з лівою рукою, вільною залишали тільки праву руку, а потім по драбині спускали людину в яму.

Після цього з ями витягували драбину, пристукували залізною лядою або кришкою, через яку потім подавали злочинцеві хліб і воду. В ямі в'язень дерев'янів од холоду, він не знав ні тепла, ні світла, тіло його, особливо закуті ноги, вкривалися страшними болячками, а в суглоби ніг і рук проникав нестерпний ревматизм; одяг в'язня перетворювався на лахміття, нігті виростали і ставали схожими на пазурі, власні випорожнення отруювали міазмами всю яму, і, на додаток до всього цього, на нещасного в'язня нападали цілими зграями голодні пацюки.

Тоді порушувалося питання про те, чи можна спу-

стити в яму палицю, щоб в'язень одганяв од себе злих пацюків. Але це питання вважалося за таке важливе, що з приводу цього зверталися до самої столиці, і поки звідти приходив дозвіл, пацюки завдавали безсилим мученикам тяжких страждань: вони об'їдали їм носи, вуха, пальці ніг, закутих у кайдани.

Щоправда, такі в'язні не довго мучилися в ямах: вони або божеволіли, або зовсім прощалися з життям».

У Прядиленій вежі були камери ще гірші – хоча куди б уже, здавалося, гірше! У стіні цієї вежі завтовшки в дев'ять аршин, була зроблена камера, у якій панувала вічна пітьма і сморід.

«Вона зроблена на зразок арки і має вигляд великої печі для варива. Її довжина становить чотири з половиною аршини, висота має понад два аршини; в ній не було ні грубки, ні вікон, ні меблів сидіти й відпочивати; зовнішній світ проходив сюди через невеличку, зроблену в стіні щілину, розміром завширшки 5 вершків і завширшки 2 вершки, через яку просовували в'язневі харч і воду. Камера зачинялася двома дебелими дверима: зсередини – залізними, ззовні – дерев'яними... обоє дверей замикалися величезними пудовими замками».

І все це – Росія. Та, з якою об'єднався Богдан Хмельницький.

Додайте сюди вогкі, запліснявілі стіни, затхле повіт-

ря, нестерпний холод, п'їтьму, пацюків...

І все це – довічно.

Незбагнено було, як людина могла взагалі перебувати в таких умовах.

Але і в таких умовах останній отаман кошовий перебував 25 років!

Аж цілих-цілих 25 років!

Коли його з Прядиленої башти переводили в інше приміщення, то «від нього залишилося в камері більше як на два аршини нечистот», просидівши в тюрмі такий довгий час, «він здичавів, став похмурий і втратив зір», у нього «як у звіра вирости великі пазури, довга борода, і весь одяг на ньому, каптан з гудзиками, розпався на лахміття і звалювався з плечей».

У такій камері, в таких нелюдських умовах кошовий просидів 25 років! Про нього швидко всі забули: і в Росії, і в Україні. На жаль, і в Україні.

І лише у 1801 році російський імператор Олександр І, відвідавши Соловки, подарував 112-річному в'язневі Калнишевському волю.

Але нащо вона йому вже була потрібна, сліпому й безпомічному, із втраченою пам'яттю, як він вже й ходити не міг.

Не маючи ніде більше у світі пристанища, всіма забутий і нікому не потрібний, хворий і немічний, сліпий і обезножений, бідний і просто нужденний каліка, він

залишився на острові, будучи вже не транспортабельним, як медики кажуть. Та й Україна про нього, як уже мовилося, забула – тож куди він мав подітися?

Залишився на острові-тюрмі до самої своєї смерті, що сталася у 1803 році – могила його не збереглася, зберігся тільки надгробний камінь, перенесений в інше місце.

Звідтоді минуло двоє століть, Петро Іванович Калнишевський, останній кошовий отаман славного колись Війська Запорозького, і досі там, на Білому морі, на Соловках. Навіть і після 1991 року, коли 1 червня в незалежній Україні відродилося Військо Запорозьке, а з ним і козацтво по всій Україні...

«Біле море – внутрішнє море Північного Льодовитого океану, що глибоко вдається в материк Європи...»

Так глибоко, що дістало воно аж до Дніпра, до серця нашого українського...

Епілог-2

Він так у диму й задушився, а до москалів живим не вийшов...

Зотліваючи в муках смертних, нелюдських, в глухому підземеллі Соловецького монастиря на нелюдському, студеному Білому морі, сточотирнадцятилітньому кошовому отаману підступно погубленої Січі Петру Івановичу Калнишевському ні-ні та й вчуватиметься давня – і вічно жива (хоч і вічно кровоточива) – українська пісня-зойк, пісня-крик через віки (чи не з вітрами з України долітатиме вона на далекі Соловки?), пісня, що звернена до нього, до славного отамана Петра Івановича Калнишевського:

Благослови ти, наш батьку,
нам на башти стати,
Щоб не впустишь москалів
да Січ руйнувати.
Москаль стане з тесаками,
а ми з кулаками,
Нехай слава не загине
поміж козаками.

Але кошовий (про це і через століття співати-

муть-розказуватимуть і волатимуть народні пісні!) рішуче відповів:

Не дозволю, милі браття,
вам на башти стати;
Однакове християнство —
грішно вигубляти...

За це милосердя до буцімто ж братів своїх і поплатився – від тих же, буцімто, братів – славний кошовий отаман: і своїм життям, і життям братчиків своїх.

З його заборони (що з того, що супостати прийшли нищити Січ-матір, але ж вони... вони – християни!) не взялися січовики за ясну зброю, не дали ворогам достойної відсічі, як до того століттями чинили, захищаючи рідний край... Наче ману яку на них було тоді наслано!

Ніхто тоді із запорожців не виступив на захист Січі, ніхто...

...КРІМ САГАЙДАКА.

Про це у Дмитра Івановича Яворницького, у його книзі «Дніпрові пороги»:

«Колись це (урочище Сагайдачне на лівобережжі Дніпра за Кичкаським перевозом. – В. Ч.) була надзвичайно гарна, дуже мальовнича, відома всім окольним людям місцевість.

З одного боку оповита широким і могучим Дніпром,

а з трьох останніх боків обгорнута високим кам'яним прикриттям, укупі з високим густим дубовим лісом, ця місцевість усередині вся була вкрита зеленою, соковитою травою та уквітчана якими запашними різнобарвними квітами і вабила до себе кожну людину. (Привабила і російських колонізаторів. – В. Ч.).

Один з найстаріших дідів-оповідачів, якому було 120 років, розповідав нам, – каже Я. П. Новицький¹⁰, – що в цьому урочищі жив запорозький козак Сагайдак. А було те ще за часів цариці Катерини, після скасування Запорозької Січі, коли почалося колонізування колишнього запорозького краю. Сперше той Сагайдак пішов був на Україну, але з України він швидко повернувся назад, засів коло лівого берега Дніпра нижче Кичкасу, зібрав коло себе товариство та й почав з ним хазяйнувати... Поробили вони собі курені, покопали землянки та й почали жити. Старий Сагайдак був за ватага. Він наводив скрізь порядки, заготовляв припаси на зиму, зберігав добро, кохав худобу, а його товариші-козаки допомагали йому: хто рибу ловив, хто в роз'їздах був, хто пасічникував.

Жили між собою вони гарно й лагідно, нікому нічого лихого не робили, та й їм також не було од інших ніякого лиха. Так жили вони аж доти, поки не поверну-

---

¹⁰ Я. П. Новицький (1847—1925) – відомий український фольклорист, етнограф і педагог.

лось несподівано в те місце московське військо, яке йшло на завоювання Криму.

Почувши те, товариство Сагайдака зразу розбіглося геть на всі чотири вітри, а сам Сагайдак не покинув дорогого та любого йому місця, зачинився у своїй землянці і вирішив не оддаватись живим у руки москалеві, якого так страшно ненавидів за те, що він стільки лиха заподіяв всьому Запорозжю.

Одстрелюючись із своєї землянки, Сагайдак поклав не одного москаля, аж поки облягли навкруги всю його землянку та запалили її. Він так у диму й задушився, а до москалів живим не вийшов. Од нього те урочище й стало зватися Сагайдачним...»

Історія не зберегла навіть імені цього героя, він залишився в історії як запорозький козак на прізвище Сагайдак (але й це не мало!), який сам-один (один, шановне товариство-лицарство!) вступив у смертний бій з окупантами рідного краю і смерті в полум'ї та диму віддав перевагу перед життям у рабстві.

Йому навіть пам'ятника на березі Дніпра немає, про нього нині так ніхто й не знає – хіба що єдина згадка – вище процитована автором з книги Д. І. Яворницького «Дніпрові пороги».

І все ж, як пишуть історики, «Запорозька Січ навіки залишилася в пам'яті народній, ставши уособленням духу свободи і боротьби українського народу проти

експлуататорів та іноземних загарбників».

Ой, летить бомба та до кошового,
Та посеред Січі впала.
Ой, пропало славне Запорозжя,
Та не пропала слава!

1976, 2006

Місто коханців на Кара-Денізі

Повість

Багато разів здійснював він морські походи на човнах на чолі запорозького війська і завжди доля сприяла йому: він завжди повертався зі славою.

Яків Собеський. «Діаріуш Хотинського походу»

Якщо на морі шторм, то іноді на ньому здійснюються й хвилі.

Турецька народна прикмета

...Мене манила можливість перетнути Чорне море і відкрити для себе незвідане ще туристами північне узбережжя Туреччини. Отже, в дорогу. Курс на Сіноп, добре, що рукою подати: усього лише 36 захоплюючих годин по рідному Понту Евкінському, «гостинному морю».

Із записок яхтсмена

То який Сагайдачний проміняв жінку на тютюн та люльку?

Австрійський дипломат Еріх Ляссота по весні 1594

року за дорученням імператора Рудольфа II відвідав Запорозьку дії.

І ось з якою метою. У 1593 році Туреччина розпочала воєнні дії. Трьома роками раніше вона замирилася зі своєю східною суперницею Персією і тоді ж, розв'язавши собі руки, султан Мурад II почав готуватися до війни з імперією Габсбургів. Стримати турецьку навалу можна було лише спільними зусиллями європейських держав. Цісар Рудольф II та папа Климент розпочали спробу організувати антитурецьку лігу, до якої крім західних держав намагалися залучити й Польщу та Росію, але з лігою нічого – через певні труднощі – не вийшло. І тоді, як Туреччина вже розпочала воєнні дії, – Рудольф II (ситуація була аж надто тривожною) і звернувся за допомогою до запорозьких козаків. Доручення встановити контакт із Січчю поклав на дипломата Еріха Ляссота. За цісарською грамотою, що її привіз Ляссота, Рудольф II пропонував козакам вирушити через Молдавію на Дунай, переправитись на правий берег і вторгнутися в межі Туреччини...

Оскільки ж Рудольф II не брав на себе ніяких зобов'язань (правда, думав виділити козацькій старшині якісь там подарунки-подачки, аби схилити її на свій бік), рядове козацтво – чернь – не пристала на хитрі цісарські пропозиції і місія Еріха Ляссоти закінчилася, власне, нічим... На раді – для цього було утво-

рене коло, – козаки не давши згоди, мовчали і мовчання їхнє було красномовніше за слова... Більше того, вони погрожували «кинути у воду і втопити кожного, хто не пристане на їхню думку» – запише Ляссота до свого щоденника. «А старшина, – зазначає він, – уда-ла, що погоджується з рядовим козацтвом. Не зважаючи протривитись черні, такій сильній і могутній, коли вона гнівається...»

Про свою мандрівку – вельми непросту і на ті часи навіть небезпечну, – імператорський посланець залише щоденник (він буде виданий німецькою мовою в Галле в 1854 і 1866 роках). У записі від 9 червня мандрівник запише: «Прибули на острів Базавлук¹¹, що лежить на одному з дніпровських рукавів Чортомлику, або, як ще називають, при Чортомлицькому Дніприщі (2 милі). О тій порі тут була козацька Січ. Вони вислали назустріч кількох знатних осіб, щоб привітати нас від імені товариства і при нашому наближенні салютувати багатьма гарматними пострілами...»

---

¹¹ Базавлук, Бузулук – річка в Дніпропетровській області, права притока Дніпра, довжина 157 км. Базавлуцька Січ – назва Запорізької Січі, яка в кінці XVI – на початку XVIII ст. перебувала на о. Чортомлик або Базавлук. Звана ще Чортомлицькою або Старою Січчю. Базавлуцька Січ – одне з укріплень Запорозької Січі. Зруйнована російськими військами у 1709 році. Після того запорожці спробували збудувати Січ на р. Кам'янці, але змушені були відійти у володіння Кримського ханства, свого лютого ворога. Там з дозволу хана у 1711 році вони збудують в пониззі Дніпра Олешківську Січ.

Далі імператорський посланець зазначає, що «ми пішли (після салюту. – В. Ч.) у свої курені (вони називають їх кошами), сплетені із хмизу і зверху вкриті кінськими шкурами для захисту від дощу...»

Петро Сагайдачний прибуде на острів Чортомлик, на тамтешню Січ через сім років після Ляссоти, але вочевидь вона була такою, як і тоді, коли її відвідав посланець Рудольфа II.

І був 1601 рік, Петрові Сагайдачному тоді було... А втім, рік народження його зостався невідомим. Довгий час деякі історики вважали, що майбутній гетьман народився поблизу Самбора на Дністрі, інші – біля Перемишля, у Підгір'ї. Але сьогодні вже достеменно доведено – село Кульчиці, Самбірщина, що на Львівщині.

Якщо відкриємо енциклопедію (хоча б УРЕ), то прочитаємо, що Сагайдачний Петро Конашевич, він же (в дужках) Конашевич-Сагайдачний... Але хто він насправді – Сагайдачний чи Конашевич-Сагайдачний, бо прізвище його в історичній літературі вживають і так, і так...

Річ у тім, що батька Петра звали Конан (правильніше – Конон), за тодішньою вимовою – Конаш. Тож Конашевич (або Кононович) означає по батькові, а не подвійне прізвище, як вважали, коли писали: гетьман Конашевич-Сагайдачний. А він – гетьман Петро Конашевич (Кононович) Сагайдачний. Себто Петро Сагай-

дачний.

Але на думку деяких істориків – хоча б Б. Барвінського, – прізвище Конашевич узятє не від імені батька, а від імені одного з предків гетьмана.

«Конашевич, – цю думку поділяв і Д. І. Яворницький, – родове прізвище, яке носили шляхтичі з Підгір'я, Конашевичі-Попелі». Що ж до другого прізвища – Сагайдачний, – то на думку згадуваних істориків, воно було дане Петрові Конашевичу козаками – як вправному лучнику. Сагайдак – шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл. «Сагайдачний» – прикметник від слова «сагайдак».

Отож, вершник прив'язував з одного боку до пояса лук з налучником, а з другого – сагайдак для стріл. Вправний лучник міг за хвилину випустити 8—12 стріл на відстань до 500 кроків.

Очевидно, Петро Конашевич замолоду був хвацьким і цілким лучником, тож його й прозвали Сагайдачним. Між іншим, прізвисько Сагайдачний було поширеним у ті часи на Брацлавщині, а також серед козаків на Подніпров'ї.

Довгий час вважалося, що це про Петра Сагайдачного співається у відомій пісні «Ой на горі та женці жнуть»:

А позаду Сагайдачний,

Що проміняв жінку на тютюн та люльку,
Необачний...

Мені з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька козаку в дорозі
Знадобиться!..

Але це про іншого Сагайдачного, однофамільця нашого гетьмана, теж кошового отамана, але Григорія. Що ж до Петра Сагайдачного, то він дружини своєї Насті Повченської не міняв, вона його й поховала в Києві року 1622...

Народні перекази зберегли й оповідь про запорозького ватага Сагайдака. Було й урочище Сагайдачне – на лівому березі Дніпра, проти верхньої частини острова Хортиця.

Легенда гласить:

«Любо глянути, як наїдуть запорожці в Сагайдачне!.. Народ все широкоплечий, вусатий, бравий... Голови голили. Тоді ще модно була носити чуприну, то оце в кого довга – візьме й обмота кругом вуса оселедець. Жупани, пояси, шапки, сап'яни на них були дорогі. По боках і позад сідла у кожного пістолі, шабля. А на конях як їздять! Оце, було, зіскоче, пригнеться і летить, як муха. Коней у них дуже гладких, важких не було, а так – саме в тілі. А що було, за швидкі, що за меткі – так кат його батька зна! Було звіра там якого накіне оком – ото вже й його: чи кабана дикого, чи

сайгака – везе в тороках...

Дорогою їдуть – як мак цвіте: і сине, і зелене, і червоне. Попереду ватажок, а за ним джура, козаки. Коні добре знали козацький норів. Було, їдуть тихо, потім виграють підтюпцем, а далі як залопотять!.. Пішла курява степом!

Часто запорожці билися з татарвою. Хитре бісове кодло... Посідають, бувало, на низьких коників і біжать комишами. Тоді комиші були вище чоловіка з конем. Ну і запорожця, бувало чорт приведе: носом чує татарюгу, зна по птицях, по звіру... Тоді, було, з якого краю сполохана птиця або звір, з того й біди жди...»

Про походження майбутнього гетьмана серед істориків існують різні думки. Так, наприклад, польський мемуарист (батько короля Яна II Собеського) Яків Собеський вважав його «за походженням, способом життя та звичками – простою людиною». Високо при цьому поцінуючи гетьмана. А ось його співвітчизник літописець Йоахім Єрлич писав, що він «не був простого походження, але шляхтич од Самбора». Про це, між іншим, свідчить і герб Сагайдачного – у формі підкови, яку увінчує хрест. (Простолюдини, звані тоді черню, гербів – це вже точно, – ніколи не мали. Навіть такого звичаю серед них не було, як, між іншим, і сьогодні. Що багаті, що бідні гербів не мають – мода на них вийшла чи що? Тому й родовід свій що тоді, що нині

пам'ятають не далі діда.)

Скорше за все батько майбутнього гетьмана був дрібним українським шляхтичем – не багатий, але й не бідний. Якийсь там маєток, челядь, мав.

Народився Петрик на думку істориків десь 1577-го чи й роком пізніше. (Виходить, як він з'явиться на Базавлуці, йому виповниться десь 24 роки?)

Як і водилося в шляхетських сім'ях, хлопчик до семи років виховувався вдома. Петрик ріс жвавим, до всього допитливим, невгамовно-непосидючим. Не ходив, а бігав. До всього цікавий, усе йому треба було знати: а що то, а що то?.. Змалку полюбив лук – спершу йому виготовили маленький, дитячий – не розлучався з ним, носився в селі й поза селом, іноді пускаючи стріли в різну сільську живність. До батька тоді приходили селяни скаржитись: Петро поцілив їм півня чи собаку. Промахів Петрик не знав, змалку був вправним лучником.

Але гульки гульками, а наука наукою. Удома його вчили елементарних основ, потім по досягненню семи років – така була практика – малого віддали в науку до сільського дяка, він учив малих читанню, письма церковнослов'янського. А вже тоді наймали доброго вчителя – неодмінно зразкового християнина, людину поважну й набожну. Такий учитель навчав юних шляхтичів три-чотири роки вдома – крім наук ще й цнот, на-

божностей, старання.

У вільний час Петро не розлучався з луком, недарма ж пізніші письмові джерела свідчатимуть, що він – «зброї й коня з рук не випускав». До речі, верхи їздити, охляп, без сідла Петрик навчився чи не раніше, як ходити – на конях носився залюбки – на вороних, буланих, гнідих, на сірих, на карих. Старий Конаш кохався в конях. Вершником і лучником з малих років він був просто відмінним. Мріяв стати ще й козаком і цими мріями жив. В одинадцять років його посадили на воза і сільський дядько повіз його до незнайомого йому Острога в науку. Вже, як казали, у справжню. (Між іншим, перший свій сагайдак він придбає саме в Острозі, адже там трудилися знамениті зброярі і їхні сагайдаки розходилися далеко за межами Волині.)

Острог сьогодні місто Рівненської області, райцентр на річці Вілії – названа так від слова «виляти», адже русло її і справді звивисте. А навколо ліси, байраки – є де хлопцям розгулятися. Та ще коли грали у козаків – Петро завжди був заводієм, височенький, тонкий у талії, надзвичайно рухливий, він незмінно на всіх грищах був старшим «над козаками».

В Острозі близько 1576 року князь Острозький і заснував школу, що була навчальним закладом вищого рівня, визнаним осередком культури та освіти в тодішній Україні, мала навіть свою власну друкар-

ню. Називалася вона по-різному: «тримовний лицей», греко-слов'яно-латинська академія, котра поєднувала в собі середню і початки вищої освіти, колегія. (Перестане існувати через 38 років, але скількох навчить і випустить у світ справжніми патріотами свого краю!) Оскільки Петро вдома був добре підготовленим, то перші класи він пропустив, почавши науку відразу ж із старших, у яких вже навчали інфімі, граматиці, синтаксису, вчили мови – грецьку, латинську, церковнослов'янську. Також викладалися такі предмети, як риторика, арифметика, геометрія, музика, співи, астрономія.

Слава про Острозьку академію розлетілася по всій Україні, її учні відзначалися національною свідомістю, були патріотами свого краю, і це сприяло їхній майбутній службовій кар'єрі. У школі-академії-колегіуму викладали такі відомі діячі, як Герасим Смотрицький, письменник і просвітитель, перший ректор школи, автор друкованих книг «Ключ царства небесного» та «Календар римський новий». Іван Федоров заснував там друкарню і видав «Буквар», «Новий завіт з псалтирем», «Острозьку біблію». У школі викладали філософ і церковно-громадський діяч Дем'ян Наливайко, письменник і видавець Василь Суразький та інші відомі діячі. Це вони утворили літературно-науковий гурток, у якому народилася «Грамматика слов'янського

язика», перший в Європі друкований підручник граматики і логіки. Було в кого повчитися. Вважається – цілком справедливо, що саме під впливом таких визначних учителів Петро Сагайдачний створив свою «Розмову про унію», що її литовський канцлер Лев Сапега нарік «дуже цінним твором».

У ньому юний автор писав: «мають отці-єзуїти і все духовенство римського костьолу і без нас, православних, кого до унії наvertати, саме ті народи, котрі не вірять в Ісуса Христа, а ми, православні, обійдемося без унії». (Жаль, але повністю цей твір не зберігся.)

В Острозькій школі-академії молодий Сагайдачний став переконаним патріотом рідного краю і тоді ж вирішив присвятити себе боротьбі за волю та кращу долю свого народу – це він пронесе через усі роки і буде самовіддано втілювати його в життя. Звідтоді він високо цінуватиме розум, знання, культуру – як і військову кмету.

Навчався Петро Сагайдачний в школі-академії князя Костянтина Костянтиновича Острозького, який хоч і придушував повстання Косинського та Наливайка, але був прихильником православної церкви і крім Острога заснував школи в Турові та Володимирі-Волинському, десь років чотири-п'ять і на тому завершив свою науку. Але духовна атмосфера Острозької академії і сформувала особистість Сагайдачного, відда-

ним ідеям академії він був вірний до кінця свого земного життя.

Також вважається в деяких дослідженнях, що Сагайдачний після навчання в Острозі «переїхав спершу до Києва, невідомо з яких причин – чи навчатися в Київській школі, а чи шукати собі заняття». Навчатися в школі він не міг, адже Київська братська школа буде заснована лише у 1615 році – за зразком статуту Львівської братської школи, тож у 1601 році (чи й ще раніше) Петро не міг у ній навчатися.

А заняття собі там знайшов.

І ось як це сталося – не з його, правда, волі, а в силу обставин дещо навіть романтичних...

А тут і Янка підвернулася – наче на замовлення

До Києва випускник Острозької школи-академії прибув Києво-Белзьким шляхом з прочанами, які мандрували хто до Києво-Печерської лаври, а хто до монастиря, заснованого Антонієм Печерським біля села Берестового, а ще дехто й до монастиря при Богоявленській церкві на Подолі. Прибувши до Києва, Петро з розчаруванням виявив, що тут йому не випадає ще повчитися. У Києві ще тільки розмови точилися про заснування школи.

Але з ним сталася пригода – дорогою його обікрали і до Києва молодий шляхтич прибув без шеляга в капшуку. Що робити? Як зарадити негаданій пригоді? Вирішив підзаробити, а далі вже рухатись на Низ Дніпра, до козаків-січовиків.

Тож, аби поповнити свій капшук і найнявся домашнім учителем до міського судді Яна Дисака, який саме підшукував доброго навчителя для свого непутящого отрока. І все б нічого (хоч заробляти як простолюдину для шляхтича тих часів було неперестижно), але далі сталося й зовсім непередбачуване.

Петро був і освіченим, і гарним хлопцем, високим, із струнким та в'юнким станом, з дівочим рум'янцем

на щокіях (любив нахильці пити сметану з полив'яного глечика, не кажучи вже про вершки), кароокий, з хвацькими вусами, що вже проклюнулися в нього під носом (принаймні, босогубим його вже не дражнили, що вельми тішило юнака).

Думка була: підзаробиться на поприщі домашнього вчителя – це було для нього не складно. Ба, навіть, подобалось. І з капшукон непорожнім подається на Низ Дніпра, на людославну Січ Запорозьку, без якої вже тоді не уявляв всього подальшого життя. Як і сенсу перебування в цьому світі. Мріяв прислужитися рідній країні, православ'ю та її люду підневільному, що його ляхи гноблять, у кріпосну неволю заганяють, татари шарпають, турки їм допомагають, – а для втілення в життя своєї мрії кращого стану як козацтво годі було й шукати! Тільки на Січі були справжні лицарі, які не шкодують життя свого заради волі.

Збирався повчителювати в Києві до осені, мо' до весни, а тоді заробивши – не їхати ж у далеку дорогу без гроша в гамані, – і гайнути на Січ. Уже у бувалих розпитав, де саме на Дніпровському Низу знаходиться Січ-мати – на острові Базавлук. Туди й збирався прибути: пугу, пугу, козак з Лугу! Приймайте й мене до свого Коша, братове!

Але все скінчилося швидко і не так, як гадалося.

У пана міського судді Яна Дисака було двійко дітей

– меншенький синок Кирик, якого й треба було чомусь путньому навчити, чи бодай азам грамоти, і старша дочка Яна, літ тринадцяти-чотирнадцяти.

Янка, Янця, як її звали в батьковім домі.

Для молодого вчителя вона теж швидко стала Янкою. Янцею. І навіть, Янонькою, Янусею, Янікою... Петро вже сягнув парубоцького віку, і дівчата на нього почали задивлятися. (Бувало, ще в Острозі йшов вулицею, то підкахикували й удавалися до смішків, а він у таких речах ще небувалий, губився.) Накинула на нього веселим метким оком і донька міського судді.

Це його збентежило. Та й опинився він у тому віці, коли парубок вже починає тягнутися до дівчат. Удома малим був, в Острозі навчання, грища, товаришування з такими ж як і сам, тож не було коли дівчатами займатися. А вже як птахом випурхнув зі школи й опинився в Києві вільним козаком, то кров і заграла, вимагаючи свого.

А тут і Янка підвернулася – наче на замовлення.

Хоча, як поправді сказати, він спершу на неї й уваги не звернув. Був зайнятий її братиком Кириком, ставши його і вчителем, і вихователем, і старшим другом, і, навіть, ніби наглядачем.

Кирик, якому саме тоді пішов восьмий рік, виявився дещо лінкуватим до навчання. Чи – не дуже здібним. З ним Петрові довелося помарудитись. Але чим упер-

тішим ставав учень, тим цікавіше було з ним навчителею. Вірив, переможе впертого хлопця, зробить з нього грамотія.

Узагалі, Кирик був хлопчиком живим і непосидючим – це вже добре. Ось лише до грамоти, до щоденних занять не дуже поривався. Чи кебети до них не мав, чи лінь. Домашніх завдань не вчив і визивно казав учителеві: «Можеш поскаржитись таткові, що я погано вчуся...»

Скаржитись – кому б то не було, – Петро не міг. Гордість не дозволяла. Та і який ти вчитель, коли не можеш впоратися з учнем, коли він у тебе нудьгує. Зацікавив його, знайди до нього підхід.

«Гаразд, – думав Петро, – зайду з другого боку, мусить цей Кирик хоч чимось зацікавитись...»

Почав малому розказувати про Запорозьку Січ – що знав і що чув про козаків...

Запорожці богатирі були – земля не держала!

У нього, у того запорожця, сім пудів голова! А вуса в нього такі, що як візьме він було їх у руки та як розправить одного туди, другого сюди, то і в двері не влізе, хоч би ті двері були такі, що через них і трійка коней з возом проскочила б.

Запорожці дванадцятьма мовами вміли говорити, із води могли сухими виходити. Коли треба, вміли на людей і сон насилати, й туман напускати, вміли й у річ-

ки переливатися. Вони мали в себе такі дзеркала, що, дивлячись у них, за тисячу верст бачили, що воно у світі робиться. Оце як іти куди в похід, то той, хто у них був за старшого, – чи ватажок який, чи сам кошовий, – візьме в руки дзеркало, подивиться в нього та й скаже:

– Туди не йдім, бо там ляхи йдуть; і туди не йдім, бо там турки або татари заходять. А сюди йдім, бо тут анічогісінько нема!..

А ще про Байду-Вишневецького, як він на Хортиці започаткував січове лицарство, як воював з татарами й турками і як потім, опинившись у полоні, у Стамбулі, підвішений гаком за ребро, мужньо зустрів свою тяжку кончину...

Ой висить Байда та й га дає, не два,
Не одну нічку та й не годиночку,
Ой висить Байда та й гадає,
Та на свого цюру (джуру) споглядає,
І на свого коня вороного.
– Ой цюро ж мій молодесенький,
Подай мені тугий лучок
І стрілочок цілий пучок!
...Ой як стрілив – царя вцілив,
А царицю в потилицю,
А його доньку в головоньку.
– Ой то ж тобі, царю,
За Байдину кару!

І малий Кирик, до того лінькувато-сонний і, здавалося, до всього байдужий, особливо до граматики й арифметики, на очах перемінився, наче проснувшись від сну.

Звідтоді хлопця було не впізнати, навіть після уроків усюди ходив за вчителем: розкажи та розкажи ще...

Оченята горять, сам збуджений, усе поривається в бій з татарвою та османами, а при згадці про Байду-Вишневецького готовий був хоч одразу ж кидатися в бій...

А коли Петро почав розказувати, як він малим виготовив собі лук та сагайдак і з хлопцями ходив на околиці стріляти, аж затрусився: зроби та й зроби мені лук!..

– Зробимо удвох, – запропонував учитель. – Я буду підказувати, а ти майструватимеш...

Так і вийшло. Після того, як вони спорудили лук, навчання вже не було – якщо мати на увазі граматику та арифметику. Петро гасав з Кириком усюди, сам відчуваючи себе хлопцем. А коли в саду пана судді їм стало тісно, почали ходити на схили Дніпра і влаштували там грища, під час яких Петро грав роль татарина, а Кирик полював за ним очеретяною стрілою...

Чим би все скінчилося – Кирика вже було не впізнати, він виявився таким до всього цікавим хлопчиком, невгамовним і непосидючим – невідомо. Очевидно

Петро виховав би з нього доброго козачка, майбутнього джуру козацького, якби не втрутився пан суддя.

Тупотів ногами, розмахував руками, слиною бризкав.

– Я плачу злоті панові вчителю за науку мого сина! За науку, а не за гульбища біля Дніпра! Не за стріляння по горобцях з лука!

Лук поламав, потрощив, синові надавав щедрих підпотиличників. Кричав, що козаки – то всуціль лотри й розбишаки, гульвіси та п'янички, яких скоро сам пан курль закличе до порядку.

Довелося походи з луком на схили Дніпра (як і грища в козаків у саду) припинити і всерйоз зайнятися граматиною та арифметикою.

Кирик знову занудьгував і на уроках відверто позіхав...

– Мабуть, пан Петро такий навчитель, – як вирок виніс пан суддя. – Якщо він не здатен навчити мого сина, то за що я маю платити йому злоті?

Запитання було логічним і навчання, хоч і зі скрипом, все ж тривало й далі. Правда, пан суддя нічого поки що не платив. Але спасибі йому, хоч годував.

Петро став вимогливішим до свого учня, ні в чому йому уже не потурав, запровадив сувору дисципліну – «як у козаків».

Хлопчик поволі втягувався в навчання. Можливо,

все скінчилося б добре і він би підготував малого до вступу в школу, якби...

Якби одного разу до нього не підкотилася донька пана судді. Була вона стрункою і гарненькою, з живими сміхотливими очима, вже в розквіті...

– Петрику, – Петро аж задихнувся, почувши таке ніжне звертання, адже до нього ще ніхто так не звертався, хіба в дитинстві матінка, але то інше. – Навчи й мене наукам. Обіцяю: буду зразковішою ученицею, аніж Кирик.

Її широко відкриті очі були небесно-блакитні і Петро в них потонув незчувшись і коли. Рятунку вже не було. Та він і не хотів рятуватися.

– Попрохаю татка, аби набавив тобі платню – ще й за моє навчання...

– Та я... – Петро вже таки щасливо потонув у її небесно-голубих очах. – Я... Я й за так готовий учити таку ученицю...

І з молодим запалом, з усіма своїми знаннями, добутими в Острозі, кинувся навчати дочку пана судді – як з кручі у весняний вир.

На першому ж уроці, все так же чарівно посміхаючись, Яна раптом сказала, як проспівала:

– Пе-етрику, зроби лук і навчи мене стріляти з нього. Як ти вчив Кирика. Страх як хочу стріляти з лука!

Петро ладен був виконати будь-яку забаганку дів-

чини, а зробити лук... Та це ж для нього – пху та й усе!

І почалося їхнє навчання, але не граматики й арифметики, а пускання в ціль стріл. Та і яка граMATика, яка арифметика чи грецька та латинська мови, коли такі невинно-ніжні, небесно-блакитні оченята на тебе дивляться...

Щодня вони розважалися стрільбою з лука в саду пана судді. За Кирика, свого учня, Петро й геть забув – чому малий був несказанно радий і гасав з подільськими хлопчиками бозна-де, тим часом, як пан суддя був певний, що він з учителем зубрить граматику, арифметику та інші корисні науки...

Зрештою їм – учителеві та учениці, – стало тісно в саду, почали вибиратися на схили Дніпра. А вже там частенько замріяно сиділи на галяві, повній квітів і дивилися на Дніпро, на далеке Задніпров'я, на світ Божий, і обом було так хороше, що псувати той настрій ще й зубрінням граматики та арифметики їм не хотілося.

Петро збирав для неї квіточки, і навіть поривався співати. Голос у нього був такий собі, хоча музику й співи ще з Острога добре знав, – але співав задушевно, бо серце так співало.

Весна буяла в природі і в душі молодого вчителя. Як і в небесно-голубих очах його учениці.

На схилах Дніпра, що голубів унизу під ласкавим со-

нечком, гули волохаті джмелі, думкали бджілки і тьохкали соловейки...

Тьохкали вони і в душі молодого вчителя. Він уже й геть забув про свого учня і про те, що багнув підзаробитися в пана судді й податися на Січ – усього його полонило те дівча, щойно розквітле. Януся незрівнянна. Він засинав з думкою про неї – вночі вона приходила в його сні – і вранці прокидався теж з думкою про неї, а відтак і з почуттям, що він щасливий...

Дні минали як один довгий-довгий, сонячно-трепетний день.

Вони вже почали обійматися. Пригортаючи дівчатко, Петро млів, відчуваючи на своїх грудях її маленькі пругкі груденята, її покірне тіло, дівочі пахощі, до того йому незнанні, але такі бентежні, що й голова йшла обертом...

Чим би все скінчилося (Петро багнув аби негадане його щастя тривало й тривало, ніколи не кінчаючись), якби одного разу їх не застукав у саду за обіймами пан міський суддя.

– Ага!! Ось де вони?! Ось як він, лотр, навчає умуро-зуму моє дитя! То сина вчив з лука по горобцях стріляти, а це вже дочку на манівці зі шляху цноти збиває!..

– Та-ату? – зойкнула Яна.

– Мовчи, дівко, молода та рання! З тобою буде окре-

ма розмова!

І до челядників:

– Хапайте цього лотра, який вдає з себе вчителя! До челядницької його, в холодну, розбишаку!! Я сам його відпорю, як Сидорову козу! До нових віників пам'ятатиме, як дівок з толку збивати!!

Служки – здоровенні дядьки, – схопили під руки вчителя і, незважаючи на його опір, потягли до челядницької. А пан суддя, цвьоохкаючи лозиною, дочку погнав до господи...

Петро отямився швидко.

Душа збурилась; його, завтрашнього можна б сказати, козака (лише тоді він згадав, що збирався податися на Січ) наче якогось злодюжку в холодну? Ганьба! Не бувати цьому! Аби панські слуги йому, вільному шляхтичу скручували руки!

До челядницької його привели дядько Охрім і дядько Панас, кучери пана судді.

Дядько Охрім відпер ключем замок на дверях холодної, відчинив їх.

– Заходь... хе-хе... вчителю. У холодній і охоло-не твоя ясновельможність, бо щось дуже вгрівся біля панської дівки.

Петро зробив крок і, раптом захитавшись, схопився за живіт і почав присідати.

– Отакої! – подивувався дядько Охрім. – Яка це тебе

бенеря ураз скрутила? Такий здоровий і – нате вам. За живіт ухопився.

– Мене теж як до холодної садовили, живіт ураз розібрало, – поскаржився дядько Панас. – Ще й швидка напала. Мо' й з ним таке лучилося? До хурдиги ж його запроторюємо.

Удаючи, що падає, Петро обіперся руками об дядьків – ті саме збиралися його заводити до холодної, – різким рухом стукнув їх один об одного... Дядьки й збагнути нічого не встигли, як опинилися по той бік у холодній – аж зашкопиртали.

– Охолоньте й ви тутечки! Бо щось дуже прудкі хapati людей!

З цими словами він зачинив за дядьками двері, запер їх на замок, акуратно повісив ключ на цвяшок, а сам метнувся в сад.

Звідти швидко дістався Дніпрових схилів, де ще недавно гуляв з Кириком, а потім і з Яною, і зник у зелених кущах...

З паном міським суддею він зустрінеться через багато років, як будучи вже прославленим гетьманом, приїде до Києва, аби записати в Київське братство все Військо Запорізьке.

І пан суддя тоді всім охоче розказуватиме, яким чудовим – «Просто від Бога!» – навчителем його дітей був колись ясновельможний пан гетьман...

На пристані на Подолі вантажили якісь барки...

Збіглому вчителеві добре поталанило – не перевелась ще у світі білому пані удача!

Днів зо два після втечі з садиби пана міського судді, Петро переховувався в гущавині на схилах Дніпра. Іноді вилазив на високий осокір і дивився на Дніпро, що манливо голубіючи вниз, плинув до Чорного моря, на Низ до порогів і далі в царство січових братчиків.

Ось тільки як до неї дістатися – до січової вольниці? До мрії своєї і стати козаком, лицарем вільним і несхибним – як?

Спускався з осокора в задумі. (Про те, що він, шляхтич, по деревах лазить та в кущах переховується – не переймався, мудро розсудивши: в житті все трапляється, тож треба бути до всього готовим.)

Подумки перебирав різні варіанти, як дістатися до козаків. Пан суддя в гніві не заплатив йому ані шеляга, і вже, ясна річ, і не заплатить. Як кажуть, що з во-за впало... Та грець з ними, з грошима. Тут аби Січі дістатися, а там... Що буде там він ще не думав, але вірив: на Січі його чекає нове життя. За Яну він тоді майже не думав. Чари, нав'язні дівчатком, потроху тьмяніли, розвіювалися, і він наче позбувався якоїсь

мани, навождення. Та й не це, не дівочі зваби були головними в його мріях і пориваннях... То таке... На якийсь там час захопився, стратив голову – та й по тому. А тепер, як позбувся Яни, знову ним заволоділа мрія будь-що дістатися Січі. Та й зайнятися козакуванням, а не надівати пута Гіменея. Спершу треба показувати, а там... Там видно буде. Потім можна й сім'єю обзавестися. Так і станеться через роки, але обраницю його зватимуть Настею, а Яна так і залишиться фата-морганою, і він іноді сумніватиметься, чи була вона насправді, а чи то все мана, наслання грецького Ерота чи римського Амура. А то такі... Кого хочеш своїми стрілами вразять... А козакам під страхом смертної кари забороняється приводити до фортеці Запорозької Січі жінок. Та й не радили запорожці козакові женитися за молодих літ. Козак повинен воювати, край свій захищати – а тут жінки тільки на заваді ставали, військова справа на Січі була над усе, не до сімейного затишку та щастя. Життя козаке повне злигоднів, пригод і небезпек. Смерть за ними чи не по п'ятах ходить, де вже там дружиною обзаводитися та дітками – аби сиротами рано поставали? Тож недарма на одному з прапорів було зображено козака на коні, а під ним напис: «Козак куди хоче, туди й скаче, ніхто за ним не заплаче»...

Отже, на Січ, на Січ...

Але скільки не думав як дістатися Дніпровського Низу, ніщо путнє в голові не з'являлося. А тим часом голод вигнав його з хатців. Спустившись із схилів Дніпра, Петро подався на Поділ – з надією щось там заробити собі на харч (не буде ж він, молодий та здоровий, просити?). На пристані на Подолі вантажили якісь барки і Петра охоче взяли вантажником. Щось пообіцяли заплатити, а головне, раз на день годували. Петро, котячи на барки бочки, таскаючи мішки, випадково дізнався вражаючу новину: виявляється, караван барок готується до плавби на Низ Дніпра, на самісіньку Січ. Туди купці збираються везти свої товари та харчі для козаків. І був у них за старшого тлустий, чорний, як жук, купець-вірменин київський.

Петро кинувся до нього: візьміть і мене на Січ! Згоден на всі ваші умови, лиш би до козаків дістатися.

– За так, – прискалив купець велике чорне око, – не берем. А ось за підпомагача до веслярів – берем. Та ще як будемо проходити пороги, разом з усіма перетягуватимеш барки, вивантажуватимеш їх перед порогами і знову завантажуватимеш. Згоден?

– Згоден! Іншої мови й бути не може! – захоплено вигукнув Петро. – Згоден на все, аби дістатися Січі!

– Дістанешся, – знову купець прискалив своє велике чорне око й невідь чому підморгнув, наче змовнику. – Я товаром торгуватиму на січовому базарі, а ти –

козакуватимеш. Гадаю, обидва не прогадаємо. Чи не так?

Як там купець, прогадав чи ні (а втім, справжні купці ніколи у збитках не зостануться), а він, Петро Сагайдачний, справді не прогадає.

З Києва відчалили в кінці травня. Виплив караван барок і байдаків з Подолу на середину Дніпра, на фарватер, вишикувався вервечкою, вітрила розпустили, гребці взялися за весла – «Господи, поможи!...» – і пішли тихим ходом.

На Низ, за пороги, до запорожців.

Як відчалювали, як вийшли на середину Дніпра, у Петра радісно забилося серце. На Січ, на Січ! – хотілося йому вигукувати й стрибати як хлопчику. Нарешті збудеться його мрія. Здавалось, що дніпровський вітер лопотів не лише у вітрилах, а й у душі його і ніс його на крилах своїх незримих на Низ, за пороги, до запорожців...

– Днів за двадцять... так, скажемо, за двадцять п'ять і будемо на Січі, – задоволено (він завжди задоволений і радується завжди життю) казав купець, і Петро ладен був обняти його на radoщах.

Доки минали Берестове на правому березі, де був колись княжий двір, то ще видно було на зеленій горі бані лаври, що сонячно сяяли. Ще якийсь час сяяла банями висока дзвіниця, що її за переказами муру-

вали «дванадцять благословенних братів». («Хто чим займається, хто про що думає, хто чим піклується, бідує, горює, – а дванадцять благословенних братів віддаються святій справі, вимурували величезну печерську церкву й монастирські мури, нарешті забажали завершити своє діло побудуванням високої-високої дзвіниці. Подобалась Богові ця свята думка дванадцяти братів, сталося чудо...»)

Дивлячись на дзвіницю, що наче відпливала, віддалялась, перехрестився Петро і невдовзі дзвіниця, бані лаври і сама зелена гора десь залишилися там, у його минулому короткочасному київському житті, а попереду гудів вітер на голубих просторах Дніпра.

Барки пливли в новий світ, до нового життя, і плив на одній з них той, хто через троє століть пам'ятником повернеться до Києва і увійде до книги «Сто знаменитих людей України», а тоді, в кінці травня 1601 року плив на Січ учорашній школяр з Острога, домашній вчитель, який вперше спізнав закохання – на жаль, нещасливе, – але плив на ту Січ, що його на віки обезсмертить...

У першу ніч, як Київ залишився позаду і він спав на твердій та мультій лаві барки, підклавши під голову кулак (кулаки вже тоді мав добрячі), йому під рясними зорями приснився чи не віщий сон. Буцімто він разом з Кирилом Кожум'якою виходив на герць із Змієм Го-

риничем, якого вони тоді й подолали.

– Молодець, Петре, – похвалив його богатир Кожум'яка. – Так і стій. Не бійся зміїв, котрі Гориничі. Багацько їх у світі людей, але наша завжди візьме!

Проснувшись, Петро перевернувся на спину і дивлячись на рясні зорі на темному небі, прислухався, як у борт барки б'ються хвилі та думав, що й справді – щоб там не було, – а зміїв-гориничів він переможе. Для цього й на Січ пливе. І Кирило Кожум'яка йому в цьому ділі завжди буде братом і навчителем.

Чому в Еріха Ляссоти порогів тринадцять?

Та ось вони вже дісталися Канева, на правому гористому березі, королівського міста, що належало до Черкаського староства, переночували там і пішли далі. За Тясмином, де він впадає в Дніпро, потяглися берегом пагорби, там і там здіймалися кургани, зазвичай звані на Україні могилами (хто в них лежить? Хто про те скаже-розкаже?), а за кілька днів поминули Кременчук, ще через кілька днів дісталися місця, де Самара впадає в Дніпро – там уже починався Нижній Дніпро і до порогів було – рукою подати. (Із «Щоденника» Еріха Ляссоти: «Звідси по лівий бік зараз простягається Татарія; у старовину їхні кочовища були і справа, а відтоді, як козаки озброїлися, татари облишили правий берег».)

Оскільки на Лівобережжі вже була Татарія, на барках обачливо виставляли посилену варту – чим чорт не жартує, поки святі сплять!

А вже десь там, нижче мали бути й запорожці. (Із «Щоденника» Еріха Ляссоти: «Оскільки козаки живуть нижче порогів, то їх називають запорожцями, тобто їхнє місце за порогами, або кам'яними пасмами».)

Тюрські люди (печеніги, половці) називали Дніпро

Узу (Узом), у скандинавських сагах він виступає як «вода Вендів». У наших предків слов'ян Дніпро – це Славута. Тобто славна слов'янська ріка. Козаки ж називали Дніпро своїм братом, лоцмани – «козацьким шляхом».

На Нижньому Дніпрі і були його знамениті пороги – пасма кам'яних скель, що стирчали з води до 5 метрів і суцільною масою майже перекривали ріку. Між скелями залишалися лише вузькі бурхливі проходи, дуже небезпечні, особливо влітку та восени при низькій воді.

До річі, Еріх Ляссота, пливучи на Січ Дніпром од Києва кількома роками раніше Сагайдачного і проходячи барками пороги, чомусь нарахував їх аж тринадцять. Тоді ж як насправді порогів – цифра точна, – дев'ять.

Ось їхні імена: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець (Ревучий), Вовнизький, Будило, Лишній і Вільний. (Перший докладний опис Дніпрових порогів подав Константин VII Багрянородний, навівши їхні і тодішні, і староруські та скандинавські назви.)

Звідки ж у Ляссоти їх узялося аж тринадцять?

А річ у тім, що крім порогів у порожистій частині Дніпра існувало тоді ще 60 несуцільних виходів кристалічних порід, які дістали назву «забори». (Це не

рахуючи близько 60 островів на тій ділянці Дніпра.) Довжина порожистої частини русла сягала 65 км із загальним падінням води близько 31 м, при ширині русла від 380 до 960 м.

Забори знаходилися між порогами, скелі були розкидані по руслу ріки, здебільшого з правого боку берега. Вони не перетинали всю ріку, тож залишався вільним прохід для суден. Оскільки ж вони не дуже відрізнялися від порогів, то деякі автори – як і Еріх Ляссота – нараховували їх аж тринадцять.

Усього було 92 забори, але найбільших з-поміж них було шість: Волошкова, Стрільча, Течинська, Воронова, Крива й Таволжанська. (Ще на Дніпрі там і там стирчали поодинокі камені, здебільшого овіяні легендами, як-от: Богатирі, Монастирко, Корабель, Гроза, Цаприга, Гаджона, Розбійники.)

За перший день пройшли чотири пороги (це було ще й непогано). Перед кожним виходили на берег, виносили вантажі, а барки перетягували канатами. (Ось тоді Петро Сагайдачний вперше і на все життя відчув, що таке Дніпро і його знамениті та грізні перепони, звані порогами, за якими і облаштували свою вольність козак.)

Другодні пройшли п'ятий поріг – Дзвонецький – у слов'ян Звонець. І підійшли до найгрізнішого, до Ненаситця, він же Ревучий.

Костянтин Багрянородний, пишучи про кам'яні перепони Дніпра, додає: «Вода, що набігає й припливає до них, спадає вниз з гучним та страшним шумом. Через це руси не наслідуються проходити між скелями, а пристають поблизу до берега й висаджують людей. Потім голі тягнуть їх, намацуючи дно своїми ногами, щоб не наштовхнутися на якийсь камінь. Так вони роблять: одні – коло носа, другі – посередині, треті – біля корми, штовхаючи їх жердинами, й проходять... поріг по згину біля берега ріки з надзвичайною обережністю, то знову, забравши з берега інших (людей) відпливають і проходять до іншого порога...»

Де все починається спочатку.

І так на протязі порогів дев'ять разів, не рахуючи забор.

(Із «Щоденника» Еріха Ляссоти: «Люди повинні у складних місцях (де пороги. – В. Ч.) виходити й утримувати судна довгими канатами, інші опускаються у воду, підіймають човен над гострими каменями й обережно спускають його у воду. При цьому ті, що утримують барку канатами, повинні бути дуже уважними до тих, що стоять у воді, тільки по їхній команді натягують і опускають мотузку, щоб не наштовхнути судно на камінь, бо в такому випадку воно враз гине. Таких місць дванадцять: якщо ж приєднати до них ще одне – Воронову забору – то буде тринадцять упродовж семи

миль...»))

Так підходили до найгрізнішого, до Ненаситця, який стільки забрав люду й поховав його навічно на дні, що його й прозвано було Ненаситцем.

Із «Щоденника» Еріха Ляссоти: «Після обіду пройшли через сьомий поріг, Ненаситець (за теперішньою нумерацією він п'ятий. – В. Ч.), поблизу якого мали зійти на лівий татарський берег і довго зволікали, бо це найбільший і найнебезпечніший з порогів. До того тут найчастіше нападають татари; за три тижні перед нами вони налетіли на дванадцятьох городових козаків, які хотіли спуститися вниз, і перебили їх. Тому ми поставили на горі варту для спостереження, котра за примітила вдалині чотирьох татар і дала нам знати; ми тут же відрядили до дванадцяти чоловіків зі свого почту в погоню за ними, самі ж трималися напоготові і пильнували, чи не знадобиться їм підкріплення. Але татари, помітивши, що ми сильні й насторожені, не стали нас очікувати, а сховалися і зникли...»

Усе було точнісінько так і тоді, коли з караваном купецьких барок плив на Січ Петро Сагайдачний, ті ж пороги з ревучою між ними водою, ті ж пригоди з тими ж небезпеками...

Через двісті з гаком років після подій, тут описаних про Ненаситець, так писатиме письменник Олекса Стороженко:

«Перехопившись через гору, здалека побачили ми Ненаситець. Через гребінь скель, неначе біла грива, перекидалась хвиля і котилася згори по каменюках, а до неба підіймалася хмара пари, як курииво од великого пожараща... Виткнувшись із-за гори (спостереження ведеться з берега. – В. Ч.), разом кинувся мені у вічі увесь Ненаситець. Мій Боже милий!.. Де взяти слів і красок, щоб описати твої чудеса?.. Од гори до гори на півтори верстви впродовж загатив Господь Дніпро гурдами кам'яних скель. Повитикались ті скелі з водяної глибини і стирчать неначе вартова сторожа, а через них з височенного перекату скатертю переливається широкий пласт кришталевої лави, рине, пада, розбивається і люто, скажено біжить через десятки кам'яних перекатів, гуде, гримить, хряпа, клекотить і виє на сто голосів. Хвиля обганя хвилю, випручуються, стрибають через кам'яні гори, б'ються, киплять, розсипаються шмарагом і яхонтом і висвічуються веселкою...»

«До Хортиці, – далі занотовує у своєму „Щоденнику“ Еріх Ляссота, – до чудового гористого, великого і веселого острова... півмілі. Тут ми провели ніч. На цьому острові козаки тримають узимку своїх коней. До вечора... 400 козаків, які оберігали нас від татар коло Будилівського порогу, приєдналися до нас і вже разом зі мною вирушили на Січ...»

За останнім порогом Дніпро неширокий, там поба-

чили на човнах татар. Не ризикуючи напасти на людні барки, вони на превелику радість купців, зникли за островами.

За Вільним порогом закінчувалися кам'яні перепони. До Кічкасу було вже рукою подати, якихось півтори милі. До самої Хортиці за татарською переправою було щось з півмилі.

Зрештою, причалили до острова Святого Георгія, як колись називалася Хортиця. Там здіймався великий дуб, біля якого приносили в жертву півнів. Зокрема чорних, що були символами підземного світу у слов'ян, символізуючи смерть, зло. Тож на Русі існував звичай приносити водяному в жертву чорного півня.

А ще встромляли навкруги стріли, клали шматочки хліба, м'яса й того, що знаходилося в кожного – «бо такий у них звичай».

За Хортицею шлях був вільний і вже можна було не остерігатися кочівників. З усіх 265 островів Дніпра Хортиця була найбільшим – у довжину 12, а в ширину – 2,5 кілометра. Нижче Хортиці Дніпро привільно розливався, вбираючи в себе великі й малі річки, сам розливався на вітки (рукави), утворюючи нелічені острівці. Там було, помережане протоками й озерами, улюблене місце козаків, непроходиме царство плавнів, що тяглося лівим, низинним берегом від Хортиці до урочища Паліївщини (напроти сучасного Ніко-

поля) і називали січовики той край Великим Лугом. Він давав козакам надійний притулок від ворогів, тож козаки величали його батьком: «Січ – мати, а Великий Луг – батько, отам треба й умирати».

Великий Луг був тоді «землею обітованою». Там же знаходилася Військова Скарбниця, де козаки, заховані від чужих очей, будували свої знамениті чайки.

Нову Січ козаки року 1593-го заснували на острові Базавлук – це за якихось 30 кілометрів на південний захід від Томаківки, якраз у тому місці, де в Дніпро впадають три його праві притоки – річки Чортомлик, Підпільна й Скарбна.

На острові були нагорнуті високі земляні вали, поверх них – дерев'яні палісади, а оточував все глибокий рів.

Вали і палісади з'єднувалися сторожовими вежами. З бійниць загрозливо дивилися на світ білий жерла гармат і дула самопалів. (Узимку навколо острова прорубували сотні ополонки. Як тільки вони вкривалися тонкою плівкою льоду, їх замасковували снігом – хай спробує сунутися по льоду ворог!)

А ось ближні й дальні підступи до Січі охороняли бекети – сторожові вежі, що були висунуті далеко в степ.

На вишках і вдень, і вночі стояли козаки і пильно вдивлялися вдалечінь. Як тільки десь вигулькував во-

рог, вартівники запалювали на вежі бочку із смолою (чи оберемок сухого бадилля) – полум'я та стовп диму, що здіймався до неба, застерігав Січ на острові про небезпеку...

Швидко чи ні, а довга й небезпечна дорога нарешті закінчилася.

Причалили до острова Базавлук. З-за високих земляних валів виднілися будівлі Січі.

У середині фортеці – майдан з церквою і стовпом, де карали винних. А навколо – довгі хати, курені, у яких і жили січовики, будинки старшин, серед них хата кошового, канцелярія, ще далі склади, арсенали, ремісницькі майстерні, торгівельні ряди з базарною площею, та площею, на якій збиралася козацька рада.

Рівно ополудень гахнула фортечна гармата, і всі козаки та джури пішли до своїх куренів обідати.

Уперше обідати – але вже козаком, – пішов і Петро Сагайдачний.

На обід подавали традиційні козацькі страви: тетерю – зварене пшоно чи житнє борошно на квасі, варену (або печену) рибу на стяблах (дерев'яні дошки з видовбаною серединою, щоб не стікала юшка), мед, пиво чи брагу в кінвах (невеликі відра з навішеними на них кухликами-«михайликами»), галушки, щербу – юшку з риби, куліш із салом або олією, іноді була баранина або дичина. Усе це готувалося на кабицях біля

кожного куреня.

«...Після обіду співали пісні, думи, слухали розповіді, гру кобзарів. За розпорядженням курінного отамана частина козаків готувалася до виконання службових обов'язків у фортеці Січі, а також за її межами. При повному озброєнні вони йшли на січовий майдан і вишикувались у лави прикордонних форпостів, загонів по охороні січових шляхів, переправ на Дніпрі і Бузі, роз'їздів та варт на січових вежах і човнах. Огляд підрозділів та постановку їм завдання проводив військовий осавул за участю курінних отаманів, від яких ці підрозділи були виділені. За встановленим терміном підрозділи вирушали виконувати доручені завдання.

Надвечір дзвонили дзвони січової церкви Святої Покрови, закликаючи козаків на молитву. У церкві всіх зачаровував хор січової школи, що складався з хлопчиків-підлітків. Після молитви козаки йшли в курені вечеряти. На вечерю подавалися гречані галушки з часником або щерба. Після вечері хто грав на скрипці, сопілці, бандурі, бубнах, а хто співав пісень. Спалахували запальні козацькі танці. Через деякий час Січ, за винятком вартових на фортечних вежах та козацьких роз'їздів в степу, занурювалась у сон».¹²

Уся подорож з Києва до Козакії – Країни Козаків, як

---

¹² «Як козаки воювали», Дніпропетровськ, «Промінь», 1990.

європейці називали Січ, неспішна і вельми небезпечна, зайняла тоді днів тридцять. Бойові насельники Січі зустріли їх весело, радо і гамірно, але з незмінним пошанівком – ні-ні, не якогось там Острозького школяра Петра Сагайдачного вітали, про якого вони тоді й чути не чули, – а купців з добрими товарами, вельми шанованими і дорогими гостями на Січі.

«У бога віруєш?.. Горілку п'єш?..»

В куценькій біографічній довідці «Сагайдачний Петро Конашевич (Конашевич-Сагайдачний)» є такі два скупі рядки: «В 1601 році прибув на Запорозьку Січ. Під командуванням С. козаки здійснили успішні походи проти султанської Туреччини і Крим, ханства, зокрема в 1607, 1608, 1614, 1615, 1616».

В УРЕ чомусь пропущено 1606 рік, коли козаки під орудою Сагайдачного штурмували турецьке узбережжя, здійснивши успішні напади на Білгород, Кілію та Варну. Особливо на Варну, після чого воєнний геній Петра Кононовича різко пішов угору.

Сьогодні про Варну в енциклопедіях можна прочитати, що це місто в Болгарії, адмінцентр Варненського округу. Порт на Чорному морі. Заснована в VI ст. до н. е. як колонія Одессос, з VII ст. має сучасну назву. У Варні збереглися залишки античного й ранньовізантійського міста («Римська башта»), терми і адмінспоруди, житлові споруди часів турецького завоювання. Поблизу Варни – скельний монастир Аладжа, а також міжнародні курортні комплекси. В енциклопедії (УРЕ, т. 2, стор. 126) згадується, що під час російсько-турецьких воєн XVIII—XIX ст. російські війська тричі вели облогу Варни (1773, 1810, 1828), доки не здобули мі-

сто. І жодного слова, жодної згадки, що місто більш як на півстоліття раніше брали штурмом українські козаки на чолі з П. Сагайдачним.

Операція «Варна», здійснена Петром Сагайдачним, була настільки успішною і набула такого розголосу, що про неї навіть пісні по гарячому сліду складали:

Ой в неділеньку та пораненьку
Зібралися громадоньки
До козацької парадоньки.
Стали раду радувати,
Відкіль Варни діставати:
Ой чи з поля, ой чи з моря,
А чи з річки-невелички?
Біжать, пливуть човенцями,
Поплескують весельцями.
Ударили з самопалів
В семи-п'ятдесят залпів;
Ударили із гармати —
Стали місто добувати,
Стали турки утікати,
Тую річку проклинати:
Бодай річка висихала,
Що нас, турків, в себе взяла.
Була Варна здавна славна —
Славнішії козаченьки,
Що тої Варни дістали
І в ній турків забрали...

Швидко біографічні довідки пишуться і за їхніми рядками виходить усе просто: прийшов на Січ у 1601 році молодий козак, випускник Острозької школи, а вже через п'ять-шість років очолив морський похід і взяв штурмом Варну! (Можливо, були й ще ранішні походи, але даних про них не збереглося.)

Це так. У 1601 році прибув молодий і недосвідчений козак, без звань і, як кажуть, регалій, без військового досвіду, тільки й того, що мав значну освіту (і, безперечно, значну кебету!), а вже через якісь там згадувані п'ять-шість років – наказний морський отаман у званні полковника, штурмом добре укріплені міста бере! Недарма ж сучасник писатиме про нього: «Змалку навчився натягувати лук, його дні минали в сідлі, він з труднощами боровся силою свого характера; легко переносив він незгоди, голод і труд, не боявся ворога і в небезпеці виявляв відчайдушну хоробрість».

Інший сучасник: «Це була людина великого духу, він першим входив у ворожі міста і останнім виходив з них, на привалах сам обходив вартових, мало спав і ніколи не напивався доп'яну, як це водиться в козаків. Він ніколи не носив багатих нарядів і під час гарячих суперечок залишався скупим на пусті слова».

У козаків, які ні перед ким не стояли в броду, це треба було ще заслужити – ділом, а на словесами, на які

вони й самі були гаразді і на раді хіба ж так уміли виступати!

Коли вперше Сагайдачного обрали гетьманом – невідомо.

Як переконаний М. Грушевський – а не вірити йому не можна, – це сталося у році 1614-му, після його найбільш успішного морського походу до берегів Анатолії та штурму Сінопа.

А до того чим він займався на Січі аж цілих 13 років?

Будь-хто, ставши козаком на Січі, мав приписатися до якогось з одного її куренів. Тут варто згадати авторів праці «Як козаки воювали»: «Курені, на які поділялося Військо Запорозької Січі, не були тактичними одиницями, тобто військо не виходило в похід або на поле бою куренями. Для здійснення походу або бойових дій курінь або декілька куренів формували тактичні одиниці, що називалися командами або партіями, іншими словами, курінь був військово-адміністративною одиницею, а вся Січ разом з куренями, паланками, перевозами, торгівлею та прикордонною службою була військово-адміністративним об'єднанням, яке К. Маркс назвав „Християнською козацькою республікою“».

Загалом куренів було 38: Кушівський, Поповичівський, Рогівський, Васюринський, Іркліївський, Щербаківський, Титарівський, Шкуринський, Коренівсь-

кий, Незамлівський, Корсунський, Калніболоцький, Уманський, Дерев'янківський, Нижчестеблівський, Вищестеблівський, Джереліївський, Переяславський, Полтавський, Мишастівський, Минський, Тимошівський, Величківський, Левушківський, Пластунівський, Дядьківський, Донський, Брюховецький, Ведмедівський, Платнірівський, Пашківський, Камівський, Батуринський, Крилівський, Сергіївський, Коніловський, Іванівський, Кисляківський.

До якого саме записався козаком Петро Сагайдачний – а він міг записатися до будь-якого – теж невідомо.

А прийом до козацького січового товариства був на диво простий і архідемократичний.

– У Бога віруєш? – питали новоприбулого. Це було головною умовою і перепусткою в січове братство. Віруючий і неодмінно православний (ісламістів чи католиків теж могли прийняти, але за умови, що вони перейдуть у православ'я).

Відповідь звичайно ж була ствердною – тоді всі вірили в Бога.

Потім жартували (хоч наперед знали відповідь): «Горілку п'єш?» (Якщо раптом неофіт скаже, що хмільного зілля не вживає, це могло викликати підозріння.) І новачок ішов до того куреня, що його сам і вибрав. Там йому відводили постійний куток – у курені

– хаті, сплетеній з хмизу й обмазаній глиною та кри-
тій кінськими шкурами, – і харч виділяли. І починала-
ся його служба. Безстрокова. Або до старості, або до
загибелі – що траплялося частіше. (А втім, він міг і по
своїй волі – наприклад, розчарувавшись чи закохав-
шись у якусь, залишити Січ – вільному воля. Силоміць
там нікого не тримали.) З перших же днів новоприбу-
лий повинен був нести сторожову службу, навчатися
військовій справі, доглядати коней, бидло, займатися
господарством, ловити рибу тощо. Мав право або за-
лишатися у фортеці січовій, в її залозі, або вирушити
куди-небудь на зимівник і найнятися там у робітники.
(Основна маса козаків проживала поза межами січо-
вої фортеці.)

Жінок... Під страхом смертної кари заборонялося
на Січ приводити представниць прекрасної половини
роду людського. («Козакові треба воювати, а не біля
жінки пропадати».) І Петро Сагайдачний теж мусив за-
бувати доньку міського судді Яна Дисака, Яну-Янічку,
перше своє закохання. Хоча ні-ні та й довго ще прихо-
дитиме дівчина у його парубоцькі сни і її небесно-го-
лубі очі докірливо дивитимуться йому в душу: покинув
мене... На козацтво проміняв... І він покійно зітхати-
ме: так, покинув, на козацтво тебе проміняв... Але з
часом вона почне в його серці забуватися – не до то-
го було козакові на Січі. Сказано ж бо: козакові треба

воювати, а не біля жінки пропадати...

На особисте життя козак-січовик уже не мав права. А мав він право лише воювати та край свій від ворогів захищати. Тож іноді, згадуючи свою няньку та її розповіді, Петро вже починав вірити: так, козаки – місячні люди і всі вони з неземного неба, з того, що восьме...

За прадавніми українськими віруваннями небес насправді не сім, як то їх нараховують «Заповіти 12 патріархів» (Іоаникій Галятівський у творі «Душі людей померлих» налічує аж одинадцять небес!), а вісім.

Крім всім відомого сьомого неба – найвищий ступінь задоволення, щастя, яке межує з райським блаженством, – існує ще й восьме небо, яскраво-світлого, вогненного кольору з незбагненними і дивними переливами.

Восьме – справедливе небо, справжнє, де сидить Бог на золотому кріслі, а біля нього літають янголи, як ото ластівки в нашому небі.

Так маленькому Петрикові розказувала ще нянька, богомільна бабуся, яка навіть на прощу до Києва ходила.

І додавала:

– Ось ти, Петрику, звідти, з восьмого неба, від самого Бога та його янголів... Хто мені таке повідав? Не знаю, не відаю, тож і брехати не буду. А речу тобі правдоньку святую, бо так мені серце моє підказує – звідти

ти, голубок!

Чому вона так вирішила і чому Петрик мав бути звідти, із загадкового і людям незбагненого неба, а не із земного села Кульчиці, що неподалік Самбора, не могла пояснити. Бо й сама про те не відала, а тільки вперто повторювала:

– Звідти ти, із восьмого неба, Петрику. Од Бога, посланий на землю, аби вершити Божі справи...

Старий Конаш, батько Петрика, заборонив няньці таке розказувати (та й звідки вона те знає, проста селянка?) і бабуся ображено вмовкала, стискуючи тонкі чорні губи...

Малим Петрик охоче вірив, що він звідти, з восьмого, Божого, неба. І від тієї віри йому солодко і лячно водночас ставало, і так таємниче-незбагнено, що таємницю його походження-з'яви на Землі не хотілося й розгадувати.

– І народився ти не під сонцем, як ми усі, а під місяцем...

Коли з'являвся в небі молодик, бабуся радила Петрику стати личком до місяця й, хутчій перехрестившись, прочитати «Отче наш» – щоби Господь послав нове щастя й здоров'я... Ще й застерігала: показувати пальчиком на місяць, тикати на місяченька – гріх. Усохне пальчик. А якщо вже покажеш, то треба потім пальчик прикусити...

Минуть роки і вже на Січі Петро дізнається, що місяченько в небі – то козацьке сонце, а отже, козаки – це місячні люди.

Усі свої справи і походи, – особливо морські, – козаки починали вночі, при світлі козацького сонця. І Сагайдачний буде дотримуватися цього звичаю козацького і тому йому завжди таланитиме в морських походах.

А ще ні-ні, та й віритиме (згадавши свою няньку-бабусю), що він і справді не з Землі, а з восьмого неба... Так хотілося в те вірити, і він вірив.

Чотири кари козацькі...

Коли Петро Сагайдачний прибув на Січ, гетьманом Козацької християнської республіки був легендарний Самійло Кішка. Легендарний і, здавалося, невмирущий, якому й кінця-віку не буде, і об якого всі негаразди й бігти розбиваються, як хвилі об кам'яну скелю – уже тоді про нього на Україні співали пісні.

Самійло Кішка провів чимало успішних морських походів на турецьке узбережжя. В одному з них потрапив у полон. Як міцного і тямковитого в морській справі, його направили рабом-веслярем на галеру, де й прикували ланцюгом до банки – греби, Самійле, греби урус-шайтан, гяур невірний! І Самійло Кішка гріб. Не багато й не мало – а цілих... Цілих 26 років! Чверть віку! Ціле життя. Але витримав – здоровий нівроку був козарлюга! З неволі вирвався, організувавши на каторзі повстання невільників, під час якого перебили варту та екіпаж судна і повернулися на захопленій галері на Україну – героями!

І знову Самійло Кішка обирався гетьманом, ходив у походи, сухопутні й морські. А по всій Україні, як він вирвався з турецької неволі, співали «Думу про Самійла Кішку» кобзарі та лірники. Кінчається вона такими рядками:

Кішку Самійла поздоровляли.
«Здоров, – кажуть, – здоров, Кішко Самійле,
Гетьмане запорозький!
Не загинув єси у неволі,
Не загинеш і з нами, козаками, на волі!»
...Слава не вмере, не поляже!
Буде слава славна
Поміж лицарями,
Поміж друзями,
Поміж лицарями,
поміж добрими молодцями...

Сагайдачний повчиться в гетьмана щось з рік, наступного, 1602 року легендарний гетьман таки зустрінеється з тією, що з косою – загине під час спільного походу козаків і польських військ на Лівонську війну.

Учителів Сагайдачний на Січі мав добрих – як тоді казали задних. Та й сам був не промах, навчителям своїм рівня. З його біографії можна прочитати, що він, прибувши на Січ нікому невідомим, швидко став популярним, одним з кращих серед січових братчиків, які й самі були з вусами!

До всього додалися й неабиякі організаційні здібності Сагайдачного. (І де він їх устиг набратися? Від природи таким вдався?) Вольовий, часом аж жорстокий. З перших походів проявив він безстрашну звагу в бо-

ях, всюди і завжди ведучи перед, тож досить швидко робив, як би ми сьогодні сказали, успішну кар'єру, піднімаючись в січовій ієрархії все вище і вище. Недовго побув писарем – освіту ж бо мав добру, – але відчув: це – не його. Ждав бою, багнув мати в руках не гусяче перо, а шаблю й коня вороного.

Якийсь час походив у простих козаках, показав себе добрим лицарем. А після походу на Варну став ще й морським отаманом. Згодом козак Сагайдачний стає осавулом, потім почав обиратися наказним полковником. Ще пізніше пробився і до найвищого керівництва Січі – став військовим обозним, який відав артилерією та її фортифікаційними спорудами. Військова старшина на Січі – це вже найвищий ступінь, адже саме з них, з військових старшин, козаки вибирали собі гетьмана. У ті часи викричати на гетьмана козаки могли кого завгодно. Правда, з перевірених, достойних на таку посаду. А таких на Січі ніколи не бракувало. Правда, часом – траплялося й таке – і недостойних. Власне, нездатних. Як колись викричали на кошівство Бородавку – у якого потім і відібрали булаву – за бездарність. Як прокричали козаки кого на гетьмана, так тим же криком могли в будь-який день і скинути з гетьманства – якщо розчарувалися у своєму обранцеві. Та й гетьмана часто козаки обирали на якийсь недовгий час – до певної ситуації. Наприклад, на час лише походу.

До всього ж гетьманом часто називали не лише виконавця найвищої військової і судової влади на Січі, а й ватажків окремих загонів. (Іноді такі ватажки самі себе називали гетьманом і таких самозванців у ті часи було чимало.)

Варто додати, що крім терміну гетьман на Січі вживався і рівнозначний йому «кошовий отаман». (Первісне значення терміну кіш – літнє житло кочівників, кибитка. Пізніше – місце розташування під час тимчасових робіт, табір, стан. У Київській Русі й на Україні – військовий табір, обоз. Ще пізніше – місце перебування запорозьких козаків, Запорозька Січ.)

Але вже з часів визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. титул гетьмана на Україні XVI—XVII ст. належав воєначальнику козацького війська, пізніше – правителю України. До середини XVII ст. влада гетьмана поширювалася лише на Запоріжжя, згодом – закріпилася за правителем основної частини визволених земель України, а для Запоріжжя з того часу лишився титул кошового отамана.

Якщо ж влада кошового отамана не визнавалася частиною козаків чи урядом Речі Посполитої (таке траплялося), то він тоді титулувався старшим: «Старший на той час у Війську Запорозькому».

Але в часи Сагайдачного і до Богдана Хмельницького старший на Січі називався гетьманом. Петро Ко-

нонович у своєму верховенстві біля керма Кошу був крутим і владним.

«...він був суворим у справі придушення козацьких своєвільників, – писав Я. Собеський, – нерідко навіть не задумуючись карав смертю за найменші провини, свої недолюбляли його, і за це неодноразово він волею більшості ледве не був позбавлений керівництва Запорозьким Військом».

А був крутим тому, що намагався перетворити козацьке військо на регулярне воїнське формування. Коли його вибрали гетьманом, він одразу ж взявся за реформу війська, остерігаючись, аби вільне козацтво не перетворилося на зграї розбійників.

В одному з указів тих часів він писав:

«Ремісників, купців, бургомістрів, шинкарів, бакалійників і всіх тих, хто пристає до нашого війська, хай то будуть міщани чи сільські мешканці, ми більше не станемо вважати козаками».

Тоді ж був складений реєстр запорожців і почали створюватися регулярні полки. Гетьман забезпечив всіх сучасною – на той час – зброєю, кожному дав змінного коня, майже щодня влаштовувалися навчання. Дисципліну підтримував жорстоку – козаки на той час відвикли від порядку. Кара за непослух теж була жорстока, але з цим козакам довелося змиритися, якщо вони хотіли залишатися козаками, а не збіговись-

ком людей, готових до легкої наживи.

«Він був суворий, – згадують його сподвижники. – Припиняв козацьке свавілля і часто навіть проливав кров запорожців в ім'я цього».

А все тому, що йому потрібні були воїни, захисники вітчизни, а не набрид гуляк і різних волоцюг.

Більшість козаків розуміли і сприймали суворі заходи гетьмана щодо збереження дисципліни й порядку. Сувора кара була здавна в традиціях Січі. За грабунки і смертовбивство незмінно карали смертю. Найголовніших кар на Січі у всі часи було чотири. Перша – шибениця (вони стояли у кожній паланці, на перехрестях і на великих шляхах). У козацьких переказах розповідається, що «осудженого було підвезуть верхи під шибеницю, накинуть йому на шию сільце й шмагнуть коня нагайкою, то він і вискочить, а осуджений і повисне. Вішали й догори ногами, і за ребро гаком, то він так і мотається на шибениці, поки кістки його не порозсипаються, в приклад і на страх іншим, і вже ніхто трупа його зняти не посміє, бо за це теж повинен смертної кари.

Друга кара – гостра паля, дерев'яний стовп, заввишки два сажні, а наверх того стовпа залізний спис в два аршини завдовжки. То осудженого на той спис настромлять так, що він виткнеться йому аж у потилицю, на пів-аршина вище голови; і сидить той труп на

списі доти, поки викорениться, як та в'ялена риба, – так що як повіє вітер, то кістки крутяться й торготять, наче той млинок, поки не попадають на землю.

Третя кара – киї запорозькі, паліччя не дуже довге, неначе бичі для ціпів, з дубини або з другого твердого дерева. Осудженого прикують до стовпа на майдані, наставлять біля нього в кінвах усяких потрав: трунків, горілки, меду, пива, браги і принесуть кілька оберемків київ, та й покладуть біля стовпа. Нагодують і почастують осудженого, а там дадуть покуштувати й київ. Хто не йде – вип'є корячок горілки або пива, вчистить осудженого києм та й приговорює:

– От тобі, сучому синові, щоб знав, як красти й розбивати, бо ми всім куренем за тебе, злодія, платили.

Отак він і стоїть, прикутий до стовпа, поки його до смерті не заб'ють...

Четверта кара – заслання в Сибір, як і теперички в Московщині й у нас».

Прив'язували ще й до коня і пускали його у степ... Траплялося, що й на списи піднімали – особливо тяжких злочинців.

І все ж за крутий, хоч і справедливий характер Петра Сагайдачного на верховному отаманстві, у нього кілька разів відбирали булаву на козацькому колі.

«Чернь козацька брала його часто ватажком заради воєнної доблесті, а скидала через строгість», – свід-

чив інший сучасник.

Але ж тільки завдяки суворій дисципліні, що її неухильно і твердо запроваджував у війську Петро Кононович, козаки й здобували перемоги, бо були не тлумом босяцьким, а добре зорганізованим військом, а сам гетьман набув слави грізного й безстрашного козацького воєначальника під час знаменитих морських та сухопутних походів на османські володіння та Кримське ханство. Уже тоді Сагайдачний був в ореолі слави, що її козаки вважали прямо містичною, щиро вірячи, що гетьман їхній і над нечистою силою владен і чудеса здатен творити. Таким він і був у році 1614-му, коли готував, а тоді й провів свій легендарний похід до Сінопа. На той час Османська імперія – як і Кримське ханство, – ще не зазнавали од козаків таких спустошливих набігів, ніхто їй не завдавав таких тяжких потрясінь, як ті, що їх почали завдавати козаки на чолі з Сагайдачним. Для османів козацький гетьман був як Божа кара, як меч Божий, що вражав їх грізною блискавкою.

Та й у Європі до того ніхто не знав такого гетьмана, як Сагайдачний, що його сьогодні можна по праву назвати першим українським адміралом.

На той час у козаків був невезучий період, адже ще не так давно, у 1596 році вони разом з гетьманом Лободою та Наливайком були жорстоко розби-

ті поляками під орудою гетьмана С. Жолкевського в урочищі Солониця під Лубнами. У ті часи між запорожцями точилася якась «міжусобка», коли на протязі лише десяти років змінилися аж п'ятнадцять козацьких гетьманів – Кремповський, Семен Скалозуб, Мітла, Тедройц, Оришківський, Самійло Кішка (правда, останній не був скинутий з кошівства, а загинув у бою), Іван Куцнович, Іван Косий, Гаврило Кутневич, Яків Бородавка...

Січ тоді потребувала справжнього гетьмана, керманіча, полководця та вождя.

І він з'явився.

Благослови, отамане... турка пошукати!

Один анонімний український поет писав (між іншим, польською мовою) в поемі-панегірику, що була присвячена отаманові Івану Сірку (уривок подається в прозовому перекладі): «Земля його (козака) ліжка, зелена трава – матрац, сідло – м'яка подушка, опонча (покривало для коней, ковдра) – перина, попона – біле простираadlo, стріли правлять йому за гребінь, блискуча шабля – за дзеркало, панцир – за плащ, плетений шолом – за шапку, тятива – за пояс... пригорща – за чарку, джерельна й річкова вода – за аліканте й вино, болотяна вода – щоб вуса добре росли, роса – щоб серце охолоджувати, сухар – за пряник, толокно – за торт, дика грушка, водяні горіхи та польова вода – за десерти...»

Такий він був – віками й віками – український козак, запорожець-січовик. (Варто додати, що вірною подругою йому була шабля, а побратимом – кінь.) Таким козаком усі роки свого лицарства і був Петро Сагайдачний. Але так уже повелося серед низового січового товариства, так уже узвичаїлось-утрадиційнилось і стало неписаним законом: справжнім козаком на людославній Січі ставав лише той братчик, який побував у

морському поході. Це вже був усім козакам козак! А коли такий добрий молодець не одну весну і не одне літо борознив на чайці морські простори, доходив не лише до Кафи в Криму, а й до самого Стамбула на тім боці моря, до Босфорської протоки чи Золотого Рогу, а вигулькнувши там, завдавав клопоту туркам, звільняючи християнських бранців з полону, такий козак неодмінно ставав старшиною – навіть за молодих своїх літ. Бо такий козак, казали, хоч і молодий, а ранній, бо знає і тямить як старий, тож самому чортові брат!

До весни 1614 року морський козак Петро Сагайдачний, ще не маючи сивої голови, уже належав до козацької старшини. Спершу, як водиться, без посади, будучи у званні похідного полковника. А така старшина зазвичай перебувала в резерві для очолювання загонів (партиї) під час походів та бойових дій і звалася наказною.

Їй наказували старіш – кошовий та генеральна старшина, чи й козаки, яких вибирали отаманствувати під час походу, і наказна старшина отаманствувала.

У заздалегідь визначений день після служби в церкві та обіду запорожці починали сходитися на січовий майдан, усідалися просто на землю кружка... Лунав постріл з гармати, довбиш починав бити в литаври, закликаючи до тиші й препильної уваги. На майдан з клейнодами в руках – символи влади, – ви-

ходила військова старшина. Ставили сирно, столик, що його накривали перським килимком.

– Сагайдачного!!! – звично вигукнули на козацькій раді по весні 1614 року, як постала потреба вибрати морського отамана – затівався похід за море сине. – Петра Конашевича вибираймо! Кращого поводиря для чайок годі й шукати!

Спершу прокричали «Сагайдачного!» кілька горлянок, потім і всі братчики, і вся рада схвально загуділи, заклекотіли й пристали до тих крикунів одностайно.

– Конашевича морським отаманом!!!

Це був зоряний час Сагайдачного, як його товариство викрикувало на морського отамана. Але як і годиться, кандидат на посаду мав тричі поштиво відмовитись од запропонованої честі, статечно кажучи при цьому:

– Дякую за честь і довір'я, славне товариство, але ж бо є більш достойніші за мене батьки-отамани, старшини наказні, їх і вибирайте, а мені ще не завадить повчитися в таких навчителів. Та розуму ще і ще набратися.

І так тричі Сагайдачний дякував і тричі, як і велить звичай, відмовлявся, а рада тричі обирала його наказним морським отаманом.

А тоді обраний, вичерпавши ресурс відмовляння, знімав шапку-бирку, про яку казали, що вона вітром

підбита, вклонявся раді на всі боки.

– Якщо високодостойне товариство, сивовусі батьки-отамани вважають, що я вартий такої честі, – постараяся виправдати їхнє довір'я!

– Так постараяєшся чи виправдаєш, Конашевичу? – кричали занозисті.

– Виправдаю! – твердо відповідав Сагайдачний. – А не спроможуся на таке, то... Утопите мене в морі синьому.

– Утопимо, утопимо, – обіцяло щедро товариство. – Море велике і місця, щоби когось утопити, в ньому завсіди знайдеться!

І піднесли обранцеві булаву.

Як і годиться, Сагайдачний взяв її за третім разом. Аби новообраний отаман не забував свого місця і не зневажав рядових козаків, як і козацтво в цілому, старі січовики посипали йому голову піском, мазали його грязюкою.

Сагайдачний дякував за ласку й довір'я, вклонявся на чотири боки.

А потім козаки, учасники майбутнього походу, присягалися бути вождю слухняними та виявляти йому повагу. Лунали вигуки:

– Будь здоров, батьку, спочатку!

– Сирно, сирно!..

Сагайдачний укотре подякував товариству за ласку

й довір'я.

– Будь нашим отаманом, а ми тебе будемо зело слухати!

Сагайдачний знав: будуть слухатися. Але доти, поки йому сприятиме фортуна. А зникне вона, одвернеться од нього, чернь хутко скине його з отаманства (буває, що й життя тоді позбавить). Таке воно, морське наказне отаманство!

Потім відбирали для походу дві тисячі козаків і це тривало довго й галасливо. Формували з відібраних загони (партії). Командир – військовий старшина Сагайдачний. Йому вручалися клейноди – символ влади. До них належали: корогва (прапор), бунчук, булава та пірнач, литаври й печатка. У поміч йому вибирали – писаря, осавула, а також чотирьох полковників – на кожні 500 козаків, при них теж писар та осавул.

Грає синє море,
Грає серце козацьке...

Так через століття чи й більше писатиме Поет.
...Море завжди синє-синє, але чомусь зветься Чорним, внутрішнє море басейну Атлантичного океану, що лежить між Європою і Азією і на південному заході сполучається протокою Босфор з Мармуровим морем та протокою Дарданелли з Середземним морем і про-

стягається із заходу на схід на 1140 км, а з півночі на південь – на 611 км, з площею басейну 422 тисячі квадратних кілометрів, що їх колись доводилося запорожцям долати на веслах.

І долали. У штиль і в бурю – в бурю частіше.

Це сьогодні воно синє-синє... А колись у ті лихі часи, коли людей ловили та в ясир запроторювали (Боже ти, Господи мій, невже були колись такі часи, люди людей ловили яко звірів), і справді було чорне...

У прадавніх іранців воно – Ахшаєна – «темне». І називалося так не за колір води, а означало, що море суворе – у порівнянні з південними морями...

У давніх греків – Понтос Мелас, «чорне море», Аксейнос – «негостинне». (З часом, з розвитком грецької колонізації узбережжя було замінене на Евксейнос, Понт Евксінський – «гостинне».)

У скіфів – Тама. «Темне».

У русів з 900 року і до XIII ст. Руське. (У літописах Понтъ море, Понестъске море, Руське море.)

Араби теж звали його Руським, або Сурозьким.

Вважається, що в його назві відображена географічна орієнтація, адже кольорове означення країн світу вживається у багатьох мовах Азії, де чорний колір означає північне. Тобто Чорне море – північне море.

Можливо. Але в запоріжців воно – Козацьке море.

А чорне... Чорне від горя сотень тисяч виловленого в Україні люду, що його віками везли на невольницьких галерах морем в османське рабство. Недарма ж воно в людоловів звалося Кара-Деніз, зле, чорне море.

Хоч насправді воно синє...
Грає синє море,
Грає серце козацьке...

А серце козацьке починало грати по весні, коли у Військовій Скарбниці козаки, які благополучно перезимували, починали завзято рубати човнові дерева – верби та липи, – й вистругувати з них дошки й щогли для човнів (дно робилося суцільним із стовбура все того ж човнового дерева, згадуваної верби чи липи, – а боки обшивалися дошками). Грало серце й тоді, як човни смолили, готували вітрила, гармати, варили порох, відливали кулі...

Інформація для роздумів

Це вже в наш час набуде поширення думка, що Україна, мовляв, ніколи не мала свого флоту – не більше не менше. Так-таки і будуть стверджувати – не задумуючись, ігноруючи історичні факти. Мовляв, оскільки Україна кілька століть перебувала під скіпетром Російської імперії, тож і флоту в неї свого не було.

Так воно (справді так, що перебувала у складі імперської Росії) і трохи... не так. Навіть, більше не так. Бо хіба Україна, бодай і триста з гаком літ перебуваючи на правах колонії самодержавної Росії, не зробила свій внесок у справу становлення російського флоту? Не допомогла їй стати морською державою? А натомість маємо закостенілі імперські претензії на Чорноморський флот.

І за російсько-самодержавних часів, і за радянських – червона імперія – піднімалася на котурни думка, що, мовляв, початок морської справи на наших теренах зроблено за часів... Петра I. Що Україна до нього немає аніякого відношення. Та й флоту в неї свого тоді – як і пізніше, – не було. Усе зробив – і створив флот у тому числі, – старший брат...

Гм-гм...

Про «старшого брата» (варіант: «сестру») ми вже наслухалися. А ось реальність щодо «старшинства» дещо інша. Навіть протилежна тому, що твердять адепти цивілізаторської буцімто місії Росії в українських справах. А факти – річ уперта. Та ще історичні.

Україна мала свій флот ще в далекі княжі часи, коли про Росію ніхто й чути тоді не чув.

Про населення – аборигенне, корінне, тубільне, коли хочете, автохтонне – Північного Причорномор'я та його морські походи писали ще античні автори.

Хоча б той же Тацит Публій Корнелій, історик і політичний діяч Стародавнього Риму. Автор «Історії» в 14 книгах та «Анналів» (116 книг) писав – його відомості відзначаються достовірністю і важливі як свідчення очевидця, – про те, як населення Північного Причорномор'я, варвари на тодішнім сленгу, вправно будувало собі швидкохідні та надійні кораблі й успішно борознило Чорне море.

Їхні кораблі – камари. Як пише Тацит, борти розташовувались близько один до одного, а нижче бортів корпус розширюється, варвари при будівництві кораблів не користуються ні мідними, ні залізними скрепами. Коли море бурхливе і хвилі високі, поверх бортів кладуть дошки, що утворюють щось подіб-

не до даху і, захищені таким способом, барки легко маневрують. Гребти на них можна в будь-який бік, ці судна закінчуються гострим носом і спереду і ззаду, тож: можуть у повній безпеці причалювати до берега і одним, і другим кінцем.

Ось де початок українського флоту! Принаймні, з достовірно відомих історичних джерел.

Уже в наші дні гідроархеологи зроблять багато відкриттів у басейні Дніпра. Року 1984-го біля Хортиці знайдуть судно, датоване 1395—1475 роками. Довжина його – 2,5 м, а ширина – 0,6 м. Висота – 50 см.

Це довбанка, зроблена із суцільного дерева, у відкритій частині заглиблення – для лав та укладки сіток і якоря. Корма децю загострена. У верхній частині – майданчик для керманича.

Пізніше, у 1985 році там же знайдуть дубове судно X—XI ст. довжиною 11 м і шириною 65 см. За формами ці судна дуже схожі на козацькі чайки – тільки трохи менші за розмірами. Але за мореходними якостями їм не поступалися. Це, власне, прообрази козацьких суден пізньої епохи. (До речі, скандинавські судна були теж схожими з козацькими чайками.)

Відкриймо «Повість врем'яних літ» Нестора-літописця. Там розповідається, як київський князь Олег ходив на греків на двох тисячах кораб-

лях, кожний з яких вмішував до 40 воїнів! Така військово-морська армада з успіхом виконала на Чорному морі своє завдання і здобула перемогу над могутньою тоді Візантією. І це був не поодинокий похід на Чорне море київських князів. Починаючи з IX ст. Київська Русь мала такий флот, що він здатен був діяти і в Середземномор'ї. Отже, нашому флоту вже давно перевалило за тисячу літ!

Після занепаду Київської Русі (татаро-монгольське нашествя і його наслідки) український флот вдруге почав відроджуватися в часи Великого Литовського князівства, і особливо з появою на Дніпровському Низу козацтва. Спершу бродників, а потім і січовиків.

З кінця XII ст. козаки, долаючи простори Кара-Деніза, почали робити успішні походи на узбережжя Османської імперії – у відповідь на її людоловство й поневолення безневинного населення.

Після Сагайдачного з'явиться ціла когорта українських флотоводців, полковників Палія, Свічки, Мировича, Пашківського, Мокієвського, Козьменка, кошового Шарпила та багатьох інших, чиї славні імена загубилися в тумані історії. Свої чайки козаки будували біля Києва, на Січі, Перевалочній, Кодаку, Новобогородицьку, при усті Самари та Орелі і навіть нижче Очакова, в урочищі Стрільче – по суті на тодішній території противника.

Козаки з давніх-давен були не лише добрими мореплавцями, а й майстерними корабелями. І це в ті часи, коли на головній російській верфі у Брянську (1690) ніхто не вмів будувати такі судна – як і плавати на них. Брянський стольник Сильвестр Огибалов доносив у Москву, що його люди «струговому делу не обучены», тож цар Петро збирав їх з усіх усюд. У тім числі й запорожців, які вчили «старших братів», як будувати судна – разом з іноземними корабелями, хоча б голландськими.

Учили і будувати, і оснащувати їх, і на них плавати й воювати.

Року 1697-го амбасадор Отто Плейє сповіщав свого імператора про ту допомогу, що її московитам виявляли запорожці, які вислали півтори тисячі козаків, очолюваних отаманами Морозом та Чалим, на чайках для підтримки з моря.

Якщо польський король Стефан Баторій лише формально своїми грамотами підтвердить дозвіл козакам будувати човни для Чорного моря, то Богдан Хмельницький (1649) підпише Договір між турецьким султаном і Військом Запорозьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі.

У Договорі згадуються як торгові судна, так і військові. Здебільшого ці судна поєднували в собі функції як військових, так і торгових, водотоннаж-

ністю приблизно 1000 т, які могли вміщувати вантажу до 20—30 тонн. Це судно типу люгер – для каботажного плавання, а за кількістю гармат – це корвет.

Саме запорожці допомагатимуть Росії утверджуватися на Чорному морі, Росія використовуватиме їхні верфі на Хортиці і козаків як умілих корабелів. Чи кодацьких лоцманів при проході порогів на Дніпрі. Катерина II видала тоді указ про створення державної лоцманської служби на порогах: «...записать в лоцманы 100 человек, употребляя к сему преимущественно бывших запорожцев jako людей к проводу судов через пороги привыкших...»

Скільки триватимуть російсько-турецькі війни, стільки й допомагатимуть російській армії запорожці, а їхня Дунайська флотилія здобуватиме славу російській зброї. (Між іншим, за списками морських екіпажів, 90 відсотків командного офіцерського складу мають іноземні прізвища, а 70 відсотків рядових набрані з України.)

«Без сумніву, сучасна Росія має право пишати своїми здобутками, але при цьому не слід забувати хто і як їх для неї зробив, – пише в Інтернеті український історик. – Як власне і нам пора осмислити свої здобутки для чужих. Раз і назавжди позбутися комплексу меншовартості, який в нас

так успішно виховали і закріпили на генному рівні. А це можливим стане лише тоді, коли ми відкинемо нав'язані нам чужі стереотипи, напишемо самі свою історію, ґрунтуючись виключно на здоровому глузді, національних інтересах і об'єктивних документальних даних. Слід раз і назавжди повернути викрадену російськими царедворцями славу і розвіяти міф про пріоритети Росії на Чорному морі».

За переказами у Військовій Скарбниці козаки ховали свій військовий скарб. Ось як свідчить Боплан:

«Розповідають, що козаки заховали тут у каналах безліч гармат і ніхто з поляків не знає цього місця, бо вони ніколи не бувають тут, а козаки з свого боку тримають це у великій таємниці».

Там же, у Військовій Скарбниці, у вузьких звивистих протоках, що їх маскували високі зарості очеретів та чагарі, стояла запорозька флотилія, її охороняли козацькі пікети, що були там розташовані.

Ще із свідчень Боплана:

«Тут загинуло чимало турецьких галер... які заблудилися між: островами і не могли знайти дороги, тим часом як козаки у своїх чайках стріляли в них з очерету. Відтоді галери не заходять у Дніпро далі як на 4—5 миль од гирла».

У Військовій Скарбниці козаки будували свої знамениті чайки.

На будівництві козацького флоту, як свідчать історичні дані, працювало 5—6 тисяч козаків одночасно. Шістдесят чоловік – спеціальна бригада корабелів – за 15 днів впорувалася з човном, що вже врочисто став зватися чайкою. Чи байдаком. («Ой заграй, заграй синеньке море, Та під тими байдаками, що пливуть козаки...» Т. Шевченко). Але назва утрадиційнилася як чайка. Мабуть, тому, що човен був такий же летючий на морі, як білокрилі чайки в небі...

Усі гуртом за 2—3 тижні споруджували 80—100 човнів... Ох і грало ж тоді козацьке серце, за зиму знудьгувавшись за морем бурхливим, часто навіть скаженим, але все одне любим молодецькому серцю, морем синім, котре Чорне – пахне, пахне козакові мандрівочка до турків у гості. І що з того, що в турків воно Кара-Деніз, зле, чорне море, що з того!

Човен виходив у довжину 20 метрів і в ширину чотири.

Та стільки ж у висоту.

Його перегороджували дошками та лавами, ставили щоглу, напинали заздалегідь пошиті вітрила, що залюбки ловитимуть вітер буйний. Так, наче лялечки, народжувалися у Військовій Скарбниці знамениті козацькі чайки, в піснях і в думках оспівані.

Ставили два стерна – на носі й на кормі, що забезпечували судну швидкість на поворотах. А вже тоді

до бортів кріпили кочети на шістнадцять-двадцять весел, ликом з липи або черешні прив'язували снопи очерету до бортів – щоб чайка надійніше трималася на поверхні бурхливого моря. Верхньої палуби не було, тож човен навіть заповнений водою не тонує, утримувався на в'язках очерету.

Екіпаж набирався здебільшого з вихідців придніпровських степів – чомусь з них виходили найкращі моряки, справжні «морські вовки степів», як називали їх турки. Хлопці та дядьки зодягали сорочки й червоні та малинові шаровари – оце й уся форма та екіпіровка. (Ну, ще прихоплювали шапку та сяку-таку блаженьку свитку від негоди.)

Озброювалися. На кожну чайку ставили чотири чи й більше фальконетів (дрібнокаліберні гармати), на лавах всідалися за весла п'ятдесят чи сімдесят козаків, кожен з яких мав по дві рушниці, шаблю, п'ять-сім фунтів пороху, свинець...

Чайку завантажували ядрами, порохом. Сухарів бочку, пшоняну кашу та борошно – теж у бочках. Розведене у воді, змішане з кашею, воно заміняло морякам і їжу, і напій. Смаку таке їдло не мало, як і вишуканості, але силу давало, а що ще треба козакові? Горілки ж – ні-ні, бодай і грамини! Сухий закон!

А далі, як писатиме Поет:

*У неділю вранці-рано
Синє море грало,
Товариство кошового
На раді прохало:
«Благослови, отамане,
Турка пошукати
Та за Тендер погуляти,
Турка пошукати».
Чайки і байдаки спускали,
Гармати риштовали,
З широкого гирла Дніпрового випливали...*

*Похідний отаман давав знак, на валу Січі бухкали
прощально гармати: щасливої дороги, морські вовки
степів!*

*З піснями, з веселими гуками спускалися в пониззя
Дніпра.*

*Гай-гай, що то було за видовисько! Квітнув ма-
линовими шликами козацьких шапок батько Дніпро,
тріпотів білими вітрилами, майорів козацькими чай-
ками, що їхню вервечку на першому човні вів наказний
морський отаман, що й заміняв козацькій флотилії
адмірала.*

*Перед гирлом Славути сторожко таїлися у плав-
нях. Пісні-співи затихали.*

*Завмирили, поховавшись у численних протоках
між стінами непроходимого очерету на своїх чайках*

– ночі очікували. З'яви в небі місяченька, сонця свого
козацького...

При місяці вирушали далі – тихо-тихо гребучи, ані
стукоту весел, ані гомону – треба було мимо тур-
ків непоміченими зі своєю флотилією, – а це не про-
сто, – прошмигнути. Хіба що на тій чи тій чайці,
невтерпівши – де були добрі співуни, – тихо затяг-
нуть:

Ой у лузі та ще й при березі
Червона калина...
Породила молода дівчина
Хорошого сина.

Того самого, якому не дала «ні щастя, ні долі». І
вже бадьоріше виводили:

Розвивайся... сухий дубе, –
Завтра похід буде!
Собирайся, молодий козаче, –
Завтра похід буде!

А козак відповідав:

Я походу та ще й не боюся –
Зараз собер уся.
Я походу та й не боюся —
Зараз соберуся...

У морі козацькі чайки!!! Не спати!!!

Аби закрити козакам вихід у море, яке вони оголо-сили своїм і тільки своїм, турки перегородили гирло Дніпра великим ланцюгом, що його протягнули від Ки-зикермена до острова Тавані і далі до Асланкермена. На середині ріки залишили «ворота» (для приманки), націливши на них гармати з фортечних мурів та з бор-тів галер. Козацькі чайки, мовляв, попруться в ті «во-рота» і потраплять під нищівний вогонь...

Але козаки не ликом шиті. Підпливши вночі до Тавані, спершу пускали вниз стовбури дерев з прив'язаним до них грімкотливим залізаччям. Здій-мався гуркіт і брязкіт, як стовбури потрапляли на лан-цюг, турки у відповідь зчиняли шалену стрілянину, гатячи на чім світ стоїть з гармат у «ворота», гадаю-чи, що то чайки гяурські, з Дніпра випливаючи, наткну-лися на ланцюг. А тим часом козаки вигулькували з очерету, де перечікували несусвітній рейвах, розрива-ли ланцюг в іншому місці і пливли під завісою ночі в Чорне море, на оті 0,4 мільйона квадратних кіломет-рів його площі, де їх уже не просто було виявити і на-че білі баранці на гребенях хвиль неслися Кара-Дені-зом. Навіть не відаючи, що воно зле. Неслися до ана-толійського узбережжя. І спинити їх ніхто не міг. Дорога

їм була вже добре відомою – ще з часів запорозького гетьмана Богданка, знаменитого козацького вождя XVI ст., коли козаки здійснювали успішні походи на Трабзон і навіть на Стамбул. (Польський історик Михайло Глищинський писав, що Богданко тоді повернувшись додому, зазнав майже «гомеричної слави».) Чи в середині 1570-х років під керівництвом військового старшини Нечая, коли штурмом брали Кафу.

Єромонах Митрофан з монастиря Іоанна Предтечі у своїх записках зазначив, що «в рік 7120 (1612) в місяці квітні» козаки доходили до Босфору на своїх фустах. (Поширені на Середземномор'ї малі галери, швидкохідні гребні судна довжиною 27 м, легкі і маневрені вітрильно-гребні судна ускоків, що вміщували до 50 чоловік, себто чайки.)

З давніх-давен, з фінікійських чи й давніших часів, люди знали: для успішного плавання морем необхідні так звані морехідні якості судна. Сукупність якостей, що зумовлюють безпеку плавзасобу в будь-яких умовах погоди і стану моря. А основою цих якостей є остійність – здатність судна протистояти зовнішнім силам, що порушують його рівновагу і повертають у вихідне положення рівноваги, коли дія цих сил припиняється – найголовніша умова морехідних якостей судна. А ще – плавучість, здатність розвивати задану швидкість, хідкість та ще залишатися на плаву при

пошкодженні корпусу та рухатись із заданим курсом, швидко реагуючи на зміну положення керма (керovanість). Усе це залежить від лінійних розмірів судна і співвідношень між ними, від форми ободів судна, розподілу мас за довжиною і висотою.

Усім цим умовам блискуче відповідали козацькі чайки – плюс професійне вміння екіпажу, що як уже зазначалося, в основному був із придніпровських селян, далеких, між іншим, від моря, але саме вони створювали чайкам усі умови, аби долати Чорне море.

Чайки завжди йшли до Босфору проти течії – вздовж узбережжя Румелії, йшли на веслах, вітрила були лише підмогою. Головним «двигуном» суден залишалися весла, а значить сила м'язів козаків, їхнє вміння та мореходні набутки. За свідченням Боплана, запорожці досягали Анатолії за 36—40 годин ходу, а це швидкість 10—11 вузлів. Себто 19—22 кілометри на годину, що було значно більшою швидкістю за швидкість тодішніх галер. Сучасний рейс Херсон-Стамбул (правда, із заходом в Одесу) нараховує 428 миль (792 км) і Одеса – Стамбул 342 милі (633 км) – ось яку відстань мали долати козацькі чайки при походах на Босфор. І вони такі відстані успішно долали!

В «Кратком описании Малороссии» між подіями 1574—1577 рр. гордовито говориться: «В то время казаки напавши на Азию, на 1000 миль повоевали, Тра-

пезонт взяли и изсекли, Синоп до фундаменту опровергли и под Константинополем корысти побрали». Ось так. На цілу тисячу миль повоювали. Одна міжнародна морська миля – середня довжина 1 мінута дуги земного меридіана – дорівнює 1852 метрам. От і виходить, що 1000 морських миль складає 1 852 000 метри, що їх треба було і подолати, і повоювати на чайках!

Коли турки дізнавалися – маючи всюди вивідників – що з гирла Дніпра «на полювання» виходять у море козацькі чайки, то здіймали тривогу чи не на всю імперію.

Узбережжям Криму і Босфору на швидких конях до правителів провінцій притьмом мчали гінці падишаха:

– Не спати! Зело пильно пантрувати!!! Не спускати з моря очей – у морі козацькі чайки! Лихо, лихо насувається. У набіг вийшли «морські вовки», народжені у степах!!!

Коли на Чорному морі з'являвся плавучий козацький табір, який не боїться ні шторму, ні самого шайтана, ні гніву падишаха і який уміє штурмувати найнайукріпленіші міста анатолійського узбережжя, втрачав сон і сам падишах у своїй неприступній фортеці на березі Босфору. Яничари тоді оточували султанів палац чи не потрійним кільцем. А раптом «прокляті гяури» увірвуться в гавань – що постійно за їхніх набігів і траплялося, – і спробують штурмом узяти палац

«султана двох морів і двох континентів»?..

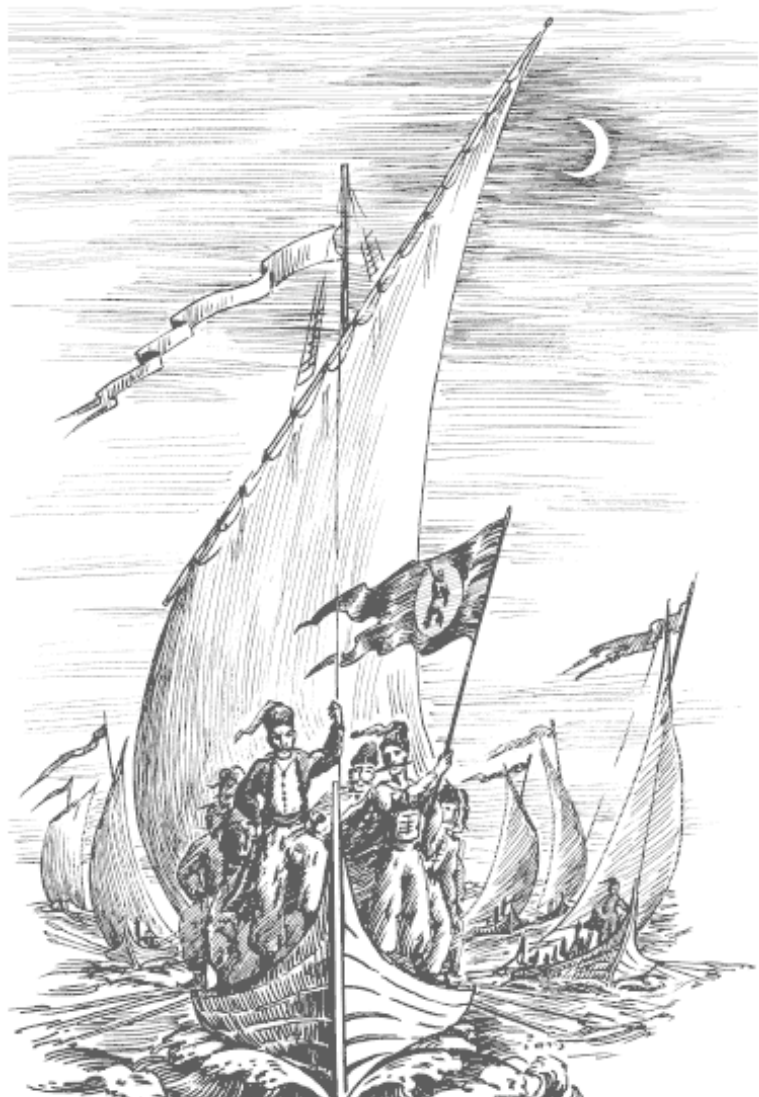
...Грає, грає синє море. Тріпочуть вітрила, несучи чайку, скриплять кочети, не розгинаються козаки, налягаючи на весла.

Чорне море ніколи не знає спокою, чайки кидає на хвилях, що ті тріски – вгору-вниз, вгору-вниз – у реву-чу безодняву. То злітають суденця високо – тоді козакам далеко видно, аж до обріїв, – то провалюються в прірву і світ білий зникає – ось-ось підуть на дно. До отого самого, як його... Посейдона, грецького бога морів, котрий має на дні моря свій палац, а розсердившись, зчиняє бурі... Хай сердиться Посейдон, козакам і його гнів – ні по чому. Та й бурі на морі боятися – краще вдома на твердій землі сидіти.

Але суденця щасливо виринають і далі на вітрилах та веслах линуть, як на крилах... Та і яке море злякає козаків! Міцніше тримають весла – уперед, уперед! Чи й не буря. Море на те й море, щоб бути вітримим. Просто грає синє море, бадьорить свіжим вітром-буревієм. Як зітхне, бувало, то ого куди чайку швиргоне!

Вітрища мовби ж до неба здіймають хвилю навіжену – до Бога тоді стає козакам ближче, до небесних його чертогів, – а чайки летять і летять усе вперед і вперед. Козаки лише посміхаються, мокрі од солоних хвиль: щось почало вітріти. Так собі вітронько дме, кажуть. Нічого, не вперше, нам не звикати. Хай турки

дивуються: яким це, мовляв, вітром принесло в їхню османію запоріжців?!

***...Грає, грає синє море. Тріпочуть вітрила,
несучи чайку, скриплять кочети, не розгинаються
козаки, налягаючи на весла.***

На щоглі переднього човна похідного морського отамана майорить відзнака командуючого, що є для козаків-моряків і царем, і богом, і батьком рідним в одній особі. Слово його в морі – закон! Козаки «паче других народів хитры и остроумны в воинском искусстве», – зазначають очевидці. У таборі в них «дисципліна древніх римлян». Або «еще строже». Тому в поході козаки «оказывают невероятное послушание своему предводителю».

І цар, і бог, і вершитель долъ

Грає синє море.

Грає серце козацькеє...

Веде морський отаман наказний полковник Петро Сагайдачний морем Чорним 40 чайок летючих з двома тисячами козаків на їхніх бортах, з чотирма полковниками та осавулами.

Не близький світ від гирла Дніпра до Босфору, де живуть людолови. Наловлять людей в Україні, запроторять їх у рабство і розкошують на своїх берегах, в апельсинових та інших садах, певні, що ніхто їх за це не покарає, бо вони у світі найсильніші. Але... Давно відомо: бере вовк, але й вовка візьмуть...

І ось летять морем чайки, вовка брати. У його ж лігві. Попереду чайка отамана – двадцять веслярів і стільки ж козаків з особистої охорони готові кинутися виконувати його повеління.

На морі отаман для козаків і цар, і Бог, і головний вершитель долъ. Слово його – нерушний закон. Скаже – умри, а виконай, умре козак, але виконає. Інакше яке ж це військо, якщо не буде слухати свого керманіча. Не бачити такому війську успіху, удача від нього відвернеться, з вітром на морі розвіється.

Суворий отаман Сагайдачний, що його козаки шан-

обливо звать Сагайдаком. Суворий, але справедливий.

Хоч і буває безжалісним.

Скаже – як відріже.

І не буде рятунку тому, хто порушить закони походу!

Другодні, як флотилія козацька додала простори Кара-Деніза, прямуючи до Сінопа, Сагайдачному доповіли: на десятій чайці двоє козаків вживали оковиту, порушивши таким чином головний закон походу: в морі – ані краплини бісового зілля! Хто хоч ковток у поході зробить, пощади такому не буде!

Спохмурнів Сагайдачний, на кістляве продовгувате його лице лягла чорна тінь. Такого в його поході ще не траплялося.

– Як звати цих... відчайдух, котрі порушили наш закон?

– Хвесько Кожухар та Грицько Дрига, пане отамане.

– Як такі потрапили в похід?

– Та вроді ж як... бувалі. Раніше за ними такого не водилося. А це... біс попутав. Хлобиснули оковитої.

– Де сіє зілля взяли?

– Та з собою бутель, приховавши його, на судно пронесли. Мо' не знали, що в поході морському пити – ані-ні!

– Бувалі й не знали?

– Пане отамане, та вроді вперше з ними таке лучи-

лося.

– Помилувати їх? Так завтра в похід інші бугелі понесуть.

Вмовк отаман, хмурніє, темніє на виду. Кінчик вуса жує. Стис щелепи так, що мускули на вилицях – жовна – випнулися.

– Полковнику команди, з якої ці... герої!

– Я тут, пане отамане.

– Чи вперше твої молодці порушили закон – не відаю. А ось відаю, що востаннє. Хіба що Нептун, котрий сидить на дні моря, їх пригостить. Але то вже нас не стосуватиметься.

Рішення отамана громом пролунало для екіпажів чайок:

– Учинимо з порушниками так, як у подібних випадках чинили батьки наші й діди. Наказую...

– Всім слухати! – пролунало від чайки до чайки. – Слухати, що велить пан отаман!

– А звелю я те, що заслужили порушники. Наказую: Хвеська Кожухаря та Грицька Дригу за пиятику під час морського походу викинути в море! На пострах іншим!

– Пане ота-амане...

– Виконувати! А ту чайку, яка виловить їх і візьме до себе на борт, розстріляти з фальконетів!

І понеслося від чайки до чайки:

– Хвеська Кожухаря та Гринька Дригу – за борт! До

Нептуну в гості! А ту чайку, яка візьме їх до себе на борт, розстріляти з фальконетів!

І так було вчинено і жодна чайка не взяла до себе порушників на борт. Побовтавшись у воді, Хвесько та Грицько пішли на дно.

«Якщо море завжди було сердитим за давніх часів, то тепер (з появою на ньому козаків) воно стало неспівставимо чорним і страшнішим – по причині багаточисельності чайок, що все літо спустошують море і сушу...» – з тогочасних свідчень.

Наче біс пронісся тихим ще мить тому морем, воно враз стає вируючим, скаженіє-лютує, і маленькі чайки, оплетені хмизом-очеретом, уже не здіймаються вгору, а злітають, наче ядро, пущене з фальконета. Та так, що аж душа холоне і все нутро кудись униз провалюється. І засмокче тоді під ложечкою, засмокче...

І життя в тілі завмирає. Вітер здіймає запінені хвилі горами і як він не розтерзує в одну мить чайки – лише Богові відомо та святому Миколаю. Підкидає вгору і розкидає їх по чималій ревучій площі, але мине лише трохи часу і чайки знову вишикуються в похідну колону, в бойові ряди, все так же рухаючись уперед, наче ніякого шторму на морі й немає, а всюди тиша і благодать... Тому не пливуть суденця синім морем, що вітрищами гуде-виє-реве та стогне, а наче й справді си-

зокрилим чайками линуть...¹³

За два-три дні долітають вони до південного узбережжя Чорного моря, до Анатолії, до «обителі щастя на Босфорі», як турки називають свій Стамбул. І такого там шерхоту нароблять, такого, що турки довго-довго будуть отямлюватися, згадуючи набіг «християнських гяурів». «І річ не в тім, – як писатимуть історики про подібний напад отамана Івана Багатого, – що декілька сот молодців висадилися на берегах Золотого Рогу і запалили міські чи заміські царгородські поселення з розкішними палацами султана і турецьких пашів, а в тому враженні, що подібний набіг справив на могутню державу, першорядну на той час у Європі...»

---

¹³ Якщо гребці великої галери робили по 22 удари весел на хвилину (у виняткових випадках, але протягом короткого часу – до 26), що давало швидкість до 8 вузлів, то гребці легких чайок, міцні й витривалі козаки, могли робити до 30 і більше ударів весел на хвилину, розвиваючи велику швидкість.

«Увесь світ тремтить переді мною, крім якихось запорожців»

Сорок годин – чи й менше було потрібно козакам аби досягнути берегів Анатолії. Швидко висаджуються на тамтешні береги (хоч де-не-де вони там і гористі та неприступні). Кожен козак бере з собою рушницю (у човні, для охорони його, залишаються двоє), і вперед, на штурм! Швидкість і навальний наступ – ось що було вирішальним за таких нападів. Не дати отямитися ворогові, звалитися на нього каменем з неба! У зв'язку з такою тактикою хтось із істориків справедливо зауважив, що «козаки досить широко застосовували правило, яке пізніше сформулював і практично застосував у великих битвах геніальний полководець Суворов: „Швидкість і несподіваність заміняють кількість!“»

Наробивши шерхоту на узбережжі, пустивши там добрячого червоного півня, натворивши руйнацій, завдавши збитків, з багатою здобиччю поверталися козаки додому. А трапиться дорогою галера – захоплять і галеру. Ще Боплан, французький військовий інженер, який перебував на службі в польського уряду, керуючи будівництвом фортець на Україні, писатиме у своїй широко відомій книзі «Опис України»:

«Човни їхні виступають з води не більше як на дві з половиною стопи (стопа – близько 30 см), тому козаки бачать ворожий корабель чи турецьку галеру скоріше, ніж їх самих запримітять. Далі вони спускають вітрила і дивляться, куди дме вітер, намагаються пливти так, щоб сонце було у них за плечима. За годину перед заходом сонця чимдуж веслюють до галери чи корабля і зупиняються за милю поодаль, щоб не втратити його з поля зору. Таким чином тримають їх на оці, а опівночі за сигналом підпливають до кораблів. Половина козаків готова до бою, чекає лише відповідної хвилини, коли візьмуть галеру на абордаж, а тоді проникає в середину. На кораблях дуже здивовані, що на них напало 80—100 човнів, з яких лізуть козаки, захоплюють корабель, беруть цінності і невеликий крам. Забирають гармати, усе те, що на їхню думку не псуватиметься у воді, а потім галеру разом із залогою пускають на дно».

За роки й десятиріччя морських походів козаки виробили особливу тактику в боротьбі з турецькими кораблями. Чайка була легко озброєною, тож запорожці не могли вступати в артилерійський двобій з галерою перед зближенням з нею. Але чайка мала й великий плюс – вона була малопримітною серед морських хвиль, швидкохідною і сильна вогнем ближнього бою.

Козаки, не помічені на морській широчині, наздога-

няли галеру й захоплювали її, як тільки для цього, пишуть історики, створювалися відповідні умови – те мрява, туман тощо. І брали на абордаж ворожу посудину, а потім пускали її на дно. І так тривало з віку в вік. Тривало на території, яку турки звали Дар аль харб – територія війни. І з віку в вік лунало в Османській імперії: «У морі козацькі чайки! Не спати!.. Зело пильно пантрувати!!!» І мчали узбережжям гінці падишаха: «Стережіться!!! Стережіться!!! У морі козацькі чайки!..» І часто великі везири втрачали голови, якщо не зуміли чи не змогли дати відсіч козакам – султан був нестримним у своєму гніві.

Узагалі, Османська імперія була надзвичайно грізним і небезпечним противником, являючи собою велику морську державу. Особливо в порівнянні з козаками – запорожцями і донцями разом узятими. У першій чверті XVII ст. чисельність населення Війська Запорозького і Війська Донського разом узяті визначалася десятками тисяч, в той же час, як в Османській імперії проживало приблизно 22—25 мільйонів чоловік (за іншими даними – 30—35 мільйонів) – не так просто було козакам з малими людськими ресурсами змагатися з подібною імперією з сильною армією і міцними законами, яких піддані неухильно дотримувалися, і в якій наведені лад і порядок просто були зразкові. Та й за розмірами території вони не йшли ні в яке порівнян-

ня. Площа імперії складала майже 6 мільйонів квадратних кілометрів. Для порівняння: нині площа Туреччини складає 0,7, України – (всієї України, а не лише Запорозької Січі) – 0,6, Франції – 0,55, Іспанії – 0,5, Іраку – 0,43, Італії – 0,3 мільйона квадратних кілометрів!

Османія мала величезну армію, що здобула колосальний воєнний досвід, її флот уже в XV ст. перетворився на грізну морську силу і, пануючи над морями, вважався непереможним. У гаванях імперії і портах постійно знаходилося до 200 великих і середніх кораблів – від потужних баштрад до малих човнів з досвідченими моряками на борту, як турків, так і греків, з не менш досвідченими офіцерами, у ролі яких виступали крім турок ще й ренегати з усіх морських країн Європи. Флот постійно воював, тож досвіду йому було не позичати.

Кращими воєнними моряками вважалися північно-африканські корсари – загартовані, які не знали страху. Цих найманців на турецькій службі називали «турками по професії». Саме корсари й дали Туреччині багатьох видатних флотоводців. Серед капітанів на службі в Туреччині було чимало європейців – італійців, ірландців, шотландців, датчан та інших.

Османські галери в порівнянні з козацькими чайками мали багато переваг: вони були значно і значно більшими – фортеці на воді – складніше влаштовани-

ми, краще захищеними, з великим екіпажем, люду в імперії завжди вистачало.

Один Стамбул у кілька разів переважав за кількістю населення всі запорозькі поселення разом узяті. Та плюс вогнева міць. Боротися з таким противником було важко, але запорозькі чайки боролися і часто вигравали. Хоча траплялося, що терпіли й поразку. Турецький флот постійно знаходився в бойовій готовності, ладен був у будь-який день вирушити в похід проти невірних.

І це не рахуючи тих сотень кораблів, що борознили Чорне море та Середземне – часом там одночасно перебувало й по 300 галер! І в кожній грізна зброя, і на кожній до біса численний екіпаж, добре навчений і дисциплінований.

Але й усе це разом узяте не зупиняло запорожців, і вони щовесни відправлялися в походи. А вже як вирвуться, як нині прийнято казати, на оперативний простір – спробуй їх спіймати, як площа Чорного моря сягає 0,4 мільйона квадратних кілометрів. Турки розуміли, що легше їх, «клятих гяурів» туди не пускати – на ту площу, обсягом 0,4 мільйона квадратних кілометрів, аніж потім їх ловити – на все тих же 0,4 мільйонах квадратних кілометрів!

Османська імперія століттями не мала спокою через чайки. Султан Мурад II кричав на польських по-

слів у Стамбулі, дорікаючи їм за те, що вони не можуть стримати запорожців:

– Чи ви збожеволіли?! Мене страшилося Персія, тремтять венеціанці, у мене просять пощади іспанці, німці мусять давати все, що скажу... Увесь світ тремтить переді мною, крім якихось там запорожців.

Серапіс так і не порятував Сіноп

З усіх морських походів на анатолійське узбережжя Туреччини, здійснених запорожцями під орудою Петра Сагайдачного – а вони всі і славні, і вражаючі, – найзнаменитіший це безперечно похід на Сіноп року 1616-го.

Тактика походів і потім бою, розроблена Сагайдачним, була такою: козаки випливали в похід опівночі, перед настанням нового місяця, проминувши турецькі фортеці Кизикермен, Тавань чи Асламкермен, які чатували вихід у море, за 36—40 годин досягали турецьких берегів. Під час плавання безкраїми морськими просторами користувалися як своїми особливими компасами, так і орієнтувалися по зорях – навігація була їм добре знайомою.

У часи Сагайдачного запорозький флот панував на Чорному морі – між Чорноморським лиманом та Босфором. Його ескадра часом налічувала і до 300 чайок – легких, швидких і маневрених. Піднявшись морем до тієї чи тієї фортеці неодмінно вночі, штурм проводили раптово, блискавично й навально. І так же блискавично – зробивши своє – зникали – перш, ніж турки встигали отямитись.

Таким же відбувся і напад на Сіноп.

Готувався він довго, ретельно, з урахуванням кожної дрібниці (хоча дрібниць у такій справі взагалі не повинно бути). Сагайдачний особисто відібрав 2000 козаків – кращих з кращих, які вже не раз долали морські простори Кара-Деніза, були добрими вошами і такими ж навігаторами. Аби пливти прямцем до Сінопа, а не блукати морем, Сагайдачний зібрав так званих потурнаків, українських бранців, які опинившись в неволі, змушені були прийняти мусульманську віру, але яким вдалося потім вирватися з полону і повернутися додому. Вони знали чи не всі прибережні турецькі міста і найкоротші шляхи до них, вони й погодились бути лоцманами при поході на Сіноп.

Навіть у ті часи – триста дев'яносто чотири роки тому, Сіноп на чорноморському узбережжі Туреччини вже був стародавнім містом. Заснований як колонія Мілета і прославлений відомим кініком Діогеном Сінопським.

Довгий час Сіноп був головним містом на чорноморському узбережжі, у якому правили і римляни, і візантійці. У 1214 році його захопили сельджуки (згодом Сіноп поступився пальмою першості перед портом Самсун, що розташований трохи на схід), в честь чого збудована мечеть і медресе Алаеддіна. У музеї Сінопа зберігається багато археологічних знахідок – у тім числі й залишки прадавнього храму єгипетського

бога Серапіса, виявлені у 1957 році (бог родючості, а заодно пов'язаний з потойбічним культом мертвих. У пізніші часи – водне божество, владика повеней – ось чому його зображення було на носах кораблів і єгиптян, і греків, і римлян, які мешкали в Єгипті).

Бог Сонця, Серапіс вважався рятівником від усіх нещасть: віщуном майбутнього, зцілювачем хворих. Його зображали людиною середніх років в грецькому брилі, з пишною зачіскою і бородою, на голові – корзина, наповнена плодами.

Будучи рятівником від нещасть, Серапіс так і не порятував Сіноп, коли в його гавань увірвалися козацькі чайки українського адмірала.

Варто згадати, що саме в сінопській бухті у 1853 році відбулася знаменита битва російської ескадри під командуванням Нахімова і турецького флоту, який був повністю розгромлений, а його командуючий Осман-паша опинився в полоні.

Але першим Сінопу завдав удару український адмірал Петро Сагайдачний у 1614 році.

Ах Сіноп, Сіноп – північне узбережжя Туреччини, що так вишукано-красиво називається: Місто коханців.

Уявляєте?

По-турецьки Медінет аль ушшак. Що й перекладається, як Місто коханців. Тільки барвіста східна мова, щедра на романтичний пафос, афектації, метафо-

ри та вишукані епітети, могла таке придумати.

Туреччина розташована на півострові Мала Азія, на стику двох частин світу. Територія її складає 779 тисяч квадратних кілометрів – в Європі. Азіатську частину (Анатолія) від європейської (Східна Фракія) розділяють протоки Босфор (35 км) і Дарданелли (78 км). Країну омивають Чорне, Егейське і Середземне моря, внутрішнє Мармурове море. Довжина морської берегової лінії разом з островами – 8333 км.

Сьогодні Туреччина – світська держава. Глава країни – президент, який обирається парламентом строком на 7 років. Парламент переобирається кожні 4 роки. Чисельність населення – 70 млн чоловік.

Для в'їзду в Туреччину громадянам Росії, України, Білорусії, Естонії, Латвії і Литви не потрібне попереднє оформлення візи. В аеропорту прибуття у вікні прикордонного контролю «Vizas» необхідно придбати спеціальну візову марку вартістю в 20 доларів США, яка дає право на в'їзд і перебування в країні протягом двох місяців.

Тамтешні пляжні курорти є ідеальним місцем для «отримання повної насолоди від відпочинку» – це ви прочитаєте в будь-якому туристичному довіднику.

Соснові ліси, свіже повітря, чисте й блакитне небо, кілометри широких піщаних пляжів, поля для гольфа і футболу, мальовничі маршрути для верхової їзди...

Розташовані вздовж набережних незліченні колоритні ресторани, кафе не залишать байдужими гурманів, а поціновувачів вишуканого чекає безконечна вервечка магазинів – це ви теж вичитаєте з будь-якого туристичного довідника.

Тож і не дивно, що життя тут починається після півночі і закінчується о шостій ранку – щоб знову розпочатися. Із шостої ранку до півночі. Морська вода там незвичайно синього кольору, прекрасні екологічно чисті пляжі, ефектні ландшафти, скелясті бухточки і затоки, що схожі на крихітні фіорди, і м'який клімат створили всі умови для справжнього відпочинку. Більшість балконів на курортах влаштовано так, що з кожного відкривається така панорама на мальовничі затоки і гавані, на далекі простори Чорного моря, колись званого Кара-Денізом (нині воно зовсім-зовсім не зле, хоч і зветься Чорним), що її й словами не описати.

Із записок яхтсмена

«Йдемо вздовж берега, милуючись його дивною красою: гори, що густо заросли зеленню, охороняють лялькові виселки, прикрашені мінаретами з півмісяцями на шпилях, акуратними будиночками та пречудовими набережними.

У містечку величезна кількість цирулень. У кожній третій крамничці бородатий голяр (цікаво, хто його голить?), орудуючи допотопною небезпечною бритвою, без утоми позбавляє своїх співгромадян аж синювато-чорної рослинності, щоб завтра провести таку ж процедуру.

Ось уже воістину безпрограшний бізнес!

Ранок зустрів нас єдиним світським святом Туреччини – Днем молоді і спорту (решта пов'язані з діянням великого Ататюрка – батька всіх турок). Набережна купалася в ранкових променях сонця, в різнобарвності національних костюмів і багатозвучності парадного ходу... Урочиста частина завершилась хітом Руслани (її обожнюють турки) і всі танцюють – здається, відчайдушно і напропале!

Це справді „таємничий рай“, як поетично-загадково називають турки ті краї – місця тихого і розкішного відпочинку. Чарує все: і позолочені ранковим сонцем

краєвиди, і блакитне море, і золоті пляжі, і... І всі зваби не тільки довгого дня, що йому кінця-краю нема, а й ту-рецької ночі з тонким ароматом тутешньої акації, пряним духом кондитерських на набережній, м'яким гомоном хвиль із залитою вогнями міста лагуною і, здається, що звідусіль чується галантний шепіт галантних кавалерів... І хай вас не подивують зайвинами розкрученого бізнесу, але вас підкупить сама безпосередня атмосфера міста і ви неодмінно відчуєте присутність тут давно зниклих граків, римлян, персів і ще бознакого. І наших запорожців також – вони колись прилітали сюди „у гості“ на летючих своїх чайках...»

Якщо вірити коронному гетьману Речі Посполитої Станіславу Жолкевському, – згодом великий гетьман коронний, великий канцлер і за сумісництвом старий ворог дніпровських козаків (називав їх «озвірілим хо-лопством», «наволоччю», «злодіями» і т. д., і т. ін. в то-му ж дусі й словесному обрамленні), доповідаючи про напад на Сіноп на польському сеймі зазначав, що «мі-сто це дуже багате», «воно жило у спокої» і його ніх-то не тривожив звідтоді, як захоплена була Амуратом Першим (Мурад I, який правив у 1359—1389 роках) та частина Малої Азії. Пан коронний гетьман розповідав, що населення того узбережжя жило не знаючи страху, адже ні від козаків, ні від кого іншого перед тим, звід-тоді, як «турки Азією заволоділи, ніколи не було там

тривоги і небезпеки...»

А ще Сіноп славився прекрасним місцем розташування, чарівними околицями, чудовим кліматом тощо.

З туристичних довідників, наші дні:

«Сьогодні Туреччина – індустріально-аграрна країна. Основні продукти експорту – текстиль, продукція с/г та хімічної промисловості. В останні десятиліття швидкими темпами розвивається туризм і цьому є своє пояснення: турки ЗАВЖДИ (виділення моє. – В. Ч.) володіли відмінною особливістю – гостинністю».

Сьогодні в Туреччині популярна пісня: «Що Європа без Сінопа».

Ах, Сіноп, Сіноп!..

Ніч була тиха, тепла і зоряна.

Спали коханці з коханками, спали всі мешканці Медінет аль ушшака, Міста коханців, спали гарнізонні вояки – теж разом з коханцями і з усіма мешканцями, спали навіть дозорці на вежах фортеці – а чого кану-дितись цілу ніч?

За всю історію Сінопа ще жоден ворог на нього не нападав. Та й хто може напасти? Імперія приборкала всіх своїх ворогів, Чорне море, зване Кара-Денізом, належить їй і на його простори без дозволу турків ніхто й поткнутися не може.

Здавалося, що й сам молодик, півмісяць над бухтою спав, укутавшись серпанком ріденьких хмар чи туманом нічним.

Сорок козацьких чайок, несучи на собі 2000 козаків, кожний з яких вартий був доброго десятка, перетнувши Чорне море, причаїлися на рейді перед Сінопом, очікуючи ночі. Оскільки борти їхні піднімалися над водою не високо, то вони були майже непомітні на морській широчині.

Швидко сутеніло. А далі як у відомого поета:

ВЕЧІР.

НІЧ.

О другій ночі (правда, не зовсім доречно вигулькнув з-за хмар молодик і на морі від нього простягнулася золотиста доріжка) підійшли до Сінопської бухти. З наказу отамана висадили на мол сторожу, щоб пильнувала море, доки козаки робитимуть своє у місті, аби зненацька не підоспіли турецькі судна і не зачинили козаків у бухті – усе передбачив Сагайдачний.

Флотилія швидко увійшла в гавань, ще швидше було ліквідовано прибережну варту в гавані й на причалах.

Залишивши на кожному судні одного-двох козаків, решту, що висадилася, Сагайдачний нечутно повів у сонне місто.

Місяць – золотий молодик – весело сяяв над Містом

коханців.

Стояла благословенна тиша. Колихалося, вкриваючись брижами море. І хоч поверхня його була хистка і воно час од часу наче тяжко зітхало, але кращої погоди не варто було й просити.

Солдат місцевого гарнізону, екіпажі суден і населення охопила неймовірна паніка – історичне свідчення!

Це як флотилія Сагайдачного із 40 чайок зайшла серед ночі в бухту і зненацька напала на місто. Козаки везли з собою приставні драбини – кожна чайка їх мала по кілька штук, на запас – і з їхньою допомогою подолавши мури, увірвалися до фортеці, швидко захопили цитадель, а потім і саме місто.

І це всього лише дві тисячі вояків!

Пізніше турецький літописець Мустафа Наїма писатиме: «Увірвавшись в цю прадавню фортецю, вони умертвили у ній всіх правовірних (так уже і – „всіх“? – В. Ч.), пограбували їхні будинки (себто всі будинки цього міста і це силами всього лише двох тисяч нападників. – В. Ч.), захопили жінок і дочок...» І де б вони їх потім дівали? Усім на чайках місця не вистачило б, та ще враховуючи звільнених бранців, котрих треба було повертати додому і котрим на чайках теж були потрібні місця.

Правда, в інших виданнях Наїма вже пише не про суцільне винищення мешканців міста. Уточнює, що ко-

заки «вирізали гарнізон» і вбивали «кожного мусульманина, який траплявся їм на дорозі».

Але бранці були звільнені й справді всі.
Ах, Медінет аль уїшіак!
Місто коханців!

Звичайно, флотилія запорожців перетинала Чорне море не заради екскурсії до Міста коханців. І не гарні краєвиди Сінопа та його околиць приваблювали воїнство Сагайдачного.

У Сінопі тоді була потужна воєнно-морська база Османської імперії та одна з найбільших її чорноморських верфей. Як тоді казали: «Морське збройне зберігання султана». Крім цього, у Сінопі утримувалися тисячі бранців з України – їх і збиралися звільняти запорожці, для цього в першу чергу й затівався похід.

А ще в Сінопі здіймалася фортеця – одна з найміцніших і найнепрístupніших на чорноморському узбережжі Туреччини. Вона була збудована з каміння, із залізними на дві створки воротами і розташовувалася трьома ярусами на високому горбі. По периметру мала 6100 бійниць, а в середині – цитадель з кількома баштами. Гавань Сінопа вважалася першокласною і давала сховок суднам од усіх вітрів, чи не найкраща у всьому Причорномор'ї.

І вогонь помсти спалахнув...

Морський отаман Петро Сагайдачний – а на ньому все трималося, – свій штаб на ходу облаштував у гавані (не бігатиме ж він разом з козаками містом). З ним невідлучно була півсотня козаків з особистої охорони – відчайдухи хоч куди, заради свого отамана готові на все, – кілька помічників, осавул з сотниками і добрий гурт розсильних козаків.

Двохтисячну команду було заздалегідь поділено на три загони із старшими на чолі і вони кинулися на сонне місто трьома колонами. У кожної був свій маршрут і своє завдання. І разом для всіх було й спільне завдання, що його, відправляючи загони, наостанку нагадав Сагайдачний:

– Не розпорошуватись, не кидатись куди попало і не втрачати реального відчуття часу – його в нас обмаль. Мусимо громом небесним гуркнути, швидко зробити своє і так же швидко повернутися в гавань до чайок.

Ворога нищити всюди, і без жалю і пощади! Здобиччу не захоплюватися. Скарби, які б вони не були, нам ні до чого. Головне – побільше звільнити бранців з неволі. Їх в першу чергу посадимо на чайки, а скарби... Скарби за відсутністю місця просто викинемо за борт. Братимемо лише порятованих християн. Упе-

ред! Хай Бог вам допомагає у праведному ділі звільнення невольників – їх у Сінопі пребагацько. Турки спустошують наші краї, хай вогонь помсти спалахн на решті й у в.

І вогонь помсти спалахнув.

Три загони морських вовків з придніпровських степів, як величали запорожців турки, – трьома маршрутами кинулися на місто і вмиль у темряві ночі там і там спалахнули яскраво-червоні пожежі.

Спершу вони не злякали сінопців. Річ у тім, що пожежі, – особливо нічні, – в турецьких містах були звичайним явищем. Вулички вузькі, кривулясті, будинки – здебільшого дерев'яні, стоять тісно один до одного, тож пожежі в містах у ті часи були частими гостями і рідко яка ніч минула, аби там чи там не спалахнули чийсь оселі, тож городяни на них вже й не звертали особливої уваги.

Влада як могла боролася із стихією. Кожний домогосподар зобов'язаний був мати драбину, рівну по висоті свого будинку і бочку з водою – пізніше, зокрема, в столиці дозволятиметься зводити будинки лише з каменю, з найменшим використанням дерева, хоч дерево все ж таки повсюди переважало. У містах для боротьби з пожежами були зорганізовані особливі поліцейські частини асесбаші, їм підкорялися нічні сторожі кварталів, які й відповідали за безпеку в місті ніч-

ної пори. Ходити в місті дозволялося лише з ліхтарем, що теж було додатковою причиною виникнення вогню: спіткнувся чоловік з ліхтарем, упав, ліхтар розбився, вогонь і побіг по сухому...

Ось чому в Сінопі, як тієї ночі спалахнули перші пожежі, мешканці не особливо й розхвилювалися – звикли до нічних заграв.

І раптом...

Раптом вогонь загоготів по всьому місту – від будинку до будинку, від вулиці до вулиці, від кварталу до кварталу.

Почулися крики, чужа мова.

Зрештою, зринуло коротке, але таке для мешканців прибережних сіл і міст Туреччини страшне слово:

– КОЗАКИ!!!

І миттєво в місті спалахнула паніка. На пощаду від козаків ніхто не сподівався (та й чи не в кожній оселі були раби із Слов'янії). Спершу мешканці кинулись було гасити пожежі та коли розібралися в чому річ, було вже не до вогню.

Хай горить, тут аби власне життя врятувати.

Ховалися хто де міг (багато все ж згоріло в палаючих будинках).

Як демони з шаблями в руках то там, то там виринали з вогню козаки. Дими, піднявшись до неба, сховали місяць. Освітлені вогнями металися люди – ті, хто ще

вчора радувався, що живе в Місті коханців.

Невільники, яких так багато було в місті, відразу ж повстали, били своїх поневолювачів, вибігали на вулиці.

– Козаченьки?! Як ми вас довго чекали, визволителі наші!!!

І приєднувалися до визволителів, аби разом з ними бити своїх поневолювачів.

До Сагайдачного, оточеного півсотнею охорони, раз по раз прибували розсильні козаки від трьох загонів, доповідали про ситуацію і, отримавши завдання, знову мчали в палаюче місто.

Звільнені бранці сотнями прибували в гавань до Сагайдачного і не знали, як йому й дякувати, тільки викували:

– Батьку, батьку!.. Вік тебе не забудемо!!!

– Слава, слава Сагайдачному і його козаченькам!!!

А місто тріщало й гоготіло у вогні.

Згодом Мустафа Наїма писатиме, що запорожці, підпаливши Сіноп «з усіх боків», швидко «перетворили це квітуче місто в пустелю». Та ще в «гори щебінки й попелу».

Станіслав Жолкевський у своїй пізнішій доповіді сейму живописатиме, що султанський арсенал, галеони та галери, які були в гавані, усі «пішли з димом, що козаки завдали туркам збитків на 40 мільйонів злотих,

не рахуючи людей».

Так і було.

Нападали, визволяли – не один раз.

Але всіх невільників, розкиданих по Туреччині та містах Середземномор'я, козаки порятувати, ясна річ, не могли. Та й не доходили вони на своїх чайках до Єгипту чи Сирії...

У турецькій столиці була значна кількість немусульманського населення, на допомогу якого завжди розраховували козаки, коли нападали на анатолійське узбережжя. Один з мандрівників на початку XVII століття стверджував, що в Стамбулі лише половина турків, а половина – євреї та християни, в основному греки й вірмени.

«У Царгороді, – писав інший автор, – турків прямих хіба що четверта частина, а то все потурнаки і руські та греки».

Крім «титульних» мусульман, головню турків-османів, багато було мусульман нетурків, зокрема арабів з Єгипту і Сирії, албанців, греків. За офіційними турецькими даними, що їх наводить у своїй книзі «Босфорська війна» В. Корольов, – у 1638 році в Стамбулі нараховувалося 9990 мусульманських кварталів і 1005 кварталів «невірних», у тім числі 657 єврейських, 304 грецьких (до речі, греки, самі християни, часто й охоче тримали слов'ян у рабстві), 27 вірменських і 17

«франкських» (західноєвропейці). Загалом же вважалося, що тоді в Стамбулі мешкало 58 відсотків мусульманського населення і 42 відсотки немусульманського, серед яких найчисленнішою було грецька община, за нею йшли єврейська, вірменська, далі «франкська» – італійці, французи, голландці та англійці.

Така ситуація складалася й по інших містах Османської імперії.

Під час нападів на турецьке узбережжя, козаки ніколи не чіпали тамтешніх християн, незалежно від того, якої вони були національності. А ось потурнаків, котрі перейшли в іслам, люто ненавиділи. Донці таких називали ахріянами, «окаянними», які «от православной христіанской веры отпали», і відпали не так «мукою турских людей», як для «лакомства нещасного», і вішали їх на якорях.

Такі потурчені не могли розраховувати на козацьку милість – їх, «турків по професії», як називали ренегатів, козаки знищували нарівні з самими османами.

Але перекинъчики та потурнаки були серед слов'ян у всі часи – одних до цього люта неволя спонукала, лихо нелюдське, недоля тяжка змушувала, інші ставали перебіжчиками з власної забаганки, шукаючи як та відома риба – де глибше.

Як хоча б той же – історичний приклад, – Міхал Чайковський (1804—1886), польський письменник, пред-

ставник т. з. української школи в польській літературі. (Не плутати з чудовим українським письменником (1857—1935) – Андрієм Чайковським.)

Почав Міхал ніби ж благородно, як учасник польського повстання проти самодержавної Росії в 1830—1831 роках. Після краху, що його потерпіло повстання, опинився в Парижі, жив у Римі, а в 1841 році перебрався до Стамбула.

Там з власної волі прийняв іслам під ім'ям Мехмеда Садика. І так хвацько потурчився, що коли почалася Кримська війна 1853—1856 років, новоявлений Мехмед Садик, як правовірний мусульманин опинився в складі турецьких військ. Невдовзі потрапив у полон, був помилуваний. Отримавши амністію від російського уряду – відбувши перед тим покарання – цей новітній турок повернувся на Україну, де й заходився писати романтичні повісті та оповідання з історії України. Але нутро Мехмеда Садика разом з «бусурманством» постійно визирало і він безбожно перекручував історичне минуле українського народу – одне слово, будучи Чайковським, залишався все тим же потурнаком Мехмедом Садиком.

Християнське населення з анатолійського узбережжя іноді навіть допомагало козакам під час їхніх нападів на Османію – забезпечувало їхні судна припасами, допомагало інформацією про розташування турецьких військ.

цьких гарнізонів тощо.

А тому під час нападів козаки намагалися не чіпати «простого народу» – босфорських ремісників, рибалок, садівників чи селян християнського віросповідання, а під час сутичок обминали немусульманські будинки. Це було не складно визначити, адже турецькі житла зазвичай були червоного кольору, а, наприклад, грецькі – чорного, вірменські – зеленого тощо. Та й самих немусульман можна було тоді легко виокремити по вбранню – згідно закону Мехмеда II вони не мали права носити тюрбани – невелика втрата! – а взуття лише певних кольорів.

Греки, наприклад, у зв'язку з цим законом носили чорне взуття, вірмени – фіолетове, євреї – голубе...

Щоб під час козацьких нападів – та ще серед ночі, – не потрапити під їхні шаблі й кулі, немусульманське населення голосно кричало: «Христос! Христос!!!»

Козаки, чуючи ці вигуки, не чіпали таких, і їхні будинки не віддавали вогню.

Але потурнаків нещадно карали, часто зганяючи їх для цього в окремі гурти і чинячи над ними скорий суд та розправу.

За те, що вони, християни, не схотіли терпіти муки, як то їх терпів Христос, а віри своєї зреклися собі на вигоду і побусурманилися – було й таке.

І продали 11 за п'ятнадцять тисяч цехінів, а потім у Стамбулі перепродали за тридцять тисяч

Місто коханців палало.

До гурту невільників, що складався чи не з самих жінок – молодих і вже в літах, серед яких було багато потурчених, – освітлений заревом пожеж у супроводі охорони й розсильних козаків підійшов Сагайдачний.

– Що було з цими людьми, те за водою сплигло, – звернувся отаман до козаків. – До жінок наших, котрі не зі своєї волі потрапили в неволю і були потурчені, будьте милостивими. З кожним може трапитись сіє лихо.

Ледь загледіли бранки отамана, як почали вигукувати: «Слава, слава Сагайдачному!!!»

Хто опускався перед отаманом на коліна і з сльозами на очах дякував за звільнення, хто цілував йому руки.

Сагайдачний чи не вперше розгубився, адже не терпів, аби йому симоцілувати руки.

– Що ви, що ви, дівчата й молодички, – відмахувався отаман. – Це ми вам мусимо цілувати руки.

– Дівчат серед нас уже немає, – вигукували бран-

ки. – Усі жінки, зганьблені й силувані.

– Що було, кажу, те за водою сплигло. Однині ви вільні.

А жінки все намагалися поцілувати йому руки чи бодай ухопити за поли й припасти до нього лицем.

– Годі, годі, – відбивався отаман. – Швидше йдіть до гавані – неволя ваша скінчилася. Богу та козакам дякуйте, а не мені. Ідіть, ідіть, кажу, до гавані... Ей, осавуле Йване, виділи козаків для охорони жінок. Відправте їх до чайок, на них і додомоньку повернетесь...

Що далі станеться, отаман чи не все життя, що в нього лишалося, згадуватиме – як сон. Гіркий і болючий. І якийсь нереальний, коли ні-ні та й здаватиметься: а, може, то йому тоді в сум'ятті палаючого Сінопа, коли вони визволяли полонянок, приверзлося?

А він потім і повірив, тож і карається тепер, старанно утаємничуючи сердечні свої терзання од світу білого та маючи думку, що все то – мана, наслання, якого насправді і не було.

У гурті потурначок він побачить... Яну. Дочку київського міського судді, чийого брата Кирика він колись, ще юнаком, був найнятий вчити уму-розуму. А вчив і її, і так захопився було Яною, що коли б не довелося тікати на Січ, то, може, й побрався б з голубооким дівчам.

– Ти...

Глянула на нього – небесно-блакитні очі її згаслі, згорьовані. Та й сама вона вже не юне дівча, яким колись її знав, а змучена недолею, хоч і молода, але вже рано постаріла жінка.

– Я, Петрику, – о, боги, голос її все ще ніжний, як і тоді, коли вони гуляли схилами Дніпра, тільки вже хриплуватий. Наче надтріснутий...

– У неволі... була?

– У неволі. Бо як би то я у турків опинилася, бодай би їх вік не знати! Та й чому ти дивуєшся – не перша я і не остання...

Вона сиділа в гурті потурначок... з немовлям на руках, що його в Україні споконвіку називають байстрям.

Яна, Януся з його далекої – невже далекої? – юності. Перше його щасливе і нещасливе закохання. (А раптом і останнє, козаку нема коли жінками займатися.)

– Як ти в неволю потрапила?

– Коли наш люд гуртом женуть в ясир – це не складно. – Помовчала, щось доправляючи у своєму сповиточку. – А ти зник тоді так несподівано...

– Думав, що після козацької служби повернуся до Києва.

– Думав... А сам наче у воду впав. Чи гніву мого батечка злякався? Так він лише для виду такий... Сердитий. А насправді він добрий... Та що тепер минуле

згадувати. Хоч я кілька років виглядала свого Петрика. Усе вірила, чекала... Ось-ось Петрик, наказувавши, з'явиться голубком сизокрилим... Не з'явився, то й не діждалася. (Він звів голову.) А рік тому поїхала до тітоньки своєї у Чернігів, дорогою натрапила на татарську засідку – нишпорили в тих краях людолови... І погнали мене разом з іншими такими ж нещасними у Крим. Опинилася в Кафі, на тамтешньому невільницькому базарі. Татарин продав мене у Стамбул – за 15 тисяч цехінів¹⁴. Це добра ціна за невільницю. Велика. Тож він радувався, що на мені добряче заробив. А вже в Стамбулі мене перепродали – за 30 тисяч цехінів...

Гірко всміхнулася.

– Ось як мене цінують людолови!

Личко її було зів'яле, як пережоване, передчасно постаріле і красномовніше слів говорило про те, що вона пережила в неволі. А із сповиточка, що його тримала, визирало смагляве личко з очима-сливками й чорним чубчиком...

– Мене купив заможний та вельможний капу-кулу¹⁵ із Міста коханців. Чимало було в нього наших дівчат,

---

¹⁴ Цехін – з XIII ст. назва золотого дуката, що карбувався на венеціанському монетному дворі.

¹⁵ Капу-кулу, так називалися «слуги, які знаходилися при дверях», себто служки султанового палацу.

красулечок хіба ж таких. їх він купував на Аврет Пазари, де продавали жінок. І хоч мав не одну жінку-мусульманку, але наших дівчат ґвалтував як навіжений і всіх дітками наділяв. Наділив і мене турченням проклятим, турським синочком, що став уже й моїм рідним синочком...

– І ти... ти потурчилась? – для чогось запитав Петро, хоча й так усе було ясно.

– А що мала робити, Петрику? Підкажи... – він мовчав, звівши голову, вона теж помовчала, зітхнула. – Ти далеко тоді був, на незнаній мені Січі, до якої не догукаєшся і не докричишся. Та й нічого ти мені не обіцяв...

Було в нас просто захоплення одне одним. Прогулянки над Дніпром – та й по тім... А коли вже я в неволі опинилася, то... То що мала робити? Або гинути, або потурчитись і якось з бідною пополам жити. Прийняла іслам. Хоч і з турченням, але, як бачиш, жива. Та бодай так не жити, Петрику, який колись був мені люб...

Козаки в гарячці й сум'ятті бою ледь було не порішили потурначку та ще з дитям-турченням, але Сагайдачний, спохопившись, заступився.

– Не змогли ми захистити своїх людей, не маємо права їм і потурнацтвом попрікати. Вони сповна горя й без нас сьорбнули.

– Мене можете вбити, козаченьки рідненькі – всі очі

продивилася, вас виглядаючи в неволі, а маля не чіпайте, – плакала Яна і плакала без сліз – виплакала їх за роки неволі. – Дитинча хоч і турчення, але ж і моє вже дитинча. Без вини винувате – та й не зі своєї волі воно прийшло в цей світ. Як і в мене ніхто згоди не питав, чи хочу я мати байстрячко...

А ніч була червона од пожежі, і вогні тріщали й жерли все підряд, що тільки можна було зжертити, кричали, голосили люди.

І козаки з кривавими шаблями носилися там і тут. Тисячу миль вони подолали ревучим морем, аби відомстити людоловам за люд свій поневолений і тепер мстили... Квапились, щоб до ранку впоратись, бранців звільнених та добро захоплене повантажити на чайки і до білого світу в морі зникнути. На просторах його розчинитися між водою і небом поки османи не отямились...

Звільнених бранців було багато, чайки аж осідали, перевантажені, а тут ще й потурнаки та потурначки...

Невже і їх брати? Чи туркам їх залишити, перевертнів, чи смерті їх віддати?..

– Беріть цю жінку з турченням, – велів Сагайдачний козакам. – Бог дасть на рідній нашій землі виросте з нього порядна людина, козаком колись стане – добрий може вийти з нього лицар, братове!

Узяли... Хоча краще б не брали, краще б Яна наза-

вжди залишилася в Сінопі, своїй новій батьківщині, в будинку капу-кулу...

До кінця днів краятиме йому серце згадка про Яну, та чайкою в душі квилитиме вже тоді давня пісня-зойк України:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.

Були роки – 1516, 1537, 1575, 1589, 1640, 1666, 1671 (а скільки цих років залишилося незафіксованими історією!), коли напади на Україну, як писатимуть історики, досягали розмірів жахливої стихійної біди.

А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
По ногах ланцюг б'ється...

П'ять версій того, що було потім...

Швидко впоравшись з нападом, козаки повернувшись до гавані, повантажили на чайки полон та здобич і вийшли з Сінопської бухти так же швидко, як і увірвалися до неї, «розчинилися на морі». Завдавши в самому центрі турецького малоазійського узбережжя величезних збитків османській скарбниці. Не кажучи вже за дошкульний удар по престижу імперії.

Отямившись, турки буцімто погналися за козаками і буцімто багато чайок при цьому познищували. Але так свідчать турецькі джерела, а вони завжди перебільшували – і витрати козаків, і свої успіхи в боротьбі з ними.

Буцімто...

Існує кілька версій – турецьких, – що потім відбулося.

За донесенням везира імперський флот, який знаходився в Аккермані, буцімто перехопив під Очаковом козаків, які поверталися з-під Сінопа «і там з Божою поміччю вони були вирубані шаблями, інші в морі потоплені, а деякі... уціліли...» (У біографії Сагайдачного такого не зафіксовано.)

Це одна версія.

Друга.

Буцімто румелійський бейлербей (намісник) Ах-

мед-паша зібрав 4 тисячі яничар і «багато іншого народу», посадив своє військо на галери, кинувся до гирла Дніпра й очікував там повернення козаків в урочищі Хазілер Хереміх (Переправа Воїнів). Ще й звелів доставити до Очакова гармати з Аккермана. Козаки, які буцімто намагалися пробитися мимо згадуваного урочища, були перебиті й потоплені. Лише незначній купці їх вдалося врятуватися. (Такого факту теж не зафіксовано.)

Третя версія.

Буцімто бейлербей виступив з військом суходолом, а Алі-паша з флотом – морем. Останній «в очаківському порту став у засідку», на яку й наткнулися, не знаючи про неї, козаки. Прорватися з-під гарматного вогню буцімто вдалося лише 18 чайкам із сорока. Решта була або знищена, або захоплена і буцімто – все буцімто та буцімто, – «Алі-паша повернувся з тріумфом». (Ні про який «тріумф» якогось Алі-паші даних немає.)

Четверта версія.

Козаки пішли через очаківський лиман, втратили багато здобичі (змушені були її повикидати, аби облегшити чайки) і багато втратили людей.

П'ята версія (Це вже за Мустафою Наїма.):

Ібрахім-паша (ще один «герой» боротьби з козаками!), «дізнавшись про... напад, на шістдесяти дрібних суднах вирушив для захисту берегів Чорноморсь-

ких. Увійшов у річку, через яку повинні були переправлятися ці собаки, залишився чекати їх, але прокляті, дізнавшись про це, в одному місці на березі Чорного моря зійшли, поставили судна свої на санки (кизак) і хотіли тягти їх сушею до верхів'я річки. Але зграя татар напала на них; зав'язався бій; майно й сімейства, викрадені в Сінопі, були залишені на місці, із козаків хто здався в полон, а хто загинув у битві».

До всього ж згадуваний Ібрахім-паша змінив маршрут і спостерігав, де вийде решта розбійників. Він пішов проти тих, які уникли меча і з них теж хто потрапив у полон, а хто був убитий.

«У перших днях рамазана (25—29 вересня. – В. Ч.) Ібрахімові воїни привезли до Порога (Стамбул. – В. Ч.) двадцять чоловік гяурів – козаків – скованими».

Ще буцімто 20 полонених козаків були віддані в руки «гінців», які прибули з Сінопа із скаргою на допущені козаками беззаконня».

Такі вони, турецькі версії, що не стикується одна з одною і вигадані, аби хоч якось підсолодити поразку від козаків у Сінопі.

Ще за однією версією – Станіслава Жолкевського – при поверненні з-під Сінопа козацька флотилія втратила біля 200 (із двох тисяч) чоловік. Звільнивши при цьому кілька тисяч бранців.

Щоб повернутися козацькій флотилії на Січ, треба

було після подолання морських просторів (здебільшого й витримуючи бої з турецькими галерами) увійти в гирло Дніпра. А це було не просто, адже турки встигали своїми кораблями перегородити гирло. Турецька сторожа була препильна і мала суворий наказ будь-що покарати «гяурів» за нечуване зухвальство.

Козаки, усе непомітно розвідавши та вияснивши, що галер надто багато, висаджувалися на берег за 12—16 кілометрів на схід від Очакова і далі долиною тягли вгору Дніпром чайки – до одного човна впрягалось 200—300 козаків і за два-три дні вони вже преспокійно пливли собі Дніпром, де їх з-за валів Січі виглядали побратими. (За Бопланом козаки мали ще один зворотний шлях – через Донський лиман. «Вони переходять протоку між півостровом Тамань і Керчю. Цим лиманом пливуть угору, пересуваються до річки Міус до того місця, де вже можуть плисти човнами, звідти до Тачводи лише одна миля (французька миля – близько 4 км), а Тачвода впадає в Самару, яка в свою чергу тече в Дніпро за милю вище Кодака...»)

Але цим шляхом козаки рідко користалися, бо треба було перш ніж дістатися Січі, долати ревучі пороги. Коли в гирлі Дніпра збиралася велика кількість турецьких галер, цим шляхом козаки вирушали з Січі в морський похід, аби штурмом взяти неприступні, як вважалося, фортеці Сіноп, Кафу чи Кілію... І для тур-

ків було загадкою: вони перегородили вихід з Дніпра в море, а козаки з'явилися в морі – як? Яким шляхом? Не на крилах же вони прилетіли.

«Султан вислав великий флот до Очакова, щоб покарати козаків, коли вони підійдуть до гирла Дніпра. Про ці заходи турків стало відомо П. Сагайдачному. Він розділив свій флот на дві частини. Одна частина пристала до Кінбурнської коси і почала перетягувати чайки волоком через Прогноївські озера, щоб вийти в лиман в обхід турецького флоту.

Але під час перетягування чайок на флот напали татари, і частина козаків загинула. Друга частина козацького флоту зробила спробу пробитися через бойові порядки турецьких кораблів. Від сильного артилерійського вогню з турецьких кораблів флот Сагайдачного зазнав дуже великих втрат».¹⁶

---

¹⁶ Ю. Мицик, С. Плохій, І. Стороженко. «Як козаки воювали».

Евлія Челебі: мешканці Сінопа отримали хатт-і-хумаюн

«Кажуть, – пише Мустафа Наїма, – що один посланець за іншим прибував... з повідомленням, що стоюється напад, якого зазнав Сіноп від козаків і що коли імператор (султан. – *В. Ч.*) запитав у великого везира Насух-паші відносно правди у цій справі, той заявив, хоч і ложно, що нічого не знає про це. Імператор все ж, не будучи задоволений відповіддю, звернувся за вістями до ученого муфтія, який без вагань сказав йому правду. Імператор був надзвичайно сердитим на великого везира за неправду, яку той йому сказав».

А ось С. Жолкевський повідомив свого короля, що султан «так був обурений, що хотів було наказати повісити везира» і той врятувався тільки дякуючи проханням дружини, дочки та інших «білих голів» (жінок), але падишах бив його буздиганом (чеканом), про що рознеслася чутка по всій столиці».

За наказом Ахмеда I великого везира задушили петлею (шовковим шнурком) у його власному домі. За напад козаків на Сіноп.

Евлія Челебі, арабський мандрівник, який року 1640-го побував у Сінопі, писав: «Мешканці міста мають хатт-і-хумаюн (султанський рескрипт, рівний по

силі державному закону. – В. Ч.) на те, щоб убити коменданта, якщо він віддаляться від фортеці на відстань гарматного пострілу. І тому комендант (і це через чверть віку після нападу козаків! – В. Ч.) не сміє відійти від фортеці ні на крок.

У часи султана Ахмед-хана козаки захопили цю фортецю в результаті несподіваного нападу вночі... Пізніше фортеця була звільнена, і в її нижньому укріпленні було розміщено 50 капу-кулу, привезено багато канторів (міра ваги, рівна 58,4 кг) пороху устанавлено великі і малі гармати.

Починаючи з того часу, кожна ніч аж до настання ранку по 200 воїнів зі своїми белькбаші і чавушами (командири підрозділів) несуть дозорну службу. І ця сторожа, з барабанами і рожками, постійно викрикує: „Не дрімає стража всередині фортеці!“ і від бійниць вигукують „Аллах єдин!!!“ Таким способом щоночі сторожа показує, що фортеця готова до бою».

Як зазначав С. Жолкевський, велике значення сінопського походу було ще й у тому, що козацтво «провідало дорогу» через Чорне море: турки віднині на власній території будуть в постійному страху перед козацькими набігами. Звідтоді козаків називатимуть «володарями моря» і при одній лише чутці про їхню появу паніка охоплюватиме все малоазійське узбережжя, османські судна боятимуться виходити з портів, а

солдат доведеться силою заганяти палицями на кораблі, які готувалися для дій проти козаків і запорозькі козаки – морські вовки з придніпровських степів – постійно триматимуть у страсі населення Константинополя – особливо з 1620 по 1625 рік і події 1614 року стали переддвер'ям майбутніх босфорських атак.

Після того ще буде здійснено багато нападів козаків на Туреччину, але напад на Сіноп залишиться неперевершеним. Про нього заговорить вся Європа і тій же Європі стане відомо ім'я Петра Сагайдачного як непереможного морського адмірала козаків, полководця. Це його триумф. Петро Сагайдачний з козаками тоді здобув і славу, і авторитет, яких до нього ніхто з козацьких зверхників не мав.

Слушно писатиме вже в наші дні один з дослідників, що «За Сагайдачного козаки вперше відчули себе причетними до великого історичного руху, до боротьби за незалежність, чистоту віри, батьківський спадок. Гетьману потрібні були не голодранці, які позбулися сімей та домівок, а люди, віддані військовому обов'язку, які відстоювали великі ідеали». «За масштабом історії постаті Сагайдачного, – зазначає інший історик, – не міг зрівнятися жоден з його попередників, не кажучи вже про пізніших козацьких провідників аж до Богдана Хмельницького. Справді, мав рацію К. Сакович, коли писав, що „слава козацького гетьмана може позмага-

ТИСЯ З ВІЧНІСТЮ“ ...»

По двору ходить, як зоря сходить...

Коли чайки, подолавши море Чорне, щасливо уникнувши погоні розлюченого падишаха, прийшли нарешті до гирла Дніпра і бранці зі сльозами радощів вигукували: «Дніпро!.. Дніпро!.. Ми вдома, в Україні рідненькій!..», Яна, лівою рукою притискуючи синочка в сповиточку, а правою осінивши себе хрестом, прошепотіла: «Прийми, ГоспODE, ласкавий і милосердний, душу мою грішну і душу безневинну синочка мого, котрого турчням називають, прийми в царство своє справедливе, щасне і вічне, де всі рівні і немає там рабів та панів», зробила крок за борт чайки і назавжди зникла в пінявих хвилях...

Хтозна, де вона нині. Яна-Януся, дочка міського київського судді – мабуть таки в царстві Господнім, де немає зла і насильства людини над людиною, де всі праведні та святенники...

Сагайдачний, крутячи сивий вус думав: нащо Яна так учинила? І не знаходив відповіді – Бог їй судія. Виріс би на Вкраїні її синок, дивись, козаком би став – серед січовиків були й турки з татарами, які, прийнявши християнство, хіба ж такими завзятими козаками ставали, але...

Але Яна вибрала глибини моря Чорного – собі й синові своєму. Не могла знести тієї ганьби, у якій вона була неповинною.

Справді, Бог їй судія, царство душі її небесне!

Не одне літо звідтоді мине, не одна весна-красна відполум'яніє рутою-м'ятою, а Сагайдачний все не може забути Яну. Не його вина була, що вона потрапила в неволю, не його, а проте... Іноді думав: коби він її тоді не залишив у Києві, може б, і доля її (і його теж) склалася б інакше... Не так гірко. Але й не міг він зрадити своїй мрії стати козаком на Січі Запорозькій...

Але що сталося, те сталося і дні, що зникли в безвісті не повернути і кращими не замінити...

Згадуючи Янку-Янусю (невже він її й справді тоді палко покохав, а чи те було всього лише юнацьке захоплення? Швидше, що так), ловив себе на тому, що намугикує про себе давню колядку:

У нашого хазяїна хороша жона:
Раненько встає, по двору походжає,
До двору ходить, як зоря сходить,
По дрова пішла – мед-вино внесла,
По воду пішла – золото внесла,
В світлоньку увійшла – все панство встало.
Все панство встало, шапочку ізняло,
Один каже: – Царівна увійшла,
Другий каже: – Королівна увійшла,

А третій каже: – його царівна і не королівна,
Це бо жена пана хазяїна...

А де ж його жона, його царівна і королівна, радше проста жінка. І у своїй простоті – царівна і королівна. Намугикував коляду і йому здавалося, що це в його дворі, по його обійстю, якого в нього немає, ходить його жона.

І він вкотре думав, що літа летять, йому вже за сорок, а в нього все ще немає ні двору свого, ні хати, ні жони любої-коханої, тієї жони, що для чоловіка і царівна, і королівна...

І гетьман все частіше й частіше задумувався, що, мабуть, пора йому обзаводитись хазяйкою... Царівною і королівною, а найперше простою жіночкою. Як не на Січі, куди жінкам зась, то в Києві, що його він вже давно задумав зробити столицею Війська Запорозького. І заодно відновити в Києві православну ієрархію.

Він ще встигне за два роки до смерті перекопати єрусалимського патріарха Феофана, який повертатиметься через Київ з Москви, відновити на Україні православну ієрархію, що її знищила Брестська унія. 1590 року патріарх рукоположить в київські митрополити Іова Борецького, а також ще чотирьох єпископів для Київської митрополії.

І жіночку собі встигне знайти і все нарешті нала-

диться, і буде він... Але якраз щасливим він себе й не відчував, хоча й берегтиме й шануватиме дружини, але... Між ним і жоною назавжди стане те київське дівча з далекої його юності з небесно-блакитними очима, і стане його тайною любов'ю, про яку так ніхто й не відатиме, бо він її заховає у своїй душі за сімома дверима. Як за сімома козацькими печатями.

Утрачена назавжди, вона ніколи його не полишить – ніжне дівча, з яким він колись гуляв схилами Дніпра і, здається, тоді таки був щасливий...

А може, то йому тільки так здавалося – хто тепер достеменно скаже?

Та й чи треба. Ось тільки жаль його звідтоді не полишав – що ніщо в цьому житті не повторюється і нічого в ньому не можна змінити – особливо на краще.

Який жаль!..

P.S. До 1922 року, коли тодішній заступник Голови Раднаркому УРСР (у 1919—1946 рр. РНК – найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади України, уряд республіки) М. В. Фрунзе підпише укладений в Анкарі року 1922-го Договір про дружбу і братерство між Україною і Туреччиною (того ж року Договір буде ратифікований ВУЦВКом та національними зборами Туреччини) залишалося ще 308 років.

Турецька стріла, що наздогнала його під Хотином

Замість післямови

І запросив польський король у запорожців допомоги. Нагально. Нагальної. У тих запорожців, яких він і його шляхта ніколи не визнавали і всіляко намагалися звести їх не лише з Дніпровського Низу, а й узагалі, зі світу білого. А припекло, то згнітивши свій непомірний шляхетський гонор, поклонилися козакам, лотрам і схизматам, як називали січовиків ясновельможні пани.

У 1618 році до влади в Туреччині прийшов войовничий Осман II, який посів престол свого батька Мустафи I, скинутого яничарами. Уклавши перемир'я з Персією, новий падишах заходився готуватися до війни з Польщею. З метою будь-що її загарбати і зробити – як і сусідню Молдавію та інші балканські країни – своїм васалом.

Коронний гетьман Станіслав Жолкевський спромігся зібрати якісь там десять тисяч і на початку вересня 1620 року перейшовши Дністер, рушив у напрямку Ясс, аби з'єднатися з військом молдавського господаря Граціоні.

А тим часом на Цецорські поля в Молдавії посунуло величезне турецьке військо на чолі з Іскандер-пашею та кримським ханом Джанібек-Гіреєм.

Битва тривала сімнадцять днів, часом з попереми́ним успіхом, але швидко шальки терезів хитнулися в бік османів. Наслідки для Польщі були катастрофічними. У битві полягли кращі полководці Речі Посполитої, у тому числі й сам Жолкевський наклав головою. (Серед полеглих був і Михайло Хмельницький, батько майбутнього гетьмана України Богдана Хмельницького.)

Переможці захопили значні трофеї, у тому числі 120 гармат та великий військовий обоз.

Осман II, окрилений успіхом, розпочав широкомасштабну підготовку до завершальної війни з Польщею. Перед його палацом у Стамбулі з'явився бунчук з кінською гривною. Це означало, що в майбутньому поході особисто візьме участь сам султан.

Над Польщею нависла смертельна небезпека. Союзників у неї фактично не було. Допомогу нізвідки було чекати. Здавалось, усе. Кінець польській незалежності. Ось тоді уряд Варшави і звернувся – чи не уклінно – до українських козаків: рятуйте Річ Посполиту!

У червні 1621 року в урочищі Суха Діброва, що неподалік Білої Церкви, зібралася козацька рада із цього приводу: брати участь у війні з турками на боці

поляків чи не брати?

Гетьман і старшини розуміли: султан не обмежить-ся розгромом Польщі, а вдарить потім і по Україні. Усе обміркувавши, ухвалили забути – бодай на час небезпеки – всі старі образи і утиски, що їх чинила шляхта проти козаків і створити козацько-польську коаліцію для боротьби з «бусурманами».

З цього приводу на чолі делегації старшин П. Сагайдачний відправився до Варшави, де гордовиті шляхтичі улесливо називали його «творцем великого і доброго».

Сагайдачний отримав аудієнцію в короля, під час якої виклав перед ним козацькі вимоги політичного характеру, у тому числі й офіційного визнання польським урядом акта відновлення православ'я в Україні. Католицький єпископ Франческо Чіріолі про це так писати-ме в листі до кардинала Людовіга:

«...З другого боку багато хто з цих сенаторів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків; військо яких вихваляють як більш боєздатне і краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман, а й підкреслюють небезпеку, якщо ці козаки не битимуться проти турків і тому говорять, що в даний момент необхідно піти на поступки, аби вони лишилися вдоволеними». (На поступки шляхта піде – змушена була піти, але своїх обіцянок козакам ніколи

потім не буде дотримуватися.)

Хто такі запорозькі козаки шляхта попри свою стійку і, здається, вікову неприязнь до них, добре знала.

Ось хоча б один із прикладів.

Жив та був у роках 1543 (Папроцька Воля, тепер ПНР) – 1614 (Львів) Бартош Папроцький – польський історик-геральдист і поет. У своїй праці «Герби лицарства польського» (Краків, 1584) розповідає, зокрема, і про турецько-татарські напади на територію України, про життя, побут, звичаї, морські походи українських козаків. Правда, буцімто саме він (принаймні, так в УРЕ) «вихваляв гнобительську політику польської шляхти – а вона таки була гнобительською – зневажливо ставився до запорожців».

Гм-гм...

Можливо, щось десь у нього таке й прохопилося – чи прохоплювалося, я не спеціаліст по Папроцькому, а шляхтич є шляхтич та ще польський, – але разом з тим це він, польський історик-геральдист і поет Бартош Папроцький у віршованому зверненні (прозовий переклад) «До поляків», що адресоване шляхті і було надруковане в Кракові у 1575 році писав: «Не думайте, що я улещую руським (себто українцям. – В. Ч.), я недавно ще живу серед них і не з ними виховувався; але я відразу ж поцінував їхні славні діла, які заслуговують вічної пам'яті серед потомства. Не раз протягом

року ці достойні люди переслідують татар і піддаються небезпекам війни. Як мужні леви охороняють вони християнство: майже кожний з них може назватися Гектором. Не маючи від нас ніякої допомоги, вони доставляють нам такий спокій, як волам, яких відгодовують... Не носять вони яскравого вбрання; вони покриті славою, яка дорожче ваших нарядів. Слава цього народу поширена всюди і залишиться за ними на віки вічні, хоч би Польща й загинула. Що робив Геркулес, який побивав гідр і не щадив земних богів, то на Русі зуміє зробити кожний. Самсон розідрав пащеку леву; подібні подвиги в наш час русаку зазвичай. Могутній турок роззявив на нас пащеку, і хоробрі русаки не раз совали до неї руку. Ринувся б він з могутнім військом і в Польщу, але зупиняє його руська сила... Будьте ж задоволені славою, яку вони (вам) здобувають, хоча й нема вас між ними у походах; не зазіхайте на руське майно, якщо кожний раз, коли треба воювати, ви сидите десь у лісі...»

У серпні 1621 року Сагайдачний з величезною армією – 41 тисяча кінноти з 22 гарматами прибув на берег Дністра під Хотин. Коронний гетьман Ходкевич зібрав лише трохи більше 57 тисяч.

Турків вигулькнуло під Хотином біля 300 тисяч та ще й 100 тисяч татар в придачу. (За іншими даними перших було 150 тисяч, а других 60, але все одне пе-

ревага наступаючих була величезна!)

Султан Осман II прибув під Хотин з наміром «у війську козацькому снідати, а в польському обідати». Себто збирався впоратися з поляками за один день і мав, між іншим, для того вагомі підстави. Але битва тривала більше місяця, і причиною того, що загарбники не змогли швидко впоратися з поляками, яких так переважали у військовій силі, стали українські козаки. Зайнявши позицію ліворуч від поляків, вони утворили міцний і надійний лівий фланг об'єднаної армії.

Це добре розуміли й вороги, а тому головний удар 24 серпня вони спрямували проти козаків.

І змушені були відступити – із значними для них втратами. Більше того, наступного дня козаки, контратакуючи, проникли в турецький табір, що викликало в ньому чималу паніку.

18 вересня було проведено останній штурм. Ударивши з флангів, козаки розгромили ворога і султан, маючи таку численну перевагу в живій силі, змушений був 8 жовтня підписати так званий Хотинський мир 1621 року. Вельми, до речі, вигідний Польщі. (Щоправда, Хотин за умовами того миру залишався у складі Молдавського князівства, яке на той час було васалом Туреччини. Польща його захопить у 1673 році, але з 1711 року місто знову потрапить під владу Туреччини. Ще згодом – 1812 року – Хотин захопить Росія, у 1918

році – Румунія. І лише з 1940 року Хотин нарешті у складі Північної Буковини возз'єднається з Україною.)

Вирішальну роль у перемозі під Хотином у 1621 році відіграло українське козацтво. Як навічно буде закарбовано на скрижалях історії: під стінами Хотина всіма гранями засяяв талант Сагайдачного як блискучого полководця України. Козаки завдяки генію свого гетьмана тоді врятували Польщу від поневолення султанською Туреччиною, як, між іншим, і Україну. Битви під стінами Хотина спалахували такі люті, що лише за один день турки втрачали і по 20 тисяч убитими. Недарма ж з віку в вік лютували правителі Османської імперії лише при одній згадці про запорожців, як останні з'являлися на морі чи й на суші. Так Осман II (після того, як козаки посміли напасти на його похідний табір під Хотином) заявив із серцем, що він не буде ні їсти, ні пити доти, доки його воїнство не покінчить з козаками! Це могла бути неймовірна жертва. Збганувши, що йому загрожує смерть від голоду й спраги, Осман охолов, позадкував і далі їв та пив, але оголосивши, що за кожну доставлену йому козацьку голову його скарбник виплачуватиме винагороду – 50 злотих.

– У нас стільки голів, – сміялися козаки, дізнавшись про таку нечувану щедрість падишаха, – що в османській скарбниці не вистачить і мішка злотих!

Для Османа II його боротьба з козаками закінчиться

вельми печально. Якщо б не сказати, повним крахом. Коли його величність, зазнавши поразки в Хотинській битві, повернувся до Стамбула, там спалахнуло заворушення. Яничари звинуватили султана в поразці під Хотином, захопили його палац, вбили великого везира, начальника двірської варти та постріляли багато інших вищих урядовців, а самого Османа II з мотузком на шиї водили вулицями, а потім його величність просто повісили.

Уберігши Польщу від повного краху, козаки не зуміли вберегти свого гетьмана. А може, ще й тому, що в усі дні битви він незмінно перебував на передовій, майже в гущі сутичок.

Цим скористалися турки, влаштувавши за козацьким зверхником справжнє полювання, певні, що на випадок його загибелі польсько-козацька коаліція може швидко розпастися. Крім того, вони намагалися відомстити гетьману за неодноразові його походи з козаками на турецьке узбережжя. Кращі лучники султана не залишали без своєї препильної уваги козацького чільника, засипаючи його стрілами, як тільки-но він з'являвся на передовій. Обстрілювали його і з мушкетів, били по ньому з гармат.

Скільки стріл було випущено по гетьману – хто скаже. Але одна з них таки настигла українського полководця. Правда, рана спершу здалася незначною, стрі-

ла влучила в руку, гетьман сам вирвав наконечник, сам перев'язав собі рану. Здавалось, загрози життю така рана не могла спричинити. І все ж знахарка, носата, з непривітним довгастим лицем, що не було схожим на жіноче – «демон у спідниці» – називали її маловіри, – навіщувала йому швидку смерть. Вона не вперше перебувала в польському похідному таборі і її віщування буцімто завжди збувалися.

Гетьман лише посміхнувся у відповідь на те лихе віщування – забобонним чи маловіром він не був. Та й від такої рани, як у нього, не помирають...

Але тієї ночі гетьману, коли він під ранок якось зумів на часинку задрімати в наметі, приснилося якесь юне, гарненьке створіння. Придивившись, гетьман упізнав те дівча: та це ж Яна, дочка київського міського судді, яким він колись так було захопився. Ненадовго, але здавалося, що назавжди. Ось вона й прийшла в його сон, та Яна, яку він колись звільнив з неволі під час свого сінопського походу. Повертаючись на Україну з козаками на чайці, Яна, – царство душі їй небесне! – кинулась у море. Біля рідних берегів. Не змогла повернутися додому з чужим байстрам на руках...

Звідтоді він про неї не думав – намагався не думати. Та й не до спогадів, коли він в юності з дочкою судді гуляв схилами Дніпра і вчив її стріляти з лука, йому тоді було.

Але Яна приснилася – і чого б це?

Вона була все така ж юна, чарівлива, зваблива. Простягала до нього рученьки білі і небесно-блакитні її оченята радісно сяяли – як тоді, як у Києві...

– Нарешті ми будемо разом, Петрику, – вигукувало в його сні дівча.

– Адже ти вже зібрався до мене, правда? Ти зібрався в далеку дорогу і я тебе чекаю-виглядаю...

Яна була на тім світі, виходить, вона і його чекає в тому світі, у потойбічному...

Гетьман проснувся в тривозі, якусь мить прислухався, як за наметом перегукувалися вартові, іржали коні і зітхнув, наче щойно вирішив для себе щось значне і важливе...

– Янця мене кличе до себе, – чи сказав чи подумав. – Виходить, знахарка права, коли навіщувала мені швидку смерть...

Тоді ще ніхто – і сам гетьман теж – не знав, що стріла, яка вцілила його в руку, була отруєною...

Через кілька днів, відчувши себе значно гірше – отрута була повільно діюча – Петро Конашевич зліг.

– Усе... Таки підстерегли мене турки. Не в Стамбулі, не в Трапезунді, не в Сінопі, де я бував у них «у гостях», а майже вдома, під Хотином... Що сталося, те сталося і минулого вже не переграєш. Я вичерпав свої дні в цьому світі. Хоч мовби ще й не жив. А вже пора

збиратися до Янці...

Яка Яна, подумали наближені до гетьмана. Жона його зветься Анастасією... Мабуть, обмовився пан гетьман, кажучи, що йому треба в Київ, до дружини Анастасії...

Від Хотина до Києва гетьмана везли на возі (вперше не міг верхи їхати), подарованому йому королевичем Владиславом – у супроводі королівського лікаря.

Дорога була довга, їхали повільно, аби на тряских шляхах не завдавати гетьману зайвих мук. Петро Конашевич прощався дорогою з Україною, його супроводжувала сотня козаків, оберігаючи в дорозі від можливих небезпек. На всьому шляху слідування кортежу гетьмана виходили люди. Мовби вітатися, а насправді – прощатися. Передавали з уст в уста про турецьку стрілу, що таки наздогнала їхнього гетьмана... Королівський лікар нічим не міг зарадити, хоч і старався. Від злої отрути (а втім, доброї отрути не буває) уже не було спасіння.

– Асклепію, ти зцілюєш навіть мертвих, – звертався лікар до грецького бога лікування, – поможи, порятуй гетьмана... Такі, як Петро Сагайдачний, не повинні помирати... Та ще так рано.

У Києві 20 квітня 1622 року, незважаючи на всі зусилля тодішніх ескулапів, й урветься життя легендарного гетьмана.

За п'ять днів до кончини, уже розуміючи, що він помирає, Петро Конашевич при повній свідомості складе заповіт, за яким значні суми грошей одкаже Львівському братству (1,5 тисячі злотих – на науку і на «цвиньчення бакалярів учоних»), Київському братству, різним церквам і монастирям (він був щедрий меценат і благодійник). Але на користь дружини Анастасії Повченської, яку, здається, не кохав (та ще й дуже переймався, що вона католичка), не заповів ані шеляга. (А втім, дружина не дуже й побивалася за чоловіком, принаймні, швидко по його кончині вийде заміж за молодого шляхтича.)

Кажуть, буцімто перед смертю, уже втрачаючи свідомість, гетьман вимовляв якесь жіноче ім'я.

Але не дружини Анастасії, а нібито якоїсь дівчини на ймення Яна, до котрої він збирався йти, тож прохав її, аби вона його «у своєму світі зустріла».

Чи зустріла Яна у своєму світі свого Петрика – хто скаже. З тим світом, як відомо, зв'язків немає. Тож будемо лише сподіватися, що хоч і на тому світі, а вони – Яна і Петрик – тепер і завжди разом.

Щоб про діла його нащадки споминали...

Поховали Петра Сагайдачного на території Києво-Братського монастиря.

В останню путь проводжали гетьмана багато-багато киян.

Лунко гриміли козацькі рушниці, десь під Києвом бахкали гармати. Двадцять учнів Київського колегіуму читали похвальну оду – «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного» – складену для такого випадку ректором Київської братської школи Касіаном Саковичем – про Сагайдачного як визначного козацького чільника і полководця, далекоглядного політика і щедрого мецената. У панеґірику були такі рядки, що не втратили свого значення і сьогодні:

Таж краще голови покласти за отчизну
Ніж лютим ворогам дістатись в даровизну,
Бо хто за рідний край не хоче помирать,
Із рідним краєм той сам мусить погибать.

Тож Сагайдачний наш волів прийняти рани,
Ніж християнський люд віддати від посани.

Від рани смертної дочасне він сконав,
Та славу мужнюю навік завоював...

Як Нестор та Ахілл – у Греції герої,
Як Гектор сміливий прославився у Трої,
В Афінах склалася Периклова хвала,
У Фемістоклові гриміла скрізь діла,
Як мужність Курція у Римі всі хвалили

І переможного Помпея всі божествили,
Хай Сагайдачного ім'я повік-віків
Прославить наша Русь, як приклад для синів,
Щоб про діла його нащадки споминали,
І гідним іменем в народах називали...

(Переклад М. Рильського)

Могила його не збереглася – на відміну від пам'яті про нього. Головний собор Братського Богоявленського монастиря (нині територія Національного університету «Києво-Могилянська академія») у свій час підірвали більшовики. Буцімто борючись з релігією як з «опіумом народу».

Але забережні й сьогодні неприступні стіни неприступної Хотинської фортеці, тож на високих дністровських кручах стоїть пам'ятник гетьману.

Згодом пам'ятник з'явиться і в Києві на Подолі.

У день 300-річчя з дня смерті Петра Конашевича Сагайдачного до його пам'ятника державні діячі неза-

лежної України покладуть квіти.

Тодішній голова Верховної Ради України Іван Плющ наголосив, що Петро Сагайдачний «є яскравим свідченням того, що Україна відроджує свої духовні, історичні і культурні святині.

Влаштовуючи такі заходи, ми щоразу відкриваємо ще одну сторінку істинної історії України». Що «відроджуючи Україну і віддаючи належне її духовним подвижникам, ми відкриваємо і пишемо нові сторінки української історії...»

Давайте переступимо через історичні образи...

Жаль тільки, що прапор і шабля Сагайдачного все ще чомусь досі зберігаються в музеях... Польщі. (Як запорозькі прапори, приміром, в Росії, разом з клейнодами.)

«Ну для чого вони Польщі?» – запитує в Інтернеті український журналіст.

А й справді – для чого?

«Давайте організуємо міждержавний обмін реліквіями: поляки нам наше, ми їм – польське! – слушно пропонує журналіст. – У музеях Польщі зберігається чимало експонатів козацької доби, які мають для українського народу важливе, навіть містичне значення. Наприклад, прапор та шабля Сагайдачного, кухоль Б. Хмельницького, Універсали, книги, документи, зброя, прапори... Для сучасних польських дослідників це просто експонати, які мають досить таки невисоку цінність.

У той же час у нас зберігається чимало картин, гравюр, зброї, документів польської шляхти, які для нас не мають якогось такого великого значення. Та й спеціалістів із старої польської мови всього кілька...

До чого веду? До поглиблення дружби і взаєморо-

зуміння між нашими народами.

Адже Польща, одна з небагатьох країн, з якою нам вдалося налагодити і підтримувати теплі, добросусідські стосунки. Якимось ми навчилися домовлятися з поляками, на відміну, скажімо, від росіян...

То чи не спробувати зробити звичайний міжкультурний обмін?

Давайте хоча б попросимо польських друзів передати державним українським музеям хоча б реліквії Сагайдачного, Хмельницького, експонати часів козаччини. А Україна підбере відповідні речі і документи Речі Посполитої.

І зробити те все на високому міждержавному рівні.

Уявляєте, який підйом дружніх почуттів відчують як українські, так і польські патріоти!

Українська держава нарешті отримає втрачені сотні років тому козацькі реліквії. Поляки отримають свої.

Адже не секрет, що рівень зберігання у наших музеях і архівах на порядок нижчий, ніж у сусідів. Музеї і архіви у нас періодично грабуються, горять, затоплюються... Хочеться подякувати нашим польським друзям, які зберегли українські реліквії переважно у зразковому стані...

Давайте може почнемо на рівні парламентської комісії з повернення культурних цінностей, створення якої ініціює народний депутат і Голова наглядової ра-

ди журналу „Музеї України“ Ольга Боднар. Підключимо Мінкульт, МЗС, науковців... Зробимо відповідне звернення Президента...

Мені чомусь соромно, що в країні ніхто на державному рівні не займається поверненням наших культурних цінностей. І чому?

Не розумію, чому вже майже три роки про всі ці проблеми доводиться говорити мені, простому журналісту, який має дуже високе звання приватного підприємця і позаштатного помічника народного депутата, а не легіону добре оплачених з бюджету чиновників. З кабінетами, водіями, пільгами і постійними закордонними поїздками, з яких вони крім яскравих особистих вражень та пристойних добових нічого не привозять?

Уже уявляю, як почнемо розгортати кампанію з культурного обміну з Польщею власним куцим коштом, через нерви і промовисті косі погляди... І розумію, що почнемо! І, як завжди отримаємо результат!

А чиновників ще раз попереджаю – набридло з вами панькатися, терпіти хамські випадки, непрофесіоналізм, тупість, хабарництво! Будемо витягати ваші фізіономії на світ Божий через пресу – домовленості вже є, і тих, хто буде заважати, шкодити, саботувати будемо вивішувати для всесвітньої ганьби та безжального звільнення. Яка б влада не прийшла!

Звертаюся, як частина українського народу, до народу і керманичів народу польського: давайте переступимо через історичні образи, зробимо красивий, взаємовигідний крок назустріч один одному через культурний чи міжмузейний обмін!

І хай нам щастить!»

І хай нам щастить!

...Тож постарайся стати п'ятим пасажиром на кораблі *Із записок яхтсмена*

«До Сінопської бухти зайшли пізньої ночі.

Сіноп спав і не боявся, що хтось потривожить його сон. Запорозькі козаки, які терзали колись місто із заздрісною постійністю (жаль, що не уточнено: у відповідь на постійне терзання Османською імперією України. – В. Ч.), адмірал Нахімов, який відправив на дно османську флотилію – усе це далека історія, якою турецькі школярі не обтяжують себе. Інша річ, красива легенда про царицю амазонок незрівнянну Сінопу, яка подарувала ім'я прадавньому поселенню.

І факт народження тут великого Діогена і найбільшої верфі Османської імперії. Залишки фортечної стіни, обвитої плющем, вражають розмірами (а її колись штурмом брали братчики Сагайдачного!) і недвозначно натякають на колишню могутність міста, заснованого більше двох з половиною тисяч років тому. Нині воно зустрічає своїх гостей з дитячою привітністю і безпосередністю.

Господар кафе на набережній запрошує до себе, сподіваючись на гарні чайові від іноземців. Але дізнав-

шись, що ми з України, розпливається в посмішці: „Ющенко – гуд!“ – і пригощає нас кофе – справжнім, ароматним, густим. Так почалося наше знайомство з чорноморською Турцією. А до нас тут побували скіфи, асирійці, греки, римляни, османи, хрестоносці, сельджуки, монголи, Тамерлан і Александр Македонський, Петро Сагайдачний та інші козацькі морські отамани – непогана компанія, чи не так?

Уранці місто заграло новими фарбами – срібно-рибними, червоно-полуничними і пістряво-вуличними. Ми всотували в себе місцевий колорит і не засмучувалися тотальному незнанню населенням англійської мови – спілкування вийшло, як говориться, „від серця до серця“, щирим і з посмішкою. Сінопці, слава Богу, ще не зіпсовані туристичним бізнесом!

А який тут чудовий хамам. Заслужений відпочинок в чарівній кофейні, довгоочікуваний обід в рибному ресторані і неспішна прогулянка по вже майже рідному місту. Ми так розслабилися, що часу на пошуки музею Діогена вже не було – залишаємо це задоволення тим, хто прийде за нами».

Спекотний полудень.

Десь там, далеко на обрії зливаються дві лазурі – небесна і морська.

Легкий вітерець. Яких тільки круїзів не запропонують туристові в Турції!

Sunset cruise – круїз на заході сонця.

Cocktail charter – круїз на яхті.

А ще ж чорноморська ралі-регата – «Sitronics Intellect Cup».

Екстрим вам забезпечений! По саму зав'язку. Вкупі з гламуром. Кричать рекламні щити:

«Якщо ви стомилися від нудьги й безділля на пляжах та одноманітності курортних задоволень, якщо душа бажає і прохає вражень і ви не проти полоскотати свої нерви – круїз на яхті для вас!»

Бувалі ще запевняють: любіть море! Тільки море допоможе виявити не лише ваші кращі риси характеру, а й гірші – знадобиться. У крайньому разі, на берег – запевняють все ті ж бувалі, – ви повернетесь з моря зовсім іншою людиною, яка володіє якоюсь захоплюючою тайною, незбагненою для «сухопутних» громадян. Не кажучи вже, що ви значно поповните свій словарний запас і безперечно розширите кругозір.

І це при тому, що на морі гарантують врятування лише кожного п'ятого пасажира – така статистика!

Тож, постарайтесь на морі стати саме п'ятим пасажиром і екстрим вам буде забезпечений по саму зав'язку!

А ще вам буде забезпечено багато чого. У тому числі й «вражаючий захід сонця у відкритому морі» і, звичайно ж, холодний мартіні в запотілих бокалах...

Здрастуй, «Гетьмане Сагайдачний»!

Але ж є у нас фрегат «Гетьман Сагайдачний» (збудований на суднобудівельному заводі «Затока» у Керчі року 1991-го). Через два роки потому на ньому буде піднято український прапор і «Гетьман Сагайдачний» став флагманом ВМС України. Довжина крейсера – 123 метри, водотоннажність – 3700 тонн.

Екіпаж бойового корабля біля двохсот чоловік. Сподіваємось, що всі вони нащадки славних запорожців, які невтомно покоряли Чорне море і всі вони достойні своїх славних прадідів, отаманів і гетьманів.

«Багато разів здійснював він морські походи на човнах на чолі запорозького війська і завжди доля сприяла йому: він завжди повертався зі славою». Це про нього Яків Собеський писатиме в «Діаріуші Хотинського походу».

Той Яків Собеський, який засвідчив, що під Хотином «натовп черні (так він величав українських козаків – у дусі і стилі свого шляхтянського світогляду), а не зброя могутнього лицарства (сиріч поляків. – В. Ч.) похитнула турецьку силу...»

Це про гетьмана Сагайдачного. Без лапок. Хочеться вірити, що й з лапками «Гетьман Сагайдачний», бой-

овий корабель військово-морського флоту України завжди повертатиметься зі славою.

А коли «Гетьман Сагайдачний» пропливатиме Чорним морем, на березі біля Сінопа його неодмінно зустрінатиме, ледь видима в блакитній димці, вона, цариця амазонок, уже напівзабута в нашому заіндустріалізованому житті, відлученому від легенд і сивих передань, від міфів і сказань, незрівнянна Сінопа, жінка-войовниця, з легким щитом, в осяйному шоломі... А можливо, озброєна всього лише чарівною посмішкою – наймогутнішою зброєю людства планети Земля.

– Привіт, гетьмане Сагайдачний! І тобі привіт, «Гетьмане Сагайдачний»! – і помахав йому – кораблю і людині, – рукою.

І хай вона, – як і всі бойові та войовничі її подруги-амазонки, – щось там у свій час конфліктувала з нами, чоловіками, буцімто терплячи нас, чоловіків, лише для продовження роду людського – теж для нас, чоловіків, почесна й відповідальна справа! – і буцімто давні греки необачно колись – у сивій давнині, – затіяли було амазономахію – нерозумну війну з амазонками, – хай!

Але в тій амазономахії все ж перемогли вони – незрівнянні наші жінки, цариці наші й королівни.

І це добре, нам ще й поталанило, що колись перемогли вони, незрівнянні наші представниці прекрасно-

го роду людського – бо як же без них?

Бо хто ми без них?

Грає синє море.

Грає серце козацькеє...

Правда, на морі іноді зчиняються шторми і тоді, як запевняє весела турецька прикмета, буває, що на ньому й хвилі здіймаються. Але що вони «Гетьману Сагайдачному»!

Білосніжним птахом лине він, могутній бойовий корабель України, Чорним морем – сім футів тобі під кілем, «Гетьмане Сагайдачний»!

У лапках і без лапок.

– Привіт, «Гетьмане Сагайдачний»! – вітатиме його в шумі вітру і хвиль морських юна вкраїночка Яна-Януся, яка триста з чимось літ тому була відправлена людоловами (слава Богу, пощезали вже ловці людей!) на потіху сильним Османської імперії.

Але не щезло на дні морському, глибокому те дівчатко тендітне, світлокосе й блакитнооке, співає воно собі та й співає.

І сьогодні співає, і завтра-позавтра співатиме, і завжди співатиме – і на просторах Кара-Деніза, і на Дніпрі, і по всій Україні суціль, адже вічна вона, дівчина наша, як вічна сльоза людська. Ви чуєте?

Не одні хани,

У полон мене брали,
Били-вбивали,
На чужину гнали...
А я народилася.
Із сльози відродилася,
Українкою я народилася...

Засвіт встали козаченьки...

Повість

*Ой палка ти була, моя пісне!
ая тебе всерц і сховати,
В мене очі горіли, мов жар,
І зайнявся у грудях пожар.
Хтіла я тебе в серці сховати,
Та було моє серденько тісне,
Ой палка ти була, моя пісне!*

Леся Українка

Четверо козаків із шаблями в руках – двоє попереду, двоє позаду – вийшли з церкви. Між ними – дівчина у вишиваній сорочці. Чорна коса впала їй на закайданені руки і звисає до колін.

– Ведуть!.. Ведуть!.. – почувся сполошений зойк, і люди шарахнулись геть, утворивши прохід.

Дівчина знана в Полтаві, та, коли її виводили в кайданах з церкви, на неї дивилися так, наче вперше її бачили. Вона простувала майданом висока, струнка й вродлива. Лице вже скувала смертельна блідість, уста – міцно стиснені, без кровинки, а в чорних, блискучих очах билася така туга й печаль та ще відчай, що люди мимоволі опускали очі. Баба Ягаїха, суха і згорблена, уся в чорному, засилкувалася зупинити козаків,

тремтливі жовті руки здіймала.

– Синочки... Козаченьки... Та що ж це ви? Та це ж дочка українського козака Гордія Чурая, котрого ляхи у Варшаві обезголовили... Маруся це, Марусенька... Куди ж ви її? Вона ж своє щастя викрадене боронила!.. Гляньте, кого ведете... Хіба ви не чули її пісень?

– Чули, бабо, чули... – зітхнув передній козак, але не зупинився і на стару навіть не глянув. Усе так же розмірено крокуючи, додав по хвилі, дивлячись прямо поперед себе: – І не тільки чули, а й самі в походах співали...

Проїшли майдан і біля полкової канцелярії передали заарештовану сивовусому старшині. Той разом з молодим козаком завів Марусю вищербленими кам'яними східцями до льоуху. Козак з рушницею залишився на порозі, а старшина підійшов до арештованої і взяв її за руки.

– Пан полковник велів на ніч зняти з тебе ці залізки, – щось помудрував, кайдани клацнули і спали з рук. – Ось ти й вільна, небого, – невесело пожартував сивовусий.

Маруся нічого не відповіла.

– І як же ти зважилася на смертельний гріх?

Маруся нічого не відповіла.

– А таки зважилась... – сам до себе мовив сивовусий. – До чого тільки кохання не призводить. Ох, доч-

ко, дочко... Що ж ти натворила.

– А я... – раптом тихо мовила Маруся, – на весіллі у Гриця гулятиму... Весело ж буде...

– Бог тобі суддя... – мовив старшина і, горблячись, вийшов, забравши з собою кайдани. Потім у льох заглянув молодий козак, поставив глек з водою і також вийшов. Двері, заскреготівши, зачинилися, брязнув замок, і все стихло. Тільки під вічком-віконцем туди й сюди замаячив вартівник...

Се діялось в Україні, у славній-преславній Полтаві року 1648-го. На березі світлої Ворскли, що тихо-мрійно плинула мимо зажурених плакучих верб на левадах та струнких яворів, що наче ті парубки повиходили на гулянку, неподалік греблі, якраз під горою стояла низенька чепурна хатина Горпини Чураїхи, вдови урядника Полтавського охочекомонного¹⁷ полку Гордія Чурая. Тієї весни травень завітав до Полтави з лагідними сонячними днями, теплими й тихими, хоч мак сій. Обійстя Чураїв, як і вся Полтава, потопало в білій заметілі: вишні так рясно взялися рожево-білим суцвіттям, що ні листу тобі, ні галузки не видно. З вишняків нечутно летіла біла метелиця, встеляла зарослу споришем вузеньку вуличку понад Ворсклю, працюю вито гули бджоли, десь у гаї не вмовкаючи гуркотіли припутні, а сонце лило й лило своє щедре літепло...

---

¹⁷ Охочекомонний – добровільний, кінний.

«Але ж і гарно на нашій Україні, – думав, простуючи вузенькою вуличкою понад Ворсклю, молодий козак Полтавського полку Іван Іскра. – Так би і йшов оце бозна-куди, аби під ногами рідна земля слалася та десь на тій землі хатина стояла і дівчина кохана в хатині мене чекала...»

Ноги самі несли козака, самі й спинилися біля перелазу. Глянув у двір – і світ білий весняний ще чарівнішим видався, ще звабливішим... Марусина, Марусенька...

«Відкриюсь їй зараз... усе як є повідаю...»

І козак уже замахнувся перестрибувати через перелаз, та, вчувши спів, завмер. Маруся, вишиваючи під вишнею, співала так печально, що Іскра й подих затамував.

Ішов милий горонькой,
Мила – під горою.
Зацвів милий роженькою,
Мила – калиною.
Ой ти тужиш на гороньці,
А я за тобою?..
Чи ти тужиш так за мною,
Як я за тобою?..

«Але ж не про мене склала Марусенька цю ніжну пісню, ой не про мене, – сум охопив козака. – Знаю-ві-

даю, де та горонька і де той милий-зрадливий живе...»
Глянув на гору і поверх саду Чураїв побачив неподалік собору пишні хорони полтавського хорунжого пана Бобренка... Зітхнув тяжко і голову похнюпив Іван Іскра. Ох, мабуть, не бачити йому щастя, дарма стежку до вдовиної хати топче! І не такий він на вроду вдатний, як молодий хорунженко. У того з лица хоч воду пий, а він... Ніс великий, очі невиразні, невеселі, і сам він якийсь незграбний, ходить сутулячись. Мовчазний, слова від нього не діждешся, таких дівчата не шанують. Далеко йому до стрункого, вертлявого та балакучого красеня хорунженка, ох далеко...

– А чого це ти, козаче, гарної днини журишся біля перелазу? – зненацька почувся лагідний голос, і козак, здригнувшись, звів голову. На порозі хатини стояла низенька, немолода вже Горпина Чураїха. – Годі-бо сумувати, бо й перелаз зажуриться і парубки через нього не стрибатимуть.

– Таке вигадали, мамо, – зашарілася дочка.

– А чого ж... – привітно посміхалася мати. – Де дівчина на виданні, там і перелазу тріщать. – До Іскри:– Заходь, парубоче-козаче, місця у дворі й для тебе вистачить.

– З весною будьте здорові, паніматко! – перестрибнув Іскра через перелаз. – І ти, Марусю, здорова будь!

– Добридень, козаче, – Маруся відклала шитво,

неквапливо звелася з ослона, торкнулася довгими, тонкими пальцями вишневої гілочки, сама до себе всміхнулася. Іван переступав з ноги на ногу і не знав, як почати розмову. Маруся за звичкою перекинула важку чорну косу на груди і чомусь зажурилася. Стояла перед ним у вишиванці, висока, з гнучким станом, з чорними живими очима, що спалахували якимось дивним огнем, і мовчала. Матово-біле її лице, ледь трохи видовжене і від того ще привабливіше, дивилося кудись мимо Івана, ніби й не помічаючи його.

– І довго будемо в мовчуна грати? – зненацька запитала дівчина дзвінким голосом, що так і сколихнув козакову душу. – Не балакучим ти вродився.

Іскра покірно кивнув: що правда, то правда. По хвилі ревниво запитав:

– Нову пісню склала? Про нього?

– Мені видніше про кого, – стримано відповіла Маруся.

Іван подумки себе лайнув: бевзь лемехуватий, а ще козак! Збирався їй душу відкрити, а розгубився, мовби хто язика до піднебіння пришив. Тільки й здатний, що шаблею орудувати, а до слів не мастак. І чому воно так? Багне щастя, а воно від тебе наче та зваблива мана утікає. Грицеві ж щастя саме в руки пливе, а він ще й комизиться. А може, й любить. У чужу душу не заглянеш.

З хати вийшла Горпина, несучи розмальований глек і глиняний питник-кухлик з голубенькою каймою.

– Ти знову, парубоче, зажурився? – доброзичливо дорікнула Іскрі. – У нас журби й своєї доволі. Ліпше випий ось хмільного та веселого медку.

– Від веселощів не відмовлюся, паніматко.

– На здоровля, – Горпина хлюпнула з глека у питник, подала його Іскрі, сама ж на призьбі присіла.

– За щастя у вашій хаті! – Іскра спорожнив посудину.

– А тепер повідай нам, чого це ти сьогодні ні світ ні зоря шаблюку гострив? Чи ж, бува, не похід затіваєть-ся?

– Невже похід? – швидко й з тривогою перепитала Маруся. – А я й не чула, щоб полк збирався.

– Та то ж я сам в похід рихтуюся.

– А-а... – протягла Маруся, як Іскрі здалося, полегшено. – Щасливої тобі доріженьки, козаченьку.

– На людославну Січ подамся. А потім із запорожцями піду ляхів бити. Хоч одному воріженьку сала за шкуру заллю.

– А смертоньки не боїшся? – поспитала Маруся.

– Що то за козак, який смертоньки боїться.

– На Січ, кажеш, – озвалась Чураїха. – А що пан полковник скаже?

– Пан полковник і сам чекає слушного менту, аби шаблюю за волю поорудувати. А мені вже несила біль-

ше служити в реєстровому, його милості короля війську. Подамся до Хмельницького.

– А що чувати про Хмельницького? – з тривогою запитала Маруся. – Кажуть, пан сотник чигиринський чимале військо за порогами зібрав.

– Ще й яке! Запорожці пана сотника гетьманом обрали. До нього зараз з усієї України і козаки, і селяни, і міщани сходяться.

– Дай Боже, щоб хоч цього разу нам поталанило, – перехрестилася Горпина. – Хто вже тільки Україну не піднімав! І Підкова, і Косинський, і Наливайко, і Трясило, і Павлюк, і Остриця з Гунею, та все великою кров'ю кінчалось.

– О, ні, мамо, коли за волю, то кров не марно лилася! – гаряче вигукнула дочка. – Воля на крові густо зійде й рожами заплум'яніє.

– Коли б то Хмельницького не спіткала невдача, – зітхнула мати.

– Не спіткає, паніматко! – запально вигукнув Іскра. – Не для того Хмель піднімає Україну, щоб марно кров поливати. Люд до нього і кінно, і пішо як плавом пливе. Ще й кримський хан п'ять тисяч вершників дав!

Маруся з подивом:

– Татари ж наші люті вороги й гвалтівники!

– Тут, бач, яке діло, – мовив Іскра. – Кримчаки на ляхів люті, от Хмельницький це й використав. Щоправ-

да, клятий хан умову поставив: щоб Хмельницький лишив у Криму заложників із знатних козаків, та ще й си на гетьманського забаг.

– І Хмельницький ото віддав дитину рідну яничарникам?

– Віддав у заставу, аби хоч якусь поміч Україні роздобути.

– Бачите, мамо, Хмель не на день затіває се діло, – озвалася Маруся. – Вірить серце, цього разу Вкраїнонька таки здобуде волю.

Горпина сплакнула, краєм хустки витираючи очі.

– Чого ви, мамо? – пташкою кинулась дочка й обняла матір за плечі. – Радість же яка! Вкраїнонька за волю піднімається.

– Батька твого згадала, – зітхнула зажурена Горпина. – Як він, соколик, горою за українську волю стояв... Під Кумейками його разом з гетьманом Павлюком ляхи підступно схопили, у Варшаві й голову зложив... Тільки й лишилася про нього межі людьми пісня:

Орлику, сизий орлику, молодий Чураю!

Ой забили тебе ляхи та в своєму краї.

Ой забили ж тебе ляхи із своїм гетьманом.

Із твоїм гетьманом, що паном Степаном.¹⁸

---

¹⁸ Очевидно, задля рими (а таке часто трапляється в українському

Маруся й собі підхопила пісню про батька:

Орлику, сизий орлику! Орлів-братів маєш,
Що старі та молодії, сам їх добре знаєш.
Що старі та молодії – всі в тебе вдалися,
Відомстити та за тебе усі поклялися...

– Славна доля в дядька Гордія, дай Боже й мені такої, – задумливо мовив Іскра. – За волю поліг, а це – найсвятіше. – І по хвилі:– На сім бувайте.

– Хай щастить тобі, козаче, – Горпина на дочку поглянула. – Проведи гостя за пліт. Старі люди кажуть, коли дівчина козака за ворота виряджає, його лиха куля минає.

Іван з Марусею вийшли на вулицю.

– Прощавай, сестро, – вклонився Іван.

– Прощавай, Іванку. Повертайся з перемогою. І не згадуй мене лихо. Серцю не велиш...

Вечоріло, як з хати хорунжого Петра Бобренка вийшов високий, ставний парубок, білолиций, чорнобровий, з руськими кучерями й гарними карими очима. Був він у білій вишиванці, в синіх шароварах, підперезаний широким червоним поясом, що туго обви-
вався навколо його стрункого парубоцького стану. Це син полтавського хорунжого Гриць Бобренко, молоч-

---

фольклорі) гетьмана Павла Павлюка у пісні названо Степаном.

ний брат Марусі Чурай. Ще немовлям його вигодувала груддю Горпина Чураїха (у пані хорунжової не виявилось молока), і звідтоді Гриць ніби двох матерів має: рідну і Марусину, годувальницю свою.

Гриць пристукнув чобітьми, поправляючи смушкову шапку, щоб з-під неї вибивалися русі кучері, сюди-туди пройшовся по двору і ніби ненароком стрельнув оком на обійстя Чураїв, що потопало у вишневому кипінні, прислухався... Дівочий спів линув від Ворскли. Так дзвінко у всій Полтаві співала одна лише Маруся Чурай. Гриць рвонувся було бігти вниз, до Чураїв, та нараз завагався. Ой, коли б мати знову сварки не зчинила. Наче сказалася матінка звідтоді, як Гриць обмовився, що збирається до Чураїв засилати восени сватів, – скільки докорів наслухався, що й у три міхи не вбгаєш... Та як не ховайся, як не заплутуй сліди, а мати все одно дізнається, що до Марусі бігав. Добре, що сьогодні слухна нагода трапилась: мати як лягла після полудника відпочити, то й досі спить. Мо', він і встигне обернутися, доки мати встане?

Таки зважившись, Гриць прожогом метнувся вниз. Спускаючись згори, сад Бобренків непомітно зливався з садом Чураїв, навіть межі не було. Хоч Грицева мати й бурчала, що час уже відгородитися від удови, бо виходить, що в них спільний ґрунт, та далі бурчання справа не просунулась – батько не дуже був скорий

затівати зайвий клопіт з плотом. Чи мати ще як слід не наполягла на своєму?

– Мамо, де Маруся? – по давній, ще дитячій звичці звернувся молодий Бобренко до своєї годувальниці, хоч рідна мати й гнівалась і сердито заборонила йому так величати Горпину Чурай.

– Хіба ж не чуєш, де той соловейко? – посміхаючись, Горпина кивнула в бік Ворскли. – Занудьгувалась біля шитва, то човен узяла й виспіває на плесі... А ти ж чого це, сину, не заходиш до нас? Ніби ж ми й сусіди, а бачимось вряди-годи. Та й пані хорунжова нашого двору начебто цуратися почала.

– Та ми днями як з хутора повернулися, – квапно відказав Бобренко. – А матінка щось занедужала...

Це була неправда, адже пані хорунжова почувалась як ніколи добре і погрожувала власноручно відгородитися від Чураїв «отакезним плотом». Та Гриць не став удаватися в подробиці сусідського життя Чураїв та Бобренків, котре останнім часом явно пішло наперекіс, а, перемахнувши через перелаз, опинився на вуличці. Нею й спустився до берега. Гарна і мальовнича картина розкинулась перед ним. Серед зеленавих кучерявих верб та заплав неквапливо плинула світла Ворскла, там і тут на плесах білили маківки, жовтіли глечики, там і тут скидалася риба та по широкому латттю бігали довгоногі і довгоносі кулики... Ось з-за

верб вплив човен і тихо плинув мимо білих маківок, мимо куликів на лататті. У човні сиділа Маруся і, певно, забувши про все на світі, сумно-журно співала:

Болить моя головонька від самого чола:
Не бачила миленького ні тепер, ні вчора...

Гриць аж затремтів, зачарований її голосом. А з Ворскли линуло сумне і солодке водночас:

Нема мого миленького, нема мого сонця,
Ні з ким мені розмовляти, сидя у віконця...

«Господи, яка вона чарівна, – захоплено шепотів парубок, обіймаючи вербу. – Та хай що хоче мати бурчить-кричить, а я не відступлюся від Марусеньки. Це ж вона про своє кохання такі вдатні пісні складає. За мною побивається, а я матір слухаю... „Не ходи до вдовиної дочки, бо вона тобі не рівня! Курки в дворі не має, тільки й того, що пісні складає!“ – подумки передражнив він матір. – Ні, мамо, душа в неї багатша за все золото у світі!»

Човен м'яко зашурхотів піском і ткнувся носом у берег. Маруся зійшла на берег, зітхнула невесело.

– Ще одна пісня про Гриця мого виспівалась, а Гриця й немає, – мовила вголос. – Уже другий тиждень не бачила миленького. А колись, бувало, тільки скажу:

«Грицю, Грицю, до Марусі...»

– Зараз, зараз уберуся, – озвався Гриць з-за верби.

Кинулись одне до одного в обійми.

– Коханий, – вона тихо засміялась і, взявши долонями його лице, притягла ближче до себе. – Дай-но я на тебе надивлюся... Як тебе довго не було. Либонь, вік... Щодня про тебе думаю, у сни мої приходиш...

Гладила русі кучері, зазірала в карі очі і не могла ними намілуватись. Тихо проспівала:

Ой коли б ти так нудився,
Як я за тобою,
Жили б, жили, моє серце,
Як риба з водою!

– Невже ти про мене так гарно придумала? – він захоплено дивився в її чорні, блискучі очі, в яких спалахували вечірні зірничі.

– Усі мої пісні для тебе і про тебе, любий.

– А як ти їх складаєш? Я хоч би й забаг, то все одно не вийшло б так, як у тебе.

– Коли дуже-дуже забагнеш та коли дуже-дуже кохаєш, то вийде, Грицю. Моє серце, голубе сизокрилий, за тобою співає. Любить – співає, тужить – співає, гнівом береться – співає. А все не мовчить. Так удвох із серденьком і співаємо про нашого Гриця.

– Ти щаслива, голубко моя?

– Як тебе побачу. Тільки це так рідко буває в останнім часі. – Стривожено: – Скажи мені, любий, чому твоя мати мною нехтує? Що я їй лихого вчинила? Чи коли дорогу їй перейшла? Чим завинила? Що тебе кохаю? Але так, як я, тебе ніхто й ніколи не кохатиме.

– Матінка тебе любить і шанує, – не моргнувши оком, покривив душею парубок. – Та що там мати! Тебе вся Полтава любить. Уся Україна твої пісні співає!

– Стривай, не про пісні річ веду, – вона сторожко й тривожно дивилася йому в очі. – Скажи мені правду: чи кохаєш мене? Чи іншу на мислі маєш? Не перше ж бо літечко ти мене мучиш.

– Коли б моя воля... – вихопилося в нього.

– Ти живеш не по своїй волі? – здивувалась Маруся. – Ой, чує моє серденько, зрадиш ти мене...

Гриць схопив її руки, міцно їх стис.

– Як відступлюся від тебе, то хай ліпше буде мені смерть!

– Вірю тобі, любий. Але гляди... Стережися. Дівки чарівниці, а я, Грицю, й поготів. День тебе не побачу – сама не своя роблюся, а коли зрадиш... З коханням не жартують.

– Люба моя! Та щоб мої очі сонця ясного більше не побачили, якщо від тебе, радість моя, відступлюся! Восени і старостів зашлю! – У ту мить Гриць і сам вірив у те, що казав. – Готуй, серце моє, рушники.

Пригорнув її, тиху й покірну, і все шепотів, збуджено, гаряче, щиро вірячи, що так воно й буде:

– Нову хату над Ворсклюю збудуємо, садок посади-мо... І будемо вдвох. Самі собі панами-господарями...

Зненацька у вечоровій тиші пролунало гучне й сер-дите:

– Гри-ицьку-у! Де ти забіг?

Гриць здригнувся і наче від сну золотого пробуди-вся.

– От матінка... На всю Полтаву репетує. І що ти бу-деш робити?

– Ну й біжи, коли мати репетує...

– Та постояв би, так бач... ґвалтує ж...

– Гри-ицьку-у-у! – залунало трохи не на всю Полта-ву. – Та чи тобі заціпило? Куди це ти завіявся?

– Та зараз, зараз, – крикнув Гриць нетерпляче. – Чо-го б я ото кричав? Не глухий. Уже й постояти не можна.

– Біжи, бо мати голос зірве, – сказала Маруся, ку-саючи губи.

Гриць поспіхом чмокнув Марусю в щоку.

– Ти вже не гнівайся, моє серденько. Я матері не покорюся, все одно моє зверху буде. Але мушу бігти, бо гукають. А завтра, побачимось.

І хорунженко притьмом побіг. Маруся, йдучи бере-гом, сумно наспівувала:

Болить моя головонька від самого чола:
Не бачила миленького ні тепер, ні вчора...

– А от і неправда! – почувся насмішкуватий голос.

Маруся рвучко повернулась і побачила Ганну Вишняк, дочку полтавського осавула Федора Вишняка. Вони ніколи не дружили, хоч ніби й звалися подругами та вряди-годи на вечорницях здибувалися. Маруся недолюблювала дещо гоноровиту й хизувату осавулівну, в котрої тільки й мови було, що про своє придане, скільки їй батько-матір добра в скриню понапихали, якої масті волів на нове господарство виділяють та скільки гонів ґрунту відрізають...

– Що неправда? – Маруся окинула поглядом пишнотілу осавулівну.

– Що не бачила милого, – пирхнула Ганна в кулак. – Від тебе ж він щойно холошами полопотів. Та воно не дуже біля дівчини постоїш, як матінка на всю Полтаву репетує...

– Підглядала?

Ганна повела повним плечем.

– З якої речі? Мені твій Гриць – пхі!

– А чого ж ти до пані хорунжової бігаєш?

– Та-а... так, – ніби розгубилася осавулівна. – Пані хорунжова з моєю матінкою родичається, а пан хорунжий частенько занукає до мого батька чарку випити та

люльку викурити.

У Марусі чомусь тенькнуло серце. Уже чула натяки пані хорунжової, що Ганна була б їй доброю невісткою. Мовлено те було мовби і жартома, але... Тривогу в собі подавила, натомість весело поспитала:

– Як живеш, Ганно?

– Хвалити Бога, нічогенько. Оце мати вже другу скриню приданого напхала, а батько волів викохує. Ще й коня обіцяє...

– Чула вже, – перебила Маруся. – Не в ганчір'ї щастя.

– А в чому ж? – щиро здивувалась Ганна.

– У коханні...

– Мої скрині, воли та ґрунти будь-якому коханню носса втнуть!

– Не твої то воли та скрині, а батька твого.

Ганна так і спалахнула:

– Можна подумати, що сама ти багачка! А в тебе, крім пісень та чистої сорочки, більше нічого й немає.

– А мені більше нічого й не треба.

– Дивна ти, – Ганна похитала головою. – Як жити, коли у дворі бидла немає, коли не мукає, не хрюкає і не ірже ніщо? Де й кохання тоді подінеться.

– Не в бидлові щастя, – замислено відповіла Маруся. – Поживеш – утямиш. На сім бувай!

– Ми, наче вороги, прощаємось, – гмикнула оса-

вулівна.

– Але й не друзі. – І Маруся вирішила допекти хизуватій осавулівні:– А Гриць обіцявся цієї осені сватів до мене заслати. Хоч у мене нічого й немає, крім пісень та чистої сорочки.

Якось дивно-дивно подивилася Ганна Вишняк на Марусю Чурай і, не зронивши й слова, пішла, колишучи при ході пишним тілом своїм. І щось у її погляді майнуло таке, що серце в Марусі враз тривогою проїнялося...

«Ганна більше знає, аніж говорить», – подумала дівчина, поспішаючи до свого обійстя.

Багата світлиця у пана хорунжого Петра Бобренка! На стінах – коштовна зброя сріблом сяє, турецькі килими. Сам пан хорунжий, на лаві горблячись, сивий вус крутить, а пані хорунжова, дебела, набагато вища за чоловіка й у плечах ширша, застигла перед чоловіком з розкритим ротом – щось, певно, йому вичитувала. Ось у ту мить і скочив Гриць до хати.

– Кликали, мамо?

Пані хорунжова, вздрівши сина, взялася в боки.

– Я – кликала?! – крикнула так, що рудий кіт, котрий мирно дрімав у припічку, спросонку сприйняв той крик на свою адресу й прожогом вискочив з хати. – Я його кликала, людоньки? Та я на всю Полтаву кричала, доки до тебе дійшло. Кликала!.. Тебе докличешся, тебе

догукаєшся! Де тебе носило? Чи ж, бува, не з удовиною дочкою тинявся?

– Мамо, – зважився Гриць. – Але ж Маруся дуже хороша дівчина.

Пан хорунжий засовався на лаві й собі зважився.

– Та воно, як той казав... кахи-кахи... кращої невістки за Марусю годі й шукати.

– Не твоє мелеться, не твоя й черга, – відмахнулася пані хорунжова. – Ми вже якось виберемо для Гриця достойну пару. А ти ліпше б не вус крутив, а хутчій відгородився від Чураїв плотом.

– На яку лиху годину? – здивувався чоловік. – Хіба ми злі люди, що від сусідів будемо відгороджуватись плотом?

– А я твоїх сусідів і за гроші бачити не хочу! Думаєш, не знаю, що вони багнуть нашого синочка обкрутять! Та я завтра сама пліт споруджу. Ми з Чураями не односуми і не односторонці: як хочу, так і сокочу.

Пан хорунжий зітхнув:

– Я з покійним Гордієм Чураєм товаришував колись... І парубкували, і козакували разом. Гордій ще й прохав мене... Коли з ним що лучиться, наказував, щоб за його сім'ю потурбувався.

– Тобі треба до живої старшини горнуться, тоді і сам отаманом станеш, – повчально мовила дружина і до сина повернулася. – А ти чого сопеш, як міх? Про Ма-

русю більше й слухати не хочу. Що ви мені Марусею очі довбаєте? Краса, як кажуть, до вінця. Не пара удовина дочка моєму синові. У неї ні скрині, ні приданого, ні бидла, ні ґрунтів – самі лише пісні.

Зрештою сіли вечеряти.

– Подумаєш, пісні складає! – порушила мовчанку пані хорунжова за борщем. – А кого вона в тих піснях знеславляє? Кого, питаю, як не мого Гриця, єдину мою дитину.

– Не про кожного парубка пісні складають, – озвався чоловік.

– А що вона складає? – відкинула ложку пані хорунжова. – На всю Полтаву сина мого знеславляє: «Грицю, Грицю, до телят, в Гриця ніженьки болять. Грицю, Грицю, до Марусі, зараз-зараз уберуся!» Он вона що про твого сина витворює! А ти вухами метеляєш. А ще осавул. Вдовина дочка з господарського сина кепкує, а йому хоч би й що!

– Але ж мамо... – таки зважився син. – Я Марусю кохаю...

– Коханням, сину, ситий не будеш. А в Чураїв курки у дворі немає. Тільки й того, що на косу багата.

– Тітка Горпина з Марусею на прожиття вишиванням заробляють, – вставив син. – З того й живуть.

– Не живуть, а бідують, – уточнила мати. – Ні, я з такими бідарями родичатися не збираюся. На іншу маю

обачіння. До пана осавула Хведора Вишняка треба сватів рихтувати.

– Але ж, мамо... – зблід Гриць. – Я Ганни не хочу...

– Схочеш, як я захочу! – обірвала його мати. – Дивись, який огурний. І не встрявай не в своє діло.

– А чиє ж воно? – здивувався Гриць.

– Моє! Бо Ганна Вишняк не просто старшинська дочка, а ще й племінниця самого пана полковника полтавського. Цабе, можна сказати, чимале. А що вже багата!.. Повний двір худоби наведе. І не одну скриню привезе. – До чоловіка:– Та й тобі породичатися з паном осавулом, а через нього з паном полковником – це щось та важить. Не вік же тобі в хорунжих сидіти. А сват перед полковником слівце неодмінно замовить...

І зненацька заплакала.

– Чого ви на мене повитріщалися, як ніби я вам чужа? – крізь сльози вигукувала до чоловіка й сина. – Та хіба ж я рідній дитині зла бажаю? Хіба вже я сліпа? Подобається тобі, сину, Маруся, знаю. Але ж бідна вона, а з бідністю вік вікувати – бодай і не жити. А я ж хочу тобі, сину, як краще. Щоб по-людськи жив, у достатку. Щоб нужди та горя не знав. Кровинка ж ти моя, а не чужа... Подумай сам, Марусиними піснями ситий не будеш. А з Ганною Вишняк як вареник у маслі житимеш.

Посовавшись, Грицько обережно з-за столу встав і

з хати, похнюпивши голову, вийшов. Подвір'я – наче вимощене живим, тремтливим сріблом. А місяць-місяченько так і ллє згори те срібло, так і заливає Полтаву. Над вишняками пливе білий туман. Пахощі такі п'янки, що аж у голові паморочиться і серце бентежно б'ється. І так захотілося Грицеві до Марусі, що ноги самі понесли його з двору.

– Ти куди? – почувся насторожений батьків голос. – Не послухаєш матері – на тобі ж і лихо окошиться.

Гриць зітхнув і сів на призьбі.

Підійшов батько, постояв, крекчучи, присів біля сина.

– Запалити люльки нам, сину, чи що? – порушив мовчанку батько і заходився викрешувати іскру. – А матері не переч. Вона ж і справді тобі лише добра бажає, хоче, щоб ти злиднів не мав... А, грець би тебе взяв! Чи кресало негодяще, чи губка... Уже й іскри не викрешу!

А над Ворсклою не вгавають дівчата:

Зелений барвіночку,
Присунься близенько.
А ти, милий-чорнобривий,
Присунься близенько...

Гриць неспокійно зайорзав на призьбі.

– На шило сів? – буркнув батько. – Чого глину ша-

риварами витираєш?

– Так Марусина ж пісня. То ж вона про мене на вечорницях склала.

– Воно... кахи-кахи... ліпшу дівчину за Марусю і в світі білому не знайдеш... Тільки бідна вона... Мати, може, й права: у житті, крім пісень, ще щось треба... Та чого воно іскра не викрешується? Тьху! Хоч би швидше похід лучився...

А дівчата як не набудуться:

Зеленький барвіночку,
Присунься ще ближче.
А ти, милий-чорнобривий,
Присунься ще ближче...

– Стривай, бабо, сюди не велено.

– Та чого ти причепився, як реп'ях до вовни. Дивись, який огурний! Не до тебе ноги біла, не до тебе обачіння маю, то й не рипайся. І не ставай переп'ят на моїй дорозі!

– Щоб з вами збалакати, треба кадуб сала з'їсти.

– Еге, потуру не даю!

Маруся по голосу упізнала бабу Ягаїху.

– Кажу, не велено, – стояв на своєму вартівник. – Як пан осавул дозволить, так і пуцу.

– А я твого осавула і бачити не хочу! Я хоч і опірці з ціпком швендяю, а таки намну боки. Так шкура й за-

кипити на тобі.

– А я буду стріляти, – ліниво тягне вартівник.

– Гляди, бо мій ціпок незгірш твого ружжа стріляє. Як ошепулю, три дні чмелів слухатимеш. Іди геть і не огурайся!

– Кого мені велено пантрувати, того й пантрую, – позіхнув козак.

– Ти лучче мене посади в льох, а Марусю випусти, – порадила стара. – Чи тобі не все одно, кого пильнувати?

– Ідіть, бабо, і сідайте, де хочете, тільки мені голови не замакітруйте.

– Бодай тебе Перун поцілів!

Відштовхнувши вартівника, Ягаїха опустилась на коліна біля віконця, у льох заглянула.

– Де ти тут, Марусю? Ой лишенько, темно, як у могилі...

– Час уже й до могили мені звикати, – озвалася Маруся. – Скажіть ліпше, бабусю, як моя матінка?

– Як одрізаний палець. – Ягаїха ріжком хустки витерла очі. – Як упала крижнем, так нікого й не впізнає... Ледве-ледве її, сердешну, відволодали. Сусідки біля неї наглядають, а я до пана судді ходила. На колінах його молила, так він, огурний, і слухати мене не схотів. Судити, каже, Марусю будемо, козака згубила.

– Пан суддя клумакуватий, – озвався вартівник. – У

законах петрає, бо одукований.

– А Гриць ще в церкві? – поспитала Маруся.

– У церкві, дитино, у церкві. Буцімто завтра й ховати будуть. Опісля погребу й суд полковий збереться.

– Хоч би швидше...

– Не спіши, дитино моя, бо опряга і так у тебе за плечима стоїть. – Тремтячими руками вузлика розв'язала. – На ось... поїж... Коржиків напекла. Та не дуже вдатні вдалися, бо руки тремтіли, то й не замісила до пуття... – Совала коржики крізь ґрати. – А тут ще й чутки лихі ходять. Буцімто вже гінця в Лубни послано, по ката.

– Прикусить, бабо, язика! – порадив вартівник.

– Та хіба ж я злорікую? – здивувалась стара. – То люди теревенять, а я лише чужу повідь повідую.

– Коли б суд швидше, – сама до себе Маруся і по хвилі: – Сходили б ви, бабусю, до Гриця мого... І сказали б йому... То я за зраду так вчинила. Хай не гнівається на мене хорунженко. Він же присягався над Ворсклюю... Коли, казав, відцураюся від тебе, так щоб мені сонце погасло. От сонце йому й погасло...

Того дня, як Іван Іскра зібрався на Січ їхати, негадано в Полтаву примчав гонець на змиленому коні.

– По-олта-авці!.. Перемога! Ляхів побито!

Гонець кричав на все горло і вмить Полтаву згвалтував. Козаки, хапаючи зброю, вибігали з хат і неслися

на майдан, як на пожежу. Не розібравшись в сум'ятті, як завжди, залементували жінки, закричали діти. Вибіг за ворота й Іван Іскра з шаблею та пістолем у руках. На вулицях лементував люд. Та ось на майдані вдарили литаври і заглушили гвалт. І люд повалив на майдан.

Випереджаючи козаків та міщан, Іван Іскра одним з перших прибіг до церкви. Там стояли полкові литаври – великі казани на триногах, туго обтягнені шкірою з одного боку. Довбиші ритмічно били в шкіру колотушками з повстяними головками, згукуючи на майдан Полтаву. Люд нуртував, адже в литаври били тільки в надзвичайних випадках – або коли біда насувалася на місто, або якщо козаки в похід збиралися...

У гурті дівчат та жінок Іскра вгледів і Марусю Чурай. Дівчина сполошено притискувала до грудей свою довгу, товсту косу, лице її було білішим од звичайного, на тій матовій білизні двома дивними вогнями горіли чорні очі...

Іскра спрагло ловив її погляд, хоч би раз, мигцем глянула дівчина, і то відлягло б від серця. І сталося диво. Маруся посміхнулася, очі її спалахнули невимовною радістю, наче дві квітки розквітли на білому личку. Посміхнувся й Іскра – широко, радісно, не тямлячи себе від щастя. А враз і погасив посмішку, бо втямив, що Маруся посміхалася не йому... Повів оком і

загледів Гриця Бобренка. І враз потемніло в очах... А Гриць ніби й не помічав дівчини та її осяйної усмішки, хизувався в шерензі козаків своїм блакитним кунтушем та шаблею на червоному поясі.

Довбиші востаннє вдарили в литаври, і на майдані запанувала тривожна тиша. Ось з полкової канцелярії вигулькнув гурт старшин. Першим простував осавул і ніс бунчук, за ним, широко та міцно ступаючи, з полковницькою булавою в руках ішов кремезний полковник Мартин Пушкар, за ним простувала полкова та сотенна старшина.

– Панове козаки! – на увесь майдан заgrimів голос Пушкаря. – І ви, панове старшини, і ви, люди. Радісні вісті прилетіли до нас. Слухайте гінця гетьмана України Богдана Хмельницького.

– Панове полтавці! – ступив наперед гонець, молодий чорновусий козак. – Богдан Хмельницький, вибраний січовиками і козаками на гетьмана, кілька днів тому в урочищі Жовті Води вщент... Чуєте, люди, вщент розбив коронне військо. Побіда, полтавці, славна побіда покрила нашу зброю. У полон до нас потрапив син коронного гетьмана, п'ятдесят шляхтичів, три тисячі жовнірів, багато армат і зброї. А лядське військо лоском лягло!

– Сла-ава! – закричав Іван Іскра і підкинув угору шапку. – Слава гетьману Хмельницькому і його лица-

рям!

– Слава! – одним подихом вигукнув майдан.

Потім було зачитано універсал гетьмана Хмельницького:

«Не покоряйтеся більше урядникам, як невільники, ви, чиї батьки не визнавали лядських законів і не підкорялися ніяким королям, – закликав повстанський гетьман. – Тільки силою можна зломити силу пригноблювачів. Україна піднялася за волю, поспішайте їй на підмогу. Слава і честь на вічні часи покриє вашу зброю, зброю визволителів свого народу!»

– Ура-га-га! – неслося над майданом.

– До гетьмана, братове!

– Веди нас, полковнику!

– Слава Україні!

– Панове молодці, готуйте коней! – гримів полковник. – Завтра засвіт встанемо, покульбачимо коней – і в похід. Буде воля і на нашій Україні!

Повернулася Маруся з майдану сама не своя. Тільки й шепоче: «Завтра... засвіт козаченьки встануть, засвіт і в похід... І розлучить мене доля з коханим...»

Бриніла в серці музика, печальна й журлива, зринали окремі слова про біль розлуки:

В огороді хмелинонька
Грядки устилає.

Поміж людей дівчинонька
Плаче і ридає...

З малих літ нерозлучна вона з піснею. Спершу чужі співала, ті, що від матері чула, від подруг... Багато їх чула, багато знала – чи не найбільше за всіх. Але такою жадібною була до пісень, що невдовзі замало їй стало народних, хотілося самій складати пісні. Про те, що на серці було, про що мріяла-думала, чого багла... Намугикувала спершу окремі слова, потім з'являлися рядки... Що на серці – те й у пісні. Як весняна вода пробиває греблі й загати і заливає все окіл, так і її пісні. Не стримаєш їх, не вгамуєш. І коли скрутно й очі повні сліз, і коли легко й очі повні веселощів – все одне пісні народжуються. Так і живе з піснею, як з найвірнішою сестрою. Ось і тепер. Дивиться на хмелину, що дереться плотом, а думає про швидку розлуку з милим, ось і пісня вже готова:

Що ж дівчина молоденька
Що не в'ється вгору?
Що ж дівчина молоденька
Проклинає долю?
Як дівчині не жу ритись —
Тичини немає,
Як дівчині не журитись —
Козак покидає...

За Ворсклою побіля обрію дотлівало сонце в густій червоній млі. Тихо западав смерк. Уже обвечорило, уже й Полтава нарешті вгамувалася, вже й коні наіржалися, вже й козаки, шаблі погостривши, наспівалися, а милого все немає і немає. Журиться Маруся, місця собі не знаходить, близька розлука з милим у очах стоїть.

– Марусенько! А геть жур з голови!

– Грицю!

Полетіла йому в обійми і забула в ту мить про все на світі, навіть про завтрашню змію-розлуку. А над вечірньою Полтавою, спалахуючи, падали зорі, перекреслюючи вогняними смугами все небо.

– Літавці літають, – шепотіла Маруся. – Не дивись, любий, то злі духи нишпорять небом та видивляються, на кому б зігнати злість.

Обхопила Грицеву голову, притулила її собі до грудей.

– Щоб літавці тебе не побачили... Ой, як же тяжко без тебе день прожити! А ще тяжче буде, як ти в похід підеш.

Та Гриць того вечора був далекий від туги і смутку.

– Завтра засвіт встанемо і гайда! – весело торохтів він, блискаючи білими зубами. – Ой Марусенько, якби ти знала, який я радий! Це ж мій перший похід. Шаблі

свистітимуть, криця дзвенітиме, мушкети гримітимуть, коні іржатимуть!

– Грицю! – жахно промовила Маруся. – Схаменися. Не на весілля ж їдеш. Смерть тебе на кожному кроці підстерігатиме. А як я без тебе житиму? Ні сліз не вистачить за тобою плакати, ні серця – за тобою тужити. Усе життя тебе чекаю, і кінця-краю тому чеканню немає. Така, мабуть, моя доля-доленька...

– Твоє кохання захистить мене від кулі та шаблі. Як і твої молитви. А коли повернуся з походу, старостів, як і обіцявся, пришлю.

– А мати? – запитала вона тривожно. – Чого ти здригнувся?

Гриць тяжко зітхнув:

– Мати хоче, аби я... Ганну Вишняк сватав.

– Ой Божечку ж... А ти ж як?

– Я потуру матері не дам!

Маруся не відчула в його словах упевненості.

– Що ж, Грицю, сватай племінницю пана полковника...

– Тіпун тобі на язик! – запально вигукнув Гриць. – Хай мати хоч і гопки скаче, а я від тебе не відступлюся. Тільки з походу повернуся, так і поберемося...

Маруся обцілювала його лице.

– Це щоб ні куля тебе не вцілила, ні шабля не взяла, ні чужий поговір, ні материна воля.

І пішов Гриць від Марусі хмільним, землі під ногами не відчуваючи. А дівчина, рвонувшись за ним, застигла з розпростертими руками, наче хотіла його зупинити. Дивилась йому вслід і шепотіла:

– Засвіт встануть козаченьки...

Чи спала Маруся тієї ночі, чи тільки прилягла – не відає. Здавалось, ледь до подушки голову притулила, як за вікном зазоріло й почало сіріти.

– Мамо? – злякано схопилась. – Засвіт встали козаченьки. Я побігла. Уже крайнебо палає, полк в дорогу вирушає...

А над Полтавою литаври гриміли, а на майдані Полтавський полк посотенно стоїть і в сірій передранковій млі йому не видно ні кінця ні краю. Море списів, знамен, гостроверхих шапок. Гуде майдан, іржуть коні, брязкають вудилами. Біжить Маруся від сотні до сотні – де ж її милий-чорнобривий?

– Марусю!

Він, рідний. А біля нього Іскра Іван. Дівчина за вуздечки їхніх коней взяла.

– Щасти вам, хлопці мої хороші! Щоб вас ні куля не вцілила, ні шабля не взяла! Повертайтеся з перемогою.

Отець Матвій вже срібного хреста над головою підняв – воїнство благословляє. Хрестяться козаки.

– Сурмачі!.. – молодод крикнув полковник. – Чи не

пора нам уже рушати – волю Україні здобувати?

Блиснувши міддю, сурми заграли «похід».

– З Богом, товариство! Засвіт ми встали, засвіт і в похід вирушаємо. Пе-ерша со-отня!.. Ру-уш!

І полк, розвертаючись на майдані, сотня за сотнею виходить на битий шлях. Біжать за ним жінки та дівчата, плачуть, щось кричать. Біжить за козаками й Маруся і теж щось кричить, то плаче, то сміється...

Що не робила того дня Маруся, а перед очима полк на майдані стоїть. Ні-ні, та й озвуться в її серці слова: «Засвіт встали козаченьки...» Шепоче їх, а перед внутрішнім зором майдан, море списів, гостроверхих шапок... Колишуться знамена, гримлять литаври... Крики прощання, і ось уже полк посотенно виходить на битий шлях. Незчулась, як і народилися перші два рядки нової пісні:

Засвіт встали козаченьки
В похід з полуночі.

Згадала Гриця в козацькім строю, коротке, квапливе прощання, сльози навернулися їй на очі, а з ними і подальші два рядки:

Заплакала Марусенька
Свої ясні очі...

І чує Маруся, ніби полк хором їй відповідає:

Не плач, не плач, Марусенько,
Не плач, не журися.
Та за свого миленького Богу помолися...

І полилася пісня – де й слова бралися. Бачила Маруся перед собою картину прощання козака з матір'ю. Засвіт устав козаченько, коня кульбачить. Ледве-ледве сіріє над світом, над горою, де Бобренки живуть, блідий місяць завис...

Стоїть місяць над горою,
Та сонця немає,
Мати сина в доріженьку
Слізно проводить.
– Прощай, милий мій синочку,
Та не забувайся.
Через чотири неділеньки
Додому вертайся!

І здалося їй, що Гриць благає матір, аби вона не покинула в біді його кохану:

– ...Ой, Бог знає, коли вернусь,
У яку годину.
Прийми ж мою, Марусеньку,
Як рідну дитину.

Прийми ж її, матусенько,
Бо все в Божій волі,
Бо хто знає, чи жив вернусь,
Чи ляжу у полі.

І, звичайно ж, пані хорунжова сердито йому вичитує:

– Яка ж бо то, мій синочку,
Година настала,
Щоб чужая дитиночка
За рідную стала?

Тоді Маруся Чурай ще не відала, що створила одну із своїх найславетніших пісень, яку, міне лише небагато часу, підхопить і заспіває вся Україна – від сходу до заходу, від півдня до півночі. Тільки сама авторка співала її повільно, вкладаючи в кожний рядок, в кожне слово тугу і біль за коханим, а козаки, підхопивши пісню, заспівали її в швидкому маршовому темпі, і слова «засвіт встали» через незручність вимови (збіг приголосних) перетворюються згодом на «засвистали козаченьки», і пісня так полине у віки...

Але першою її, як завжди, проспівав Полтава.

Пішов полк на визвольну війну – спорожніла Полтава. Не чути більше козацького гомону, самі жінки та діти лишилися. Та ще старі діди, котрі вже своє відко-

закували... Минали дні. Уже й Зелена Клечальна неділя надійшла, а від Полтавського полку ні слуху ні духу. Ходять чутки, краєм до Полтави долітають: люто б'ється гетьман Хмель з ляхами, а коли козаки повернуться з перемогою, того ніхто не відає. Згодом завітали в Полтаву сліпі кобзарі, радісну вість принесли: під Корсунем Богдан Хмельницький на голову розбив війська коронного гетьмана Речі Посполитої Миколи Потоцького. Сам коронний гетьман, його заступник польний гетьман потрапили в полон і віддані татарам. Козаки захопили дев'ять тисяч жовнірів, всі обози, гармати, зброю... Війська Хмельницького, овіяні славною перемогою, як весняна вода, розлилися по Україні, виганяючи панів-ляхів. Велика визвольна війна України почалася.

Що не робила того дня Маруся, а перед очима полк на майдані стоїть. Ні-ні, та й озвуться в її серці слова: «Засвіт встали козаченьки...» Шепоче їх, а перед внутрішнім зором майдан, море списів, гостроверхих шапок...

Кобзарі співали:

Та немає ляха, та немає пана,
Як у нас на Україні.
Та немає ляха, немає пана,
Немає унії...

Веселими були святки Тройці в Полтаві. Ждучи переможців додому, жіноцтво чепурило хати, у суботу дівчата ходили на оболонь до Ворскли за травою, долівки в хатах вистеляли. Ходила й Маруся за травою в берег і за чебрецем аж ген у степ. Затрусила долівку молодого травою з чебрецем, завітчала хату зеленими гілочками, і наче помолоділа стара хатина Чураїв.

На Тройцю завітав до Чураїв міський війт Федір Суховий. Був то сутулий, старенький дідок з довгими срібними вусами, що звисали донизу, й каламутними від старості очима. Спираючись на ціпок, війт зайшов до хати, шапку зняв і глухим голосом проказав:

– Здорова була, Чураїхо, із святками, із Зеленою неділею!

– І ви будьте здорові, пане вйте, – схопилася Горпина й заметушилася. – Прошу вас, проходьте до столу. Та на покуті сідайте, щоб старости в нас сиділи, бо дівку маю на виданні.

Метнулась до мисника, глечик принесла, питник з голубою каймою.

– Покуштуйте, пане вйте, медку з нагоди святок.

– Від медку не відмовлюся, – жваво озвався вйт, зручніше вмовився за столом. – Чого б і не повеселитись, вісті від батька Хмеля ідуть утішні. Під Жовтими Водами розбили козаки ляхів до ноги, під Корсунем їх вдруге поколошматили, аж цурки з них полетіли. Тепер, можна сказати, Україна вільна, всюди влада гетьмана та козаків встановлюється. Ще ляхи лишилися на Волині, Подолії та у Львові, тож гетьман і пішов їх з тих країв викишкувати. Ех, Горпино, втуримо ляхів за Віслу, свою владу козацьку утвердимо, ось тоді й заживемо у вольнім краї. А яке весілля твоїй Марусі відгуляємо – уся Полтава співатиме й танцюватиме.

– Ваші б слова, пане вйте, та до Бога, – перехрестилася Горпина. – Та не щастить моїй дочці, літа минають, а вона самотня.

– Пішла б за Іскру Івана. Кращого чоловіка годі й шукати.

– І я так думаю, пане вйте, але... – Горпина

зам'ялась. – Інший у неї на мислі і на серці.

– З того іншого пуття не буде, – махнув вїт рукою. – Дай Боже, щоб я помилився. Не покладаю на нього гніву, але й надії також.

– Марусі видніше...

– Воно й так, – погодився вїт. – У цім ділі не приси-луєш, серце не приневолиш. Тож хай сама вибирає, хто її серцю любіший. Славну маєш дочку, Горпино. А голос який у неї! Мовби людина й не здатна так співа-ти, а бач... Скільки на світі живу, а кращого голосу, як у твоєї Марусі, ще не чув. За її здоровля!

Поставив питник на стіл, утерся рукою, з-за столу вийшов.

– Спасибі за гостину, буду збиратися. А це тобі да-руночок козацький, – дістав капшук і висипав з нього на стіл ворошок талерів. – На нову хату...

– Пане вїйте! – жахнулась Горпина. – Що ви, Гос-подь з вами!.. До смерті мене перелякали. У нас зроду таких грошей не водилося. Та мені за них треба цілий вік сорочки мережити.

– Подай ліпше ціпок, – попрохав вїт. – Не за сороч-ки тобі дав. Пісні твоєї Марусі варті чистого злата. Тож вам з Марусею і є дарунок від козаків. На нову хату. Пан полковник ще як у похід вирушав, то велів мені за вдову Гордія Чурая турбуватися. Гордій, каже, за нашу волю голову зложив, а дочка його Україну пісня-

ми прославляє... Ось так, Горпино. І даю тобі злоті як вїйт, як влада наша козацька. Мусиш узяти, бо владу треба слухати. Та заодно покажи, де в тебе двері, бо я щось після медку такий веселий зробився, що й не второпаю, де поріг...

Уже в дворі Горішні наказував:

– Бережи дочку, бо вона що скарб для України. Та-лан у неї великий, а ся штука не в кожного буває.

Повернувшись до полкової канцелярії, вїйт погукав свого помічника Петра Махиню (прозваного так в на-смішку за свій куций зріст) і велів йому:

– Сідай біля мене і слухай, що я тобі заспіваю.

Махиня здивовано витріщився на вїйта.

– А чого це ви будете переді мною співати, пане вїй-те?

– Щоб тебе позабавляти, – буркнув вїйт і по хвилі заспівав хоч і старечим, але на диво ще чистим голо-сом:

Засвіт встали козаченьки
В похід з полуночі,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі...

Махиня якусь мить дивився на вїйта недовірливо, але пісня так його захопила, що він і собі підхопив. Так вони проспівали пісню.

– Ну й Маруся, ну й Чураївна! – хитав головою війт. – З такою піснею і на смерть підеш.

– Цю пісню вже вся Полтава співає, – сказав Махиня.

– А треба – щоб уся Україна. Тож, Петре, кульбач коня і в дорогу хутчіш вирушай. Тільки не закудикуй! Поїдеш на Україну, розшукаєш військо гетьмана...

– Сію мить! – схопився Махиня. – Нарешті! Діждався!

– Стривай! А чого до гетьмана їхати – ти знаєш?

– Та ляхів бити!

– Попав пальцем у небо. Повезеш козакам пісню Марусі Чурай «Засвіт встали козаченьки». Бо казакам без пісні, що без шаблі. Навіть ще гірше. Стривай! Пісню добре затямив? Не забуду.

– Таку пісню та забути? – аж обурився Махиня. – Як хто голову мені зітне, тоді лише забуду.

– Голову нікому не давай стинати, бо вона тобі ще самому знадобиться, – повчально мовив війт. – Скажеш: Полтава дарує славному війську гетьмана цю пісню. Маруся, скажеш, Чураївна пісню склала.

Уже треті півні проспівали.

Маруся опустила ся в кутку на соломі й притулилася спиною до холодної стіни. Застигла, не відаючи, чи вона вже мертва, чи ще жива. Над Полтавою висів місяць. Маруся його не бачила, лише пучечок світла

пробивався крізь віконце, падав на долівку, відтворюючи квадрат загартованого віконечка. Ув'язнена дивилась на те світло, і їй здавалося, що той шмат світла – усе, що лишилося від її життя. Та й цей промінь невдовзі назавжди згасне...

За віконцем хропів вартівник, він спав із самого вчора просто на землі. Марусі видно було у віконце його чоботи. Та ось хтось заступив місячне світло і білий квадрат на долівці згас. Почулося якесь невиразне шамрання, і все стихло. Білий шмат світла знову падав на долівку, вартівник, як і перше, висвистував носом. Але хтось спускався східцями в льох. Ось він обережно вставив ключ у замок і тихо повернув його. Клац! Маруся схопилась, серце враз ожило й закалатало в грудях – здалось, що до неї йде Гриць.

– Марусю? Ти тут? – хтось запитав.

– Грицю, чому твій голос ніби чужий? – пошепки поспитала Маруся. – Ти з церкви до мене прийшов?

– Це я, – почувся приглушений шепіт. – Іскра Іван...

– А-а... – Маруся помовчала. – Чому ти стоїш? Проходь, сідай у моїй світлиці... Гостем будеш. Бачиш, яку я гарну хатину вподобала, тільки сісти ніде... – Швидко: – Скажи мені, Іване, як у вас, козаків, за зраду карають?

– Смертю.

– І в коханні так... А вони думають, що я убивця.

Судити мене збираються. Ой, смішно... Чому ж ти не смієшся, Іване?

– Марусю... – Іскра зробив крок уперед. – Я прийшов за тобою.

– А ти в мого вартівника питався дозволу?

– Він спить. Я витягнув у нього ключ. Двері відчинені, а за ними воля.

– За мною завтра кат прийде.

– Але я прийшов за тобою сьогодні.

– Я чекаю ката, він поєднає мене з Грицем.

– Марусю, є ще надія на порятунок. – Іскра обережно взяв її за руку. – Ходімо хутчіше. Нас чекає кінь. На ранок ми будемо далеко-далеко від Полтави.

– А куди ж бо ми втечемо?

– У Київ. До Богдана Хмельницького. Тільки один гетьман України може тебе порятувати. Більше нікому.

– За віщо ж він мене рятуватиме?

– За пісні...

– Відспівала я своє, Іване.

– Ти дала Україні стільки пісень, що ніхто не посміє зачепити твоє життя. Ти як сама пісня, Марусю, українська пісня, яку не можна вбити. І в землю зарити. Гетьман знає тебе і пісні твої. І батька твого знає. Слухай, що я тобі повім...

Битва, що клекотіла цілих три дні, вдосталь напившись крові, нарешті затихла. Іван Іскра скочив з гаря-

чого коня на березі Пилявки, над якою ще слався порохований дим, зачерпував долонями воду, лив собі на розпашіле, чорне од пилу та диму лице, на якому блищали тільки очі та зуби.

– Залиш і для мене води, – почувся хриплий голос. Іскра оглянувся. Гриць Бобренко, спішившись, наче хмільний, брів до води й хитався.

– Але ж і три дні були! – хрипів він пересохлим горлом. – Скільки житиму, будуть снитися мені ці деньочки.

– Славні дні! – сказав Іскра. – Ворога розбито вщент, недобитки втікають на Старокостянтинів.

– Гетьман уже послав загони, щоб їх перехопити.

Умившись, сіли на коней і піднялися на крутий берег.

Перед ними відкрилося поле недавнього бою. Три дні тут точилася кривава січа, в якій зітнулось сорок тисяч польського війська і двадцять тисяч козацької кінноти та сорок тисяч селян-повстанців, озброєних, щоправда, чим попало, а здебільшого дубовим кіллям. І через три дні ще диміла земля, тягло згарищем, усюди лежали трупи, там і тут потрощені вози, побиті коні... Ще далі й до обрію тяглися кілька десятків тисяч возів з обозу польського війська, що їх захопили козаки.

– Куди нас тепер гетьман поведе? – питався Гриць.

– Волинь і Поділля вільні, думаю, що тепер пряма дорога на Львів! А потім... потім вдаримо на Варшаву.

– А додому ж коли? Я вже так за Полтавою скучив... Побіг би оце.

«Марусю згадав», – ревниво подумав Іскра. Не втерпів:

– Ти... кохаєш її?

Гриць якось дивно глянув на товариша, і на його обвіреному, засмаглому лиці майнула радісна посмішка.

– Без Марусі життя свого не уявляю.

Іскра полегшено зітхнув. Слава Богу, що хоч Маруся буде щасливою... Защеміло серце, бо не уявляв світу білого без дівчини-полтавки, та думка, що хоч вона буде щасною, принесла йому полегшення. Гриць Бобренко ледве було не наклав головою на другий день битви. Коли зійшлися польська й українська кіннота, січа клекотіла люта й завзята. У запалі бою Гриць надто вихопився вперед і був оточений драгунами.

– Грицю, тримай-айся!..

Іскра кинув коня в гущу ворогів. Врубався майже впритул до Бобренка і побачив, як один драгун вже заніс над Грицем шаблю... Бобренко відбивався від передніх драгунів, не вгледів нападу збоку. Ще мить, і його голова буде розсічена навпіл. Майнула зрадлива думка: ну ось і все. Маруся пожуриться-пожуриться і

забуде Гриця. І буде моєю... Досить лише на мить забаритися, і Маруся моя... Іскра кинув свого коня вперед. Драгунська шабля, із свистом розсікаючи повітря, уже летіла на русі кучері Гриця. Іскра з усього розгону рубонув драгуна вище ліктя, і рука з шаблею полетіла коням під ноги. Витер мокрого лоба. Устиг. Марусине щастя не загинуло, а він, Іскра, буде побиватися за коханою все життя...

Гриць зітхнув.

– Я тільки й думаю про Марусю. Але мати... Ганну Вишняк велить мені сватати.

Іскра нічого не встиг відповісти, як зненацька пролунало:

– Ба, ба, ба! Іван та Гриць! Здорові були, полтавці!

Іскра з Бобренком озирнулись – до них під'їздив Панько Махиня і широко та радо посміхався.

– Звідки ти взявся, маленький Махине? – кинулись до нього Іскра та Бобренко. – Та швидше рота розтуляй! З Полтави?

– З Полтави, пани-брати, з нашої славної Полтави, – чоломкався Махиня з козаками. – Гнівався було на вас, що лишили мене з дідом вйтом полкову канцелярію пантрувати, та, слава Богу, пощастило й мені вихопитись до війська.

– Як там наша Полтава?

– Як виїздив – вишні квітли.

Іскра й Бобренко майже одночасно вигукнули:

– А Маруся як?

– Чекає славних полтавців з перемогою... – Оглянув поле бою. – Але ж і нарубали ви дров! Уявляю, що тут клетотіло... – Спохопився. – А ви знаєте, чого мене війт до вас прислав? Маруся пісню про вас, полтавців, склала. І про вас, і про всіх українських козаків, котрі в похід ідуть. А пан війт і каже: кульбач, Махине, коника свого і мчи до війська гетьмана. Та подаруй полтавцям пісню нашої Марусі.

Полки проходили мимо гетьмана Богдана Хмельницького.

Зненацька полтавський полк гримнув:

Засвіт встали козаченьки

В похід з полуночі.

Заплакала Марусенька

Свої ясні очі...

– Чия пісня, полтавці? – швидко запитав гетьман.

– Наша, вкраїнська, пане гетьмане, – вигукнув Іскра, притримуючи коня, – Маруся Чурай склала.

Не плач, не плач, Марусенько,

Не плач, не журися

Та за свого миленького

Богу помолися...

– Славна пісня! – крутячи вус, задумливо мовив гетьман. – То кажеш, Маруся Чурай склала? Знав я одного козака з Полтави, Гордія Чурая. Вдатний був лицар. Ляхи його разом з гетьманом Павлюком у Варшаві стратили...

– Та це ж його рідна дочка, пане гетьмане! – вигукнув Іскра.

– І дочка славна в Гордія, – промовив гетьман. – За таку пісню шана їй і слава наша козацька. Передай, козаче, від мене велику подяку Марусі Чураївні. Скажи: Україна її не забуде.

– Марусю! Гетьман так і сказав: Україна тебе не забуде. Доки не проспівали четверті півні і не почало розвиднятися, ходімо. Кінь понесе нас у Київ. Тебе врятує гетьман.

– Для чого?

– Щоб жити.

– Мого життя вже немає. Ні, Іване, ні. Мені вже зайве життя. Воно тільки пектиме й мучитиме щодень і щомиті мене. Я не хочу жити. – Підійшла до нього, поклала йому руки на плече. – Зрозумій мене, Іване. Від суду ще можна втекти, але не від самої себе. Від самої себе і на краю світу не сховаєшся. Та й куди я подамся, як Гриць у церкві лежить. Ліпше смерть. Тож іди, Іване, не муч себе і мене. Від самої себе я втікати не

буду.

– Прощай! – вигукнув Іскра і зачинив за собою двері.

Маруся чула, як він крикнув вартівнику:

– Ключ візьми!

– Що?.. Га?.. – схопився вартівник. – Стій! Стріляти

буду!

Майданом лунко погупотів кінь.

Як вона Гриця з походу чекала, як виглядала! Дня не минало, щоб не думала про нього, не побивалася за ним. Непомітно народжувалися й співалися рядки:

Дивилися карі очі,
Звідкіль милий їде.

Дивилися карі очі,
Звідкіль милий їде.

Дивилися карі очі
Та вже перестали,
Дивилися карі очі
Та й плакати стали...

Ще день мине – нова пісня.

Чому не гудуть буйні вітри,
Не ламають віти?

Чом не несуть на крилечках
Від милого вісти?

Серце марно с подівалось.

Що милий прилине,
Серце марно сподівалось.

Вже й надія гине...

Вечорами ходила до Ворскли, до перших зірок стояла на греблі. Зір блукав за Ворсклюю, в степу. Десь далеко-далеко, за лісами, за степами б'ється з лютим ворогом її коханий. Чи скоро він повернеться, у який день його виглядати, з якої дороги? У дні туги й смутку за коханим народжувалися пісні. Та все про нещасливе почуття, про біль розлуки... Слухала, як шумлять верби на греблі, думала про Гриця і сама незчулася, як народилися рядки про те, що «в кінці греблі шумлять верби...»

Ой немає козаченька —
Поїхав за Десну.
Рости, рости, дівчинонько,
На другу весну.

Так мелодійно й гармонійно складалася пісня, складалася наче на одному подиху, на одному ударі серця. І не так про Гриця, як про вірне кохання, про дівчину, котра трепетно і свято чекає-виглядає милого з далекого походу. Марусі було легко складати пісню, бо все сама переболіла, пережила.

Ждала, ждала козаченька
Та й на порі стала,
Ждала, ждала козаченька

Та й плакати стала.
Ой не плачте, карі очі, —
Така ваша доля:
Полюбила козаченька,
При місяці стоя.

Народившись, пісня вже більше не належала Марусі, її підхоплювали дівчата з вулиці, потім вся Полтава співала нову пісню, а далі вона летіла від міста до села – ставала крилатою і назавжди відлітала від Чураївни. Лише іноді хтось згадає: «А знаєте, що пісню склала одна дівчина, котра свого милого з походу виглядала... Як же її пак звали, дай Бог пам'яті?.. З Полтави вона... Ну, ота, що свого коханого отруїла... Згадав... Маруся Чураївна. Бідна дівчина».

Одного дня, якраз по обіді, коли Маруся за шитвом сиділа, зненацька у місті литаври загомоніли. У дівчини й шитво з рук випало.

– Козаки повертаються!

Зойкнула і з хати вибігла.

А над Полтавою литаври гриміли.

Прибігла Маруся на майдан до церкви, завмерла в гущі дівчат. Полк входив на майдан посотенно. Забемкали дзвони, над Полтавою пливло срібне павутиння. Кружляв червоний лист. Бабині літо було в розпалі. Попереду на гнідому коні їхав під бунчуком полковник Мартин Пушкар, і кульбака його була завітчана кали-

ною, за ним – старшини, сотники, осавули... Козаки сиділи гордовито, осяйні посмішки переможців квітли на їхніх загрубілих, обвітраних лицах.

– Слава! – зринало й неслося майданом. – Слава нашим козаченькам!

І Маруся кричала «слава», і сльози радощів рясно текли по її блідому лицу... І тут вона побачила Гриця. Правда, здалеку, але зраділа, наче в його обіймах побувала. Живий Гриць! Змінився, засмаг, обвітрився і від того ще гарнішим став. Карі очі сяють, наче дві зорі, русі кучерики з-під смушкової шапки вибиваються, білозуба посмішка так і спалахує... Гриць завзято з усіма виспіває, Марусі не помічає. Та Маруся рада, що побачила його, що живий коханий, і наче хмільна повернулася додому. І мати розквітла й помолоділа, обняла й поцілувала дочку.

– Із святом... Скінчилася твоя самотність.

– Дочекалися, матусенько, козаченьків. Тепер і на нашій вулиці буде свято.

Заходилася в хаті прибирати – хоч і прибрано було. Що не хапала – усе з рук падало. Зрештою, заходилася білити хату.

– Нащо? – спиняла її мати. – Не до весни ж іде, осінь уже, зима не за горами, дощі стіни обмулять.

– Ой, мамо, ця осінь мені за весну миліша.

Маруся поривалася гайнути до Бобренків, як біга-

ла ще в дитинстві, і спинялася... Негоже дівчині лопотіти спідницею за парубком. Сам прийде, обіцявся ж, клявся білим днем, ясним сонцем і сирію землею... Минав день за днем, все густіше й густіше кружляв листопад, а Гриця і не чути, і не видно. Потроху буря на радість Марусі вщухала. Якась неясна, глуха тривога ворухнулася в серці. Жахно гнала від себе невеселі думки... Ні, ні, бути не може, щоб Гриць од неї відцурався... Інша думка: а раптом послухався матері? У такі хвилини відчувала під ногами порожнечу – як над прірвою ходила. Щовечора чекала Гриця на греблі біля Ворскли, і щовечора серце тугою бралось. І надія згасала. І живе коханий близько, город в город, а наче з Полтави зник. А вулицями вже свати пішли, хмільні та веселі, рушниками поперев'язувані. І на їхній вулиці з'явилися, але обійстя Чураїв обминали. А бабине літо на срібному павутинні гойдалося, журавлі прощально кричали, червона калина понад Ворсклою журно полум'яніла, наче з білим світом розлучалася назавжди...

Одного вечора, коли вона стояла під вербою на греблі, вірячи і вже не вірячи, що Гриць прийде, раптом пролунало:

– Марусенько!

Затамувавши подих, дівчина обережно обернулася: перед нею стояв Іван Іскра й м'яв у руках свою шапку.

Привітався.

– Здоров був, козаченьку, – стримано відповіла дівчина. – З щасливим поверненням. Щось довго ви в поході барилися.

– Та ляхів виганяли, хай їх дідько забере! – вигукнув Іскра, жадібно вдивляючись у її лице. – Обсіли Україну, як чорти Бога. Доки витурили їх, то й літо збігло. Шкода тільки, що гетьман після Львова повернув на Україну, ой дарма. Ляхи вже зовсім були нажахані. І король перелякався, перемир'я в нашого гетьмана запросив. Шлях на Варшаву був відкритий, ляхи панічно втікали. Більше такої нагоди, мабуть, не трапиться. А за зиму воріженьки оговтаються, зберуть нове військо і по весні знову на Україну посунуть. Ні, на Варшаву треба було йти, тут пан гетьман схибив.

Вмовк, бо збагнув, що Маруся, слухаючи його, думає про своє. Вона дивилася у відро з водою, в якому, залетівши, плавав мідно-гарячий лист. Тільки тепер згадала, чого до Ворскли прийшла – води набрати. Хотіла було за відро взятися, та нараз рвучко запитала, кленучи себе за слабкість:

– Гриця... не бачив?

Глянула йому у вічі і все збагнула.

– Тільки правду кажи, – застерегла.

– Гриць з Ганною Вишняк... – почав було Іскра і

ВМОВК.

– Ти хочеш мене вбити? – зойкнула Маруся.

– Я знаю, що завдаю тобі болю, але... Ти прохала правду. Так ось... Гриць уже заручився з Ганною.

Світ потемнів в очах у Марусі, ґрунт з-під ніг утікав. Ледве встояла. А Іскра наче добивав її:

– Тільки з походу повернувся, так і обручку їй надів...

– Неправда, Йване, – надсилу прошепотіла й благально схопила його за рукав. – Скажи, що неправда, що ти зле пожартував...

– Його мати присилувала. За посагом Вишнячки погналася.

– І Гриць скорився?

– Ага, бо мати карка вломила. У нього своєї волі з гороб'ячий скік. От з Ганною і заручився.

– Неправда! – зойкнула Маруся. – Ти навмисне обмовляєш Гриця. Щоб мене відвернути від нього. Не вірю! Це злий поговір! Гриць же мені заприсягався...

Плачучи побігла, покинувши відра, в яких кривавіло мідно-червоне листя...

Не повірила тоді Іскрі. Серце не хотіло вірити. Тож на Іскру гнів поклала. Гриця виглядала, тільки не могла збагнути, чому він не приходить, чому уникає своєї Марусеньки? У серці то надія, то відчай, то знову надія...

Гей, ти молоденький голубе сизенький,
Не по правді живеш,
Минаєш мою хату і мої ворота,
До іншої йдеш...

У ті дні Маруся складала пісню за піснею. То був її порятунок, єдина надія. Наче на одному подиху складалася пісня про те, що «котилися вози з гори, та в долині стали, любилися, кохалися, та вже перестали».

Любилися, кохалися, щоб мати не знала,
Не дай Боже розійтись, як та чорна хмара.

Ще через день з'явилася «Чого ж вода каламутна», котра закінчувалася пристрасно-благальними рядками:

Спіши, милий! Спаси мене
Од лютой напасти!
За нелюбом коли буду,
То мушу пропасти!

Ще через кілька тяжких днів:

Чи ти, милий, пилом припав, чи метелицею.
Чом не ходиш ти до мене цею вулицею?

Згадувала, як колись вмовляла Гриця всупереч волі

матері таємно обвінчатися в церкві. Гриць тоді відра-
яв, запевнивши: усе й так буде гаразд, по закону й
святій правді. Тепер про те в пісні дорікала Грицеві:

Чом ти мене не послухав, як я тобі казала:
«Ходім, серце, повинчаймось, щоб мати не знала».
Ти все неньку свою слухав, мене покидаєш,
Покладаєш сиротину, іншої шукаєш.
Найдеш собі дівчиноньку з карими очима:
Буде тобі, моє серце, камінь за плечима.

Але камінь ліг на душу їй самій. Ще кілька днів її
рятували пісні, ще кілька днів гомоніла вона з Грицем
у своїх піснях, ще трохи вірила, що Іскра з ревнощів
і заздрощів – брала й такий гріх на душу – обмову на-
слав на Гриця, як однієї днини завітала до Чураїв баба
Ягаїха... Здалеку почала, спершу й не второпаєш, до
чого річ розпочала й куди її виведе... Маруся не дуже
й прислухалась, своїх думок мала доволі. Та ось ста-
ра завела річ про те, що «не всі тії сади цвітуть, що
весною розвиваються, не всі тії вінчаються, що люб-
лять та кохаються...»

Маруся зблідла, відіклала шитво, запитливо гляну-
ла на Ягаїху.

А стара тихим, журним голосом виводила:

Половина садів цвіте,

друга ярозлучається.
Одна пара та й вінчається,
А друга розлучається...

– Ой, бабусенько, на що натякаєте?

– Не відаю, як і почати, – журилася стара. – У світі таке чиниться, що правда кривду побиває, а зрада – вірність...

Маруся похолола.

– Таки послухав свою матір, – бідкалася стара. – На тім тижні й вінчається з Ганною. Сама чула, в церкві оглашення було. Пішло твоє щастя обертнем...

– І задоволений Гриць? – помертвілими губами поспитала Маруся.

– Якийсь він блідий був і все неспокійно озирався. Відчувала душа, що гріхом обважилась. А пані хорунжова стояла як камінь. І брови сердито супила. Ще й кулаком сина під бік штурхала, щоб не вертівся перед попом. Тільки Ганна квітла, як маківка...

Нічого не сказала Маруся, потемніла на виду, та в чорних очах вогонь спалахнув. Вийшла в сад, невидимий звір терзав серце. Бачила того звіра – огидного, підступного, бридкого. Ім'я його – зрада. Як таке могло статися? її найпалкіше, найщиріше і найвірніше кохання оганьблено, її щастя викрадено. То для чого тоді жити, кому вірити? Тепер усе. Без любові жити – усе

одно що з каменем замість серця.

Єдиний рятунок – пісня. У люту годину розлуки Маруся створила трагічну пісню, що стала найболючішим зойком її скривдженої душі:

Ой Боже ж мій, Боже, милий покидає,
Милий покидає, іншої шукає!
До іншої ходить, з іншою говорить,
Мене, молодую, до славоньки водить...

Ось тоді в її піснях вперше забриніла згадка про смерть-рятівницю, про смерть як єдиний вихід із тяжкої скрути.

Тоді не розлучать ні батько, ні мати.
Ні батько, ні мати, ні суд, ні громада.
Хіба вже розлучить заступ та лопата,
Заступ та лопата, гробовая хата.

Смерть і справді здавалась рятівницею. У дні відчаю Маруся зважилась на самогубство. Того вечора Горпина не відходила від дочки: то вмовляла її, то сама плакала. Маруся мовчала і дивилась кудись мимо матері. Очі її були аж чорно-сині, в них стільки туги, печалі та відчаю і ще чогось страшного, невловимого, що мати сама не своя робилася. У надвечір'я Маруся вийшла в садок, ходила між вишнями, то заплітаючи ко-

су, то розплітаючи її. Для чого жити? Усе зруйновано, усе спаплюжено. Немає віри, а без віри яке життя? За що захопитись, хто порятує?.. Незчулась, як і до межі дійшла. На межі стояв новий верболозовий пліт. Відгородилися... Учора чи позавчора, бо ще й верболіз не встиг пожовтіти.

– Високий? – зненацька почувся насмішкуватий голос. – Не перестрибнеш? Чого це тобі, дівко, мову відібрало, як уздріла наш пліт? – вигукнула пані хорунжова, узявшись руками в боки. – Чи, мо, нову пісню про наш пліт складаєш? На всю Полтаву його знеславиш, га?

– Хоч і стіною мурованою відгородіться, – відповіла над силу, а сама думала: для чого жити? Для чого... для чого, для чо...

– Треба буде – й мурованою відгородимось! – крикнула пані хорунжова. – Ми все можемо, не бідні, як деякі.

Маруся нічого не відповіла, тільки думала: для чого жити? Для чого... для чого, для чо...

– Чи бач, як загордилася! А ще сусідка Гриця. Зростали разом. Хоч би привітала його з одруженням, щастя та багатства йому побажала.

І раптом у дворі майнули русі кучері.

– Марусю!..

Маруся здригнулась і за пліт обома руками захопи-

лась. По той бік стояв Гриць – трохи блідий, трохи схудлий, але ті ж кучерики, ті ж карі очі... Він хотів щось сказати, певно, виправдатись, бо вигляд мав винуватий, але пані хорунжова, зробивши крок, загородила сина від сусідки.

– Не встиг заручитися з однією, як уже до другої? – наступала на сина. – Пісень її забагло послухати?

– Та я тільки хотів... – знічено пробурмотів Гриць і вмовк.

– Марш до хати! – Гриця як вітром здуло.

Маруся, затуляючи долонями лице, побігла у свою хату, впала на постіль, затряслася від плачу.

– Та годі, годі... – губилась Горпина, не знаючи, як утішити дочку. – Та хіба ж світ клином на ньому зійшовся?

– Ідіть, мамо, спати, я теж засну... Міцно-міцно...

Припала холодними губами до матеріної руки. Горішні стало моторошно, бо мала таке відчуття – з нею прощається...

– Доню...

Для чого жити? Для чого?... Для чого... для чо...

– Доню!! – зойкнула мати.

– Ідіть, ідіть, мамо, спати...

Горпина перехрестила дочку, поцілувала її в лоб і почовгала до себе в хижку. До півночі не могла заснути, ледве очі стулить – дочка перед нею... Раз по раз

уставала, не дихаючи, у світлицю заходила, прислухалася. Маруся лежала на ліжку і рівно дихала. Горпина поверталася до себе в хижку, опускалася на коліна перед Миколою Угодником, прохала заступитися за дочку, порятувати її, сердешну... Лише перед ранком заснула. Чи задрімала... Зненацька хтось наче прошепотів їй у лице: «Для чого жити?.. Для чого жити... для чого жити, для чого, для чо...»

Учувши це, Горпина схопилася, серце калатало, як несамовите. Притримала його рукою, прислухалась. Учулося, що сінешні двері тихо скрипнули.

– Ой Божечку ж мій...

Кинулась у світлицю, впала на доччину постіль – порожньо.

– Марусю!.. Дочко!.. Де ти?..

Як була в самій сорочці, метнулася в сіни. Вдарилася грудьми в двері, вилетіла в двір. На мить її засліпило місячне світло. Місяць саме був уповні і заливав Полтаву білим полум'ям...

– Марусю! – Горпина завертілась посеред двору, не знаючи, в який край бігти. – Ой Божечку ж... Люди, допоможіть...

І тут у двір зайшов хтось високий і чорний. Він ніс щось біле на руках. Горпина злякано позадкувала, той чорний, з білим на руках повільно на неї насувався. Він мовчав, і Горпина зааніміла з жаху. Бачила босі но-

ги, чорну довгу косу, що тяглася по землі... З білої сорочки стікала вода...

– Хто це? Хто це?

– Марусю вам несучу, – по голосу впізнала Івана Іскру.

– Жива?

– Жива... Я на греблі сидів, біля Ворскли. Коли щось у білому – шубовість у воду. Отуди, де вирва. Ледве встиг витягти...

Усю ніч, до білого ранку ходив Іскра біля Ворскли, палив люльку, думав. Уранці зайшов до Чураїв і мовчки глянув на Горпину.

– Ще й досі не отямилась, – витирала Горпина сльози. – Жар у неї великий, горить... Та щось кричить, кудись поривається... Я вже й знахурку кликала, подивилась вона і каже: хвороба у неї з серця почалася, ні зіллям тут, ні словом не зарадиш... Спасибі тобі, Йване, що порятував, сердешну. Сам Бог тебе послав на греблю в ту ніч...

Іскра насунув шапку на лоба і мовчки подався з двору. Зайшов додому, сунув пістоль за пояс і попростував через майдан до Бобренків. Гриць якраз був у дворі – воза лагодив.

– А ходи-но сюди, – погукав його Іскра, спершись на тин.

– Що таке? – Бобренко неохоче підійшов.

– Маю дещо сказати, – Іскра взяв Бобренка за плечі.

– Ану ходімо, лишень, побесідуємо, як козак з козаком. – Витяг Гриця за ворота і підштовхнув його в спину. – Трюхикай до Ворскли, на греблю.

– Чого я там не бачив? – упирався Бобренко.

– Іди, бо силоміць пожену!

На греблі вони зупинилися.

– Ти пригадуєш, як я тебе від смерті наглої врятував? У бою біля річки Пилявки? – почав Іван. – Коли б забарився на мить, драгун розсік би тобі голову. Так ось, Грицю, я дуже шкодую, що поспішив тоді тебе рятувати. Мені треба було затриматись. На одну лише мить.

Схопив Бобренка за барки, притягнув до себе.

– Скажи, тільки чесно скажи. Ти кохав Марусю?

– Ну... кохав...

– А зараз?

– І зараз кохаю, – пробурмотів Гриць, опускаючи голову. – Несила її забути. Хоч убий мене тут.

Іскра відпустив його.

– Я тебе й справді збирався отут убити, – глухо мовив. – Але Бог з тобою, коли ти такий шмаркач. Живи!

– За віщо ж ти хотів мене убити?

– Ти чуже щастя викрав. Ти злодій! – кидав йому в лице Іскра. – Марусю кажеш, кохаєш? А з Ганною заручився? Як же це?

Бобренко переступав з ноги на ногу.

– Та хіба ж я... Коли б не мати... Переп'ят стала. Тільки Ганну і Ганну! А хіба їй що доведеш, як вона на своєму стане? Он батько і той перед нею пасує...

– Обоє ви рябоє з батьком, – зітхнув Іскра. – Ти ж не якесь там хлоп'я-пахоля. Козак! Літо з ляхами бився, невже у тебе власної волі немає? То позич духу чи на базарі купи. З-за тебе Маруся хотіла життя своє урвати.

– Вона ще жива? – хитнувся Гриць.

– Ще жива. Але ти їй життя занастив.

– Ходімо до неї, – раптом вигукнув Бобренко. – Я впаду перед нею на коліна, вимолю прощення. Чуєш, Іване, вона добра, вона пробачить.

– А Ганна Вишняк?

– Що Ганна... Я Ганни й бачити не хочу, – торохтів Гриць збуджено і сам собі в ту мить вірив. – Боже, Боже, як мене Маруся кохає. Та я її ні на кого не проміняю. Та хай мати хоч і гопки скаче, а не відцураюся від коханої!

Іскра рвучко обняв Бобренка.

– Ходімо, Грицю, ходімо. Ми ще порятуємо Марусю, а ти хлопець, я бачу, непоганий. Пробач, що погарячкував. Ходімо.

– Гри-ицьку-у! – залунало зненацька. – А де ти в дідька забіг?

У Гриця й руки опустилися.

– Мати кличе... – голос зів'яв у невиразному бурмотінні. – Треба йти додому...

– А до Марусі? – вражено прошепотів Іскра.

– Хай уже іншим разом, – Гриць вбрав голову в плечі. – Хіба не чуєш... мати репетує...

– Вінча-ається раб Бо-ожий Григо-орій і раба Бо-ожа Га-анна-а...

... раба Божа Га-анна-а, – гулко відлунує під склепінням церкви і, довго не вмовкаючи, бринить: – Га-анна-а... Га-анна-а, Га-анна-а.

Грицеві здається, що бас отця Матвія лине над усією Полтавою, вбирає голову в плечі, а на язиці так і вертиться на адресу отця Матвія: «І чого б я ото горлопанив на всю Полтаву, хто з ким вінчається... Радий, що голос як труба...» А потім нараз смішно стає: так ніби Маруся не дізнається, з ким він вінчається, хоча б про те отець Матвій і пошепки сказав...

У церкві повнеча люду, жарко горять свічки, від запаху ладану нічим дихати. Грицеві тяжко, на серце давить гніт. Ганна, ніби відчувши душевний стан нареченого, міцніше стискує його руку. Вона набагато нижча, заледве сягає нареченому до плеча, але від повноти щастя видається ще повнішою, ще пишнішою. Запах ладану приємно лоскоче їй горло. Кругле, повне її лице випромінює щастя, і вигляд в молодії схвильований, набожно-врочистий.

Позаду молодих гордовито стоять їхні батьки і теж випромінюють щастя. Пані осавулова пишається дочкою, а пані хорунжова сином. Пан хорунжий та пан осавул нетерпляче презиркуються: швидше б уже за стіл...

«Хоч би швидше, – думає і молодий. – Чого отець Матвій тягне, ніби корову на базарі вибирає...»

Коли хто новий заходить у церкву, Гриць мимовільно вбирає голову в плечі і все йому здається, що то Маруся зайшла... Намагається не думати про неї, та вона осудливо дивиться на нього з усіх кутків, і навіть з ікон. Чорні очі її повні вогню й докору, розпачу й кохання... Аби відігнати від себе те видиво, Гриць трясє головою.

Отець Матвій на якусь мить застигає – чому це молодий трясє головою? Потім бере молодих за руки й обводить їх навколо амвону. Ганна йде легко, радісно, наче пливе, – схвильована, розпашіла. А молодий ледве ноги тягне... І тільки згадав Марусю, так і спіткнувся.

– О-о-о... – пронісся у церкві тихий шепіт, як шелест. – Молодий спіткнувся...

Гриць таки спіткнувся. І якраз на тому місці, де невдовзі лежатиме в домовиш... Пані хорунжова зблідла, і пані осавулова зблідла: коли молодий у церкві спотикається – бути лихові!

Тільки пан хорунжий панові осавулу весело шепнув:

– Дурниці! Коли мене з моєю тягли до вінця, то я не те що спотикався – землю ногами орав!

Дружки здіймають над головами молодих срібні вінці. Отець Матвій бере з теки золоті обручки, що спалахують огнем. Гриць як заморожений дивиться на ті спалахи... Узявши першу обручку, отець Матвій гуде басом:

– Раб Божий Григорій, чи по добрій волі й любові береш собі в жони рабу Божу Га-анну-у?

– Га-нну-у... – лунає під склепінням, і з усіх кутків на Гриця дивиться німо й печально Маруся.

Гриць сапнув побільше задушливого повітря в легені й поспішно, як і веліла йому ще раніше мати, випалює:

– По своїй згоді, панотче, по любові...

Перше оціпеніння поволі минало. Маруся над силу відігнала від себе чорну прірву, що всю ніч зяяла перед нею. Розум прояснився. Стояла біля заґратованого віконця і тихо співала:

Над моєю хатиною чорна хмара стала...

А на мене, молодую, поговір та слава!

Ой я тую чорну хмару крилом розмахую...

Перебуду сей поговір, перебуду й славу.

Двері заскрипіли, і в льох спустився старшина.

Хоч я сюю перебуду, другую не буду,
А таки ж я, молодая, без слави не буду...
Ой не піде дрібен дощик без тучі, без грому,
Ой не вийде дівка заміж та й без поговору...

– Ходімо, – велів старшина. – Будуть тебе, дівчино, допитувати, як це ти християнську душу згубила.

Коли її вели в полкову канцелярію, Маруся побачила на майдані згорблену жінку.

– Мамо!

Мати стояла самотиною посеред великого майдану, як поцілене під корінь дерево. Колись чорне її волосся було геть білим.

– Мамо, вас снігом обсипало.

– Снігом, дочко, снігом.

– І холодно вам?

– Холодно, дочко, холодно.

Підбіг вартовий, схопив за руку.

– Пішли, пан суддя тебе чекає.

– А Гриця вже поховали?

– Вчора й поховали його, сердешного, – тихо одказує мати. – Тепер ось за тебе візьмуться.

– Швидше б уже...

Вартівник смикнув її за рукав сорочки.

– Ходімо, пан суддя тебе чекає.

– Прощайте, мамо.

– Прощай, дочко.

Маруся пішла. Оглянулась. Материна голова снігом біліла.

– Іди, доню, іди, тебе пан суддя чекає.

– І кат...

Маруся зайшла в канцелярію. Полковий суддя сидів за столом, на якому лежали булава і печатка. Ліворуч на ослоні сидів осавул, праворуч – війт.

– Як тебе звати, небого? – запитав суддя.

– Гордія Чурая.

– Дочка покійного Гордія Чурая? – уточнив суддя.

– Гордія Чурая.

Осавул засовався на ослоні.

– Ти, дівко, хоч би честь свого славного батька не ганьбила! Твій батько ворогам голови стинав, а ти свого козака...

– Гордій і за дочку відстраждав у Варшаві, – тихо мовив війт. – За всіх нас голову зложив.

– А його дочка стала убивцею! – знову крикнув осавул. – Та що тут довго балакати, скарати – і все!

– Скарати не важко, – зітхнув війт. – Важче розібратися.

Суддя гостро глянув на підсудну.

– Обіцяєш говорити полковому суду тільки правду?

– Обіцяю.

– Поклянись іменем Бога.

– Клянусь.

– Віримо, – сказав суддя. – Ти знаєш, за що ми тебе заперли у льох і в кайдани забили?

– Знаю.

– Чи по правді ми чинимо, що судимо тебе?

– По правді.

Суддя перехрестився.

– Слава Богу. Отож з Божою поміччю й почнемо. – Якусь мить пильно дивиться на ув'язнену. – Маруся Чурай, чи визнаєш себе винною в тому, що отруїла козака Полтавського полку Григорія Бобренка?

– Визнаю.

У кутку писар, прикусивши кінчик язика й прискаливши одне око, з натугою шкріб пером папір і бурмотів:

– Ви-изнає, що отруїла ко-озака По-олтавсько-ого по-олку...

– Тихіше пиши, пане писарю, – зауважив суддя і знову до Марусі: – За віщо ти отруїла козака Григорія Бобренка?

– За зраду.

– Відколи Полтава стоїть, – обурливо сказав осаул, – такого ще не лучалося! Свят, свят! Ти забула страх Божий, Марусю!

– Скажи-но, Чураївно, хто тебе намовив до смертного гріха? – запитав суддя. – Ти це похапцем вчини-

ла, чи гарненько обдумавши?

– Серце мене намовило, скривджене і зражене
Грицем. От і вчинила... Щоб іншим наука була. Щоб
вірність у коханні зберігали.

– Так-так, – протяг суддя і до писаря повернувся. –
Ану прочитай нам...

Писар узяв аркуш і заходився співати:

Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці...

– Не співай, не на вулиці! – перебив його суддя.

– Пісня ж... – знизав плечима писар. – Сама про-
ситься, щоб її...

– Читай!

Писар пісним голосом заходився читати:

Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці,

Бо на вечорницях – дівки-чарівниці.

Інша дівчина чорнобривая

Вона ж того Гриця та й причарувала.

Інша дівчина чорнобривая

Та чарівниченька справедливая:

У неділю рано зіллячко копала,

А в понеділок переполоскала,

Як прийшов вівторок – зілля ізварила,

У середу рано Гриця отруїла.

У четвер надвечір Гриценцько помер...

– Досить, – спинив суддя, і писар умовк.

– Усе зарані, лиходійка, обдумала, – вигукнув оса-
вул. – У неділю, бачите, копала, а в середу козака Пол-
тавського полку і немає. За Магдебурзьким правом за
такі речі смерть світить!

– А може, це й не Марусина пісня? – висловив при-
пущення вїт.

– Моя, – твердо мовила Маруся. – У мене чужих пі-
сень немає, тільки свої.

Суддя головою похитав.

– Коли ж ти її зложила: чи як замислила отруїти, чи
коли вже отруїла?

– Коли зілля збирала, пісня сама й заспівалась. Ось
тоді я й забагла Грицеві будь-що відомстити.

– Коли він уже побрався з Ганною Вишняк?

– Хай Гриць двох не кохає!

– Так-так... – суддя сам до себе. – Скажи нам, небо-
го, що то за вечорниці були, про які ти в пісні згадуєш?

– Розкажу, пане суддя, розкажу...

Маруся вертілася перед люстерком, вмазаним у сті-
ну, і весело наспівувала: «Ой не ходи, Грицю, та й на
вечорниці, бо на вечорницях – дівки-чарівниці...»

– Не співай більше про Гриця, – попрохала мати. –
Не муч себе. Гриць уже як відрізаний палець.

– Уже відспівала, мамо.

Маруся уважно подивилася на себе в люстерко.

– Ой, мамо, а я ще й нічого. Ще хтось і закохається в мене.

– Бо не тільки світу, що Гриць...

Горпина потай перехрестилась. Слава Богу, ожила дочка. Минулося лихо. Хоч і веселість у неї підозріла, надто збуджена й метушлива, та все ж це краще. Дасть Бог, минеться все, забудеться. Маруся як і перше співатиме. А там з Іскрою побереться. А кращого парубка за Іскру годі й шукати.

Тим часом Маруся наділа чисту сорочку з мережкою на рукавах, обгорнула стрункий стан голубою плахтою, спереду запаску прив'язала і завертілася перед люстерком, разки намиста приміряючи.

Мелася – дочка полтавського старшини Барабаша, давня подруга Марусі (щоправда, останнім часом вони майже не бачились) – несподівано запросила Чураївну на вечорниці. Маруся погодилась було заради ввічливості, бо не хотілося нікуди йти і тим більше з кимось бачитись, та Мелася, озирнувшись, шепнула:

– Гриць має бути. З молодого дружинонькою...

Марусю наче хто тіпнув. При згадці про зрадливого коханого нараз забракло повітря, у серці з'явився біль. Але він так же хутко й зник. Відплакала Маруся своє, відболіла, відтужила. Натомість з'явилася злість. Що вона, зраджена й покинута, з хати не може вийти? Ні, хай краще Гриць опускає очі. Вона прийде, прийде хо-

ча б для того, щоб подивитися на зрадливого коханого та його дружину. У неї, Марусі, не тільки сльози та відчай. У неї ще гнів є. І сила. А сльозами горю не зарадиш... І злість сколихнула її душу. О, вона не тільки вміє сильно кохати, вона вміє і ненавидіти. Недарма ж колись застерігали Гриця, що золотої середини не знає. Що ж, вона прийде, хай начувається зрадливий коханий. Дадуться тобі вечорниці. Бо на вечорницях дівки-чарівниці...

Так думала Маруся, йдучи до Барабашів на вечорниці. Гнів ятрив серце. Одна лише згадка, що зрадливець утішається з її суперницею, а вона, обдурена, знеславлена (вся ж бо Полтава знала, що вона мала побратися з Грицем), мусить і далі тамувати в собі горе, кидала її в лють. Кохати так кохати, ненавидіти так ненавидіти!

І вигулькнуло коротке й страшне слово: «помста». Спершу його жахалась, відганяла від себе, та слово надокучливо вертілося біля неї, і вона зрозуміла, що мусить відомстити Грицеві за все разом: за солодкі обіцянки, за підступні клятви у вірності, за чорну зраду. Клявся ж ти, Грицю, що світу білого не побачиш, як зрадиш свою Марусеньку, так ти його і не побачиш!

Так думаючи, вона йшла легко, невимушено, навіть грайливо, не йшла, а пливла, поблискуючи червоними чобітками, гордо несучи чорняву голову з довгою

косою. І ніхто не міг здогадатися, які в дівчини помисли і яка ненависть клекоче в її серці. Йшла і чула, як тріщали перелази, як парубки аж на тини вилазили, щоб провести її захопленими очима, чула і пливла собі далі. І хоч думки її були люті і страшні, та лице мала спокійне, миле, усміхнено-безтурботне.

Ось і Барабашів двір.

Маруся влетіла в хату весела, розпашіла, з рум'янцем на щоках, з грайливо-безтурботним блиском в очах.

– Добривечір, дівчаточка й парубочки! – заторохтіла з порога. – Чи раді ви нам?

– Раді, Марусенько, раді, – защебетали дівчата.

– Так рідко бачимось, що й закохатися в тебе бракує часу, – загуділи парубки. – Забула вечорниці чи полтавські парубки негожі?

– Та гожі, гожі, – сміялась Маруся. – Удатніших парубків за полтавських світ обійдеш, а не знайдеш.

Загальне пожвавлення сколихнуло вечорниці. Парубки тягли Марусю до себе, дівчата – на свій бік. Маруся дзвінко сміялась, блискаючи зубами й очима, пританцьовувала, вдавала, що поривається до хлопців, чим викликала ще більші веселощі, і взагалі усім своїм виглядом показувала, що ось-ось вона захлинить від безтурботних смішків... А сама краєм ока спостерігала за Грицем. Він сидів у кутку для одру-

жених. Загледівши Марусю, неспокійно засовався на лаві. Ганна непомітно взяла його за руку, осмикнула і щось йому сказала, бо губи її невдоволено заворушилися. Гриць покірно застиг на лаві – якимсь неприродно рівно. І почав посилено вдавати, що буцімто Марусі тут взагалі немає, що вона йому байдужа-байдужісінька. Та чим більше він це вдавав, тим певніше переконувалась Маруся, що йому страшенно кортить хоч краєм ока на неї поглянути...

«Постривай, постривай, – зловтішно думала. – Ти ще, голубе, сам до мене прибіжиш...»

Жартуючи з парубками (а це був певний хід, щоб викликати ревність Гриця), Маруся непомітно кидала метким оком: як і гадала, в Бобренка ненадовго вистачило витримки... Він уже неспокійно совався, то бліднув, то червонів, бігав сполошеними очима по хаті, явно уникаючи зустрічатися поглядом з Марусею. Кусав губи. Ганна, відчуваючи настрій чоловіка, похмурніла й кам'яніла на лаві...

Зрештою Маруся нажартувавшись досхочу, впала на лаву між дівчатами, з кимось гомоніла, щось веселе розказувала (а що – й сама не пам'ятала), а сама зиркала на Гриневу дружину. Дивилась на неї доброзичливо і тим збивала її з пантелику. Ганна губилася в здогадках: чому це Маруся так мило до неї посміхається? З якої причини?

Та ось Гриць посміхнувся до дружини, як Марусі здалося, ніжно, пестливо, і щось на вухо їй прошепотів, торкаючись губами її рожевого вушка... І Ганна радо заусміхалась і теж шепнула йому щось на вухо.

«А зовсім же недавно отак до мене посміхався та клявся мені у вірності,» – зберігаючи на обличчі грайливу байдужість, подумала Маруся з тугою. І туга та була останньою тугою за Грицем. У ту мить наче буря здійнялася в її душі. Усе: ревності, ображене самолюбство, зрадливі клятви Гриця, згадка про нещасливе кохання, про нездійсненні мрії – усе завирувало й заклекотіло в душі і, не знаходячи виходу, пекло її сухим і болючим вогнем...

«Помщуся!.. За все відплачу разом! – думала, ледве стримуючи той клекіт в душі... – За зраду, за обіцянки! За зганьблене моє кохання, за неславу!..»

Парубки й дівчата почали перекидатися жартівливими пісеньками, Маруся й собі встряла в ту дружну перепалку, її дзвінкий голос, ніжний та світлий, з ледь вловимою печаллю, вмить узяв верх. Парубки вражено притихли, зачудовано прислухаючись до її голосу, дівчата легенько зітхали, бо такого незвичайного голосу ніхто з них не мав, хоча й вони у співах задніх не пасли...

А потім кинулись у танок. За хвилину в хаті творилося щось незвичайне: усі прохопилися в коло, за-

гальне пожвавлення досягло такого рівня, що ніхто вже всидіти не міг. Хата ходила ходором. Маруся носилась, як вихор, заражаючи всіх своїм запалом. Не втерпів і Гриць. Забувши про молоду дружину, кинувся в гамірне коло, як з мосту у воду. Танцював, а сам думав, як би йому опинитися поруч з Марусею. Уже не криючись, шукав її очима. Та ось їх звело танцем, Гриць схопив її руку і стис – квапно і гаряче. Маруся не висмикнула руки, бачила близько себе його бліде, благальне лице, збуджені, відчайдушні очі. Вони молили, вони благали...

– Марусенько... – шепнув Гриць, як танцюристи на мить пригасли їх одне до одного. – Вийди... На одне лише слово. – Маруся заперечливо похитала головою, зберігаючи на розпашілому лиці ту чарівну посмішку, що зводила Гриця з розуму. – На греблю вийди... Хоч на часинку... Останній раз... Несила без тебе...

– А дружинонька? – шепнула дівчина.

– Без тебе я як без сонця.

– Пізно схопився.

– Нічого з собою не вдію, – благав він. – Душа сколихнулась, як тебе побачив. Вийди...

– Тільки не на греблю. До мене приходь, Грицю. Завтра матері вдома не буде – приходь...

І, підхопивши якогось парубка, понеслася з ним у

шаленому танку. А сама думала про зрадливця: «Ну ось ти й попався, як перепел у сітку...»

Коли танцювальний запал вщух, дівчата посідали на лаву під один бік, парубки під другий. Маруся вже не криючись дивилася на Гриця. Він теж не криючись їв її захопленими очима.

– Подружко, ти сьогодні як несамовита, – підсіла до неї Мелася й легенько обняла Марусю за плечі. – Скільки тебе знаю, а ще такою не бачила. Коли б парубком була, то неодмінно б у тебе закохалася.

Маруся слухала подругу, а сама звабливо посміхалася до Гриця, хоч у душі ледве стримувала до нього ненависть. Потім перевела погляд на Грицеву дружину. З Ганниної пихи не лишилося й сліду. Сиділа опустивши плечі й голову – пригнічена, розгублена.

«Відчула, що такою, як я, ти й на мить не здатна стати, – задоволено подумала Чураївна. – Тепер начувайся, супернице, Гриць уже в моїх руках. Хай і твоє серце поболить, як моє...»

Перекинула косу з-за спини на груди і дзвінким голосом повела пісню, вкладаючи в неї всю свою принаду, ніжність і звабу:

Над моєю хатиною чорна хмара стала,
А на мене, молодую, поговір та слава!

Ледве Чураївна заспівала, як вечорниці зааніміли. Ніхто не чекав від Марусі тієї пісні. Гриць, наче спійманий на гарячому, неспокійно засовався на лаві, Ганна зблідла і теж совалась.

Ой я тую чорну хмару крилом розмахаяю...
Перебуду сей поговір, перебуду й славу.

Усі розуміли, про що і про кого співає Маруся, тож ні-ні, та й кидали погляди на Бобренка з дружиною.

Судіть, судіть, воріженьки, – судила б вас трясця!
А моєму миленькому пошли, Боже, щастя...
Пошли, Боже, йому щастя, ще й добру годину,
Що він мене пригортає, як малу дитину!

Останні два рядки Маруся співала, визивно дивлячись в лице Ганні. І всі побачили той визивний погляд Марусі. Ганна не витримала, рвучко зірвалася з лави, схопила за руку чоловіка і силоміць потягла його з хати...

План помсти вже визрів остаточно і заволодів усім єством Марусі. У ті дні вона тільки й жила близькою мстою, зовні залишаючись веселою, дещо пустотливою дівчиною. У серці вже не було ні кохання до Гриця, ні туги за ним. Воно збучавіло, закам'яніло. Гнів і образа за понівечену юність, бажання будь-що допекти то-

му, хто так легковажно насміявся з її палкого кохання, розгорялося в душі з кожним днем все пекучіше і лютіше. Не думала, що буде з нею, коли здійснить свою задумку, власна доля вже більше не цікавила її. Аби лише Гриць Бобренко прибіг до неї на побачення...

І, коли він з'явився в хаті, Маруся нічим не видала свого стану, навпаки, з напускною буденщиною протягла, ніби між ними нічого й не траплялося:

– А-а... Гриць...

– Я, Марусю, – над силу мовив Бобренко. – Зважися і ось...

– Запізно ж ти звагу собі на поміч покликав.

– У житті, Марусю, не так складається, як гадається...

– А я думала, що своєму життю ти господар. – Спохопилась. – Чого ж ти до порога приріс? Проходь, сидай.

Бобренко присів на лаву, посовався неспокійно і відсунувся подалі від вікна.

– Ховаєшся? – гмикнула Чураївна.

– Доводиться, – зітхнув він. – Думав, що вже забув тебе, а як побачив на вечорницях... Усе в душі сколихнулося... Сам не свій зробився. От і думаю... Що чинити, як далі жити? Ганна – дівчина непогана, вже й дружиною мені стала. І її ніби кохаю, і тебе несила забути.

– Ну й жартівник! Одну не може забути, а з другою вінчається. Як це в тебе виходить, га? Навчи. Може, у тебе двоє сердець? Одне мене не забуває, а друге Ганну ктонічого?

– Не шпигай!

– Ти мене в саме серце поцілив, так то нічого? Тобі можна, так? А мені й словом тебе шпигнути зась? А ти ж клявся колись мені у вірності. Чи вже забув?

– Ну-ну... казав. Та мало що я обіцяв. Не все й по моїй волі чиниться. Мати хоч і присилувала Ганну брати, а подумаєш, ніби ж вона й права. Кохання воно кохання, та з нього багато не візьмеш. А жити якось треба... Та й взагалі... мало хто з ким стрічається, та не всі вінчаються.

– Гри-ицю! – хриплим голосом протягла Маруся. – Так ти ось який? Кохання міняєш, як інші чоботи?

– Давай старе забудемо, – благально мовив Гриць. – Для чого докоряти минулим? Може, помиримось, га? Що було, те минуло. Пригости краще медком, та й забудемо старе.

– Медку закортіло? – повільно протягла Маруся, не спускаючи з нього вогнистого погляду. – Завдав мені горя а тепер хмелю забаг?

– І Григорій випив? – тихо запитав суддя.

– Випив... – відповіла Маруся, колишучи на руках косу, як немовля. – Він мусив її випити. Свою долю.

Він заслужив ту чашу, пане суддя.

Війт звівся і тремтячим голосом запитав:

– І ти не кинулася, щоб вирвати з його рук отруту?

– Я мусила відомстити зрадливцю. То його доля. А свою долю і конем не обскачеш.

– А про свою долю ти подумала, небого?

– Мою долю вітер по широкому полю розвіє, – Маруся знову зайгодала косу на руках. – Спи, дитятко моє, спи, навіки засни...

– У тебе не було жалю до Григорія? – поспитав суддя.

– Я не відаю, що таке жаль. У моєму серці була одна ненависть та образа. Та помста люта і справедлива.

– Отруїти – це справедливо? – обурено вигукнув осавул. – Невже твоя рука не здригнулась? Козака згубила, життя Ганні занапастив.

Маруся з болем і подивом на осавулу подивилась.

– Але ж Гриць і моє життя занапастив.

– І все ж ти убивця, – зітхнув суддя. – В убивця, щоб ти знала, також відбирають життя.

– Я віддам його не торгуючись.

– Дозвольте слово мовити, – озвався війт. – Маруся, як могла, захищала своє щастя, гідність та достоїнство. Ми караємо тих, хто майно краде чи там корову. Чи інше яке бидло. А чомусь крізь пальці дивимось на тих злодіїв, котрі викрадають чуже щастя, нівечать ду-

ші і потім спокійно стають під вінець з іншими. За це теж треба карати!

– Але ж не отрутую! – обурився осавул.

Суддя, ні до кого не звертаючись, замислено мовив:

– Це правда, що ми конокрадів караємо, а хто щастя чуже викрадає і топче його привселюдно, того по голівці гладимо. Але не нами закони встановлені, не нам їх і відміняти, – звів очі на Марусю. – Чим же ти його, небого, отруїла?

– Настоєм.

– Яким?

– Коріння цикути на оболоні накопала.

Запала довга мовчанка. Суддя дивився у вікно, Маруся гойдала косу на руках. Війт журно хитав головою. Тільки осавул бурмотів:

– Згубила страх Божий, от і вчинила...

– Що ж, Марусю, – озвався суддя. – Скажи ще одне. Хто знав, що ти отруїла Григорія Бобренка?

– Ніхто.

– Почувши, що Григорій лежить у церкві, ти сама прибігла в церкву, щоб зізнатися у вчиненому злочинстві?

– Так, пане суддя, прибігла і зізналася.

– Що ж тебе примусило це вчинити?

Маруся й сама не знає що.

Уранці до Чураїв зайшла переполошена баба Ягаї-

ха і прямо з порога, не переводячи подиху, заторохтіла:

– Чули, Горпино? Лихо яке, Гриць Бобренко нагло помер.

– Що ви кажете? – Горпина, охнувши, сіла на лаву. – Царство йому небесне... І від чого б це? Не хворів же... Здоровий та молодий... Свят-свят...

– Не хворів, – підтвердила Ягаїха. – І нате вам – руки склав. Уся Полтава тільки й говорить про це. Ніхто віри не йме. Від чого б це Гриць помер? Чи ж, бува, не наврочено йому?

– Марусю! – крикнула Горпина. – Ти чуєш, яке лихо. Гриць помер, царство йому небесне... Який він не був, а все ж шкода. Горе, горе. Та де ж ти, дочко? Гриць, кажу, помер...

У світлиці ніби хто впав.

Горпина і Ягаїха метнулись туди.

Маруся лежала посеред світлиці.

Удвох вклали її на ліжко, побризкали на лице водою.

– Вона, сердешна, мовби відчувала недобре, – жалілась Горпина. – Увесь вечір сама не своя була. До ранку очей не стулила. Поночі по хаті никала, я вже й не знала, що робити. Усе кудись поривалася. Наче божевільна. Лише перед світом у постіль вклала. А воно її серце недобру вість відчувало...

Маруся отямилась лише ополудень.

– То кажете, мамо, Гриць із сирю землею обвінчався?

Мати, як могла, втішала дочку.

– Бог забрав Гриця. Ні тобі, ні Ганні...

Маруся якось дивно на матір поглянула.

– Не Бог, мамо, Гриця забрав, а я...

– Свят, свят... – перехрестилась мати. – Що ти мелеш? Тебе огневиці трясуть... І очі в тебе несамовиті, огнем горять. Схаменися, дочко, то не ти сказала, а огневиці. Ось свяченою водою тебе побризкаю, огневиці й щезнуть.

– Не Бог, мамо, – уперто повторила дочка. – І свячена вода тут не зарадить. Я помстилася йому.

Хитаючись, звелась. Хапала руками за повітря. Мати її до лави підвела, всадовила.

– Схаменися, дочко, не бери гріха на душу.

– Уже взяла, мамо...

– Ти при своєму розумі?

– То йому гіркі мої сльози відлилися. То його зрадонька покарала. А я, окрадена і зганьблена, співати буду.

Косу на руках загойдала.

– Ой, люлі-люлі... Спи, моє дитячко... – Зареготала, схопилась, забігала по хаті, щось хапала, кидала, бурмотіла: – Ото щоб знав. Як мене дурити, як моє щастя

викрадати. Щоб двох не кохав, а одній вірний був. Бо з коханням не жартують...

Сидить голуб на березі, голубка на вишні:
– Скажи, скажи, моє серце, що маєш на мислі?
Ой ти ж мені обіцявся любити, як душу,
Тепер мене покидаєш, я плакати мушу...

– Щось мені не співається, – казала по хвилі. – І Гриця вже немає. А хіба я можу без Гриця жити? Учора у мене була злість на Гриця-зрадливого, а сьогодні вже й немає... Мамо, ви не бачили, де поділася моя злість? Ой хутчіше мою злість знайдіте, бо я знову Гриця кохаю... Зрадливого, отруєного... Ой дайте мені зілля, щоб його пошвидше забути... На віки вічні... Зіллячка мені дайте.

Буду пити через силу, краплі не упущу.
Тоді я тебе забуду, як очі заплющу.
Буду пити, буду пити, хоч би через силу,
Тоді я тебе забуду, як ляжу в могилу.

Гриць лежав у домовині як живий. Мов і не лежав, а тільки приліг на часину. Ледь-ледь зблідлий. Губи м'яко стулені, карі очі м'яко заплющені, на чоло спадають русі кучері й ворущаться, ледве хто війне. Руки м'яко і спокійно на грудях складені, в руках свічка тихо

горить...

– Бо-оже, приймай-и душу ра-аба тво-ого-о...

Ось до церкви заходить Маруся – боса, розпатлана, чорні очі вогнем горять. Навшпиньках крадеться до свіжовиструганої домовини.

– Ми-ир пра-аху твоїму-у...

Маруся злякано застигає з простягненими руками.

– Постривайте, постривайте... – шепоче. – Я тільки заберу в нього своє щастя... Не бійся, Грицю, вдруге я тебе не чіпатиму. Тільки віддай мені щастя моє, не бери його з собою на той світ. – Заспівала: – Грицю, Грицю, до Марусі... Зараз, зараз уберуся... Ось тепер я до тебе прийшла. Твоя Марусенька, котру ти клявся щиро та вірненько кохати. А коли зраджу, казав, то хай сонце для мене, казав, згасне. То я й погасила сонце.

Зойкнувши, падає Грицеві на груди.

– А-а-а... Це я! Я! – кричить Маруся, цілуючи Гриця. – Хіба ж ви не знаєте, людоньки, що це лихо я вчинила? З великого кохання до Гриця...

Отець Матвій нарешті отямився.

– Що ти, дщерь моя, – підійшов до Марусі. – З горя великого гріх на душу береш? Отямся. Усе у волі Божій. І без волі його і волосинка з голови не впаде...

Маруся погладила русі кучері Гриця, поцілувала його і тихо-тихо намалювала.

Коли б же я знала, маляр б найняла,
Його біле личко та й намалювала.
Карі оченятка, котрі я любила,
Його русі кучері я б позолотила...

Востаннє подивилася на небіжчика і випросталася.
І віч-на-віч стрілася з Ганною.

– Нехай же Гриць двох не кохає, бо не буде йому ні тебе, Ганно, ні мене!

До людей повернулась.

– Я згубила Гриця! Згубіть і мене!

– Це все, небого? – питає суддя.

– Усе, – киває Маруся. – Тепер уже все.

Нехай же Гриць двох не кохає!
Нехай він не буде ні тій, ні мені,
Нехай дістанеться сирій земліні.
Оце тобі, Грицю, за теє заплаता —
З чотирьох дощок темная хата...

Суд засудив Марусю Чурай до страти.

На нарочитій раді з ухвалою суду було ознайомлено полковника Мартина Пушкаря і всю полкову та сотенну старшину.

– Панове старшини! – сказав Пушкар після читання вироку. – Панове знатні козаки! Ви щойно вислухали ухвалу суду щодо Марусі Чурай. Яка буде ваша остан-

ня воля?

Воля була такою: ухвалу суду лишити в силі, Марусю Чурай скарати на майдані в присутності всіх козаків та мешканців Полтави – в науку іншим. Щоб ті інші не губили ні хлопців, ні козаків.

Засудженій дали два дні на молитви і покуту.

Горпині дозволили побути два дні з дочкою, але Горпина не могла звестися – так вони й не побачились.

І ось настав день страти. Рано-вранці ранку на майдані, де збудували високий дерев'яний поміст, почав збиратися люд. Посотенно на чолі із старшинами прибув Полтавський полк і зайняв місце з протилежного боку помосту. Команди віддавалися впівголоса, майже тихо, люд на майдані теж зберігав мовчання. Тільки іноді хтось тяжко зітхне, та й по тому.

Та ось на поміст неквапливо піднявся дебелий кат – нарочито для такого випадку привезений з Лубен. Свого ката в Полтаві не було. Він поклав на поміст вербову колоду, а на колоду – сокиру з широким блискучим лезом. Люд на майдані хитнувся і завмер.

Горпину Чураїху тримали під руки жінки. Біле пасмо волосся вибивалося з-під чорної хустки і затуляло їй поміст. Та Горпина і так нічого не бачила. Дивилася поперед себе розплющеними очима, а бачити нічого не бачила. Як і не усвідомлювала того, що мало відбутися на майдані. Тільки іноді, ні до кого не звертаючись,

питала:

– А Маруся прийде подивитися на це диво?

Удалині почувся тягучий, пронизливий скрип дерев'яних коліс.

Вчувши той скрип, люд заворушився, всі повернули голови.

– Везуть... Везуть... – почувся шепіт, і майдан при-
нишк.

Лише Горпина кволо запитала жінок, котрі її підтри-
мували під руки:

– Кого везуть? А Маруся подивиться на таке диво
давнєє?

До помосту під'їхав віз, запряжений волами. Мару-
сю Чурай звели з воза, він відразу ж, заскрипівши, по-
котився геть, а засуджену звели на поміст і поставили
поруч з катом біля вербової колоди.

– «Лета от народження Сина Божого тисяча шесть-
сот...» – почав суддя голосно зачитувати вирок.

Маруся дивилася поверх голів на рідну свою Полта-
ву, світ плив перед нею то повільно, то шалено, в яко-
мусь запальному і незбагненному танку, і вона майже
не чула те, що читав суддя. Іноді до її слуху долітали
окремі уривки:

– «За відомом його милості пана полковника Пол-
тавського... Пред нас, Кости Кублицького, суде полку
Полтавського, Андрія Нещинського, отамана городо-

вого, Федора Суховія, войта, Петра Юревича, бурми-
стра, і многих задних персонах...»

Море голів перед Марусею хиталося і пливло. Аби
встояти, дівчина міцніше вперлася босими ногами в
поміст. Руки її в кайданах, і кайдани дрібно-дрібно
дзвенять, ніби тихо скаржаться на щось...

– «...дівця Марія, дочка покойного урядника Пол-
тавського охочекомонного полку Гордія Чурая з Пол-
тави, року теперішнього загубила страх Божий, смер-
тельний гріх учинила...»

Дванадцять років було Марусі, як батько примчав
на гарячому коні до хатини, схопив її на руки, підняв
до себе на коня, поцілував.

– Прощай, дочко! Рости щасливою та гарною. Неси-
ла більше терпіти лядське ярмо та Україну в горі лютім
бачити. На Січ подамся, з козаками, дасть Бог, піде-
мо Україні волю здобувати. А ти, дочко, рости вгору та
пісні співай на здоровля. Хай усі знають, що Чураї при
лихій годині не сиділи склавши руки: і воювали, і пісні
складали!

І зник батько на гарячому коні.

Тільки тупіт копит ще довго відлунював понад Вор-
склою.

Стривай... Здається, він і досі лунає. Маруся напру-
жує слух і десь вдалині вчуває тупіт копит. То батько
мчить у вічності.

– «...На лугах збирала коріння отруйного зілля-цикути, з поміччю злого духа отруїла Григорія, сина хорунжого Полтавського полку Петра Бобренка...»

Не дожив батько до волі, не повернувся у свою Полтаву з перемогою. Під Кумейками ляхи його підступно схопили, у Варшаві на майдані й голову йому відтяли...

– «...винайшли сим декрет з порядку прав Магдебурзьких части четвертей, на листу сто двадцять дев'ятому: „Злодейка по квестом мает быти отдана кату на отсеченья головы ея“...»

На отакому помості, тільки в чужій сторонці, поклав свою голову і батько. І не свої люди, не козаки були навколо помосту, а чужі люди, вороги люті. Що думав батько у свій останній день року 1637-го? Про Україну, про милу Полтаву, про любу дружину свою, про маленьку дочку?.. Чи про бойових побратимів-козаків? Їй легше, вона дивиться на своїх людей і в рідній землі вона ляже. А батькові муляли очі чорні гостроверхі вежі костьолів, закуті в панцирі гусари. Та не зник батько зі світу білого. І досі лунає тупіт копит його бойового коня.

– «...На покаяння перед Богом й краткой молитве дано время злодейке...»

Усе. Вирок зачитано. Відспівала своє Маруся, відкохала-відлюбила. А тупіт копит все наростає і наро-

стає... Гордій Чурай у вічність мчить.

На поміст піднімається отець Матвій. Рука його, коли він підносить засудженій хрест, злегка тремтить. Маруся притуляється холодними губами до металу хреста.

– Будь мужньою, дочко, – шепоче отець Матвій. – Кайся у гріхах, і Бог тебе простить. Він один наш судія, і перед ним ти будеш тримати відповідь... Усе у волі Божій, дочко, а ми лише тлін на цій землі, пилинка на вітрі вічності. Усі ми із землі прийшли, і всі у землю підемо. Як у Святому Письмі сказано: од нея же взят бих, і явє уже єсть, яко скоро в ню подобает мі возвратиться...

Отець Матвій сходить з помосту.

Ось тепер уже все.

«Тату, тату, – шепоче Маруся, прислухаючись до тупоту копит. – Примчи в Полтаву, забери мене з собою. Та швидше, бо кат уже рукава засукує...»

– Виконуй вирок, кате! – чує вона голос.

«Спіши, тату, спіши... Забери мене до себе у вічність...»

Кат бере двома руками сорочку Марусі і рвучко її розриває.

Чути тріск полотна, хтось злякано і наче здавлено вигукує:

– Та що ж це таке... Сорочку на ній розривають...

Розірвана сорочка сповзає, оголюючи спершу білі, наче матові плечі, далі груди... Ойкнувши, Маруся кайданами затуляє груди.

– Коса заважатиме...

Невже то кат говорить? Він бере в руки її косу, шепче:

– Не бійся, дівчино. Я діло своє добре знаю. Один удар і... ніякого болю. Кажу, болю не відчуєш. Не встигнеш відчути, як уже перед Божим судом станеш... А косу, щоб не заважала, доведеться відрізати. Потрапить під сокиру – завдасть тобі муки. Двічі тоді доведеться рубати...

І раптом рвучко повертається до судді.

– Пане суддя. Панове старшини. Козаки! Люди добрі! Отаку вроду губити... Таку шию рубати. Рука не здійсмається. Порятуйте мене, увільніть... Схаменіться. Змініть гнів на милість. Вона ж дівчина. Хіба ж можна дівчат губити? Бог покарає її, і досить.

Пан полковник крутить сивого вуса.

Козаки похнюпили голови.

Люд насторожено притих.

А тупіт копит наростає все ближче й ближче.

«То батько мій спішить за мною...»

Маруся першою з високого помосту загледіла вершника, котрий чвалом гнав коня на майдан.

– Пострива-айте!!! – закричав вершник що було си-

ли й розмахував над головою шапкою. – Спиніться!

– Він кричить «спиніться», – захвилювався люд. – Спиніться!

– Стійте! – вигукнув полковник.

– Стою, – сказав кат.

Люд поспіхом розступився, утворивши прохід, яким уже мчав вершник на загнаному коні. З коня шматтями звисала піна.

– Спиніться! – востаннє крикнув вершник.

Не добігши помосту, кінь з усього розгону впав, вершник перелетів йому через голову, миттю схопився й одним стрибком опинився на помості, відгородивши собою Марусю від вербової колоди й сокири на ній.

– Іскра... – пронісся шепіт майданом. – Іван Іскра... Звідки він узявся? Наче з неба звалився...

– Іменем гетьмана України Богдана Хмельницького, спиніться! – крикнув Іван Іскра і вихопив з кишені папір. – Я з Києва. Ось власноручний наказ гетьмана.

– Читай, Іване, читай, – загудів майдан.

– Читай, – велів полковник.

– «Панам полковникові, судді, старшинам і всьому Полтавському полку, – голосно читав Іскра. – Наказ. У розумі ніхто не губить, кого щиро любить. Отже, і карати без розуму не доводиться, а тому наказую: зарахувати голову полтавського урядника Гордія Чурая, відрубану ворогами нашими, за голову його дочки Ма-

русі Чурай... В пам'ять героїчної загибелі батька і заради чудових пісень, що вона їх складала. Надалі без мого наказу смертних вироків не здійснювати. Марусю Чурай з-під варти звільнити. Гетьман України Богдан-Зиновій Хмельницький».

Кат, не чекаючи команди, зняв з помилуваної кайдани.

– Іди собі, небого, – шепнув. – Та гетьману дякуй і Богу молися.

Притримуючи на грудях розірвану сорочку, Маруся Чурай, нічого не бачачи поперед себе, повільно зійшла з помосту і пішла попід вишикуваним Полтавським полком. Ступала тихо, нечутно.

І раптом полк, віддаючи останню шану дівчині, з чиїми піснями він ходив у бій, гримнув:

Засвіт встали козаченьки
В похід з полуночі,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі...

І тієї ж миті майдан в один голос підхопив пісню:

Не плач, не плач, Марусенько,
Не плач, не журися
Та за свого миленького
Богу помолися...

Маруся йшла майданом, а пісня все гриміла й гриміла. І здавалось, що гриміла вона не тільки над славною-преславною Полтавою, а летіла вона, а гриміла вона понад всією Україною:

Ой Бог знає, коли вернусь,
У яку годину.
Прийми ж мою Марусеньку,
Як рідну дитину...

